

Ks. Sławomir Zych

**DIECEZJA PRZEMYSKA
OBRZĄDKU ŁACIŃSKIEGO
W LATACH 1939-1944/1945**

Diecezja przemyska obrządku łacińskiego
w warunkach okupacji
niemieckiej i sowieckiej
1939-1944/1945

BIBLIOTEKA

Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych
Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II

Nr 14

Dotychczas ukazały się:

Nr 1. *Archiwa Kościoła katolickiego w Polsce. Informator*, oprac. M. Dębowska, Kielce 2002

Nr 2. *Muzea Kościoła katolickiego w Polsce. Informator*, oprac. B. Skrzydlewska, Kielce 2004

Nr 3. *Wykazy osób z akt parafialnych diecezji łuckiej do 1945 roku*, oprac. W. W. Żurek, Lublin 2004.

Nr 4. *Biblioteki Kościoła katolickiego w Polsce. Informator*, oprac. W. W. Żurek, Kielce 2005

Nr 5. *Wykazy osób z akt parafialnych diecezji łuckiej do 1945 roku*, oprac. W. W. Żurek, t. 2, Lublin 2005

Nr 6. *Wykazy osób z akt parafialnych diecezji łuckiej do 1945 roku*, oprac. W. W. Żurek, t. 3, Lublin 2006

Nr 7. M. Dębowska, *Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II 1956-2006*, Lublin 2006

Nr 8. *Wykazy osób z akt parafialnych diecezji łuckiej do 1945 roku*, oprac. W. W. Żurek, t. 4, Lublin 2007

Nr 9. *Wykazy osób z akt parafialnych diecezji łuckiej do 1945 roku*, oprac. W. W. Żurek, t. 5, Lublin 2008

Nr 10. B. Walicki, *Parafia pw. św. Jana Chrzciciela w Sokołowie Małopolskim w okresie międzywojennym*, Kolbuszowa 2010

Nr 11. *Parafia Kolegiacka Wszystkich Świętych w Kolbuszowej w latach 1510-2010. Studia, szkice i materiały*, red. S. Zych, Kolbuszowa 2010

Nr 12. *Wykazy osób z akt parafialnych diecezji łuckiej do 1945 roku*, oprac. W. W. Żurek, t. 6, Lublin 2010

Nr 13. *Pod opieką Maryi. Ku koronacji łaskami słynącego obrazu Matki Bożej Szkaplerznej z Kościoła Św. Krzyża w Rzeszowie*, red. W. Jagustyn, S. Zych, Rzeszów 2010

Ks. Sławomir Zych

**DIECEZJA PRZEMYSKA OBRZĄDKU ŁACIŃSKIEGO
W WARUNKACH OKUPACJI
NIEMIECKIEJ I SOWIECKIEJ
1939-1944/1945**

Wydawnictwo Archidiecezji Przemyskiej
Przemyśl 2011

Recenzenci

dr hab. Maria Dębowska, prof. KUL
o. dr hab. Roland Prejs, prof. KUL
ks. dr hab. Józef Wołczański, prof. UPJPII

Redakcja techniczna

Artur Hamryszczak

Adiustacja i korekta

Ewa Kłeczek-Walicka

Projekt okładki

Laura Rokicka

Na okładce

Kościół katedralny w Przemyślu płonący podczas walk niemiecko-sowieckich o miasto (25 VI 1941). Fot. ze zbiorów Archiwum Archidiecezjalnego w Przemyślu

© ks. Sławomir Zych, 2011

ISBN 978-83-88522-76-5

WYDAWNICTWO ARCHIDIECEZJI PRZEMYSKIEJ

Plac Katedralny 4 a, 37-700 PRZEMYŚL
tel. 16 678 66 94, e-mail: kuria@przemyska.pl

Druk

TECHGRAF ŁAŃCUT

ul. Podzwierzyniec 25, 37-100 ŁAŃCUT

SŁOWO WSTĘPNE

Realizowane aktualnie (2011 r.) prace archeologiczno-remontowe w podziemiach przemyskiej archikatedry zwracają uwagę na obecność chrześcijaństwa na Podkarpaciu już od około tysiąca lat. Istniejąca w podziemiach archikatedry rotunda z X-XI w. to swoistego rodzaju „wołanie kamieni” o pięknych, jeszcze nieznanach dziejach Kościoła łacińskiego w Przemyślu. Dzieje te trzeba odsłaniać, ukazując korzenie naszej teraźniejszości. Chcąc bowiem zrozumieć czasy współczesne i ludzi w nich żyjących, trzeba poznać przeszłość.

Minione stulecia naszych dziejów ukazują obraz mieszkańców tych ziem, próbujących realizować nie tylko swoje człowieczeństwo, ale także powołanie do bycia świadkami wiary i członkami Kościoła katolickiego. Prezentacja całości lub konkretnego fragmentu dziejów prowadzi do refleksji związanych ze stopniem przeniknięcia codziennego życia wiarą. Jest to ważne, zwłaszcza w trudnych momentach dziejowych.

Historiografia Kościoła katolickiego w archidiecezji przemyskiej w ostatnich latach została ubogacona pracą naukową przybliżającą czas II wojny światowej w odniesieniu do tej części II Rzeczypospolitej. Autor publikacji ks. dr Sławomir Zych, kapłan diecezji rzeszowskiej, związany z Podkarpaciem przez miejsce pochodzenia oraz studia filozoficzno-teologiczne w Przemyślu, postanowił ukazać w sposób naukowy diecezję przemyską w latach 1939-1945. Wprawdzie temat ten stanowił już przedmiot badań naukowych, ale opracowanie ks. Sławomira Zycha jest szczególnie solidną i dogłębną analizą skomplikowanych czasów okupacji niemieckiej i sowieckiej. Z kart książki przemawiają do nas liczne źródła, potwierdzające opinie wyrażane przez Autora. Odsłaniają one fakty do tej pory szerzej nieznanne, tworzące bogatą mozaikę dziejów diecezji. Lekturze książki pomaga przejrzysta jej struktura. Obrazuje ona funkcjonowanie diecezji w warunkach wojny, umiejscawiając wydarzenia wojenne w kontekście bogatych dziejów diecezji przemyskiej. Tym samym okres II wojny światowej jest mocno osadzony w dalszej przeszłości tej części Kościoła w Polsce.

Czytając publikację, możemy dowiedzieć się nie tylko o działaniach wojennych i polityce niemieckich i sowieckich władz okupacyjnych wobec Kościoła, ale także o olbrzymim wysiłku biskupów, duchowieństwa, sióstr zakonnych i wiernych zmierzających do sprostania czasom wojny. Okazuje się, że trudne

warunki wyzwoliły wiele inicjatyw umożliwiających funkcjonowanie Kurii Biskupiej, Seminarium Duchownego i innych instytucji diecezjalnych. Duchowieństwo starało się prowadzić działalność duszpasterską mimo wielu ograniczeń, jakie przyszło im pokonywać. Taka postawa Kościoła przemyskiego pociągała za sobą wiele wyrzeczeń i powodowała niejednokrotnie represje ze strony władz okupacyjnych. Represje nie były wprawdzie tak dotkliwe jak w przypadku innych diecezji polskich, zwłaszcza znajdujących się w „Kraju Warty”, niemniej jednak groza obozu koncentracyjnego, zesłania czy rozstrzelania stała się często przed duchowieństwem i wiernymi diecezji przemyskiej. Niebezpieczeństwa czasów wojny wiązały się również z konfliktami narodowościowymi, ale ujawniły także patriotyzm duchowieństwa i wiernych, włączających się do konspiracyjnej partyzantki czy tajnego nauczania oraz wspierania prześladowanej ludności żydowskiej.

Publikacja ks. dra Sławomira Zycha jest więc szczególnie cennym ukazaniem niezmiernie trudnego fragmentu dziejów diecezji przemyskiej. Jej lektura skłania do wdzięczności wobec Autora za solidne i kompetentne potraktowanie tematu. Książka ta może także inspirować do dalszych badań naukowych odsłaniających naszą przeszłość.

Dziękuję zatem serdecznie Autorowi, że ukazując owoc swych poszukiwań naukowych, uratował dla czytelników wielką i piękną część historii Kościoła katolickiego diecezji przemyskiej.

+ *Josef Michalik*

ARCYBISKUP METROPOLITA PRZEMYSKI

*Jego Ekscelencji
Księdzu Arcybiskupowi
Józefowi Michalikowi
z okazji 25. Rocznicy przyjęcia sakry biskupiej
oraz Duchowieństwu i Wiernym
Archidiecezji Przemyskiej obrządku łacińskiego*

WSTĘP

Diecezja jest jednostką terytorialną w Kościele zachodnim, zarządzaną przez biskupa (zwanego rezydencjalnym, diecezjalnym lub zwyczajowo ordynariuszem) i wchodzącą w skład prowincji kościelnej (metropolii)¹. W Kościele wschodnim odpowiednikiem diecezji jest eparchia. Diecezja stanowi część Ludu Bożego, czyli „Kościół lokalny, w którym uobecnia się misterium Kościoła Chrystusa”².

Początki łacińskiej diecezji przemyskiej sięgają roku 1340. Wtedy to papież Benedykt XII (1334-1342) dla Przemyśla, który znajdował się we władaniu książąt halicko-włodzimierskich, mianował biskupem Iwana (*Ivanus*). 14 maja 1352 r. następcą bpa Iwana został Mikołaj, zwany Rusinem (*Nicolaus Rutenus*)³. Po włączeniu ziem Rusi Halicko-Włodzimierskiej do Polski (1340) papież Grzegorz XII bullą *Debitum pastoralis officii* z 13 lutego 1375 r. utworzył metropolię ze stolicą w Haliczu, włączając do niej jako sufraganię m.in. biskupstwo w Przemyślu⁴. W XV w. przeniesiono stolicę metropolii z Halicza do Lwowa i zmieniono nazwę na metropolię lwowską⁵. Równoległe obok omawianej diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego, funkcjonowała taka sama eparchia prawosławna, a następnie unicka.

KPK z 1917 r. podkreślał równość pod względem prawnym z diecezją takich struktur kościelnych, jak opactwo lub prałatura udzielna. Akcentował również

¹ H. Rybczyński, *Diecezja*, w: EK, t. 3, kol. 1307.

² Tamże.

³ H. Borcz, *Archidiecezja przemyska - zarys dziejów*, w: Rocznik 1997 A, s. 7; A. Weiss, *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średniowiecznej Europie*, Lublin 1992, s. 275-276; por. F. Pawłowski, *Premislia sacra, sive series et gesta episcoporum r.l. Premisliensium*, Cracoviae 1869, s. 52-53.

⁴ H. Borcz, *Archidiecezja przemyska - zarys dziejów*, s. 8; F. Pawłowski, dz. cyt., s. 33-34; A. Weiss, dz. cyt., s. 276.

⁵ Zob. I. Homola, *Organizacja terytorialna i duszpasterska diecezji przemyskiej rzymskokatolickiej w latach 1867-1914*, NP, T. 43 (1975), s. 237-238; B. Kumor, *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej 1772-1850*, NP, T. 43 (1975), passim; W. Müller, *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej w okresie przedrozbiorowym (1375-1772)*, NP, T. 46 (1976), s. 31.

władzę biskupa⁶. Takie pojmowanie diecezji przez pryzmat władzy domaga się spojrzenia na funkcjonowanie diecezji przemyskiej w latach II wojny światowej.

Wychodząc z punktu widzenia diecezji pod kątem instytucjonalnym, w pracy starano się odpowiedzieć na pytanie: jak funkcjonowała diecezja przemyska w warunkach wojny, a szczególnie okupacji niemieckiej i sowieckiej. Dlatego też wyakcentowano w niej działalność ordynariusza, biskupa pomocniczego i instytucji biskupstwa, koncentrując się głównie na strukturach organizacyjnych; duchowieństwa i zakonów, pomijając wiele aspektów życia religijnego oraz doktryny. Warto zaznaczyć, że są to szerokie zagadnienia. Na pewno wiele z nich mogłoby stanowić odrębny problem badawczy. Dlatego też może narzucać się czytelnikowi wrażenie o powierzchownym potraktowaniu niektórych kwestii. Jednak warto zaznaczyć, że dokładne omówienie wszystkich zagadnień związanych zmniejszą dysertacją wykraczałoby szeroko poza jej ramy.

Chronologicznie praca dotyczy lat II wojny światowej, bowiem już jej wybuch we wrześniu 1939 r. przyniósł nowe uwarunkowania działalności Kościoła na omawianym terenie, a jako „terminus ad quem” przyjęto zakończenie okupacji niemieckiej na terenie diecezji (2. poł. 1944-styczeń 1945). Niekiedy praca wykracza poza wyznaczone ramy czasowe. Ma to miejsce wówczas, gdy należało omówić specyfikę funkcjonowania poszczególnych instytucji, mających swe źródło w prawodawstwie józefińskim, a niekiedy jeszcze w czasach staropolskich.

Diecezja przemyska obrządku łacińskiego nie posiada monografii swych dziejów. Pierwsze publikacje z przeszłości diecezji pojawiły się na łamach wychodzącego w Przemyślu w latach 1833-1840 „Przyjaciela Chrześcijańskiej Prawdy” – pierwszego polskiego pisma teologicznego o charakterze naukowym⁷. W XIX w. powstały prace na temat biskupów przemyskich autorstwa bpa Franciszka Ksawerego Zachariasiewicza „Vitae episcoporum Priemisliensium”⁸ i ks. Franciszka Pawłowskiego „Premislia sacra” (dzieło to udokumentowane źródłowo przedstawia nadal wartość naukową)⁹ oraz książka ks. Władysława Sarny. Dzieło tego ostatniego autora posiada podwójny tytuł: „Episkopat przemyski o. ł.” i „Biskupi przemyscy o. ł.”¹⁰. Diecezja posiada dwa opracowania swych dziejów będące zarysem, autorstwa ks. Juliana Atamana¹¹ i ks. Henryka Borcza¹². Na uwa-

⁶ Episcopi „officium est gubernandi dioecesiim tum in spiritualibus tum in temporalibus cum potestate legislativa iudicaria, coactiva ad normam sacrorum canonum exercenda”. CIC, can. 215, par. 2; J. Tarnawski, *Diecezja przemyska obrządku łacińskiego w latach 1925-1939*, mps w zbiorach BUR, Rzeszów 2004, s. 10.

⁷ T. Śliwa, *Kościelne ośrodki badań historycznych w Polsce - Przemyśl (do 1939 roku)*, w: *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*, t. 5, red. J. Walkusz, Lublin 2006, s. 266-267.

⁸ F. Zachariasiewicz, *Vitae episcoporum Premisliensium ritus latini*, Viennae 1844.

⁹ Zob. przyp. 3.

¹⁰ W. Sarna, *Episkopat przemyski o. ł. [Biskupi przemyscy obrz. łac.]*, cz. 1 (1375-1624), cz. 2 (1624-1900), Przemyśl 1902-1910.

¹¹ J. Ataman, *Zarys dziejów diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*, [Przemyśl 1985].

¹² H. Borcz, *Archidiecezja przemyska. Zarys dziejów i organizacji*, ABMK, T. 79 (2003), s. 34-119; tenże, *Archidiecezja przemyska – zarys dziejów*, s. 5-19.

gę zasługują pozostające w maszynopisie prace poświęcone diecezji: „Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej od XVI do połowy XVII stulecia” ks. Henryka Borcza¹³ oraz ks. Juliana Tarnawskiego „Diecezja przemyska obrządku łacińskiego w latach 1925-1939”¹⁴. Pewną ilość artykułów na temat diecezji w połowie XVI w. oraz kapituły katedralnej w czasach staropolskich opublikował ks. Tadeusz Śliwa, głównie na łamach „Roczników Teologiczno-Kanonicznych” oraz „Kroniki Diecezji Przemyskiej O.Ł.”¹⁵. Osobnego opracowania doczekało się duchowieństwo diecezji przemyskiej w okresie międzywojennym pióra bpa Adama Szala¹⁶, postaci biskupów, m.in. Wacława Hieronima Sierakowskiego¹⁷ i Piotra Gembickiego¹⁸, a także bpa Józefa Sebastiana Pelczara¹⁹.

Jednym z interesujących zagadnień w dziejach diecezji było niewątpliwie jej funkcjonowanie w latach 1939-1945, kiedy to znalazła się pod podwójną okupacją: niemiecką i sowiecką. Początki prac badawczych nad tą problematyką sięgają lat 80. XX w. Wówczas to powstało szereg opracowań poświęconych duchowieństwu poszczególnych dekanatów diecezji. Prace te powstały na seminarium naukowym z historii Kościoła w XIX i XX w. Instytutu Historii Kościoła KUL prowadzonym przez ks. prof. dra. hab. Zygmunta Zielińskiego oraz ks. dra. Tadeusza Śliwę²⁰. Również w latach 80-tych powstało monumentalne dzieło ks. Władysława Piętowskiego poświęcone stosunkom polsko-ukraińskim w czasie wojny²¹.

¹³ H. Borcz, Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej od XVI do połowy XVII stulecia, mps w zbiorach AAPrz, Lublin 1979.

¹⁴ Zob. przyp. 6.

¹⁵ Zob. *Bibliografia opublikowanych prac księdza profesora doktora Tadeusza Śliwy za lata 1964-1999*, w: Kościół na drogach historii, s. 15.

¹⁶ A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej o. ł. w latach 1918-1939*, Przemysł 2005.

¹⁷ J. Ataman, *W. H. Sierakowski i jego rządy w diecezji przemyskiej*, Varsoviae 1936.

¹⁸ H. E. Wyczawski, *Biskup Piotr Gembicki 1585-1657*, Kraków 1957.

¹⁹ Zob. A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej*, s. 64 i nast.; S. Krzywiński, *Działalność duszpasterska Józefa Sebastiana Pelczara biskupa przemyskiego w latach 1899-1924*, Przemysł 2003.

²⁰ Zob. szerzej: J. Szymański, *Aparat represji wobec Kościoła katolickiego metropolii lwowskiej obrządku łacińskiego w latach 1939-1950 – stan badań*, ABMK, R. 88 (2007), s. 331 i nast. Powstały wówczas następujące prace magisterskie: S. Śliwa, *Duchowieństwo dekanatu dynowskiego w okresie okupacji 1939-1944*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1983; M. Lignowski, *Duchowieństwo dekanatu brzozowskiego w okresie okupacji 1939-1944*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1983; E. Mąka, *Duchowieństwo rzymsko-katolickie dekanatu sanockiego w okresie okupacji 1939-1944*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1986; E. Sokołowski, *Duchowieństwo rzymsko-katolickie dekanatu jaćmierskiego w okresie okupacji 1939-1944*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1986; Z. Góra, *Duchowieństwo rzymsko-katolickie dekanatu miechocińskiego w okresie okupacji 1939-1944*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1987.

²¹ W. Piętowski, *Stosunki polsko-ukraińskie po wybuchu II wojny światowej. Zarys*, mps w zbiorach AAPrz, Czarna koła Łańcuta 1988. Autor opracowania, wspominał, że „już ksiądz biskup Franciszek Barda miał zlecić któremuś z księży profesorów przemyskich zebranie od naocznych świadków relacji o tych wydarzeniach [...]. Niestety, nie zostało to wówczas zrobione” (s. 5). Opracowanie nie doczekało się publikacji. Przechowywane jest w Archiwum Archidiecezjalnym w Przemysłu. W tym wypadku Autor zgodnie z poleceniem ówczesnego ordynariusza przemyskiego ks. bpa I. Tokarczuka „miał wypełnić lukę historyczną o lokalnym konflikcie polsko-ukraińskim na

Autor omawia szczegółowo tę problematykę m. in. w odniesieniu do terytorium diecezji przemyskiej. Kolejne z prac powstały w ostatnich latach pod kierunkiem ks. dra Henryka Borcza²² i ks. dra hab. Stanisława Nabywańca, prof. Uniwersytetu Rzeszowskiego²³. Ponadto ukazało się drukiem opracowanie dotyczące dekanatu sieniawskiego²⁴ i rzeszowskiego²⁵.

W 1985 r., z inicjatywy ówczesnego ordynariusza przemyskiego bpa Ignacego Tokarczuka, powstał zespół redakcyjny pod kierownictwem dra Jana Drausa i mgra Jana Musiała. Jego zadaniem było opracowanie dziejów diecezji w latach II wojny światowej. Wydawnictwo miało ukazać się w tzw. „drugim obiegu”, a całość zaplanowano na 3 tomy. Pierwszy z nich miał ukazać zarys dziejów diecezji, uwzględniając jej organizację terytorialną, centralne instytucje diecezjalne, duchowieństwo oraz życie religijne wiernych przed wybuchem wojny. Drugi tom miał być w zamyśle redaktorów poświęcony każdemu z dekanatów, zakładając z góry powtarzanie się zagadnień²⁶. Trzeci tom poświęcono zakonom, ukazał się on drukiem w Przemyśle w 1990 r.²⁷ Z tomu drugiego wydano trzy zeszyty obejmujące dekanaty znajdujące się na terenie powiatu jasielskiego (brzosteczki, jasielski, żmigrodzki)²⁸, brzozowskiego i sanockiego (brzozowski, dynowski, jaćmieriski i leski)²⁹ oraz dekanaty leżajski i sokołowski³⁰. W maszynopisie pozostały

teren diecezji przemyskiej i sześciu pozostałych” – pińskiej, łuckiej, lwowskiej, siedleckiej, lubelskiej i tarnowskiej. Na 400 stronach maszynopisu Autor omówił: rozmieszczenie ludności polskiej i ukraińskiej, świadomość narodową Ukraińców i genezę skrajnego ukraińskiego nacjonalizmu. Autor nie ukrywał, że zebrany materiał „pozwolił dać zaledwie zarys tamtych bolesnych drażliwych dla obu narodowości wydarzeń”. J. Szymbański, *Aparat represji wobec Kościoła katolickiego metropolii lwowskiej*, s. 332-333.

²² A. Michno, *Dekanat łańcucki w okresie okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1999; M. Kapłon, *Dekanaty przemyskie (miejski i zamiejski) w latach II wojny światowej (1939-1945)*, mps w zbiorach BPAT, Przemyśl 2006.

²³ A. Kuś, *Okupacyjne warunki działalności parafii łacińskich w Przemyśle*, mps w zbiorach BWSDRz, Rzeszów 1998; P. Malinowski, *Dekanat przeworski w latach okupacji hitlerowskiej*, mps w zbiorach BUR, Rzeszów 2003.

²⁴ I. Lewandowska-Kozimała, *Dekanat sieniawski obrządku łacińskiego w latach 1939-1945*, „Zeszyty Muzealne. Muzeum w Jarosławiu”, Z. 2 (1997/98), s. 69-94.

²⁵ Z. K. Wójcik, *Dekanat rzeszowski w latach 1939-1944*, Res. Sacr., T. 4 (1997), s. 243-276.

²⁶ Śliwa T., [rec.:] *Diecezja przemyska w latach 1939-1945*, tom 3, *Zakony*. Praca zbiorowa pod redakcją Jana Drausa i Jana Musiała. Przemyśl 1990, 8° s. 797 nlb. 1. Biblioteczka Przemyska, Seria historyczna, t. 9 (10), PCh, T. 5 (1992/1993), s. 393.

²⁷ *Diecezja przemyska w latach 1939-1945*, t. 3: *Zakony*, red. J. Draus, J. Musiał, Przemyśl 1990.

²⁸ M. Matysik, M. Rudnicka, Z. Świstak, *Kościół katolicki w Jasielskiem 1939-1945*, Brzozów-Stalowa Wola 1991.

²⁹ *Kościół katolicki w Brzozowskiem i Sanockiem 1939-1945*, Brzozów-Przemyśl 1992.

³⁰ P. Bartnik, J. Koziarz, *Dekanaty leżajski i sokołowski w latach okupacji hitlerowskiej*, Przemyśl 1992.

opracowania dotyczące dziejów dekanatów: drohobyckiego³¹, jarosławskiego³² oraz rzeszowskiego i strzyżowskiego³³.

Warto zaznaczyć, że opublikowano również artykuł dotyczący dziejów diecezji w czasie wojny autorstwa ks. Tadeusza Śliwy³⁴. Opracowano również sylwetki biskupów i wielu przedstawicieli duchowieństwa przemyskiego a także instytucji diecezjalnych: seminarium³⁵, sądu³⁶, parafii³⁷ archiwum, biblioteki i muzeum³⁸ oraz dóbr stołowych biskupstwa³⁹. W tym miejscu warto wymienić opracowanie Roberta Zaparta „Kościół i Polskie Państwo Podziemne na Rzeszowszczyźnie w okresie II wojny światowej. Geneza, zakres i zasady współdziałania”, dotyczące m.in. zaangażowania duchowieństwa łacińskiej diecezji przemyskiej w konspirację⁴⁰. Duża ilość tych prac wskazuje na aktualność problemu, a z drugiej dowodzi, że potrzebna jest praca syntetyczna, ukazująca funkcjonowanie łacińskiej diecezji przemyskiej w warunkach okupacji zarówno niemieckiej jak i sowieckiej. Takiego opracowania doczekała się w ostatnim czasie diecezja łucka (autorstwa Marii Dębowskiej)⁴¹.

W czasie kwerendy sięgnięto po materiały źródłowe, które znajdują się głównie w Archiwum Archidiecezjalnym w Przemyślu. Na szczególną uwagę zasługują znajdujące się w tej instytucji relacje o stanie diecezji z 1938 i 1943. Ta ostatnia ma unikalny charakter. Wykorzystano również tzw. „ankiety wojenne”, sporządzone z polecenia Episkopatu Polski w latach 1945-1947. Obejmują one parafie zachodniej części diecezji, która po 1944 r. znalazła się w granicach Polski. Na uwagę zasługuje również ankieta, którą w latach 70. XX w. przygotowano z inicjatywy Instytutu Geografii Historycznej KUL. Ta z kolei przynosi szereg zagad-

³¹ R. Terlecki, Dekanat drohobycki, mps w zbiorach AAPrz, b.m.r.

³² S. Złonkiewicz, Dekanat jarosławski, mps w zbiorach AAPrz, b.m.r.

³³ Z. K. Wójcik, Dekanaty rzeszowski i strzyżowski w latach okupacji hitlerowskiej, mps w zbiorach AAPrz, Przemyśl 1993.

³⁴ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939-1945*, s. 172-199.

³⁵ J. Rąb, *Seminarium Duchowne Diecezji Przemyskiej w Brzozowie 1940-1946*, w: *Chwalcie z nami Panią Świata*, s. 235-255; J. Niemiec, *Przemyskie Seminarium Duchowne w Brzozowie 1939-1946*, SR, T. 4 (2007), s. 61-90.

³⁶ S. Mularz, Organizacja i działalność Sądu Biskupiego w Przemyślu w latach 1939-1944, mps w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Warszawa 1996.

³⁷ S. Zych, *Parafie łacińskiej diecezji przemyskiej w latach 1939-1945*, FMRB, Nr 4 (2009), s. 121-136.

³⁸ Tenże, *Losy Archiwum Diecezjalnego w Przemyślu w latach II wojny światowej*, PHA, T. 17 (2006), s. 181-188; Tenże, *Centralne instytucje kulturalne diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w latach 1939-1945*, FMRB, Nr 4 (2009), s. 137-149.

³⁹ Tenże, *Dobra stołowe biskupstwa przemyskiego obrządku łacińskiego w latach 1939-1944*, ABMK, T. 92 (2009), s. 343-347.

⁴⁰ R. Zapart, *Kościół i Polskie Państwo Podziemne na Rzeszowszczyźnie w okresie II wojny światowej. Geneza, zakres i zasady współdziałania*, Warszawa-Rzeszów 2011 (w druku).

⁴¹ M. Dębowska, *Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939-1945*, Rzeszów 2008.

nień, które ze względów bezpieczeństwa pominięto w poprzedniej. Zawiera ona m. in. wiadomości na temat zaangażowania duchowieństwa w ruchu oporu. Wyniki tej ankiety zebrał i opracował dla poszczególnych parafii ks. dr Jan Rąb⁴². Kwerendą objęto również zespół dotyczący duchowieństwa, gdzie w ułożonych alfabetycznie teczках skompletowano akta biskupów i kapłanów. Wykorzystano też zbiór aktów normatywnych zawartych w poszycie „Okólniki diec. przem. 1939-1947” oraz dokumenty i akta wytworzone przez centralne instytucje diecezjalne. Na szczególną uwagę zasługujeteczka „Okupacja sowiecka”, dzienniki podawcze Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu oraz w Brzozowie i Deutsch-Przemyślu, a także korespondencja z różnego rodzaju władzami. Kwerendą objęto również kroniki znajdujące się w tymże archiwum.

Źródłem wielu ciekawych informacji było Archiwum Metropolitalnego Wyższego Seminarium Duchownego oraz Archiwum Sądu Metropolitalnego w Przemyślu – dzięki zgromadzonym w nich materiałom można było odtworzyć funkcjonowanie tych ważnych dla diecezji instytucji. Podobny charakter miała kwerenda w Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Przemyślu. Ważnym źródłem okazał się zasób Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

Korzystano również w niewielkim stopniu z archiwów innych diecezji, m.in. Archiwum Diecezji Łuckiej (depozyt w zbiorach Instytutu ABMK przy KUL w Lublinie) oraz w Kielcach, Sandomierzu, Pelplinie i Rzeszowie. W tym ostatnim odnaleziono nieznane dotychczas okólniki bpa F. Bardy dla części diecezji znajdującej pod okupacją niemiecką, wydawane w latach 1939-1941.

Pobieżną kwerendą objęto również archiwa parafialne na terenie diecezji przemyskiej w granicach sprzed 25 marca 1992 r. Zwrócono uwagę na zapisy w kronikach parafialnych oraz akta obrazujące życie parafialne i pracę kapłanów. Ciekawych ustaleń dokonano podczas przypadkowych poszukiwań w archiwach poza diecezją (Cmolasy, Gorlice).

Kwerendą objęto również archiwa zagraniczne. Na uwagę zasługują akta personalne kapelanów WP – kapłanów diecezji przemyskiej przechowywane w Instytucie Polskim i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie. Danych odnośnie pracy księży przemyskich na terenie Królestwa Węgier w czasie wojny dostarczyły materiały zgromadzone w Archiwum Prymasowskim (Prímási Levéltár) w Estergomie, natomiast szczegóły biograficzne biskupów i ks. Hieronima Kocyłowskiego uzupełniono o kwerendę w Archiwum Papieskiego Uniwersytetu Gregoriańskiego w Rzymie (Pontificia Università Gregoriana/Archivio Roma). Podczas pisania niniejszej pracy wykorzystano również archiwa z Archiwum Greckokatolickiej

⁴² „W związku z 600-leciem naszej diecezji zamierzamy opracować historyczny schematyzm zawierający szczegółowe dane o losach i funkcjonowaniu instytucji kościelnych oraz dane o duchownych naszej diecezji i ich wojennych losach i funkcjach w l. 1939-1951. [...] Materiały zgromadzone przez niniejszą ankietę posłużą również do opracowania Atlasu Historycznego Chrześcijaństwa w Polsce przez Instytut Geografii Historycznej Kościoła w Polsce przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Ankieta niniejsza jest nadto przygotowaniem naszej diecezji do udziału w Światowym Kongresie Historyków, który odbędzie się w Polsce w 1978 r. na temat m.in. Kościołów w krajach okupowanych przez III Rzeszę”. J. Rąb, Parafie diecezji przemyskiej w latach 1939-1951, Iwonicz Zdrój 1978, s. 9.

Kurii Biskupiej w Preszowie (Gréckokatolícke Biskupstvo. Biskupská Kúria-Archív, Prešov), Archiwum Wojennego w Wiedniu (Österreichisches Staatsarchiv/Kriegarchiv Wien), Archiwum Państwowego (Bundesarchiv) w Koblencji oraz Państwowego Archiwum Obwodu Lwowskiego (Державний Архів Львівської Области) we Lwowie.

Kwerenda w archiwach zakonnych różnego szczebla (zob. Bibliografia) przyniosła m.in. szereg interesujących ustaleń dotyczących instytucji diecezjalnych. Przeprowadzono także poszukiwania w zbiorach prywatnych, udostępnionych m.in. przez ks. dra hab. Józefa Wołczańskiego, profesora Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie.

Na uwagę zasługuje prasa wojenna, zarówno podziemna, jak i „gadzinowa”, wydawana przez obu okupantów. Analiza jej zawartości pozwoliła przybliżyć atmosferę wojny i okupacji, w których to funkcjonowała diecezja. Pewną pomocą okazały się relacje, m. in. zebrane w latach 80. XX w. przez ks. Andrzeja Kusia wśród kapłanów pracujących w warunkach okupacji sowieckiej. Obecnie (2009) znajdują się one w zbiorach własnych autora.

Podczas pisania niniejszej pracy wykorzystano wydawnictwa źródłowe, m. in. „Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale”⁴³, zawierające szereg informacji o egzystencji diecezji w czasie wojny. Na uwagę zasługuje również przygotowane do druku „Sprawozdanie parafii katedralnej ob. łącz. w Przemyślu z okresu od 1 IX 1939 do 1 XII 1942 roku”⁴⁴, zawierające wiele cennych informacji o funkcjonowaniu parafii katedralnej w czasie okupacji sowieckiej.

Rozstrzygnięcie problemu zawartego w tytule pracy domagało się przyjęcia określonej metody badawczej. Punktem wyjścia była analiza źródeł, a w oparciu o wyniki analiz został przedstawiony obraz funkcjonowania diecezji. W pracy zastosowano metodę porównawczą (np. w odniesieniu do warunków istnienia Kościoła w obu strefach okupacyjnych) oraz historyczno-krytyczną, aby dokonać syntezy danych źródłowych. W celu zobrazowania zjawisk historycznych, sięgnięto do metody egzemplifikacji. Dla pełniejszego zobrazowania zagadnień zawartych w rozprawie, sporządzono zestawienia w formie tabelarycznej oraz mapę.

Zarysowana problematyka oraz wyniki kwerendy źródłowej wpłynęły na powstanie schematu rozprawy. Pierwszy rozdział dotyczy ogólnego spojrzenia na diecezję w warunkach wojny i okupacji, dlatego też w pierwszym paragrafie omówiono terytorium i granice diecezji, podkreślając jego podział przez obu agresorów we wrześniu 1939 r. oraz kwestię jego przecięcia przez granicę państwową w 1944 r. Następnie omówiono złożoną strukturę narodowościową, wyznaniową i obrządkową diecezji (par. 2) oraz w trzecim – tło jej funkcjonowania: działania wojenne na jej terenie, politykę kościelną obu okupantów, podstawy materialne biskupstwa oraz zbrojny ruch oporu na jej terenie.

⁴³ *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale*, ed. P. Blet i in., vol. 3: *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes 1939-1945, première partie: 1939-1941, deuxième partie: 1942-1945*, Città del Vaticano 1967.

⁴⁴ [S. Dudziński], *Sprawozdanie parafii katedralnej ob. łącz. w Przemyślu z okresu od 1 IX 1939 do 1 XII 1942 roku*, [oprac. E. Ślemp], w druku.

Drugi rozdział poświęcono administracji diecezji, omawiając funkcję ordynariusza oraz jego biskupa pomocniczego – faktycznego „współrządcy” w latach 1939-1941, a także Kurię Biskupią. Trzeci rozdział traktuje o funkcjonowaniu instytucji centralnych i terenowych: kapituły katedralnej, sądów, Seminarium Duchownego, placówek kulturalnych (szczebla diecezjalnego: archiwum, biblioteki i muzeum), dekanatów oraz parafii i ekspozytur.

W rozdziale czwartym ukazano działalność duchowieństwa diecezjalnego oraz zakonów i zagadnień zakonnych na omawianym terenie. Z uwagi na aktualność tematu wyakcentowano pomoc ludności żydowskiej. Podkreślono również rozmiar represji, którym podlegało duchowieństwo diecezji przemyskiej ze strony obu okupantów.

Niniejsza praca powstała pod fachowym kierownictwem ks. prof. dra hab. Zygmunta Zielińskiego. Dlatego pragnę złożyć serdeczne podziękowanie Księdzu Profesorowi za wszelką pomoc świadczoną podczas kwerendy i pisania pracy. Słowa wdzięczności kieruję również pod adresem recenzentów: dr hab. Marii Dębowskiej, prof. KUL; o. dra hab. Rolanda Prejsa, prof. KUL oraz ks. dra hab. Józefa Wołczańskiego, prof. UPJPII. Ich cenne wskazówki wykorzystałem, przygotowując tekst do druku. Serdecznie dziękuję pracownikom archiwów, w których prowadziłem kwerendę, a szczególnie ks. drowi Henrykowi Borczowi, dyrektorowi Archiwum Archidiecezjalnego w Przemyślu.

Rozdział I

KONTEKST SPOŁECZNO-POLITYCZNY I KOŚCIELNY

1. Terytorium i granice

Na przestrzeni wieków ulegały zmianie granice łacińskiej diecezji przemyskiej oraz jej obszar. W czasach staropolskich obejmowała ona ziemię przemyską i sanocką w województwie lwowskim oraz powiat lubaczowski (woj. bełskie). Liczyła 18 100 km kw. i była najmniejszą terytorialnie diecezją w metropolii lwowskiej¹. W 1763 r. przyłączono do niej parafię Jaśliska należącą do diecezji krakowskiej².

Największy wpływ na granice diecezji przemyskiej w omawianym okresie miały lata niewoli narodowej. Pierwszy rozbiór Polski i reformy cesarza Józefa II w monarchii austriackiej spowodowały zmianę granic diecezji, a jej terytorium powiększyło się prawie dwukrotnie. Na mocy dekretu cesarskiego z 13 stycznia 1782 r. wcielono do niej galicyjską część diecezji chełmskiej³. Według koncepcji rządowych granice diecezji przemyskiej powinny były pokrywać się z jednostkami administracji cywilnej. Diecezja przemyska miała obejmować powierzchnię cyrkulów: przemyskiego, rzeszowskiego, samborskiego, leskiego, zamojskiego i żółkiewskiego. W związku z tym w 1787 r. diecezja przemyska odstąpiła archidiecezji lwowskiej 2 dekanaty: lubaczowski i sokalski, za co otrzymała 7 parafii w okolicy Przemyśla i Sambora. Zmiany te usankcjonowała Stolica Apostolska w 1796 r. Cyrkuł żółkiewski pozostawiono natomiast w granicach archidiecezji lwowskiej⁴.

W okresie zaborów zmianom uległy również zachodnie granice diecezji. W 1786 r. diecezja przemyska przekazała nowoutworzonej diecezji tarnowskiej

¹ H. Borcz, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 24-29; B. Kumor, *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej*, s. 137.

² Tenże, *Bulla papieża Klemensa XIII „Suprema dispositione” włączająca parafię Jaśliska do diecezji przemyskiej*, w: *Kościół na drogach historii*, s. 57-62.

³ Tenże, *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej*, s. 137; tenże, *Projektowanie reorganizacji Kościoła w Rzeczypospolitej Obojga Narodów z 1790 roku*, w: *Ecclesia Posnaniensis opuscula Mariano Banaszak septuagenario dedicata*, Poznań 1998, s. 109.

⁴ Tenże, *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej*, s. 137-139.

8 parafii dekanatu krośnieńskiego, które znalazły się w granicach cyrkułu z siedzibą w Dukli. Otrzymała w zamian trzy dekanaty (głogowski, miechociński i rudnicki) z 28 parafiami należącymi do cyrkułu rzeszowskiego⁵. Kolejne zmiany przyniosła kasata diecezji tarnowskiej, wtedy to papież Pius VII bullą „Opera atque indefessa” (24 września 1805) włączył do diecezji przemyskiej 2 obwody polityczne (tarnowski i jasielski) z 9 dekanatami i 148 parafiami. Zmiany te weszły w życie dwa lata później (1807)⁶. Kolejne zmiany zachodnich granic diecezji miały miejsce po erygowaniu w 1821 r. przez Stolicę Apostolską diecezji tynieckiej (od 1826 r. tarnowskiej)⁷. Wtedy to pod jurysdykcję bpa tynieckiego przeszły parafie cyrkułu tarnowskiego⁸.

W związku z tym, że okręg zamojski znalazł się w 1809 r. w granicach Księstwa Warszawskiego, bp A. Gołaszewski przekazał jurysdykcję kościelną na tym terenie biskupowi lubelskiemu. Okręg ten wcielił do diecezji lubelskiej papież Pius VII na mocy bulli „Ex imposita nobis” (1818)⁹. Od 1821 r. terytorium diecezji przemyskiej obejmowało 5 obwodów politycznych: Jasło, Przemyśl, Rzeszów, Sambor i Sanok¹⁰. Pod koniec XIX w. pojawiła się koncepcja wydzielenia z części terytorium biskupstwa przemyskiego diecezji rzeszowskiej¹¹.

⁵ Tamże, s. 139; B. Kumor, *Diecezja tarnowska. Dzieje ustroju i organizacji 1786-1985*, Kraków 1985, s. 70-75; F. Pawłowski, dz. cyt., s. 635-636; J. Ataman, *Zarys dziejów diecezji przemyskiej*, s. 35.

⁶ B. Kumor, *Diecezja tarnowska*, s. 88-89.

⁷ Tenże, *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej*, s. 141.

⁸ Tenże, *Diecezja tarnowska*, s. 121 i 128.

⁹ Tenże, *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej*, s. 141.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Projekt utworzenia biskupstwa w Rzeszowie powstał w 1900 r. Autorem tej koncepcji był namiestnik Galicji hrabia Leon Piniński (urząd ten pełnił w latach 1898-1903), który przewidywał utworzenie diecezji rzeszowskiej na części terytorium biskupstwa przemyskiego. Nowoutworzona diecezja posiadałaby własną kapitułę katedralną liczącą zaledwie 4 kanoników, nie posiadałaby natomiast własnego seminarium. Według bpa J. S. Pelczara projekt ten posiadał aprobatę nuncjusza Stolicy Apostolskiej w Wiedniu Tetraniego [właściwie: E. Talianiego – uzup. S. Z.]. Jednym z kandydatów na urząd ordynariusza planowanego biskupstwa był ks. Józef Bilczewski, późniejszy arcybiskup metropolita lwowski ob. łac. Według K. M. Kasperkiewicz i C. Niezgody do erygowania diecezji nie doszło wobec sprzeciwu bpa Pelczara, a jak podaje ks. B. Kumor, stało się tak wskutek sprzeciwu konsystorza grecko-katolickiego w Przemyślu. W 1919 r. ukazujące się w Rzeszowie czasopismo endeckie „Ziemia Rzeszowska” podało, że na konferencji biskupów polskich, która odbyła się z końcem sierpnia t. r. w Gnieźnie „uchwalono między innymi dążyć do utworzenia stolicy biskupiej w naszym mieście”. Fakt ten nie jest znany historykom Kościoła w Polsce. W krótkim komentarzu redakcyjnym zamieszczonym w 16. numerze tegoż czasopisma publicyści endeccy proponowali przenieść stolicę diecezji tarnowskiej do Rzeszowa i rozszerzyć granice diecezji krakowskiej po Dunajec. W 1920 r. biskup Piotr Mańkowski (1866-1933) z Kamieńca Podolskiego nawiązał do projektów utworzenia diecezji rzeszowskiej. Proponował, aby należała ona do projektowanej wówczas metropolii krakowskiej. Jego wniosku nie poparł żaden z biskupów. Jak podaje ks. B. Kumor, po śmierci bpa J. S. Pelczara (zm. 28 III 1924) ks. Julian Łukaszkiewicz (1857-1937) z Rzeszowa, w poufnym liście do biskupa H. Przeździeckiego radził, by stworzyć nowe biskupstwo w Rzeszowie. Proponował on, by granica między diecezją przemyską ob. łac. a projektowaną diecezją rzeszowską przebiegała na linii Sandomierz-Przeworsk-Krosno. Postulował, aby uposażyć

Zmiany terytorialne diecezji przemyskiej nastąpiły po odzyskaniu przez Polskę niepodległości (1918). 1 stycznia 1922 r. na mocy dekretu rzymskiej Kongregacji Konsystorialnej z 21 sierpnia 1921 r. w granicach diecezji przemyskiej znalazła się wieś Komorów wyłączona z parafii Ostrowy Tuszowskie (diec. tarnowska). Komorów został przyłączony do parafii w Majdanie Królewskim¹². Ta sama kongregacja 19 kwietnia 1922 r. przyłączyła do parafii Schodnica (diecezja przemyska) wieś Urycz z parafii Skole w archidiecezji lwowskiej¹³. W 1924 r. na terytorium diecezji funkcjonowało 35 dekanatów z 354 parafiami¹⁴, a jej powierzchnia wynosiła 22 000 km kw.¹⁵

Po regulacji granic diecezji w 1925 r., na mocy bulli cyrkumskrypcyjnej „*Vixdum Poloniae unitas*” z 28 października 1925 r., terytorium łacińskiej diecezji przemyskiej zmniejszyło się o około 1 000 km kw. (z 31 parafiami) na rzecz diecezji tarnowskiej, a przybyła stamtąd jedna parafia (Pstrągowa). Poza granicami diecezji pozostał dekanat biecki, rzepiennicki oraz ołpiński (z wyjątkiem parafii Święcany) oraz 4 parafie z innych dekanatów¹⁶. Drobną korektą granicy na wschodzie nastąpiła 7 sierpnia 1931 r., kiedy to wyłączono z parafii Milatyn (diecezja przemyska) wieś Henrykówkę i włączono ją do parafii Wołczuchy (archidiecezja lwowska)¹⁷.

Przed wybuchem II wojny światowej terytorium diecezji przemyskiej obejmowało około 21 000 km kw. Zdecydowana większość jej obszaru znajdowała się w granicach województwa lwowskiego, a niewielka część należała do województwa krakowskiego¹⁸, co ilustruje tab. nr 1.

biskupstwo rzeszowskie trzecią częścią dóbr biskupa przemyskiego. Do realizacji tego projektu wówczas nie doszło. S. Zych, *Wokół koncepcji utworzenia diecezji rzeszowskiej przed 1925 r. (zarys zagadnienia)*, PHA, T. 15 (2005), s. 212-213. Zob. D. Squicciarini, *Die apostolischen Nuntien in Wien, Vatikanstadt [1999]*, s. 255-257.

¹² S. Zych, *Zarys dziejów parafii w Ostrowach Tuszowskich*, Kolbuszowa 2003, s. 12.

¹³ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, odbitka z ABMK, s. 401.

¹⁴ *Kościół katolicki w Polsce 1918-1990. Rocznik statystyczny*, red. L. Adamczuk, W. Zdaniewicz, Warszawa 1991, s. 106.

¹⁵ J. Tarnawski, *Zmiany granic rzymskokatolickiej diecezji przemyskiej w latach 1925-1992*, ZN WSPRz, Z. 40/2001, s. 174.

¹⁶ Pius XI, *Bulla „Vixdum Poloniae unitas” de d. 28 Octobr. 1925. Constitutio Apostolica ditio-nis Polonicae de nova dioecesium latini ritus circumscriptione*, w: S. Łukomski, *Konkordat zawarty dnia 10 lutego 1925 roku pomiędzy Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską*, Łomża 1934, s. 38-39; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 400-401.

¹⁷ Tamże, s. 401. W dwudziestoleciu międzywojennym mieszkańcy Mechowca (parafia Cmolasy) rozpoczęli starania w Kurii Diecezjalnej w Tarnowie o odłączenie ich miejscowości od parafii w Cmolasie i przyłączenie do parafii w Dzikowcu (diecezja przemyska ob. łac.), argumentując swą prośbę znaczną odległością od kościoła parafialnego. Pismem z 10 X 1935 r. kuria odrzuciła tę prośbę. AP w Cmolasie, Teczka „Pisma Najprzewielebniejszej Kurii Biskupiej w Tarnowie do roku 1940 włącznie”, b. sygn., Pismo Kurii Biskupiej w Tarnowie do Urzędu Parafialnego w Cmolasie z 10 X 1935 r., b.s.

¹⁸ AAPrz, Relatio 1938, s.1; Schematyzm 1938, s. 207.

Tab. 1. Struktury administracyjne diecezji przemyskiej ob. łac. w granicach województwa krakowskiego

Dekanaty	Parafie
Brzostek (część)	Bieżdzedza Brzostek Brzyska Kołaczyce Siekłówka
Jasło (część)	Bączal Jasło Sławęcın Święcany Szebnie Tarnowiec Trzcınica Warzyce
Nowy Żmigród (całość)	Cieklin Dembowiec (Dębowiec) Hartłowa (Harkłowa) Łężyny Łubienko Nienaszów Osiek k. Żmigrodu Osobnica Samokłęski Załęże Żmigród Nowy Żmigród Stary

Podstawa źródłowa: Schematyzm 1938, passim.

Na terytorium diecezji funkcjonowały struktury administracyjne obrządku grekokatolickiego oraz ormiańskiego. Przemysł stanowił siedzibę biskupstwa wschodniego, którego geneza sięga XII w.¹⁹ Urzędowo diecezję grekokatolicką określano jako „połączone eparchie przemyska, samborska i sanocka”²⁰. Organizacyjnie biskupstwo to podlegało metropolii halicko-lwowskiej. Na pocz. lat 30. XX w jego terytorium wynosiło ok. 40 tys. km kw. Granice wschodniej diecezji

¹⁹ Zob. A.S. Fenczak, *Wokół początków bizantyńsko-słowiańskiego biskupstwa w Przemysłu. Kwestia organizacji diecezjalnej w księstwie przemyskim (koniec XI i pierwsza połowa XII wieku)*, w: *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 3: *Studia z dziejów grekokatolickiej diecezji przemyskiej*, red. S. Stępień, Przemysł 1996, s. 21-38.

²⁰ *Szematyzm hreko-katolyckoho duchowenstwa zluczenych eparchij peremyskoji, sambirskoji i sianičkoji na rik Bożyj 1938-1939*, Peremyszl 1938, s. 1; M. Jabłoński, *Organizacja grekokatolickiej diecezji przemyskiej w okresie II Rzeczypospolitej (1918-1939)*, w: *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 1: *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym*, red. S. Stępień, Przemysł 1990, s. 230.

przemyskiej nie pokrywały się z granicami biskupstwa łacińskiego. Przebiegały one „wschodnimi obrzeżami powiatów – turczańskiego, drohobyckiego i rudeckiego. Następnie [eparchia] obejmowała niewielki południowo-zachodni skrawek powiatu lwowskiego, dalej jej granica biegła znów wzdłuż powiatu rudeckiego, a następnie gródeckiego, dzieląc ten ostatni [...]. W południowo-wschodniej części diecezja przemyska opierała się o południową i wschodnią granicę powiatu żółkiewskiego oraz wschodnią powiatu sokalskiego. Na północy terytorium diecezji dochodziło do linii granicznej dawnej monarchii austro-węgierskiej z Rosją, a od powiatu nizańskiego ograniczała je zachodnia granica tego powiatu oraz sąsiednich – łańcuckiego, rzeszowskiego i strzyżowskiego. Z kolei obszar diecezji zamykała linia północnych granic powiatów: jasielskiego, gorlickiego, i nowosądeckiego, zahaczając o wschodni skrawek powiatu nowotarskiego”²¹. Południowa granica diecezji opierała się o granicę państwową. Ponadto władcy przemyskiemu podlegała parafia w Krakowie²².

W okresie II Rzeczypospolitej zaszły zmiany w organizacji Kościoła grekokatolickiego na terenie łacińskiej diecezji przemyskiej, bowiem w 1934 r., na mocy dekretu Stolicy Apostolskiej „Quo aptius consuleret”, powstała Administracja Apostolska Łemkowszczyzny obejmująca 9 dekanatów eparchii przemyskiej (bukowski, gorlicki, grybowski, dynowski, dukielski, krośnieński, muszyński, rymański i sanocki) ze 111 parafiami i 11 samodzielnyymi wikariatami²³. W latach II wojny światowej administrator apostolski rezydował w Sanoku (od 1938 r.)²⁴.

Tereny powiatu Turka (należące częściowo do dekanatu samborskiego łacińskiej diecezji przemyskiej) znajdowały się także w dekanacie lwowskim²⁵ archidiecezji ormiańskiej, której początki we Lwowie sięgają XIV w.²⁶

Po rozpadzie Czechosłowacji w 1938 r. włączono do Polski skrawek terytorium tego państwa na granicy z łacińską diecezją przemyską²⁷. Według danych Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyśle obszar ten liczył ok. 18-20 km kw. i obejmo-

²¹ S. Stępień, *Organizacja i struktura terytorialna grekokatolickiej diecezji przemyskiej w latach 1918-1939*, w: *Polska-Ukraina*, t. 3, s. 192.

²² Tamże.

²³ Tamże; P. J. Best, *Administracja Apostolska Łemkowszczyzny 1934-1944*, w: *Polska-Ukraina*, t. 4: *Katolickie unie kościelne w Europie środkowej i wschodniej – idea a rzeczywistość*, red. S. Stępień, Przemyśl 1998, s. 249.

²⁴ K. Z. Nowakowski, *Administracja Apostolska Łemkowszczyzny w latach 1939-1947*, w: *Polska-Ukraina*, t. 3, s. 231, 233; W. Sołtys, *Sanok jako miejsce kultu religijnego chrześcijan obrządku wschodniego (do 1939 r.)*, w: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. J. Czajkowski, cz. 2, Sanok 1994, s. 181.

²⁵ Zob. Schematyzm 1938, s. 138; *Kościół katolicki w Polsce 1918-1990*, s. 76 (mapa); Zob. B. Kumor, *Obsada arcybiskupstwa ormiańsko-katolickiego we Lwowie w latach niewoli narodowej (1772-1918)*, „*Analecta Cracoviensia*”, R. 26 (1994), s. 373;

²⁶ J. Smirnow, *Katedra ormiańska we Lwowie. Dzieje archidiecezji ormiańskiej lwowskiej*, Lwów 2002, s. 7-8; Zob. B. Kumor, *Obsada arcybiskupstwa ormiańsko-katolickiego we Lwowie*, s. 371.

²⁷ Fakt ten nie jest znany w historiografii. Zob. J. Pisuliński, *Karpatorusini w polskiej polityce zagranicznej w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku*, w: *Małe regiony w wielkiej polityce Polski, Słowacji i Ukrainy*, red. M. Stolarczyk, A. Bonusiak, J. Kuzicki, Rzeszów 2003, s. 63.

wał wioskę Telepoveč, którą włączono do gromady Solinka w parafii Komańcza²⁸. W przyłączonej wiosce nie było łacinników. Pod względem administracyjnym teren ten podlegał biskupowi koszyckiemu (Węgry) oraz jego wikariuszowi generalnemu na terenie Słowacji – proboszczowi z Bardejowa²⁹. Archiwum Archidiecezji Koszyckiej (Archív Košickej Archidiecézy) nie posiada akt dotyczących tej sprawy. Informacje posiadane przez Kurię Biskupią w Przemyślu były jednak niekompletne, bowiem poprawna nazwa miejscowości brzmiała: „Telepovec” i zamieszkiwali ją również łacinnicy³⁰. Należeli oni do parafii w Papinie (Papín, dekanat Humenné). Odległość miejscowości od kościoła parafialnego wynosiła 10,7 km.³¹ Wieś była siedzibą parochii greckokatolickiej należącej do eparchii w Preszowie³². Nuncjatura Apostolska w Warszawie prowadziła latem 1939 r. korespondencję z łacińskim biskupem przemyskim w sprawie przyłączenia tego terenu do jego diecezji³³. Według bpa katowickiego S. Adamskiego jeszcze 25 lipca 1939 r. w Watykanie nie posiadano pełnych danych, aby móc części terytorium Czechosłowacji, które znalazły się w granicach Polski, włączyć do polskiej organizacji kościelnej, bowiem Stolica Apostolska miała „jednym aktem części od Czechosłowacji odłączyć” przydzielić do poszczególnych diecezji polskich³⁴. Na przeszkodzie realizacji tego projektu stanął wybuch II wojny światowej. Po kampanii wrześniowej obszar ten został włączony do Słowacji w myśl porozumienia niemiecko-słowackiego z 21 listopada 1939 r. Porozumienie to uzyskało ratyfikację parlamentu Słowacji 29 stycznia 1940³⁵.

²⁸ AAPrz, Teczka „Zmiana granic diecezji przemyskiej o.ł. 1925”, b. sygn., Pismo Urzędu Parafialnego w Komańczy do Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu z 25 VII 1939 r., b.s.; tamże Pismo Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu do Nuncjatury Apostolskiej w Warszawie z 26 VII 1939 r. (kopia), b.s.

²⁹ Tamże.

³⁰ Gréckokatolícke Biskupstvo. Biskupská Kúria-Archív Prešov (dalej: GBBKAP), Schematizmus 1938, b. sygn., s. 98-99; *Schematismus venerabilis cleri dioeceseos Cassoviensis anno reparaatae salutis 1938*, Cassoviae 1938, s. 133.

³¹ Tamże, s. 132-133.

³² GBBKAP, Schematizmus 1938, b. sygn., s. 98-99. W wiosce znajdowała się murowana cerkiew pod wezwaniem św. Michała Archanioła. Została ona wybudowana przez wiernych w 1792 r. i w tym samym roku konsekrowana. W 1925 r. wyremontowano ją i wykonano nowy ikonostas. Archiwum parochialne posiadało księgi metrykalne od 1775 r. W 1938 r. prawo patronatu przysługiwało doktorowi Alfredowi Rappaportowi zamieszkałemu w Wiedniu. Od 1930 r. parafia wakowała. Nie obsadzono jej również w latach II wojny światowej. *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioeceseos Fragopolitanae (Prešov-Prjašev) pro anno Domini 1931*, Fragopoli 1931, s. 102; GBBKAP, Schematizmus 1938, b. sygn., s. 98-99; *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioeceseos Prešovensis (Fragopolitanae) et administraturae apostolicae dioec. Mukačensis in Slovachia pro anno Domini 1944*, Prešov 1944, s. 86. Obecnie (2005) wieś nosi nazwę Osadné. *Schematizmus Košickej Archidiecézy 2004*, [Košice 2004], s. 54.

³³ AAPrz, Teczka „Zmiana granic diecezji przemyskiej o.ł. 1925”, Pisma nuncjatury warszawskiej z 6 VII i 14 VII 1939 r., b.s.

³⁴ Tamże, Pismo bpa katowickiego S. Adamskiego do bpa F. Bardy z 25 VII 1939 r., b.s.

³⁵ M. Wieliczko, *Pogranicze niemiecko-radzieckie nad Sanem w latach 1939-1940*, „Przemyskie Zapiski Historyczne”, R. 8-9 (1991-1992), s. 151 n.

W wyniku zajęcia terytorium diecezji w kampanii wrześniowej przez Wehrmacht i Armię Czerwoną, nastąpił podział diecezji na dwie odizolowane od siebie strefy okupacyjne: niemiecką i sowiecką. Dzieliła je naturalna granica – San. Ten sam los stał się udziałem grekokatolickiej diecezji przemyskiej³⁶, natomiast Administratura Apostolska Łemkowszczyzny znalazła się w niemieckiej strefie okupacyjnej³⁷.

Koncepcja granicy na Sanie pomiędzy dwoma agresorami pojawiła się po raz pierwszy w moskiewskich negocjacjach niemieckiego ministra spraw zagranicznych Joachima von Ribbentropa prowadzonych 22-23 sierpnia 1939 r. w Moskwie. W punkcie 2. „tajnego protokołu dodatkowego” zapisano, że „strefy wpływów Niemiec i ZSRR zostaną rozgraniczone w przybliżeniu wzdłuż linii rzek: Narew, Wisła i San”³⁸. W kampanii wrześniowej oddziały niemieckie przełamały polską linię obrony Sanu ostatecznie 11 września, chociaż do 15 dnia tegoż miesiąca bronił się Przemyśl, a w późniejszych dniach teren całej diecezji znalazł się na obszarze tyłowym niemieckiej 14 Armii³⁹.

W wyniku porozumień niemiecko-sowieckich, 23 września Wehrmacht rozpoczął odwrót z terenów położonych na wschód od Sanu, które przejęły wojska Frontu Ukraińskiego kombryga Siemiona K. Timoszenki⁴⁰. Jednocześnie Niemcy liczyli na utrzymanie części terytorium za Sanem z uwagi na występujące tam złoża ropy naftowej, co potwierdza telegram OKH z 20 września do sztabu 14 Armii, że „linia demarkacyjna” na Sanie nie jest jeszcze ustalona, jednak dzień później (21 września) Niemcy przyjęli warunki wycofania się za linię rzeki⁴¹. 23 września sowiecka „Prawda” podała wiadomość, że zawarto porozumienie w tej sprawie. Dokument ten podpisali: ludowy komisarz obrony marszałek Kliment Woroszyłow i szef sztabu generalnego Armii Czerwonej komarm I rangi Borys Szaposznikow (ze strony sowieckiej) oraz gen. Ernst Köstring, płk Heinrich Aschenbrenner i ppłk Hans Krebs (ze strony niemieckiej)⁴².

Status ten znalazł odbicie w „układzie o granicy i przyjaźni” z 28 września 1939 r. W oparciu o ten układ został podpisany 4 października t.r. protokół uzupełniający w sprawie granicy między ZSSR a III Rzeszą. Uściślono wówczas, że stacje Sianki i Użok pozostaną po stronie ZSRR. Sowieckie i niemieckie zespoły topografów wytyczyły przebieg granicy 9-22 października⁴³. Ostateczne po-

³⁶ Tamże.

³⁷ S. Nabywaniec, *Seliger Martyrerbischof Josafalt Josyf Kocylovs'kyj (1876-1947)*, „Ostkirchliche Studien”, Bd 52 (2003) Heft 2-3, s. 213; Zob. tenże, *Die Griechisch-Katholische Kirche in der Ukraine 1939-1989*, „Ostkirchliche Studien”, Bd. 53 (2004), H. 1, s. 17.

³⁸ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945. Aus dem Archiv des Auswärtigen Amtes*, Serie D: 1937-1945, vol. VII, Göttingen 1984, nr 229. Zob. *Wojska sowieckie na terytorium polskim*, „Kurier Poranny”, R. 43 (1939) nr 258, s. [1].

³⁹ P. Göldner, *Der Feldzug in Polen*, Berlin 1939, s. 63, 71.

⁴⁰ M. Wieliczko, *Pogranicze niemiecko-radzieckie*, s. 153-154.

⁴¹ Tenże, *Polski przemysł naftowy pod niemiecką okupacją 1939-1945*, Lublin 2001, s. 61.

⁴² Tamże, s.62.

⁴³ T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *W cieniu „Linii Molotowa”. Ochrona granicy ZSRR z III Rzeszą między Wiszną a Solokiją w latach 1939-1941*, Rzeszów 2002, s. 22, 24.

rozumienie odnośnie granicy podpisano 17 sierpnia 1940 r. w Moskwie, gdzie uzgodniono w sposób ostateczny nazwę jako granicę państwową między Rzeszą Niemiecką a ZSRR, natomiast 31 sierpnia tegoż roku podpisano w Berlinie układ o stosunkach prawnych przy granicy⁴⁴.

W sowieckiej strefie okupacyjnej władzę cywilną sprawowały początkowo „komitety rewolucyjne”. Według M. Wieliczko „ta nazwa jest ogólnikiem określającym różną postać aktywności grup i jednostek afirmujących się prosowiecką służalczością, nie zawsze komunistycznej proweniencji, ale zawsze proweniencji antypolskiej”⁴⁵. Tworzenie struktur radzieckiej administracji cywilnej nastąpiło po 3 października 1939 r. Wówczas na mocy decyzji dowództwa Frontu Ukraińskiego ustanowiono „cywilne zarządy tymczasowe”, które funkcjonowały do początków grudnia 1939 r.⁴⁶ Jesienią 1939 r. zapadły formalne decyzje o przynależności państwowej terenów zagarniętych przez Związek Sowiecki. 27 października 1939 r. tzw. Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Ukrainy uchwaliło przyłączenie okupowanych terytoriów do USRR, natomiast Rada Najwyższa ZSRR obradująca w dniach 1-2 listopada 1939 r. zaaprobowwała tę uchwałę, co przyjęła Rada Najwyższa USRR 15 listopada⁴⁷. Wzdłuż granicy władze sowieckie wytyczyły 30-kilometrowy pas strefy ochronnej znajdujący się pod nadzorem NKWD⁴⁸. Organizację struktur tej instytucji na tzw. Zachodniej Ukrainie ustalał rozkaz Ł. Berii z 6 listopada 1939 r.⁴⁹ Wiosną 1940 r. doszło do „uszczelnienia granicy” na Sanie przez Wojska Pograniczne NKWD, które usprawniły kontrolę ludności w strefie przygranicznej. Zabronowano wówczas szeroki pas ziemi przy samej linii demarkacyjnej, rozciągnięto w miarę możliwości jedną lub dwie linie drutu kolczastego oraz zwiększono liczbę patroli między strażnikami. W pasie około 30 km od granicy utworzono sieć konfidentów, którzy meldowali o pojawieniu się obcych⁵⁰.

Nad granicą z Niemcami Sowietci wybudowali system fortyfikacji zwany Linia Molotowa. Decyzję o jej budowie podjęto 26 czerwca 1940 r. na rozkaz ludowego komisarza obrony S. Timoszenko i kontynuowano do wybuchu wojny z Niemcami⁵¹. Przemysł w sowieckich strukturach wojskowych podlegał Kijowskiemu Wydzielonemu Okręgowi Wojskowemu i stanowił centrum Przemyskiego

⁴⁴ M. Wieliczko, *Pogranicze niemiecko-radzieckie*, s.173. Zob. „Wermacht” [!] o zdobyczach terytorjalnych [!] na wschodzie [!], „Więści Polskie”, R. III (1941) nr 123, s. 3.

⁴⁵ M. Wieliczko, *Pogranicze niemiecko-radzieckie*, s. 168.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ Tamże, s. 168-169; J. T. Gross, *Studium zniewolenia. Wybory październikowe 22 X 1939 r.*, Kraków b.r.; Czop E., *Przemysł pod okupacją radziecką – aparat okupacyjny*, w: *Polska – Europa – Świat XX wieku. Studia i szkice ofiarowane Profesorowi Włodzimierzowi Bonusiakowi w czterdziestolecie Jego pracy twórczej*, red. W. Wierzbieniec, Rzeszów 2005, s. 75. Zob. szerzej A. Sudoł, *Początki sowietyzacji Kresów Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej (jesień 1939 roku). Wybrane problemy polityczne i organizacyjne*, Bydgoszcz-Toruń 1997, passim.

⁴⁸ M. Wieliczko, *Pogranicze niemiecko-radzieckie*, s. 170; T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, dz. cyt., s. 23.

⁴⁹ P. Kołakowski, *NKWD i GRU na ziemiach polskich 1939-1945*, Warszawa 2002, s.70.

⁵⁰ Tamże, s.70.

⁵¹ T. Bereza, P. Chmielowiec, *Linia Molotowa. Krótka historia i przewodnik po zapomnianych fortyfikacjach na ziemi przemyskiej i Roztoczu*, Przemysł 2000, s. 24.

Rejonu Umocnionego, który „obejmował pas granicy począwszy od źródeł Sanu – wzdłuż rzeki po Sieniawę, następnie zieloną granicą dochodził do Bugu”⁵².

Według bpa W. Tomaki, rządcy wschodniej części diecezji, pod okupacją sowiecką znalazły się dekanaty: dobromilski, drohobycki, jaworowski, mościcki, rudecki, samborski, wiszeński i część leskiego z 75 parafiami⁵³. Nie jest to pełny wykaz w odniesieniu do podziału dekanalnego diecezji, bowiem według schematyzmu z 1941 r. zachodniej części diecezji, sporządzonego w formie maszynopisu, do ZSRR należały ponadto część dekanatu przemyskiego miejskiego, jarosławskiego i sieniawskiego⁵⁴.

Początkowo tereny pod okupacją niemiecką, na zachód od Sanu, podlegały Nacelnemu Dowództwu na Wschodzie (Oberkommando Ost, Oberost). Wehrmacht posiadał szeroki zakres uprawnień okupacyjnych – cywilnych i wojskowych w ramach pogotowia wojennego⁵⁵. Po 26 października 1939 r., gdy utworzono „Generalgouvernement für die bestzten polnischen Gebiete” tereny te włączono do GG, zaś granica na Sanie była de facto granicą Niemiec⁵⁶.

Zachodnia część diecezji weszła w skład dystryktu krakowskiego, który obejmował powierzchnię 26 150 km kw.⁵⁷ Północne skrawki diecezji znalazły się w granicach dystryktu lubelskiego⁵⁸. Uczni z Instytutu Niemieckiej Pracy na Wschodzie z Krakowa poszukiwali na tym terenie śladów pobytu Germanów, co miało podbudować ideologię o „odwiecznej niemieckości” tych ziem. Wykopalska prowadzono na terenie łącińskiej diecezji przemyskiej m. in. w Bachórze, Turbii i Starej Wsi⁵⁹.

Granica na Sanie podzieliła stolicę diecezji – Przemyśl⁶⁰. 4 grudnia 1939 r. prawobrzeżna część miasta z katedrą, siedzibą biskupa i seminarium znalazła się w granicach obłasti drohobyckiej⁶¹. Lewobrzeżna część Przemyśla – tzw. Zasanie otrzymało 26 października niemiecki cywilny zarząd okupacyjny. Ta część Prze-

⁵² J. Róžański, „*Fall Barbarossa*” – *tragiczna karta Przemyśla*, Przemyśl 2001, s. 5.

⁵³ AAPrz, W. Tomaka, Kronika parafii katedry ob. łac. w Przemyślu, t. 2: od 1 I 1938-1941, b. sygn., s. 58.

⁵⁴ Tamże, Stan personalny diecezji przemyskiej w r. 1941 [okupacja niemiecka], b. sygn., passim.

⁵⁵ M. Wieliczko, *Pogranicze niemiecko-radzieckie*, s. 161-162.

⁵⁶ *Prawo Generalnego Gubernatorstwa. Rozporządzenia Generalnego Gubernatorstwa dla okupowanych polskich obszarów oraz przepisy wykonawcze do nich w układzie rzeczowym. Stan z dnia 1 maja 1940 r.*, Krakau 1940, s. 31-33; H. Frank, *Proklamation des Generalgouverneurs*, „Ilustrowany Kuryer Codzienny”, R. 30 (1939) nr 282, s. 1; T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, dz. cyt., s. 13.

⁵⁷ M. Wieliczko, *Pogranicze niemiecko-radzieckie*, s. 163.

⁵⁸ AAPrz, Röm. kath. Dioezese Przemyśl, Verzeichnis der Pfarrmatrikelämter und amtierender nach Kreishauptmanschaften geordnet, 1944, b. sygn., s. 7-8.

⁵⁹ W. Radig, *Das Urnenfeld von Bachorz bei Dynow*, Kr. Sanok; *Fundbericht*, „Deutsche Forschung im Osten”, J. (1941) H. 4, s. 3-10; A. Rybicka, *Instytut Niemieckiej Pracy Wschodniej. Institut für Deutsche Ostarbeit. Kraków 1940-1945*, Warszawa 2002, s. 29.

⁶⁰ AAPrz, W. Tomaka, Kronika katedry, t. 2, b. sygn., passim; A. Kuś, dz. cyt., passim.

⁶¹ J. Krochmal, *Wstęp*, w: J. Smółka, *Przemyśl pod sowiecką okupacją. Wspomnienia z lat 1939-1941*, oprac. J. Krochmal, Przemyśl 1999, s. 19.

myśla (licząca 7 km kw.) straciła prawa odrębnej jednostki administracyjnej, wchodząc w skład powiatu jarosławskiego. 27 czerwca 1940 r. H. Frank wydał zarządzenie, na mocy którego z Zasania utworzono odrębną jednostkę administracyjną Deutsch-Przemyśl, która po rozszerzeniu granic na okoliczne wioski została podniesiona do rangi starostwa miejskiego⁶².

Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej i zajęciu sowieckiej strefy okupacyjnej przez Wehrmacht i działające na jego tyłach formacje Einsatzgruppen⁶³, granica miała charakter czysto formalny. Zniesiono ją dopiero 1 listopada 1941 r. na mocy decyzji Hansa Franka wydanej 26 października t.r.⁶⁴

Rozporządzeniem Generalnego Gubernatora z 1 listopada 1941 r. połączono dwie części Przemyśla w jeden powiat miejski, który włączono do dystryktu krakowskiego⁶⁵, a pozostałe tereny b. okupacji sowieckiej do dystryktu Galicja ze stolicą we Lwowie, który to dystrykt od 1 sierpnia należał do GG⁶⁶. Terytorium diecezji w strukturach hitlerowskiej administracji cywilnej obrazuje poniższa tabela.

⁶² Tamże, s. 20.

⁶³ J. Różański „*Fall Barbarossa*”, passim; zob. M. Moracchini, *Oddziały specjalne Hitlera (Einsatzgruppen)*, przeł. P. Sembrat, Warszawa 2004, passim.

⁶⁴ T. Bereza, P. Chmielowiec i J. Grechuta, dz. cyt., s. 25.

⁶⁵ A. Rachfał, *Eksterminacja ludności w Przemyślu i powiecie przemyskim w latach 1939-1941*, w: *Studia nad okupacją hitlerowską południowo-wschodniej części Polski*, red. S. Zabierowski, t. 1, Rzeszów 1976, s.47.

⁶⁶ *Das Generalgouvernement*, oprac. M. Freiherr du Prel, Würzburg 1942, s. 362-363; zob. A. Żbikowski, *Wstęp*, w: F. Katzmann, *Rozwiązanie kwestii żydowskiej w dystrykcie Galicja*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2001, s. 9. Zob. szerzej: J. Rudnicki, *Ziemia Czerwieńska pod okupacją niemiecką. Czerwiec 1941-czerwiec 1943*, oprac. nauk. J. Gmitruk, A. Koseski, Pułtusk-Warszawa 2001, s. 55 i nast.

Tab. 2. Diecezja przemyska w niemieckich strukturach okupacyjnych (1944)

Dystrykt	Powiat (Kreis)	Dekanat / część dekanatu	Ilość parafii
Krakau	Dębica	Miechocin	9
		Rozwadów	5
	Reischhof (Rzeszów)	Brzozów	4
		Głogów	10 + 2 wysiedlone
		Rzeszów	13
		Sokołów	5
		Strzyżów	10
		Tyczyn	11
		Jarosław	Jarosław
	Leżajsk		9
	Łańcut		10
	Pruchnik		9
	Przeworsk		15
	Rozwadów		1 (filia)
	Rudnik		6 (+ 3 wysiedlone)
	Sokołów		3
	Sieniawa		3
	Przemyśl	Przemyśl - Stadt	5 + 1 filia
		Przemyśl - Land	10
		Dobromil	9
		Dynów	3
		Mościska	1
		Pruchnik	2
		Sambor	1
	Jasło	Brzostek	5
		Jasło	8
		Nowy Żmigród	12 + 1 filia
	Krosno	Brzostek	2
		Brzozów	10
		Dukla	7
		Dynów	8
		Jaćmierz	4
Jasło		1	
Krosno		11	
Rymanów		9	
Strzyżów		3	
Sanok	Dobromil	1	
	Jaćmierz	4	
	Lesko	11	
	Sanok	9	

Galizien	Drohobycz	Dobromil	1
		Drohobycz	13 + 2 wysiedlone
		Rudki	2
		Sambor	14
	Lemberg – Land (lwowski ziemski)	Jarosław	1
		Jaworów	8
		Mościska	10
		Rudki	7
		Sądowa Wisznia	6 + 1 filia
	Lublin	Biłgoraj	Leżajsk
Sieniawa			3
Kraśnik		Rozwadów	3
		Ulanów	8

Podstawa źródłowa: AAPrz, Röm. kath. Dioezese Przemyśl, Verzeichniss der Pfarrmatrikelämter und amtierender nach Kreishauptmannschaften geordnet, 1944, b. sygn., passim.

W cywilnej strukturze Polskiego Państwa Podziemnego do końca 1941 r. utrzymano podział wprowadzony przez okupantów. Stało się tak w wyniku decyzji rządu emigracyjnego⁶⁷. Zachodnia część diecezji, należąca do okupacji niemieckiej (1939-1941), podlegała Okręgowej Delegaturze Rządu w Krakowie⁶⁸, natomiast wschodnia część – Delegaturze Rządu na ziemie włączone do ZSRR⁶⁹. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej i utworzeniu dystryktu Galicja na obszarze tym powołano Okręgową Delegaturę Rządu Lwów (Ziem Południowo-Wschodnich)⁷⁰.

Jednym z tragicznych następstw II wojny światowej dla łacińskiej diecezji przemyskiej była utrata znacznej części terytorium. W wyniku ustaleń „Wielkiej Trójki” w Teheranie powojenna granica Polski na wschodzie miała przebiegać wzdłuż linii Curzona. Porozumienie w tej kwestii zawarte przez PKWN i rząd ZSRR podpisano 27 lipca 1944 r.⁷¹ Jeszcze w pierwszej dekadzie sierpnia „władze USRR traktowały tereny na zachód od Lwowa i Rawy Ruskiej jako integralną część republiki”⁷². Dopiero w drugiej połowie tego miesiąca na terenach okupowanych w latach 1939-1941 przez Związek Sowiecki, które przyznano Polsce, przystąpiono do tworzenia struktur polskiej administracji państwowej⁷³.

Ostateczny przebieg granicy polsko-sowieckiej na terytorium diecezji przemyskiej regulowała „Umowa między ZSRR a Polską w sprawie granic państwowych” podpisana w Moskwie 16 sierpnia 1945 r. W punkcie drugim tejże umowy

⁶⁷ W. Grabowski, *Polska tajna administracja cywilna 1940-1945*, Warszawa 2003, s. 287.

⁶⁸ Tamże, s. 288; Zob. szerzej: G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura Rządu na Kraj 1941-1945*, Rzeszów 1996.

⁶⁹ W. Grabowski, dz. cyt., s. 108 i nast.

⁷⁰ Tamże, s. 288.

⁷¹ T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, dz. cyt., s. 130.

⁷² Tamże.

⁷³ Tamże.

zapisano, że „granica między ZSRR i Polską przechodzi [...] od punktu położonego 0,6 km na południowy zachód od źródeł rzeki San na północny wschód od koryta rzeki San i dalej środkiem biegu rzeki do punktu leżącego koło miasta Solina, dalej na wschód od Przemyśla, na zachód od Rawy Ruskiej do rzeki Sołokia...”⁷⁴. Ostatecznie przebieg granicy ustalono dopiero 30 kwietnia 1947 r., wtedy to do diecezji przemyskiej w granicach Polski przyłączono m.in. Starzawę (parafia Stubno, dek. przemyski zamiejski)⁷⁵.

W wyniku wytyczenia granicy państwowej diecezja przemyska utraciła *de facto* ok. 1/3 swego terytorium (ok. 7-8 000 km kw.)⁷⁶. Poza granicami pozostało 74 parafie (4 z nich powróciły do Polski w 1951 r.) oraz 646 miejscowości⁷⁷. Na terenie sowieckiej Ukrainy znalazły się następujące dekanaty i parafie łańciskiej diecezji przemyskiej:

Tab. 3. Struktury administracyjne diecezji przemyskiej ob. łac. włączone do USRR

Dekanat	Parafie	
	Nazwa	Liczba
Przemyśl* (przemyski miejski)	Nizankowice	1
Dobromil*	Błozew, Czyszki, Dobromil, Nowe Miasto, Sokołów Dobromilski (Falkenberg)**	5
Drohobycz	Borysław, Drohobycz, Dublany k/ Sambora, Gaje Wyżne, Lipowiec, Medenice, Nowoszyce, Podbuż, Równe k. Medenic (Koenigsau), Rychcice, Schodnica, Stupnica Polska, Truskawiec, Wacowice, Wołoszcza	15
Jaworów*	Bruchnal, Jaworów, Krakowiec, Lipina, Mużyłowice, Szutowa	6
Lesko*	Jasień, Lutowiska, Łobozew, Polana***	4
Mościska	Balice, Husaków, Krukienice, Lipniki, Miżyniec, Mościska, Myślatycze, Pnikut, Radenice, Radochońce, Tamanowice, Trzcieniec	12
Rudki	Kalinów, Chłopy k/ Komarna, Komarno, Koniuszki Siemianowskie, Łanowice, Pohorce k/ Rudek, Rudki, Rumno, Tuligłowy k/ Komarna	9
Sambor	Biskowice, Borynia, Brześciany, Chyrów, Czukiew, Felsztyn, Laszki Murowane, Łomna, Sambor, Sąsiadowice, Stara Sól, Stary Sambor, Strzałkowice, Turka n. Stryjem, Wojutyce	15

⁷⁴ Umowa między ZSRR a Polską w sprawie granic państwowych z 16 VIII 1945 r., „Sztandar Ludu”, R. 1 (1945) nr 138, s. 1.

⁷⁵ T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, dz. cyt., s. 131; Por. Schematyzm 1938, s. 36.

⁷⁶ AAPrz, Teczka „Zmiana granic diecezji przemyskiej o.ł. 1925”, b. sygn., Dane statystyczne z diecezji przemyskiej ob. łac. [1939-1973], b.s.; Zmiany terytorialne diec. przemyskiej, s. 32.

⁷⁷ T. Śliwa, Z dziejów archidiecezji przemyskiej, KAP 1993-1994, s. 102-103.

Sądowa Wisznia	Bar, Milatyn, Milczyce, Ożomla, Sądowa Wisznia, Stojańce, Twierdza	7
Razem:		74

* część dekanatu

** od 1947 r. w granicach Polski (od 1961 r. Nowe Sady)

*** od 1951 r. w granicach Polski

Podstawa źródłowa: *Zmiany terytorialne w diec. przemyskiej od wydania ostatniego schematyzmu 1938 r.*, KDP, R. 40 (1947) z. 1-4, s. 32-33; Schematyzm 1938, passim; Rocznik 1952, passim.

Ukształtowanie się wschodniej granicy Polski na tzw. „linii Curzona” miało wpływ na struktury administracji państwowej. Do rangi stolicy województwa, po odpadnięciu od Polski Lwowa, zaczął aspirować Rzeszów. Wyzwolone 2 sierpnia 1944 r. miasto, obok Lublina i Białegostoku, stało się siedzibą władz wojewódzkich, jednak bez formalnego uznania. Początkowo nową jednostkę administracyjną określano mianem „wyzwolonych terenów województwa lwowskiego i krakowskiego”, a od 18 sierpnia 1944 r. jako „okręg rzeszowski”. Ostatecznie Rzeszów został stolicą województwa 7 lipca 1945 r. W skład nowoutworzonej jednostki administracyjnej weszły powiaty z byłego woj. lwowskiego oraz m.in. powiat jasielski i gorlicki z woj. krakowskiego. Od tego momentu całe terytorium diecezji w granicach Polski znalazło się w woj. rzeszowskim⁷⁸.

2. Ludność i wierni

Już od X w. tereny późniejszej diecezji przemyskiej miały charakter pogranicza etnicznego polsko-ruskiego, a następnie polsko-ukraińskiego⁷⁹. Przed wybuchem II wojny światowej na terenie diecezji dominowali katolicy ob. łac. Strukturę wyznaniową i obrządkową w tym czasie obrazuje poniższa tabela.

⁷⁸ Rocznik 1952, s. 178; S. Bonusiak, *Przemiany gospodarcze w Rzeszowie w latach 1944-1988*, ZN WSPRz, Nr 10/1993, s. 178; W. Basak, *Formowanie się władzy komunistycznej na Rzeszowszczyźnie w latach 1944-1947*, „Studia Regionalne”, T. 1 (2007), s. 61. T. Ochenduszek, *Droga do powstania województwa rzeszowskiego*, w: *Sprawozdanie Dyrekcji I Liceum Ogólnokształcącego im. ks. St. Konarskiego w Rzeszowie za rok szk. 2001/2002*, Rzeszów 2002, s. 18 i nast. Zob. W. Kret, *Dzieje parafii świętych Wojciecha i Stanisława w Rzeszowie w latach 1949-1989*, Biecz 2004, s. 30-31.

⁷⁹ „Roku 6489 [981]. Poszedł [książę ruski] Włodzimierz [Wielki] ku Lachom i zajął grody ich, Przemysł, Czerwień i inne grody, które są i do dziś dnia pod Rusią”. Nestor, *Powieść minionych lat*, w: *Kroniki staroruskie*, red. F. Sielicki, przeł. E. Goranin, F. Sielicki i H. Suszko, Warszawa 1987, s. 57. Zob. *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji – Rzeszów 9-11 V 1995*, red. M. Parczewski i S. Czopek, Rzeszów 1996, passim; Z. Budzyński, *Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Stan. Rozmieszczenie. Struktura wyznaniowa i etniczna*, t. 1-2, Przemysł-Rzeszów 1993, passim; *Sąsiedztwo. Osadnictwo na pograniczu etnicznym polsko-ukraińskim w czasach nowożytnych*, red. J. Półciwiariek, Rzeszów 1997, passim.

Tab. 4. Ludność zamieszkująca terytorium diecezji przemyskiej ob. łac. w 1938 r.

Wyznanie		Liczba	Udział (w %)
Katolicy	ob. łac.	1.119.822	52,9
	ob. gr.-kat.	801.131	37,9
Żydzi		184.965	8,8
Akatolicy (z wyj. Żydów)		7.725	0,4
Razem:		2.113.670	100%

Podstawa źródłowa: AAPrz, Relatio 1938, nr 3; Schematyzm 1938, s. 208.

Przed wybuchem wojny na terenie diecezji dominowali katolicy obrządku łacińskiego, jednak tylko co drugi mieszkaniec terytorium biskupstwa należał do tego obrządku. Należy przyjąć za dotychczasowymi ustaleniami, że Polacy byli wyznawcami katolicyzmu ob. łac., natomiast Ukraińcy – ob. greckiego⁸⁰. Odrębną grupę etniczną stanowili Łemkowie⁸¹. Jednak od tej zasady obowiązywały liczne wyjątki. Ilustruje to poniższa tabela:

Tab. 5. Ludność Przemysła wg wyznania i języka ojczystego (1931)

Wyznanie/obrzędek								Ra- zem
ob. łac.		ob. gr.-kat.		mojżeszowe		inne		
liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	
25.154	49,1	8.278	16,3	17.326	34,0	280	0,6	51.038
Język ojczysty								
polski		ukraiński		żydowski		inny		
liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	
32.673	64,0	5.007	9,8	13.210	25,9	148	0,3	

Podstawa źródłowa: A. Kuś, Okupacyjne warunki działalności parafii łacińskich w Przemysłu, mps w zbiorach BWSDRz, Rzeszów 1998, s. 10.

⁸⁰ Archiwum A. Bienia, nr 39 (Sprawozdanie sytuacyjne Piotra Jarockiego [„Wojnickiego”], zastępcy kierownika Biura Wschodniego Departamentu Spraw Wewnętrznych Delegatury Rządu RP z Małopolski Wschodniej z 29 IX 1943 r.); H. Borecz, *Kościelno-diecezjalne tło życia i działalności służby Bożego ks. Jana Balickiego (1869-1948)*, w: *Pasterz według Serca Bożego. Materiały sympozjum naukowego poświęconego służbie Bożemu ks. Janowi Balickiemu (10-11 marca 1993)*, red. S. Haręzga, Przemysł 1993, s. 34; A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej*, s. 31; J. Wołczański, *Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939-1945. Materiały źródłowe*, cz. I, Kraków 2005, s. 9; A. Potocki, *Organizacja życia religijnego w dzisiejszej Polsce Południowo-Wschodniej (Z badań nad homogenizacją kultury religijnej regionu)*, „Kultura i Społeczeństwo”, R. 28 (1984) nr 3, s. 217.

⁸¹ Archiwum A. Bienia, nr 39. Zob. ADK, sygn. AK, OP-17/4, Pismo kapłanów wysiedlonych z Łemkowszczyzny do bpa Cz. Kaczmarka z 16 IX 1941 r.; tamże, Memoriał, b.s.

Relacje międzyobrzędkowe na gruncie kościelnym regulowała tzw. „Konkordia” – ugoda między Kościołem łacińskim a Cerkwią unicką w Galicji zatwierdzona przez papieża Piusa IX 6 października 1863 r.⁸² Według niej na zmianę obrządku należało uzyskać zgodę Stolicy Apostolskiej. Kapłanom jednego obrządku zabroniono udzielania chrztu dzieciom, których rodzice należeli do innego obrządku. Wierni mogli się spowiadać u kapłanów dowolnego rytu, jednak zalecano, aby komunię św. przyjmowali w obrządku własnym. Również małżeństwa mieszane winien błogosławić kapłan rytu narzeczonej. Potomstwo z małżeństw mieszanych miało być wychowywane według płci (córki w obrządku matki, a synowie – ojca)⁸³. Jednak „w zasadzie umowa ta pozostała na papierze”⁸⁴.

Przynależność do poszczególnych obrządków była płynna. Na terenie łacińskiej diecezji przemyskiej zachodziły równocześnie procesy: latynizacji i polonizacji ludności ruskiej oraz przeciwny – rutenizacji (ukrainizacji) i uniatyzacji łacińskiej ludności polskiej. Procesy te są niemożliwe do przedstawienia w wymiernych liczbach⁸⁵. Zdarzały się często przypadki, że podziały obrządkowe i narodowościowe przebiegały wśród bliskiej rodziny, np. wśród krewnych przemyskiego władcy ob. wschodniego bł. Jozafata Kocyłowskiego, „gdzie część jego najbliższej rodziny była łacińską i uważała się za polską”⁸⁶.

W okresie międzywojennym oraz w czasie wojny przynależność do danego obrządku miała wpływ na świadomość narodową⁸⁷. Zjawisko to tak opisał ks. F. Wołczański pracujący wówczas we wschodniej części diecezji: „w obrębie naszej [łacińskiej] parafii [Komarno] istniały parafie grecko-katolickie w Komarnie, Brzeziec, Czuchowice i Łowczyce. Z tego tytułu wiele dzieci rodziców rzymskokatolickich, ponieważ tam było bliżej, chrzczono w cerkwi, przez co zostawały one Ukraincami [...] i tak traciliśmy niestety i dusze i narodowość”⁸⁸.

Proces uniatyzacji i ukrainizacji, m.in. na Łemkowszczyźnie, był niekiedy popierany nieświadomie przez duchowieństwo łacińskie, które w wielu wypadkach zezwalało na udzielanie sakramentów w cerkwiach, ponieważ sieć parochii gre-

⁸² AAPrz, Relatio 1938, nr 3f; G. Hryciuk, *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931-1948*, [Toruń 2005], s. 118.

⁸³ S. Zych, *Relacje etniczne i wyznaniowe na terenie diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w warunkach okupacji niemieckiej i sowieckiej*, FMRB, Nr 2 (2007), s. 180.

⁸⁴ J. Wołczański, *Biskupa Józefa Sebastiana Pelczara i arcybiskupa Andrzeja Szeptyckiego dwugłos z 1906 roku na temat relacji polsko-ukraińskich*, w: *Numine Tuo Domine*, s. 750.

⁸⁵ S. Nabywaniec, *Relacje między obrządkami – łacińskim i greckokatolickim oraz problem rutenizacji i uniatyzacji w kontekście tak zwanej „kradzieży dusz”*, w: *Polska-Ukraina*, t. 4, s. 221. Zob. J. Wołczański, *Biskupa Józefa Sebastiana Pelczara i arcybiskupa Andrzeja Szeptyckiego dwugłos z 1906*, s. 749-750.

⁸⁶ S. Zych, *Relacje etniczne i wyznaniowe*, s. 180.

⁸⁷ A. Krochmal, *Konflikt czy współpraca? Relacje między duchowieństwem łacińskim i greckokatolickim w diecezji przemyskiej w latach 1918-1939*, Lublin 2001, s. 186.

⁸⁸ ZWJWK, F. Wołczański, *Wspomnienia z życia*, mps, Brasil 2002, s. 10. Zob. W. Osadczy, *Kościół i Cerkiew na wspólnej drodze. Concordia 1863. Z dziejów porozumienia między obrządkiem greckokatolickim a łacińskim w Galicji Wschodniej*, Lublin 1999, s. 169 i nast.; J. Szczupak, *Uposażenie materialno-organizacyjne jako czynnik warunkujący działalność duszpasterską w diecezji przemyskiej (1900-1924)*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1987, s. 66.

ckokatolickich była bardziej rozbudowana niż łacińskich i łatwiej było łacinnikom korzystać z sakramentów i sakramentaliów w cerkwiach⁸⁹. Podobne przypadki rutenizacji miały miejsce przed wybuchem wojny w innych rejonach diecezji, np. w parafii Grabownica⁹⁰. M. in. wówczas polskie władze państwowe zaangażowały się w uposażenie rektoratu w Hucie Polańskiej (parafia Nowy Żmigród)⁹¹ oraz parafii w Skalniku⁹².

Zdarzały się liczne przypadki, że potomkowie dawnej szlachty zagrodowej, mimo że byli łacinnikami, uważali się za Ukraińców, np. Czajkowscy, szlachta zagrodowa z Czajkowic (par. Pohorce)⁹³. Przed wybuchem wojny WP i władze państwowe zaangażowały się również w budzenie polskiej świadomości narodowej u potomków dawnej szlachty zagrodowej⁹⁴. 13 lutego 1938 r. w Przemyślu powołano Związek Szlachty Zagrodowej⁹⁵. Na jego czele stanął ówczesny dziekan DOK nr X w Przemyślu ks. Antoni Miodoński⁹⁶. Związek wydawał swe cza-

⁸⁹ S. Nabywaniec, *Relacje między obrządkami*, s. 222-223. Taka postawa niektórych duchownych spotykała się z krytyką polskich władz państwowych, np. 25 VI 1937 r. kierownik Inspektoratu Straży Granicznej w Jaśle nadkomisarz Zdzisław Ruciński w piśmie do Zachodnio-Małopolskiego Inspektora Straży Granicznej w Krakowie krytykował postawę ks. F. Wilczewskiego, proboszcza w Nowym Żmigrodzie, który m. in. „upoważnił parochów gr. kat. do udzielania chrztów, wystawiania metryk rodzinom polskim zamieszkałym w miejscowości Krempana, Huta Krempeńska, Polany, Huta Polańska, Myscowa itd., wskutek czego księża grecko-katolicy nie kontrolowani mają możliwość ruszczenia imion i nazwisk polskich”. AAPrz, Teczka „Żmigród Nowy. Filie: Skalnik, Krempana, Huta Polańska. 1937”, b. sygn., Pismo Inspektoratu Straży Granicznej w Jaśle do Zachodnio-Małopolskiego [!] Inspektora Straży Granicznej w Krakowie z 25 VI 1937 r., b.s.

⁹⁰ W wioskach tej parafii Lalin i Grabówka od 2 poł. XIX w. nastąpiła rutenizacja i uniatyzacja polskiej ludności łacińskiej wskutek niezgodnej z prawem kanonicznym działalności parochów greckokatolickich. S. Nabywaniec, *Kościół wschodni w Brzozowskim i Sanockim w świetle rzymskokatolickich źródeł parafii Grabownica*, FMRB, Nr 1 (2003), s. 11-13. Była to praktyka sprzeczna z postanowieniami „Concordii”, jednak wielu parochów unickich w ogóle się tym nie przejmowało. Zob. J. Krukowski, *Teologia pasterska katolicka*, t. 2, Przemyśl 1869, s. 541.

⁹¹ S. Zych, *Huta Polańska. Dzieje ośrodka duszpasterskiego 1904-2003*, Rzeszów 2003, s. 40.

⁹² Tenże, *Wokół początków kultu łaskami słynącego wizerunku Matki Bożej Bolesnej „Królowej Gór” w Skalniku*, Rzeszów 2006, s. 12.

⁹³ ZWJWK, F. Wołczański, dz. cyt., s. 10.

⁹⁴ J. P. Jarosz, *Akcja repolonizacyjna na terytoriach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w latach 1935-1939*, w: Polacy i Ukraińcy, s. 63; S. Makarczuk, *Etniczno-kulturowy charakter wiejskiej ludności rzymskokatolickiej Galicji Wschodniej i Wołynia od końca XIX wieku do 1935 roku*, w: *Sąsiedztwo. Osadnictwo na pograniczu etnicznym polsko-ukraińskim*, s. 162. Zob. G. Hryciuk, *Przemiany narodowościowe i ludnościowe*, s. 123 i nast.

⁹⁵ J. P. Jarosz, dz. cyt., s. 63.

⁹⁶ Tamże. Ks. płk Antoni Miodoński (ur. w 1889 r. w Żywcu) był kapłanem diecezji krakowskiej (od 1912 r.), a od 1918 r. kapłanem WP. W latach 30-tych pełnił funkcję dziekana DOK nr X w Przemyślu, a następnie DOK nr VI we Lwowie (1939). Po kampanii wrześniowej przedostał się do Francji, a następnie służył jako kapelan w PSZ na Zachodzie. Był kawalerem Krzyża Walecznych. AAPrz, Teczka „Żmigród Nowy, filie: Skalnik, Krempana, Huta Polańska. 1937”, b. sygn., Pismo ks. A. Miodońskiego do Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu z 14 IX 1937 r., b.s.; Schematyzm 1938, s. 167; *Biogramy kapelanów wrześniowych*, oprac. W. J. Wysocki, w: *Kapelani wrześniowi*, s. 611.

sopismo „Pobudka” (od 1935 r. w Turce n. Stryjem, a od 1936 r. w Przemyślu). Było to najpoczytniejsze czasopismo ludowe w Małopolsce Wschodniej. W lutym 1939 r. do Związku Szlachty Zagrodowej Podkarpacia należało 41 000 osób skupionych w 450 kołach. Jego działalność przerwał wybuch II wojny światowej⁹⁷.

Wioskę Telepovce, którą w 1939 r. zamierzano przyłączyć do diecezji przemyskiej, zamieszkiwała ludność prawosławna, która na przełomie lat 20. i 30. XX w. porzuciła katolicyzm obrządku greckiego⁹⁸. W 1938 r. miejscowość liczyła 615 mieszkańców, w tym 471 prawosławnych, 92 grekokatolików, 48 łacinników oraz 4 wyznania mojżeszowego⁹⁹. Dane te są identyczne z wynikiem czechosłowackiego spisu powszechnego z 1930 r.¹⁰⁰ Podobnie, jak w przypadku terytorium diecezji przemyskiej, liczb tych nie można utożsamiać ze składem narodowościowym, bowiem 286 osób deklarowało narodowość „czeskosłowacką”, 300 – ruską, a 29 osób odnotowano jako cudzoziemców – prawdopodobnie Polaków¹⁰¹.

W diecezji ludność rzymskokatolicka (polska) dominowała w północnej i zachodniej części, natomiast grekokatolicy w południowej (Łemkowie i Ukraińcy) i wschodniej (Ukraińcy)¹⁰². Na terenie dekanatów: jaworowskiego i leskiego liczba grekokatolików przewyższała prawie pięciokrotnie liczbę łacinników, w dekanatach: drohobyckim i samborskim – trzykrotnie, w dobromilskim – dwuipółkrotnie, mościskim, przemyskim zamiejskim i rudeckim – dwukrotnie. Grekokatolicy stanowili też większość w dekanatach: wisznińskim, sieniawskim i sanockim¹⁰³.

Nie jest możliwe ustalenie dokładnej liczby diecezjan oraz ludności na terytorium biskupstwa w czasie wojny¹⁰⁴. Chaos wojenny nie sprzyjał prowadzeniu dokładnych statystyk. W relacji o stanie diecezji z 1943 r. ordynariusz przemyski bp Barda odwoływał się do danych z 1938 r.¹⁰⁵ Już w pierwszych dniach działań wojennych nastąpiły masowe przemieszczenia się ludności polskiej w kierunku wschodnim. Często kolumny uchodźców stawały się obiektem ataków Luftwaf-

⁹⁷ J. P. Jarosz, dz. cyt., s. 63-64, 66. Zob. B. Filarecka, *Życie kulturalne Przemyśla w okresie II Rzeczypospolitej (w zarysie)*, Przemyśl 1997, s. 147.

⁹⁸ Według schematyzmu grekokatolickiej diecezji w Preszowie, jeszcze w 1931 r. wioskę zamieszkiwało 470 grekokatolików, a w 1938 – 92. GBBKAP, *Schematismus 1938*, b. sygn., s. 99; *Schematismus [...] Dioeceseos Fragopolitanae [...] 1931*, s. 102.

⁹⁹ *Schematismus [...] Dioeceseos Cassoviensis [...] 1938*, s. 133. Dane te podaje również oficjalne wydawnictwo czechosłowackie. *Štatistický lexikon obcí v Krajine Slovenskej*, Praha 1936, s. 90.

¹⁰⁰ Tamże.

¹⁰¹ Tamże.

¹⁰² *Schematismus 1938*, passim; A. Potocki, dz. cyt., s. 217.

¹⁰³ *Schematismus 1938*, passim; A. Potocki, dz. cyt., s. 217.

¹⁰⁴ Zob. Z. Konieczny, *Zmiany demograficzne w południowo-wschodniej Polsce w latach 1939-1950*, Przemyśl 2002, passim; G. Hryciuk, *Zmiany ludnościowe i narodowościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1939-1948*, w: *Przemiany narodowościowe na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej 1931-1948*, red. S. Ciesielski, [Toruń 2003], s. 149-240.

¹⁰⁵ „Numeri in sequentibus praetermissi statum dioecesis exhibent, quem in relatione an. 1938. exponere studui”. AAPrz, *Relatio 1943*, nr 1.

fe¹⁰⁶. Ponadto wielu diecezjan pochodzenia niemieckiego w obawie przed Sowietami opuściło wschodnią część diecezji wraz z wycofującym się Wehrmachtem. Taki przypadek miał miejsce m. in. w Sokołowie Dobromilskim (Falkenbergu)¹⁰⁷.

We wrześniu 1939 r. znaczna liczba diecezjan znalazła się poza granicami RP, zwłaszcza na Węgrzech, bowiem na teren tego państwa ewakuował się sztab DOK z Przemyśla, oddziały Armii „Karpaty” oraz formacje Obrony Narodowej, KOP, Policji Państwowej i Straży Granicznej. Granicę węgierską przekroczyła również duża grupa ludności cywilnej, w tym politycy i urzędnicy państwowi¹⁰⁸. Liczba osób z terenu diecezji przemyskiej jest jednak niemożliwa do oszacowania, tym bardziej, że w okresie wojny istniała nielegalna migracja z ziem polskich¹⁰⁹. Największe jej nasilenie trwało do upadku Francji. Migracji tej nie zdołały powstrzymać posterunki Genschutzu i policji ukraińskiej oraz działalność Gestapo. Na Węgry udawali się wówczas głównie oficerowie i żołnierze WP, aby przedostać się do armii polskiej we Francji oraz kurierzy rządu na emigracji¹¹⁰. Wielu Polaków, w tym diecezjan przemyskich, pozostało na Węgrzech do zajęcia tego państwa przez Armię Czerwoną. 22 kwietnia 1945 r. przybył do Rzeszowa pierwszy zbiorowy transport reemigrantów z Węgier¹¹¹.

Ustalenie niemiecko-sowieckiej granicy na Sanie odcięło wielu uchodźcom drogę powrotu do rodzinnych stron. Trudno jest określić skalę tego zjawiska. Znaczna część uciekinierów jeszcze jesienią 1939 r. skorzystała z prowizorycznego wówczas charakteru granicy na Sanie i powróciła do domów. Natomiast do sowieckiej strefy okupacyjnej przybywali komuniści oraz ludność żydowska¹¹².

¹⁰⁶ Zob. np. M. Potaczała, *Jesień 1939 w Rozwadowie. Wspomnienia opowiadane na otwarciu Muzeum Regionu Rozwadowskiego*, w: *Zakochany w każdym człowieku. Wspomnienia o ks. Michale Potaczale Apostole dobroci i wybór jego pism*, zebrał i oprac. J. W. Lachendro, Kraków-Chrzanów 2005, s. 325 i nast. Zob. J. Piekalkiewicz, *Polski wrzesień. Hitler i Stalin rozdzielają Rzeczpospolitą*, przeł. M. Misiorny, Warszawa [2004], passim. Na temat działań bojowych Luftwaffe i Słowackich Sił Powietrznych w kampanii wrześniowej nad terytorium diecezji przemyskiej zob. A. Olejko, *Działania lotnictwa w pasie karpackim w latach 1914-1947*, Rzeszów 2005, s. 175 i nast.

¹⁰⁷ ZWA, Teczka „Relacje”, Relacja M. Gierczak z 27 IX 2005 r.

¹⁰⁸ T. Lachowicki-Czechowicz, *Dziennik egerski. Zapiski komendanta obozu oficerów polskich na Węgrzech 1939-1944*, red. A. Przewoźnik, Warszawa [2003], s. 142-143, 183, 236, 183-284; A. Przewoźnik, *Polacy na ziemi węgierskiej w latach 1939-1945*, w: tamże, s. 6. Na temat funkcjonowania uchodźców polskich w Królestwie Węgier w latach 1939-1945 zob. F. Budziński, *Szkoły polskie nad Balatonem w okresie II wojny światowej*, Warszawa 1988, passim; H. i T. Csorba, *Losy młodzieży polskiej na Węgrzech w latach II wojny światowej*, Warszawa 1981, passim.

¹⁰⁹ M. Wieliczko, *Duszpasterstwo cywilne i wojskowe wychodźstwa polskiego na Węgrzech w latach II wojny światowej*, w: *Historia duszpasterstwa wojskowego*, s. 643; tenże, *Polacy na Węgrzech*, Lublin 1977, s. 91 i nast.; H. i T. Csorba, *Ziemia węgierska azylem Polaków 1939-1945*, Warszawa 1985, s. 69 i nast.

¹¹⁰ M. Wieliczko, *Polacy na Węgrzech*, s. 102-103.

¹¹¹ T. Lachowicki-Czechowicz, dz. cyt., passim; M. Wieliczko, *Polacy na Węgrzech*, s. 122-123.

¹¹² G. Hryciuk, *Zmiany ludnościowe i narodowościowe*, s. 151.

Ponadto granicę niemiecko-sowiecką przekraczali nielegalnie agenci Abwehry¹¹³. Od jesieni 1939 r. z terenów tzw. Zachodniej Ukrainy udało się do GG 10-40 000 nacjonalistów ukraińskich zagrożonych represjami ze strony władz radzieckich¹¹⁴.

Warto odnotować, że zgodnie z umową zawartą między Rzeszą Niemiecką a ZSRR 16 listopada 1939 r. do Związku Sowieckiego mogły wyjechać osoby pochodzenia ukraińskiego. Z terenu „niemieckiej” części diecezji wyjechało wówczas 5 000 Łemków-moskalofili¹¹⁵. Dopiero pod koniec grudnia 1939 r. zawarto umowę o repatriacji uchodźców narodowości polskiej. Niemcy przewidywali przyjęcie 30 000 repatriantów w punkcie granicznym w Przemyślu. Jednak liczba chętnych do przekroczenia granicy była znacznie większa¹¹⁶. Niewielka część uchodźców, którzy nie wyjechali do Niemiec oraz część bezrobotnych ze wschodniej części diecezji (głównie Polacy i Żydzi) wyjechała do pracy w Donbasie, jednak wielu błyskawicznie stamtąd powróciło¹¹⁷.

W 1940 r. doszło w sowieckiej strefie okupacyjnej do olbrzymich przesiedleń ludności w związku z utworzeniem strefy granicznej o szerokości 800 m¹¹⁸, np. w obwodzie drohobyckim akcją przesiedleńczą objęto 8 640 osób. Część Polaków skierowano do Besarabii, do objęcia gospodarstw ponemieckich¹¹⁹.

Warto zaznaczyć, że od jesieni 1939 r. sowieckie służby specjalne przeprowadziły masowe aresztowania głównie Polaków: byłych policjantów, oficerów rezerwy WP, pracowników sądów i prokuratury, leśników, działaczy politycznych i społecznych, ziemian oraz „burżuazji”¹²⁰. Jednak największe straty wśród ludności polskiej wywołały cztery masowe deportacje z lat 1940-1941. Najboleśniej dla Polaków były dwie pierwsze. 10 lutego 1940 r. deportowano w nieludzkich warunkach tzw. osadników, kolonistów oraz leśników. Kolejna wywózka z 13 kwietnia tegoż roku dotknęła głównie polską ludność zamieszkałą w miastach, byli to członkowie rodzin osób represjonowanych przez władze radzieckie¹²¹.

¹¹³ Wywiad niemiecki utworzył sieć punktów pomocy swoim szpiegom i obozów szkoleniowych w pobliżu granicy. D. Kahn, *Szpiedzy Hitlera. Niemiecki wywiad wojskowy w czasie II wojny światowej*, przeł. W. Jeżewski, Warszawa [2004], s. 479.

¹¹⁴ G. Hryciuk, *Zmiany ludnościowe i narodowościowe*, s. 151.

¹¹⁵ Tamże, s. 152.

¹¹⁶ Tamże, s. 153-154.

¹¹⁷ Tamże, s. 154-155.

¹¹⁸ *Deportacje obywateli polskich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940 roku*, Warszawa-Moskwa 2003, nr 172 (Uchwała Rady Komisarzy Ludowych ZSRR nr 289-127ss w sprawie ochrony granicy państwowej w zachodnich obwodach USRR i Białoruskiej SRR z 2 III 1940 r.). T. Bereza, *Lata trudnego duszpasterzowania czasu wojny i okupacji na Jarosławskim Zasianiu*, w: Książd Stanisław Sudoł, s. 98.

¹¹⁹ G. Hryciuk, *Zmiany ludnościowe i narodowościowe*, s. 155-156.

¹²⁰ Tamże, s. 157; P. Kołakowski, *NKWD i GRU na ziemiach polskich 1939-1945*, Warszawa 2002, s. 58 i nast.; Z. Zieliński, *Leśnicy na frontach II wojny światowej*, Ząbki 2007, s. 141. Zob. W. Bonusiak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna ZSRR na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939-1941 („Zachodnia Ukraina” i „Zachodnia Białoruś”)*, Rzeszów 2006, s. 116 i nast.

¹²¹ *Deportacje obywateli polskich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940 roku*, wg indeksu. Zob. szerzej: A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypos-*

Kolejne zmiany demograficzne wywołał wybuch wojny niemiecko-sowieckiej. Wycofujące się w głąb ZSRR jednostki konwojowe NKWD częściowo ewakuowały więźnia. Jednak wobec nacierającego Wehrmachtu, tylko na terenie diecezji przemyskiej Sowietci zamordowali 5200 osób w więzieniach w Przemyślu, Dobromilu, Samborze i Drohobyczu¹²². Wraz z wycofującymi się jednostkami Armii Czerwonej ewakuowały się dziesiątki tysięcy ludności cywilnej, w tym urzędników i ludności napływowej oraz Żydów¹²³. Ponadto postępujące za jednostkami frontowymi Wehrmachtu oddziały Einsatzgruppen dokonywały mordów na Polakach i Żydach. To samo czynili przedstawiciele ludności ukraińskiej. Zabijali oni również swoich pobratymców za kolaborację z Sowietami¹²⁴.

Od późnej jesieni oraz zimy 1939 r. na teren zachodniej – „niemieckiej” części diecezji zaczęli napływać Polacy wypędzeni z Kraju Warty, Śląska i Zamojszczyzny, a w 1944 r. niewielka liczba mieszkańców Warszawy. Ogółem do zachodniej części diecezji przybyło wg ankiet wojennych 36 940 przesiedleńców z tych terenów¹²⁵.

Na terenie diecezji przemyskiej miały miejsce lokalne przesiedlenia ludności, np. w 1940 r. niemieckie władze okupacyjne rozpoczęły stopniowe wysiedlanie całych miejscowości w powiecie kolbuszowskim, niżańskim i częściowo tarnobrzeskim pod niemiecki poligon wojskowy „Południe” (Heeresgutsbezirk Truppenübungsplatz Süd) z komendanturą w Nowej Dębie oraz od 1941 r. pod poligon Luftwaffe (Truppenübungsplatz der Luftwaffe) w Górnie k. Sokołowa Małopolskiego¹²⁶. Ponadto wobec ustabilizowania się linii frontu wschodniego na przełomie 1944 i 1945 r. w okolicach Jasła, Krosna i Dukli, kilkadziesiąt tysięcy osób zostało ewakuowanych z rejonu walk (na okres od kilku tygodni do kilku miesięcy)¹²⁷.

Kolejne gwałtowne zmiany demograficzne na terenie łańciewskiej diecezji przemyskiej wywołało ludobójstwo Polaków przez ukraińskich nacjonalistów¹²⁸. Już

spolitej 1939-1941, wyd. 2, Łódź 1998, s. 320 i nast.; E. Czop, *Deportacje z obwodu drohobyckiego w 1940 r.*, w: Drohobycz, s. 171-188. Zob. J. Broda, *Masowa deportacja leśników polskich z ziem wschodnich w głąb Związku Radzieckiego w 1940 r.*, w: *Z dziejów Lasów Państwowych i leśnictwa polskiego 1924-2004*, t. 2: *Lata wojny i okupacji*, red. A. Szujewski i in., [Warszawa 2006], s. 237 i nast.; W. Bonusiak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna ZSRR*, s. 135 i nast.

¹²² E. Orlof, *Losy więźniów z obwodu drohobyckiego w czerwcu 1941 roku*, w: Drohobycz, s. 189-197.

¹²³ G. Hryciuk, *Zmiany ludnościowe i narodowościowe*, s. 161.

¹²⁴ Tamże, s. 168-169.

¹²⁵ AAPrz, Ankiety wojenne, b. sygn., passim; T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 179.

¹²⁶ K., Skowroński, *Wysiedlenia ludności polskiej w widłach Wisły i Sanu*, w: *Studia nad okupacją hitlerowską w południowo-wschodniej części Polski*, red. S. Zabierowski, t. 1, Rzeszów 1976, s. 115-140; M. Piórek, *Powiat kolbuszowski w okresie okupacji hitlerowskiej w latach 1939-1944*, mps - kserokopia w ZWA, Werynia 1975/76, s. 39 i nast.; W. Puzio, *Gmina Dzikowiec w latach hitlerowskiej okupacji*, w: Dzikowiec, s. 203 i nast.

¹²⁷ AAPrz, Ankiety wojenne, b. sygn., passim; T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 179. Zob. E. Mi-dura, *Historia parafii Gogołów (1939-1945)*, b.m.r., s. 23.

¹²⁸ Na temat przyczyn ludobójstwa zob. Archiwum Adama Bienia, nr 11 (Opracowanie Kierownictwa Walki Podziemnej [„Czyn”] dotyczące ludobójstwa ukraińskiego w południowo-wschodnich

w 1942 r. na terenie diecezji pojawili się polscy uchodźcy z Wołynia¹²⁹. Szlak ucieczki ludności polskiej ze wschodnich terenów RP przed mordami ze strony ukraińskich nacjonalistów wiódł głównie linią kolejową Lwów-Przemyśl-Kraków¹³⁰. Na początku 1944 r. antypolskie akcje objęły Galicję Wschodnią¹³¹, m.in. okolice Jaworowa i Przemyśla¹³². W obronie ludności polskiej interweniował bezskutecznie u metropolity grekokatolickiego abpa A. Szeptyckiego abp B. Twardowski, łańcowski metropolita lwowski¹³³, prawdopodobnie m. in. wskutek prośby ordynariusza przemyskiego bpa F. Bardy¹³⁴. Z pomocą ludności polskiej pospieszyły jednostki taktyczne Armii Królestwa Węgier (walczące po stronie „osi”), znajdujące się blisko linii frontu wschodniego. W drugiej połowie maja 1944 r. Węgrzy spacyfikowali działaczy UPA m.in. w powiecie drohobyckim¹³⁵. Zbrodnie ukraińskich nacjonalistów budziły niekiedy współczucie u władz niemieckich, które w wielu przypadkach sprzyjały tworzeniu polskiej samoobrony¹³⁶. Terroru ukraińskiego nie przerwało również wkroczenie Armii Czerwonej na teren diecezji¹³⁷. Już podczas okupacji niemieckiej znaczna część ludności polskiej chroniła

województwach II RP, 27 VII 1943). Zob. szerzej: G. Motyka, *Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939-1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej*, w: Tygiel narodów, s. 279-407. Por. *Dokumenty do dziejów stosunków polsko-ukraińskich 1939-1945*, t. II: *Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942-1944*, oprac. L. Kulińska i A. Roliński, Kraków 2004, passim. Zob. A. Żupański, *Tragiczne wydarzenia za Bugiem i Sanem przed ponad sześćdziesięciu laty. Poznaj werdykt historyków polskich i ukraińskich*, Warszawa [2007], passim.

¹²⁹ W. Filar, *Działania UPA przeciwko Polakom na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943-1944. Podobieństwa i różnice*, w: *Antypolska akcja*, s. 52.

¹³⁰ Linia ta przecinała terytorium diecezji i podlegała Dyrekcji Generalnej Kolei Wschodniej w Krakowie (Die Generaldirektion der Ostbahn in Krakau) oraz dyrekcjom okręgowym w Krakowie i Lwowie. Cz. Bakunowicz, *Koleje Generalnego Gubernatorstwa w wojennej organizacji kolejnictwa III Rzeszy Niemieckiej 1939-1945*, Dz. Najn., R. 37 (2005) nr 1, s. 31. Zob. J. Wołczański, *Eksterminacja*, passim.

¹³¹ W. Filar, dz. cyt., s. 53; Do pojedynczych morderstw dochodziło na tym terenie już jesienią 1944 r. G. Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa [2006], s. 370 i nast.; L. Kulińska, *Zbrodnie dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Małopolski Wschodniej w czasie II wojny światowej*, w: *Stosunki polsko-ukraińskie*, s. 123. Na temat eksterminacji ludności polskiej we wschodniej części diecezji zob. W. Ważniewski, *Działania Ukraińskiej Powstańczej Armii przeciwko ludności polskiej w województwie lwowskim pod koniec okupacji niemieckiej – chronologia wydarzeń (kwiecień – lipiec 1944 r.)*, w: *Stosunki polsko-ukraińskie*, s. 149 i nast.

¹³² W. Filar, dz. cyt., s. 54. J. Wołczański, *Interwencja abpa Bolesława Twardowskiego u abpa Adama Stefana Sapięhy w 1944 roku na rzecz ratowania Polaków przed napadami nacjonalistów ukraińskich (materiały źródłowe)*, NP, T. 109 (2008), s. 234, nr 6.

¹³³ Tenże, *Korespondencja arcybiskupa Bolesława Twardowskiego z arcybiskupem Andrzejem Szeptyckim w latach 1943-1944*, „Przegląd Wschodni”, T. 2 (1992/1993) z. 2, s. 467 i nast.

¹³⁴ Zob. rozdz. II, par. 1. niniejszej pracy.

¹³⁵ W. Filar, dz. cyt., s. 55.

¹³⁶ Tamże, s. 55; G. Motyka, *Ukraińska partyzantka*, s. 278.

¹³⁷ G. Hryciuk, *Akcje UPA przeciwko Polakom po ponownym zajęciu Wołynia i Galicji Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1944 roku*, w: *Antypolska akcja*, s. 101-117.

się w miastach lub wybierała ucieczkę na tereny, gdzie nie było ludności ukraińskiej¹³⁸. Ogółem na tereny diecezji przemyskiej położone na zachód od Sanu przybyło 138 090 osób¹³⁹.

Działania UPA wywoływały też żądę odwetu ze strony polskiej. Dochodziło niekiedy do zabójstw przypadkowych Ukraińców, jak np. w Zalesiu k. Rzeszowa¹⁴⁰. Według obliczeń ks. W. Piętowskiego w wyniku bratobójczych walk na terenie diecezji przemyskiej w latach 1942-1947 zginęło 3 028 Polaków i ok. 2 400 Ukraińców¹⁴¹.

Na spadek liczby ludności łańciskiej pod okupacją sowiecką miał wpływ pobór młodych mężczyzn do Armii Czerwonej w latach 1940-1941¹⁴². Po ponownym wkroczeniu Sowietów na teren wschodniej części diecezji, w obwodzie drohobyckim przeprowadzono mobilizację Polaków do LWP do rocznika 1908 (włącznie)¹⁴³. W niemieckiej strefie okupacyjnej wielu młodych diecezjan zostało wcielonych do tzw. Baudienstu. Na przykład mieszkańców północno-zachodnich terenów diecezji kierowano do obozu w Świerczowie (par. Kolbuszowa, diec. tarnowska)¹⁴⁴. Ponadto na terenie diecezji istniała sieć obozów jenieckich urządzonych przez obu okupantów. W sowieckiej strefie okupacyjnej jeńcy polscy budowali drogi i lotniska¹⁴⁵. Sieć obozów o różnym charakterze i czasie istnienia funk-

¹³⁸ W. Filar, dz. cyt., s. 55.

¹³⁹ AAPrz, Ankiety wojenne; b. sygn., passim; T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 179.

¹⁴⁰ ZWA, Teczka „Relacje”, Relacja kpt. M. Skotnickiego, b.s. Zob. szerzej: G. Motyka, *Polska reakcja na działania UPA – skala i przebieg akcji odwetowych*, w: *Antypolska akcja*, s. 81-85. Zob. również Z. Konieczny, *Był taki czas. U źródeł akcji odwetowej w Pawłokomie*, Przemysł 2000.

¹⁴¹ W. Piętowski, dz. cyt., s. 369. Opracowanie to zawiera wykaz ofiar wśród Polaków i Ukraińców wg poszczególnych miejscowości. Tamże, passim. Podobny charakter ma książka M. Dobrzańskiego. Zob. M. Dobrzański, *Gehenna Polaków na Rzeszowszczyźnie w latach 1939-1948*, Wrocław [2002], passim. Szereg danych o polskich ofiarach w poszczególnych miejscowościach diecezji zawierają akta RGO. Zob. *Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943-1944*, wstęp i oprac. L. Kulińska i A. Rośliński, Kraków 2003, passim. Niektóre dokumenty odnoszące się do terenu diecezji przemyskiej zamieszczono w wersji faksymilowej w: *Wołyń, Galicja Wschodnia 1943-1944. Przewodnik po polskich i ukraińskich źródłach archiwalnych*, t. 1, Warszawa-Kijów 2003, nr 10 i nast.

¹⁴² L. A. Sułek, *Wojenne losy Polaków żołnierzy Armii Czerwonej (z poboru na Kresach 1940-1941)*, w: *Ojczyzna i wolność*, s. 589-602.

¹⁴³ G. Hryciuk, „Sprawa Lwowa właściwie wciąż otwarta”. *Między nadzieją a zwątpieniem – Polacy we Lwowie w 1945 r.*, Dz. Najn., R. 37 (2005) z. 4, s. 114; E. Kołodziej, *Repatriacja ludności polskiej z Ukrainy w latach 1944-1946 w świetle dokumentów przechowywanych w Archiwum Akt Nowych*, „Teki Archiwalne”, seria nowa, T. 3/25 (1998), s. 113.

¹⁴⁴ E. Winiarski, *Wojna i okupacja w Nienadówce*, Roczn. Sokoł., Nr 4 (2002), s. 79; J. Selwa, *Moje wspomnienia z obozu „Baudienst 3/105” w Świerczowie*, w: *Świerczów. Szkice z dziejów wsi*, red. S. Zych, Kolbuszowa 2000, s. 23-27.

¹⁴⁵ A. Czajkowski, *Niewola za obce i swoje grzechy. Jeńcy w obozach na Ukrainie 1939-1953*, przeł. H. Vasko, red. P. P. Wiczorkiewicz, Warszawa [2003], s. 30 i nast., 338, 340. Na terenie wschodniej części diecezji istniały sowieckie obozy dla jeńców polskich w następujących miejscowościach: Jaworów, Lacka Wola, Mościska, Przemysł, Sądowa Wisznia, Tuligłowy. P. Żaroń, *Obozy jeńców polskich w ZSRR w latach 1939-1941*, [Warszawa-Londyn 1994], s. 150 i nast. Zob. M. Wieliczko, *Status jeńca wojennego a położenie żołnierzy Wojska Polskiego w Związku Sowie-*

cjonowała również pod okupacją niemiecką¹⁴⁶. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej założono sieć obozów jenieckich dla żołnierzy Armii Czerwonej. Panowała w nich bardzo wysoka śmiertelność, dlatego wielu z nich zaciągało się ochotniczo do tzw. „Ostlegionen” walczących u boku Wehrmachtu¹⁴⁷.

Na terenie diecezji przebywały przez niekiedy dłuższy czas formacje wojskowe „osi”, np. w 1942 r. poligon wojskowy w Nowej Dębie był miejscem formowania się Estońskiego Legionu Waffen SS¹⁴⁸. Również na terenie tego poligonu szkolono ochotników legionu francuskiego, utworzonego w 1941 r. Po złożeniu przysięgi na wierność Hitlerowi żołnierzy skierowano na front wschodni¹⁴⁹.

W 1944 i 1945 r., wraz z wycofującymi się jednostkami Wehrmachtu, teren diecezji opuściła znaczna liczba volksdeutsche oraz Ukraińców kolaborujących z władzami niemieckimi¹⁵⁰.

Po wkroczeniu Armii Czerwonej w 1944 r. nastąpiły kolejne przemieszczenia ludności na terenie diecezji przemyskiej związane z ekspatriacją Polaków z terenów zagarniętych przez ZSRR i osiedlenia ich m. in. na terenie zachodniej części diecezji oraz wysiedleniami ludności greckokatolickiej, w tym Łemków na sowiecką Ukrainę.¹⁵¹

Diecezja miała charakter typowo rolniczy, bowiem jej ludność zamieszkiwała głównie na wsi¹⁵². Według schematyzmu z 1938 r. w miastach i miasteczkach mieszkało 157 835 łacinników, co stanowiło 14,1% wiernych diecezji¹⁵³. Sytuacja ta spowodowana była brakiem rozwiniętego przemysłu, bowiem dopiero w 2. połowie lat 30. XX w. na terenie diecezji rozpoczęto budowę dużych fabryk zbrojeniowych w ramach Centralnego Okręgu Przemysłowego¹⁵⁴. W południowej

ckim pojmanyh w latach 1939-1941, w: *Studia z dziejów Polski i Europy w XIX i XX wieku. Księga dedykowana Profesorowi Piotrowi Wandyczowi*, red. J. Faryś i in., Gorzów Wlkp. 2004, s. 81-96

¹⁴⁶ Szczegółowy wykaz obozów na terenie diecezji, liczbę przetrzymywanych tam osób oraz ich narodowość podaje: J. Marszałek, *Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939-1945*, Lublin 1998, s. 139 i nast.

¹⁴⁷ Według źródeł niemieckich w czasie wojny formacje zbrojne III Rzeszy wzięły do niewoli 5 754 000 czerwonoarmistów. J. W. Gdański, *Zapomniani żołnierze Hitlera*, Warszawa 2005, s. 46. Zob. W. H. Krause, *Kozacy i Wehrmacht*, przeł. J. Falkowski, Kraków 2006, passim.

¹⁴⁸ J. Gdański, *Estońska dywizja Waffen SS na froncie wschodnim i na ziemiach polskich*, „Oblicza Historii”, R. 2004 nr 3, s. 37.

¹⁴⁹ *Legiony antybolszewickie*, „Gazety Wojenne”, Nr 60, s. 1182; C. Bishop, *Zagraniczne formacje SS. Zagraniczni ochotnicy w Waffen-SS w latach 1940-1945*, przeł. G. Siwek, [Warszawa 2006], s. 40.

¹⁵⁰ Z. Konieczny, *Zmiany demograficzne*, s. 91-93.

¹⁵¹ *Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 2: *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944-1946*, Warszawa-Kijów 2000, passim. Na temat przesiedleń Polaków ze wschodniej części diecezji w 1944 i 1945 r. zob. G. Hryciuk, „Sprawa Lwowa właściwie wciąż otwarta”, s. 112 i nast.; E. Kołodziej, dz. cyt., s. 113-116.

¹⁵² A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej*, s. 30.

¹⁵³ Schematyzm 1938, passim; A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej*, s. 30.

¹⁵⁴ J. Ataman, *Diecezja przemyska w dwudziestoleciu międzywojennym* (Artykuł niedokończony), mps w zbiorach BMWSDPrz, Przemysł 1975, s. 4. Zob. F. Kotula, *Tamten Rzeszów, czyli wę-*

i wschodniej części diecezji występowały duże złoża ropy naftowej odkryte jeszcze w XIX w. Tam również zlokalizowano rafinerie. Tereny te należały do tzw. Zagłębia Naftowego z dwoma dużymi organizmami miejskimi: Drohobyczem i Boryslawem¹⁵⁵.

Głównym źródłem utrzymania ludności było jednak rolnictwo. Występowały przeważnie małe gospodarstwa do 2 ha (46 % gospodarstw), 41,2% - od 2 do 5 ha. Pozostały obszar wchodził w skład średniej i wielkiej własności¹⁵⁶. Skutkiem tego było przeludnienie wiosek oraz panująca już przed wojną nędza, które to zjawiska pogłębiły się w latach 1939-1945¹⁵⁷. Podobna sytuacja panowała wśród katolickich mieszkańców małych miast i miasteczek, bowiem ludność ta najczęściej trudniła się drobnym rzemiosłem i rolnictwem. Żyli biednie, w trudnych warunkach mieszkaniowych¹⁵⁸.

W województwie lwowskim, w skład którego wchodziło niemal całe terytorium łańciewskiej diecezji przemyskiej, prywatne majątki ziemskie stanowiły 22,5% powierzchni¹⁵⁹. Wielcy właściciele ziemscy wywodzili się przeważnie ze znanych polskich rodów szlacheckich. Należeli do nich Czartoryscy z Sieniawy, Dzieduszyccy, Gołuchowscy, Lubomirscy z Rozwadowa, Potoccy z Łańcuta, Tarnowscy z Dzikowa. Mniejsze posiadłości mieli Goetz-Okocimscy, Dolańscy z Grębowa, Lubomirscy spod Przemyśla, Krasiccy z Leska, Sapiehowie z Krasiczyna, Stadniccy (okolice Przemyśla), Tyszkiewiczze (w powiecie kolbuszowskim)¹⁶⁰, Lan-

drówka po zakątkach i historii miasta, wyd. 2, Rzeszów 1997, passim. K. Michalik, *Przemiany gospodarczo-społeczne powiatu rzeszowskiego w okresie międzywojennym (1918-1939)*, ZN WSPRZ, Z. 10/1993, s. 130; B. Kaczmar, *Rzeszów miastem COP*, Rzeszów 2001, passim. Z. K. Wójcik, *Z dziejów Rzeszowa 1935-1939*, Rzeszów 1994, s. 39 i nast. Zob. S. Rydzik, Posługa kapłańska księdza Józefa Przybyły (1880-1980) proboszcza w Boguchwale, mps w zbiorach BPAT, Kraków 2002, s. 53 i nast.

¹⁵⁵ M. Wieliczko, *Polski przemysł naftowy pod niemiecką okupacją w latach 1939-1945*, Lublin 2001, passim.

¹⁵⁶ A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej*, s. 30.

¹⁵⁷ ZWA, B. Pisarek (wspomnienia), b. sygn., passim; S. Zych, *Szpital ubogich przy kościele parafialnym w Zabierzowie w latach ok. 1619-1939*, Kolbuszowa 2002, passim; K. Michalik, dz. cyt., s. 131-134.

¹⁵⁸ E. Brońska, Ludność parafii Jedlicze w latach 1772-1939, mps w zbiorach BUR, Rzeszów 2000, s. 68.

¹⁵⁹ M. Kozaczka, *Ziemiaństwo w województwie lwowskim w okresie międzywojennym*, PHA, T. 15 (2005), s. 102.

¹⁶⁰ Tamże, s. 105-106. Wielu przedstawicieli ziemiaństwa z terenu diecezji wspierało dzieła miłosierdzia. Tamże, s. 116-117; J. M. Włodek, Dolańscy h. Korab 1747-1979, mps w zbiorach Tomasa Lenczewskiego (Warszawa), Kraków 1993, s. 45 i nast.; E. Chomentowska, Stowarzyszenie Pań Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo w Przeworsku w I. połowie XX wieku, mps w zbiorach BMWSDPrz, Przemyśl 2004, s. 32-35, 47-48. Na przykład na terenie diecezji do Goetz-Okocimskich należały: klucz dóbr Skowierzyn (Zaleszany, Sadowie, Dzierdziówka i kompleksy leśne Chwałowice i Podzamcze), dobra leśne Kamień oraz dobra Nart i Nowy Nart (grunty orne i lasy Cholewiana Góra i Pogorzałka). J. M. Włodek, *Goetz-Okocimscy. Kronika rodzinna 1590-2000*, Kraków 2001, s. 46, 66, 90, 100.

ckorońscy (Komarno we wschodniej części diecezji)¹⁶¹, Łastowieccy z Sieteszy, Gorayscy z Szebni¹⁶². Niektóre majątki ziemskie ulegały parcelacji bezpośrednio przed wybuchem wojny¹⁶³. W rękach ziemian znajdowały się również drobne zakłady przetwórcze (np. ziemiańska rodzina Włodków posiadała młyn i cegielnię w Dzierdżiówce k. Rozwadowa)¹⁶⁴.

We wschodniej części diecezji po wkroczeniu Armii Czerwonej nastąpiły aresztowania ziemian i sporadyczne morderstwa. Niektórzy z ziemian wraz z oddziałami WP przekroczyli granicę, wielu schroniło się w miastach, w tym we Lwowie. Dwory zostały ograbione przez miejscową ludność ukraińską. Zniszczono wiele bibliotek dworskich i dzieł sztuki. W późniejszym czasie władze sowieckie przeprowadziły parcelację ziemi folwarcznej¹⁶⁵. Ziemian jako grupę społeczną starała się ośmieszyć w prymitywny sposób sowiecka propaganda¹⁶⁶.

Grabież przeprowadzoną na ziemianach przy wkraczaniu wojsk sowieckich „zalegalizowano” w późniejszym czasie. 28 października 1939 r. Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Ukrainy we Lwowie ogłosiło konfiskatę bez odszkodowania ziemi należącej m. in. do „obszarników” wraz z całym inwentarzem oraz zabudowaniami dworskimi¹⁶⁷. Władze sowieckie rozpoczęły również kolektywizację wsi, tworząc kolchozy i sowchozy. Wybuch wojny niemiecko-sowieckiej zupełnie zniweczył te wysiłki¹⁶⁸.

Nieco lepsze warunki dla ziemian panowały w niemieckiej strefie okupacyjnej, chociaż wszystkim właścicielom ziemskim przydzielono niemieckich komisarzy gospodarczych¹⁶⁹. W rzeczywistości w ten sposób Niemcy przeprowadzili

¹⁶¹ Zob. K. Lanckorońska, *Wspomnienia wojenne 22 IX 1939-5 IV 1945*, Słowo wstępne L. Kalinowski i K. Orman, wyd. 2, Kraków 2005, s. 19 i nast. Na temat posiadłości ziemian w okolicach Jasła zob. *Na śladach dworów i dworków jasielszczyzny*, red. A. Dacyl, Z. Dranka, Z. Świstak, Jasło 2005, passim.

¹⁶² ZWA, Teczka „Relacje”, b. sygn., List prof. J. M. Włodek do autora z 24 I 2006 r., passim.

¹⁶³ Zob. tamże, Archiwum Dąbskich z Nosówki, Teczka „Sprawy gospodarcze”, b. sygn., Pismo starostwa Powiatowego w Rzeszowie do Kazimierza Dąbskiego z 9 XII 1939 [8], b. s.

¹⁶⁴ J. M. Włodek, *Dolańscy h. Korab*, s. 59; tenże, *Seweryn Feliks Mieczysław Dolański herbu Korab (1888-1979)*, w: *Ecclesiae, Patriae et Homini Serviens*, t. 1, s. 713. Biogramy wielu ziemian z terenu łacińskiej diecezji przemyskiej zawiera wydawnictwo *Ziemianie polscy XX w. Słownik biograficzny*, Cz. 1-6, red. J. Leskiewicz i in., Warszawa 1999-2004. Na temat znaczenia ziemiaństwa w tym okresie zob. J. Karski, *Dwór jako centrum kultury i tradycji w czasie okupacji 1939-1945*, w: *Ziemianie wobec okupacji 1939-1945*, s. 167-170.

¹⁶⁵ K. Lanckorońska, dz. cyt., s. 19-20, 44.

¹⁶⁶ „Krokodyl na Zachodniej Ukrainie”, R. 1 (1939) nr 3, s. 1, 7.

¹⁶⁷ A. Głowacki, *Proces nacjonalizacji gospodarki na zaanektowanych ziemiach wschodnich II RP (1939-1941)*, Dz. Najn., R. 36 (2004) nr 2, s. 95.

¹⁶⁸ Zob. szerzej: E. Czop, *Kolektywizacja wsi przeprowadzona przez władze radzieckie na terenie tzw. Zachodniej Ukrainy w latach 1939-1941 na przykładzie obwodu lwowskiego*, w: *Małe regiony w wielkiej polityce Polski, Słowacji i Ukrainy*, red. M. Stolarczyk, A. Bonusiak, J. Kuzicki, Rzeszów 2003, s. 90-103.

¹⁶⁹ *Z Krakowa. Niemieckie rządy pod Wawelem. Dramatyczna interwencja ks. arcybiskupa Sapiehy*, „Kurier Polski”, R. 10 (1940) nr 89, s. 3. Na temat warunków funkcjonowania tej grupy społecznej w GG zob. J. Gąpys, *Postawy społeczno-polityczne ziemiaństwa w latach 1939-1945 (na*

w znacznej mierze konfiskatę dóbr. Władze okupacyjne prowadziły rabunkową działalność w zagarniętych majątkach ziemskich na „potrzeby Rzeszy”, na przykład w dobrach Bachórzec hr. Krasickich, zabrano wyposażenie trzech folwarków (wszystkich), pieniądze z kont bankowych, bibliotekę pałacową składającą się z ok. 2000 starodruków, aparaty radiowe, samochód i kolekcję broni myśliwskiej. Zniszczenie posiadłości rolnych i leśnych w tymże majątku sięgało 90%, a całość strat oszacowano na zawrotną kwotę 2 770 400 przedwojennych zł¹⁷⁰.

Niemieckie władze okupacyjne poszukiwały pozorów do wywłaszczenia ziemian oraz rabunku dóbr, np. tak postąpiono w odniesieniu do majątku Goetz-Okocimskich¹⁷¹. Ponadto na terenie łańciewskiej diecezji przemyskiej Niemieccy funkcjonariusze urządzili latem 1943 r. zbiorowy mord na właścicielach Zbydniowa – Horodyńskich i ich gościach zgromadzonych na uroczystościach weselnych. Z mordu uratowali się tylko dwaj członkowie AK¹⁷². Według prof. J. M. Włodka „można przyjmować, że około 50% polskich ziemian zostało zamordowanych przez okupantów i rodzimych zdrajców lub poległo w walkach o Polskę” w okresie II wojny światowej¹⁷³. Tę prawidłowość można odnieść również do terenu diecezji przemyskiej.

Koniec okupacji niemieckiej i „wyzwolenie” terytorium RP przez Armię Czerwoną i LWP przyniosło zagładę ziemian jako klasy społecznej. Zostali oni w większości zmuszeni do opuszczenia rodowych siedzib w przeciągu 48 godzin i pozbawieni majątku¹⁷⁴.

Tereny GG były przeznaczone do stopniowej kolonizacji niemieckiej¹⁷⁵, dlatego rozpoczęto masową eksterminację ludności polskiej. Szczególną rolę w tej dziedzinie odgrywało osławione Gestapo¹⁷⁶. Władze okupacyjne starały się zastraszyć Polaków niezwykłą brutalnością i okrucieństwem, m. in. stosując pacyfikacje wiosek i odpowiedzialność zbiorową oraz wywożenie Polaków do obozów

przykładzie dystryktu radomskiego), Kielce 2003, passim; K. Karolczak, *Życie codzienne i funkcjonowanie dworu ziemiańskiego w czasie wojny i okupacji 1939-1945*, w: *Ziemiaństwo wobec okupacji 1939-1945*, s. 147-165.

¹⁷⁰ ZWA, Teczka „Materiały do dziejów rodziny hr. Krasickich z Bachórzca”, b. sygn., Oświadczenie roszczeniowe Marcina hr. Krasickiego z 1 VIII 2001 r., kopia, s. 4.

¹⁷¹ J. M. Włodek, *Goetz-Okocimscy*, s. 115.

¹⁷² Tamże, s. 66. Zob. S. Zabierowski, *Zamek. Więźniowie polityczni rzeszowskiego zamku w latach 1939-1944*, [Rzeszów 2000], s. 40; P. Paško, *Więzienie na zamku rzeszowskim w latach 1939-1944*, mps w zbiorach BUR, Rzeszów 2005, s. 28.

¹⁷³ ZWA, Teczka „Relacje”, b. sygn., List prof. J. M. Włodka do autora z 24 I 2006 r., s. 4. Obliczeń dokonano w oparciu o ustalenia K. Jasiewicza. Zob. K. Jasiewicz, *Lista strat ziemiaństwa polskiego 1939-1956*, t. 1-2, Warszawa 1995, passim.

¹⁷⁴ ZWA, Teczka „Materiały do dziejów rodziny hr. Krasickich z Bachórzca”, b. sygn., Oświadczenie roszczeniowe Marcina hr. Krasickiego z 1 VIII 2001 r., kopia, s. 4-5. Zob. M. Kozaczka, *Reforma rolna w ordynacji przeworskiej w latach 1944-1945*, „Rocznik Przemyski”, T. 35 (1999) z. 4, s. 117-126.

¹⁷⁵ Na temat niemieckiej „przestrzeni życiowej na Wschodzie” zob. A. Hitler, *Mein Kampf. Moja walka*, przeł. I. Puchalska i P. Marszałek, Krosno 1992, s. 254 i nast.

¹⁷⁶ I. Witkowski, *Gestapo, Anatomia systemu*, [Warszawa 2005], s. 72 i nast.

zagłady¹⁷⁷. Szczególnie dotkliwą formą wyniszczenia społeczeństwa było wywożenie „siły roboczej” do Rzeszy. Zachęcanie do dobrowolnych wyjazdów przynosiło minimalne efekty, dlatego okupanci niemieccy nałożyli na poszczególne gminy obowiązek dostarczenia odpowiedniej liczby ludzi. Stosowano również łapanki. Ponadto niemieckie władze prowadziły eksploatację ekonomiczną terenów GG oraz organizowały produkcję przemysłową na „wysiłek wojenny” Rzeszy. Polskie rolnictwo miało stanowić bazę żywnościową dla Niemiec i Wehrmachtu. Na ludność polską nałożono kontrybucje i podatki¹⁷⁸.

Na terenie diecezji przemyskiej, w przeciwieństwie do wielu diecezji kresowych, nie było polskich osad wojskowych¹⁷⁹, istniały natomiast osady niemieckie z czasów józefińskiej kolonizacji Galicji. Według niepełnych danych pod koniec lat 80-tych XVIII w. sprowadzono 150-155 tys. osadników¹⁸⁰. Na terenie diecezji główne skupiska osad znajdowały się w okolicach Leżajska, Niska, Sokołowa Małopolskiego, Jaworowa, Dobromila, Sambora i Borysławia¹⁸¹. W zachodniej części diecezji kolonie niemieckie znajdowały się wśród osad o ludności polskiej,

¹⁷⁷ M. J. Kryczko, *Staroniwa 1-2 czerwca 1943. Nieroztropność czy prowokacja*, Przemysł 2002, passim. Zob. K., Szopa, *Martyrologium parafii Frysztak*, w: *Ecclesiae, Patriae et Homini serviens*, t. 1, s. 543 i nast.; A. Standyło, *Z dziejów kościoła i parafii Przewrotne*, mps w ZWA, Przewrotne 1975, s. 53 i nast.

¹⁷⁸ AAPrz, Teczka „Ankiety. Diecezja przemyska w latach 1939-1951”, b. sygn.; K. Szopa, *Parafia Frysztak w latach 1918-1945*, b.m.r., s. 350-352; B. Walicki, *Dzieje Banku Spółdzielczego w Sokolowie Małopolskim 1905-2005*, Sokolów Młp. 2005, s. 120. Problematykę życia codziennego ludności pod okupacją niemiecką poruszają m.in. liczne opracowania o tematyce regionalnej. Zob. np. W. Mrocza, *Lipnica. Wieś królewska, lasowiacka, moja ziemia rodzinna*, Kolbuszowa 1997, s. 110 i nast.; B. Kotula, *Kiedy Rzeszów był Reichshofem*, Rzeszów 2005, passim; A. Hołota, L. Jamrozek, *Malawa w czasach dawnych i dzisiaj*, Rzeszów 2006, s. 127 i nast.; W. Puzio, dz. cyt., s. 193-237; T. Szetela, *Dzieje Dobrzechowa. Opowieść o rodzinnej wsi*, wyd. 2, Rzeszów-Dobrzechów 2003, s. 278 i nast.; A. Kozioł-Lechowicki, *Parafia Bieżdziedza w ciągu dziejów. Dokumenty i źródła*, Rzeszów 1997, nr 27-29; B. Pilarz, B. Stec, M. Złotek, *Pstrągowa – Nasza Mała Ojczyzna*, Rzeszów 2004, s. 35 i nast.; W. J. Włodyka, *Historia wsi Różanki, jej mieszkańców i kościoła*, Rzeszów 1998, s. 38-39; F. Malak, *Z dziejów wsi Hermanowa*, mps w ZWA, b.m. 1985, s. 15 i nast.; T. i S. Borowiec, *Z przeszłości Budziwoja*, Tyczyn 1994, s. 121 i nast.; R. Pelczar, *Dzieje Krościenka Wyżnego 1350-2000*, Krościenko Wyżne 2000, s. 219 i nast.; J. Rudnicki, *Sietesz od czasów dawnych do współczesności*, Przeworsk 1998, s. 87 i nast.; S. Sowula, *Zarys dziejów wsi Kaszyce do 1944 roku*, mps w zbiorach AAPrz, Rzeszów 1994, s. 89 i nast.; J. Chrobaczyński, *System okupacji*, w: *Sanok. Dzieje miasta*, red. F. Kiryk, Kraków 1995, s. 629-673; L. Grzebień, *Tułkowie. Dzieje wsi rodzinnej*, Kraków 1989, s. 89 i nast.; T. Ślawski, *Siepietnica*, b.m. 1996, s. 114 i nast.; tenże, *Święcany. Zarys monograficzny*, b.m. 1995, s. 205 i nast. Na temat konsekwencji wojny i okupacji dla społeczeństwa Rzeszowa zob. E. Rabczak, *Straty osobowe, materialne i kulturalne Rzeszowa poniesione podczas II wojny światowej*, PHA, T. 16 (2005), s. 99-111; Z. K. Wójcik, *Niemiecka polityka gospodarcza w Rzeszowie w latach 1939-1944 (Zarys problematyki)*, PHA, T. 6 (1998), s. 29-49.

¹⁷⁹ J. Stopniak-Smogorzewska, *Kresowe osadnictwo wojskowe 1920-1945*, Warszawa [2003], s. 263, 329-335.

¹⁸⁰ J. Półwiartek, *Kolonie józefińskie w Galicji Środkowej. Wybrane zagadnienia*, ZN WSPRz, Nr 36/1999, s. 95.

¹⁸¹ Tamże, s. 91.

natomiast we wschodniej części na terenie pogranicza etnicznego polsko-ukraińskiego¹⁸².

Jeszcze przed wybuchem wojny, w atmosferze narastania napięcia między Polską a III Rzeszą, 8 marca 1939 r. minister spraw wewnętrznych dokonał zamiany niemieckich nazw niektórych kolonii na polskie¹⁸³. Na terenie diecezji zmieniono dawne nazwy trzech kolonii, co ilustruje poniższa tabela.

Tab. 6. Zamiana nazw dawnych kolonii niemieckich w marcu 1939 r. na terenie diecezji przemyskiej ob. łac.¹⁸⁴

L.p.	Nazwa niemiecka	Nazwa polska	Przynależność parafialna
1.	Falkenberg	Sokołów Dobromilski*	Siedziba parafii
2.	Rosenberg	Radyczówka	Dobromil
3.	Dornbach	Tarnawiec Stary	Tarnawiec

*Od 1961 r. Nowe Sady

Liczba niemieckiej ludności katolickiej na terenie łacińskiej diecezji przemyskiej jest trudna do ustalenia¹⁸⁵. Według wyliczeń ks. Z. Zielińskiego, w 1930 r. w województwie lwowskim i na Wołyniu zamieszkiwało 11 000-12 000 katolików niemieckich¹⁸⁶. Przed wojną władze niemieckie oceniały negatywnie stopień zachowania tożsamości narodowej wśród Niemców zamieszkujących Przemysł¹⁸⁷. Ponadto wielu działaczy niemieckiej mniejszości katolickiej w Galicji Wschodniej było przekonanych, że wspólne wyznanie w parafiach katolickich jest przyczyną wynarodowienia parafian niemieckich¹⁸⁸.

W znacznej części koloniści-katolicy ob. łac. ulegli asymilacji. Taka sytuacja miała miejsce w przypadku kolonii Dornbach (Tarnawiec)¹⁸⁹. Proces ten zachodził również w koloniach położonych wokół Sokołowa Małopolskiego¹⁹⁰. Na terenie

¹⁸² Tamże, s. 91-92.

¹⁸³ Zarządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 8 marca 1939 r. [!] 108 o ustaleniu nazw niektórych miejscowości w powiecie dobromilskim... i łańcuckim w województwie lwowskim, KDP, R. 39 (1939) z. 4-6, s. 118. Zob. szerzej: A. Kotowski, *Polska polityka narodowościowa wobec mniejszości niemieckiej w latach 1919-1939*, [Toruń 2004], s. 273 i nast.

¹⁸⁴ Zarządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 8 marca 1939 r., s. 118; Schematyzm 1938, s. 46-47, 92.

¹⁸⁵ Z. Zieliński, *Katolicy niemieccy w Małopolsce Wschodniej i na Wołyniu w okresie międzywojennym*, w: *Kościół na drogach historii*, s. 25-27.

¹⁸⁶ Tamże, s. 27.

¹⁸⁷ Tamże, s. 29.

¹⁸⁸ Tamże, s. 34, P. Rohrbach, *Deutschtum in Not. Die Schicksale der Deutschen in Europa außerhalb des Reiches*, Leipzig b.r., s. 138.

¹⁸⁹ Tamże, s. 100.

¹⁹⁰ W. Mroczyk, *Skąd nasz ród (zarys dziejów 51 lipnickich rodów)*, Lipnica 2004, passim; M. Piórek, *Z dziejów kolonii niemieckich w puszczy sandomierskiej (XVIII-XX w.)*, „Rocznik Kolbu-

diecezji nie prowadzono duszpasterstwa w języku niemieckim¹⁹¹, np. w Falkenbergu (od 1939 r. Sokołowie Dobromilskim) już w 1892 r. wprowadzono pieśni i kazania w języku polskim, nie bez oporów ze strony kilku mieszkańców¹⁹². Proces asymilacji przebiegał wolniej wśród kolonistów wyznania ewangelickiego¹⁹³.

W ocenie oficerów „dwojki” znaczna część potomków niemieckich kolonistów uległa polonizacji, a większość z nich ustosunkowała się lojalnie do państwa polskiego. Jednak już przed wojną z niepokojem zaobserwowano „silny wzrost prądów politycznych [...] płynących z Niemiec o podkładzie ideologii hitlerowskiej”¹⁹⁴, a w opinii polskiego kontrwywiadu przed 1939 r., agenci Abwehry ze wschodnich województw Rzeczypospolitej rekrutowali się niemal wyłącznie spośród osadników niemieckich¹⁹⁵.

Niewielką liczbę ludności niemieckiej na terenie diecezji stanowili protestanci, co ilustruje poniższa tabela.

Tab. 7. Parafie Kościoła ewangelicko augsburskiego i helweckiego wyznania na terenie diecezji przemyskiej ob. łac. (1939)

Parafia	Filiały i stacje kaznodziejskie	Seniorat	Liczba wiernych (w 1934 r.)
Bandrów	Jałowe, Makowa, Obersdorf, Prinzenthal, Siegenthal, Steinfels	środkowy	1106
Brygidyn	Borysław, Drohobycz, Gassendorf, Neudorf, Stebnik	wschodni	1916
Jarosław	Przemysł	środkowy	196
Josefsberg	Horucko, Krynica, Letnia, Ugartsberg	helwecki	1551
Königsberg	Leżajsk	helwecki	151
Raniżów	Steinau	zachodni	126

Podstawa źródłowa: E. Alabrudzińska, *Kościoły ewangelickie na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999, s. 129, 248; W. Lempp, *Die evangelischen Kirche Ausburgischen und Helvetischen Bekenntnisses in Klempolen (Galizien)*, Berlin b.r., s. 28-30.

szowski”, T. 2 (1987), s. 57-59; tenże, *Wildenthal (Nowy Dzikowiec) – była kolonia austriacko-niemiecka w latach 1783-2000*, w: Dzikowiec, s. 122 i nast.

¹⁹¹ Z. Zieliński, *Katolicy niemieccy*, s. 29. Zob. tenże, *Biskup Hermann Wilhelm Berning i kardynał August Hlond a duszpasterstwo mniejszości wyznaniowo-etnicznych*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Vol. 60 (2005) sectio F, s. 105.

¹⁹² ZWA, Krótka kronika wioski „Falkenberg”, oprac. J. Dryniak, mps, Nowe Sady 2001, s. 4.

¹⁹³ Z. Zieliński, *Katolicy niemieccy*, s. 57; E. Alabrudzińska, *Znaczenie kwestii wyznaniowych w działalności narodowo-politycznej Niemców w II Rzeczypospolitej*, Dz. Najn., R. 38 (2006) z. 4, s. 86 i nast.

¹⁹⁴ S. Sadowski, *Kwestja [!] narodowościowa w Małopolsce Wschodniej z punktu widzenia obrony państw[owej] (referat wygłoszony przez pplk dypl. Sadowskiego Stanisława w dniu 23 XI 1935 r. we Lwowie na konferencji porozumiewawczej polskich stowarzyszeń oświatowych, wychowawczych i gospodarczych Małopolski Wschodniej)*, b.m.r., s. 24. Zob. E. Alabrudzińska, *Znaczenie kwestii wyznaniowych*, s. 91.

¹⁹⁵ A. Peptoński, *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002, s. 309; J. Rudnicki, *Ziemia Czerwieńska pod okupacją niemiecką*, s. 24.

Ewangelickie gminy wyznaniowe były rozległe¹⁹⁶, np. parafia ewangelicka w Raniszowie (powiat kolbuszowski) obejmowała szereg miejscowości należących do powiatu nizańskiego¹⁹⁷. Parafie protestanckie, które znalazły się w sowieckiej strefie okupacyjnej uległy zanikowi wskutek wyjazdów tamtejszej ludności do Rzeszy (1939-1940). Parafie na zachód od Sanu przetrwały nieco dłużej – do 1944 r., kiedy to zamieszkujący je Niemcy opuścili je wraz z wycofującym się Wehrmachtem (np. parafia Raniszów)¹⁹⁸.

Władze okupacyjne wciągały kolonistów do swej polityki narodowościowej. W miejscowościach zachodniej części diecezji utworzono z nich oddziały samoobrony zwalczające polskie podziemie. Ponadto nakłaniano ich, niejednokrotnie szantażując, do podpisania volkslisty. W przypadku podpisania obiecywano korzyści¹⁹⁹. Niektórzy z nich pełnili funkcje w niemieckim aparacie władz okupacyjnych. Wielu z volksdeutschów – dawnych kolonistów, nadal uważało się za Polaków, względnie zachowało pozytywny stosunek do nich²⁰⁰. Volksdeutsche z terenu diecezji służyli w niemieckim dywizjonie kawalerii SS-Totenkopf. Formacje tej jednostki walczyły m. in. w okolicach Sambora i Sanoka²⁰¹.

W 1942 r. władze GG postanowiły dokonać zgrupowania wszystkich kolonistów zamieszkujących widły Wisły i Sanu. Na teren ich osiedlenia wybrano okolice Mielca (diecezja tarnowska). Tam skierowano m. in. dotychczasowych mieszkańców kolonii z terenu diecezji przemyskiej ob. łac.: Wildenthal (należąca do parafii katolickiej w Dzikowcu) oraz Ranischau (parafia ewangelicka Raniszów)²⁰². Prawdopodobnie Niemcy mieli zamiar budowy niemieckiego „wału” etnicznego wzdłuż Sanu w okolicach Leżajska, następnie na linii Nisko-Raniszów oraz wzdłuż Wisłoki²⁰³.

Niemcy z wschodniej, radzieckiej części diecezji udali się do GG lub na tereny przyłączone do Rzeszy. Tajny protokół dołączony do niemiecko-sowieckiego układu o przyjaźni i granicach z 28 sierpnia 1939 r. zobowiązywał stronę radziecką, aby nie przeszkadzała obywatelom niemieckim i osobom pochodzenia niemieckiego, żyjącym w strefie interesu Związku Radzieckiego, jeśli zechcą prze-

¹⁹⁶ H. Krajewska, *Protestanci w dobie józefińskiej kolonizacji*, „Rocznik Mielecki”, T. 3 (2000), s. 29.

¹⁹⁷ Archiwum Państwowe w Przemyślu, Ewangelicki Urząd Parafialny w Raniszowie w latach 1789-1913, zesp. 152, Wykaz zamieszkałych w powiecie [nizańskim] osób wyznania ewangelickiego według stanu na dzień 31 XII 1900 r. z 27 VII 1901, sygn. 12, b.s.

¹⁹⁸ Parafia ta zanikła de facto już w III 1942 r. Wówczas Niemcy wysiedlili ok. 40 rodzin w okolicy Mielca, z czego 8 powróciło. Rodziny te wyjechały na wiosnę 1944 r. w związku ze zbliżającym się frontem. L. J. Rosół, *Monografia parafii Raniszów 1409-1850*, mps w zbiorach BPAT, Kraków 1987, s. 39; M. Zimny, *Dzieje kolonii ewangelickiej Ranischau 1783-1942*, mps w zbiorach BUR, Rzeszów 2007, s. 83.

¹⁹⁹ M. Piórek, *Szkice do dziejów Dzikowca i okolic*, Kolbuszowa 1995, s. 106.

²⁰⁰ Tamże.

²⁰¹ J. Gdański, *Polacy po stronie Niemiec*, „Inne Oblicza Historii”, Nr 2/2005, s. 31.

²⁰² B. Wróbel, *Z życia kolonii niemieckich w mieleckim w XVIII-XX wieku*, „Rocznik Mielecki”, T. 3 (2000), s. 19; M. Piórek, *Szkice do dziejów Dzikowca*, s. 107.

²⁰³ Nie udało się odnaleźć tych planów w zachowanym niemieckim materiale archiwalnym. M. Piórek, *Z dziejów kolonii niemieckich*, s. 61.

siedlić się do Niemiec²⁰⁴. Dodatkowym impulsem do fali przesiedleń było przemówienie Hitlera z 6 października tegoż roku, w którym zapowiedział, że „odpryski narodu niemieckiego” zamieszkujące m. in. Europę Wschodnią zostaną przesiedlone do Rzeszy, aby uniknąć konfliktów w przyszłości²⁰⁵.

Ludność pochodzenia niemieckiego w znacznej części opuściła dawne kolonie we wschodniej części diecezji okupowanej w latach 1939-1941 przez Związek Sowiecki. Już we wrześniu 1939 r. jej znaczna liczba udała się do niemieckiej strefy okupacyjnej z wycofującym się Wehrmachtem. Druga fala wyjazdów miała miejsce w 1940 r.²⁰⁶ W efekcie tej akcji z Wołynia i Małopolski Wschodniej wyjechało do Rzeszy i na tereny przez nią okupowane 130 000 Niemców. W większości osiedlono ich w Kraju Warty²⁰⁷.

Władze GG podkreślały „odwieczną niemieckość” terenu łańciskiej diecezji przemyskiej. Jako argumentu używano faktu średniowiecznej kolonizacji na prawie niemieckim okolic Rzeszowa i Łańcuta²⁰⁸. Rzeszów przemianowano na „Reichshof” i tej nazwy używały władze okupacyjne²⁰⁹. Prowadzono również badania mające w sposób „naukowy” udowodnić niemieckość tych ziem²¹⁰. Zainteresowanie badaczy tą problematyką zapoczątkowało opracowanie F. Doubka i H. Schmidta²¹¹, a badania w okresie okupacji prowadziła G. Hildebrandt z krakowskiego Instytutu Niemieckiej Pracy na Wschodzie, która ogłosiła drukiem wyniki swych badań²¹². Badania te w żaden sposób nie przekładały się na świadomość narodową

²⁰⁴ P. Łossowski, *Przesiedlenie Niemców z państw bałtyckich w latach 1939-1941*, Dz. Najn., R. 36 (2004) nr 1, s. 76.

²⁰⁵ Tamże, s. 77-78. Zob. M. Haustleitner, *Die Rumänisierung der Bukowina. Die Durchsetzung der nationalstaatlichen Anspruchs Großrumäniens 1918-1944*, München 2001, s. 19-20.

²⁰⁶ ZWA, Teczka „Relacje”, Relacja M. Dryniak z Falkenbergu z 27 IX 2005 r., b.s. Zob. J. Tarnawski, *Pochodzenie społeczne i religijne ludności rzymskokatolickiej diecezji przemyskiej w okresie międzywojennym*, w: *Polska i jej wschodni sąsiedzi*, t. 8, red. A. Andrusiewicz, Rzeszów 2007, s. 89.

²⁰⁷ *Kolonizacja Okręgu Warty*, „Gazeta Codzienna”, R. 2 (1940) nr 143, s. 4.

²⁰⁸ *Von Rzeszow bis Reichshof*, „Kraukauer Zeitung”, R. 4 (1942) nr 145, s. 5-6. Zob. F. Trojnar, *Mity i fakty. Przyczynek do historii średniowiecznego osadnictwa w okręgu Łańcuta*, „Rocznik Przemyski”, T. 26 (1988), s. 109.

²⁰⁹ Stało się tak na mocy decyzji władz okupacyjnych, mimo że tezę o niemieckim pochodzeniu nazwy miasta obalono już przed I wojną światową. Zob. J. Pęcowski, *Dzieje miasta Rzeszowa do końca XVIII wieku*, Rzeszów 1913, s. 1-2.

²¹⁰ F. Trojnar, dz. cyt., passim.; Zob. K. Szopa, *Parafia Frysztak*, s. 338.

²¹¹ A. Doubek i H. F. Schmid, *Das Schoeffenbuch der Dorigemeinde Krzemienica*, Leipzig 1931.

²¹² F. Trojnar, dz. cyt., passim.; A. Rybicka, dz. cyt., s. 73. A. Rybicka tak podsumowuje dorobek naukowy uczonych z Instytutu Niemieckiej Pracy na Wschodzie (m.in. Gizeli Hildebrandt): „ich ‘zasługa’, wynikła z pracy w Instytucie, było niewątpliwie novum – podniesienie krytykanctwa do rangi niemieckiej metody naukowej i obrzucanie obelgami w ‘analizach naukowych’ tych, którzy posługiwali się innymi niż oni metodami”. A. Rybicka, dz. cyt., s. 64. Zob. W. Kessler, *Markowa z perspektywy historiografii niemieckiej*, w: *Markowa – sześć wieków tradycji. Z dziejów społeczeństwa i kultury*, red. W. Bajera, J. Tejchma, Markowa 2005, s. 42-47.

mieszkańców wsi podłańcuckich²¹³. Również w okresie okupacji niemieckiej rozpoczęto badania nad dawnym osadnictwem ludności szwedzkiej (XVII-XVIII w.) na terenie GG, wykazując szereg osad na terenie diecezji przemyskiej²¹⁴.

Na terenie diecezji szczególnymi względami obydwu okupantów cieszyła się ludność ukraińska²¹⁵. Już w 1937 r. Abwehra nawiązała kontakt z OUN²¹⁶, a od powstania GG Ukraińców traktowano jako uprzywilejowaną kategorię ludności. Pozwolono im na posiadanie aparatów radiowych i przyznano kartki żywnościowe lepsze niż ludności polskiej. Władze okupacyjne wspierały również rozwój szkolnictwa ukraińskiego, wydawano też publikacje książkowe i prasę w tym języku oraz tolerowano niemal jawną działalność OUN²¹⁷. W związku z klęskami Wehrmachtu na froncie wschodnim, rząd GG z H. Frankiem podejmował inicjatywy mające na celu wciągnięcie Ukraińców do walki przeciw Związkowi Radzieckiemu²¹⁸. Wielu Ukraińców służyło III Rzeszy w narodowych formacjach policyjnych podległych RHSA, a także w Luftwaffe²¹⁹. Na terenie diecezji przeprowadzono również zaciąg ochotniczy do tzw. SS-Galizien, czyli nieformalnego legionu ukraińskiego Waffen SS²²⁰. Ukraińcy jako naród byli również faworyzowani przez Sowietów w latach 1939-1941²²¹.

Łemkowie w wielu przypadkach mieli poczucie odrębności etnicznej zarówno od Polaków, jak i Ukraińców²²². M. in. agresywna ukrainizacja, którą prowadzili również duchowni grekokatolicki spoza Łemkowszczyzny, spowodowała

²¹³ F. Trojnar, dz. cyt., s. 145.

²¹⁴ E. Thoors, *Die angeblichen Schwedensiedlungen im GG*, „Krakauer Zeitung”, R. 1944, 9 Januar, nr 4, s. 3.

²¹⁵ Zob. C. Partacz, K. Łada, *Kto zaczął? Polacy i Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1941-1943*, w: *Antypolska akcja*, s. 33.

²¹⁶ Niemcy posiadali bardzo dokładne dane na temat OUN i poszczególnych frakcji tej organizacji. BAK, Ereignismeldung UdSSR Nr 133 (Berlin, 14 XI 1941), sign. R 58/219, s. 86-88. D. Kahn, dz. cyt., s. 479.

²¹⁷ J. W. Gdański, *Zapomniani żołnierze Hitlera*, Warszawa 2005, s. 31. Zob. *Dwulicowa polityka Ukraińców*, „Komunikat Informacyjny ‘Pobudki’”, Nr 20/1940, s. [1].

²¹⁸ *Frank we Lwowie*, „Gazeta Polska”, R. 3 (1943) nr 276, s. 2.

²¹⁹ Zob. J. W. Gdański, *Zapomniani żołnierze Hitlera*, s. 118, 127 i nast. Zob. szerzej: E. Prus, *Kolaboracja ukraińskich nacjonalistów (legalne formacje zbrojne OUN)*, w: *Polacy-Ukraińcy*, s. 97-118.

²²⁰ *Gegen die Sowjets aufgebrochen. Przemysl's Freiwillige für die SS-Schützen-Division Galizien angetreten*, „Krakauer Zeitung”, J. 5 (1943) nr 160, s. 5; J. W. Gdański, *Zapomniani żołnierze Hitlera*, s. 140. Zob. szerzej: T. Piotrowski, *SS „Galizien”*, w: *Polacy-Ukraińcy*, s. 137-151. Autor przytacza przykłady okrucieństwa tej formacji na terenie diecezji przemyskiej. Tamże, s. 146-147 (Szebnie, Zwiężczyca).

²²¹ J. Smółka, *Przemysł pod sowiecką okupacją. Wspomnienia z lat 1939-1941*, oprac. J. Krochmal, Przemysł 1999, passim; K. Lanckorońska, *Wspomnienia wojenne*, s. 18 i nast.

²²² Zob. A. Chwalba, *Krajobrazy etniczne Galicji Wschodniej*, w: *Poprzez stulecia*, s. 182; S. Nabywaniec, *Łemkowszczyzna i Łemkowie w świetle badań i opinii*, Res. Sacr., T. 2 (1995), s. 99.

przejście dużej grupy Łemków na prawosławie w okresie międzywojennym²²³. Władze GG popierały proces ukrainizacji Łemków²²⁴, np. w 1941 r. wysiedlono propolsko nastawioną grupę duchownych do dystryktu radomskiego. Aresztowani i wysiedleni przez Niemców księża pochodzili ze starych kapłańskich rodów łemkowskich²²⁵. Jednym z uwięzionych był wikariusz kapitulny AAŁ ks. Jan Polański²²⁶. 16 września 1941 r. wysiedleni kapłani złożyli na ręce bpa kieleckiego Czesława Kaczmarka (1938-1963) memoriał opisujący ukrainizację Łemków prowadzoną przez władze niemieckie i ówczesnego administratora apostolskiego (Ukraińca)²²⁷.

Żydzi, stanowiący trzecią co do wielkości grupę narodowościową, zamieszkiwali przede wszystkim miasta i miasteczka. Największe skupiska tej ludności funkcjonowały w Drohobyczu, Przemyślu, Jarosławiu, Samborze, Rzeszowie i Sanoku. Żydzi zamieszkujący na terenie diecezji byli w większości ortodoksami, posługiwali się na co dzień językiem jidysz. Wśród nich były silne wpływy ruchu chasydzkiego. W miastach przeważali Żydzi „postępowi”, niejednokrotnie objętni religijnie²²⁸.

Przed wybuchem wojny ludność żydowska zajmowała się przeważnie handlem, zwłaszcza detalicznym i obnośnym. Ponadto dominowała w niektórych wolnych zawodach (lekarze i prawnicy)²²⁹. W społeczności żydowskiej funkcjo-

²²³ ADK, AK, sygn. OP-17/4, Memoriał, b.s. Zob. szerzej: P. Przybylski, *Rola duchowieństwa greckokatolickiego w kształtowaniu się opcji narodowych wśród Łemków w latach 1918-1947*, [Toruń 2006], passim.

²²⁴ Archiwum A. Bienia, nr 39 (Sprawozdanie sytuacyjne Piotra Jarockiego [„Wojnickiego”], zastępcy kierownika Biura Wschodniego Departamentu Spraw Wewnętrznych Delegatury Rządu RP z Małopolski Wschodniej z 29 IX 1943 r.).

²²⁵ ADK, sygn. AK, OP-17/4, Curricula vitae, b.s.

²²⁶ Ks. Jan Polański urodził się 20 I 1888 r. w Banicy (pow. Nowy Sącz). Do gimnazjum uczęszczał w Nowym Sączu i Sanoku. Po zdaniu egzaminu maturalnego (1911) studiował teologię we Lwowie i Przemyślu. Świecenia kapłańskie otrzymał w 1916 r. Pracował jako administrator w Tułigłowach i Smolniku (w tej ostatniej parafii pełnił funkcję proboszcza w latach 1922-1935). Był jednym z pomysłodawców utworzenia AAŁ. W 1935 r. został powołany na kanclerza kurii administratury. Pełnił w niej szereg funkcji. W 1936 r. zarządzał AAŁ na prawach wikariusza kapitulnego. Aresztowany przez Niemców 23 IV 1941 r. został osadzony w więzieniu w Nowym Sączu i wydalony do dystryktu radomskiego. Zmarł w 1973 r. ADK, Akta kapłanów obcych 1940-1942, sygn. OP-17/4, Curriculum vitae ks. J. Polańskiego, Memoriał [kapłanów łemkowskich] z 16 IX 1941 r., b.s.; Szematyzm 1936, passim; S. Nabywaniec, *Łemkowszczyzna i Łemkowie*, s. 96; P. Przybylski, dz. cyt., s. 96 i nast.; S. Zych, *Relacje etniczne i wyznaniowe*, s. 195.

²²⁷ ADK, sygn. AK, OP-17/4, Pismo kapłanów wysiedlonych z Łemkowszczyzny do bpa Cz. Kaczmarka z 16 IX 1941 r.; tamże, Memoriał, b.s.

²²⁸ J. Ataman, *Diecezja przemyska*, s. 10; AAPrz, Teczka „Sprawy ukraińskie”, b. sygn., [S. Sadowski], dz. cyt. s. 23.

²²⁹ W. Wierzbieniec, *Żydzi w województwie lwowskim w okresie międzywojennym. Zagadnienia demograficzne i społeczne*, Rzeszów 2003, s. 148-151; tenże, *Z dziejów społeczności żydowskiej Dynowa*, Rzeszów-Dynów 2003, s. 51; tenże, *Spółeczność żydowska Przemyśla w latach 1918-1939*, Rzeszów 1996, s. 29-30; S. Nabywaniec, K. Szopa, *Żydzi i wyznaniowa gmina żydowska we Frysztaku do wybuchu II wojny światowej*, Res. Sacr., T. 11 (2004), s. 133; M. Story, *Żydzi w Kamieniu*, Rocz. Sokoł., Nr 6 (2004), s. 93-94; W. Mendys, *Spółeczność żydowska w dawnym Jaśle*,

nowała niewielka grupa bogatych ziemian. Posiadali oni duże kompleksy leśne w Karpatach Wschodnich oraz w widłach Wisły i Sanu²³⁰.

Już przed wojną w opinii oficerów „dwójki” w społeczeństwie żydowskim rozwijali swą działalność komuniści („niemal jedynie”), natomiast rola spolonizowanej inteligencji była nikła „z powodu oderwania jej od masy żydowskiej”²³¹. Dlatego ludność ta w znacznej części z euforią witała wkraczające w 1939 r. oddziały Armii Czerwonej, a wielu Żydów znalazło zatrudnienie w instytucjach sowieckich²³².

Pierwszych aktów okrucieństwa wobec Żydów dopuścili się Niemcy już w wrześniu 1939 r., np. w Przemyślu i Dynowie wymordowali niektórych przedstawicieli tej ludności. Rozpoczęli również akcję wypędzania Żydów do sowieckiej strefy okupacyjnej. 22 września nakazano im opuścić Łańcut, a w następne dni Radymno, Jarosław, Przemyśl-Zasanie, Leżajsk i okolice, Przeworsk, Grodzisko Dolne, Nisko, Rudnik i Dynów. 2 października wypędzono Żydów z Tarnobrzega i Rozwadowa, a kilka dni później z Sanoka²³³. Od 1941 r. rozpoczęto tworzenie gett w miastach i miasteczkach²³⁴. Mimo grozy sytuacji tam panującej, usiłowano tworzyć w nich pozory „normalnego” życia²³⁵.

Masowe mordy ludności żydowskiej na terenie diecezji przemyskiej były uwarunkowane dwiema decyzjami władz niemieckich. Pierwsza z nich dotyczyła zagłady Żydów sowieckich i podjęto ją przypuszczalnie w lipcu lub sierpniu 1941 r.²³⁶ Kilka miesięcy później, na przełomie września i października tegoż roku, zapadła decyzja o zagładzie wszystkich Żydów europejskich, w tym również polskich. Być może w odniesieniu do GG podjęto ją oddzielnie²³⁷.

Propaganda niemiecka ukazywała Żydów w negatywnym świetle jako wyzy-

[Warszawa 1992], passim. Zob. szerzej: Z. Zieliński, *Ludność żydowska w Polsce międzywojennej, w: Polska dwudziestego wieku. Kościół – Naród – Mniejszości*, Lublin 1998, s. 67-102.

²³⁰ W. Wierzbieniec, *Organizacja ziemiaństwa żydowskiego w II Rzeczypospolitej – Związek Małopolskich Rolników*, PHA, T. 11 (2002), s. 233-234; M. Kozaczka, *Ziemiaństwo w województwie lwowskim*, s. 105.

²³¹ AAPrz, Teczka „Sprawy ukraińskie”, b. sygn., S. Sadowski, dz. cyt.; F. Kotula, *Losy Żydów rzeszowskich 1939-1944. Kronika tamtych dni*, Rzeszów 1999, passim.

²³² J. Smółka, dz. cyt., passim; S. Dudziński, dz. cyt., (w druku); Z. Bogacz, *Czas osamotnienia, niepewności i rozczerzowania*, Ziemi. Droh., Nr 13/2000, s. 22.

²³³ W. Wierzbieniec, *Z dziejów społeczności żydowskiej Dynowa*, s. 52-58; Z. Konieczny, *Zmiany demograficzne*, s. 61.

²³⁴ Tamże, s. 62.

²³⁵ Zob. *Wspomnienia, w: Pamiętam każdy dzień... Losy Żydów przemyskich podczas II wojny światowej*, red. J. J. Hartman i J. Krochmal, przeł. A. Andrzejewska, Przemyśl 2001, s. 21-230; F. Kotula, *Losy Żydów rzeszowskich*, passim. Zob. *Informator ogólny*, „Gazeta Żydowska”, R. I (1942) nr 2, s. 2 (informacje dotyczące Przemyśla, Sambora i Żmigrodu).

²³⁶ B. Musiał, „Przypadek modelowy dotyczący eksterminacji Żydów”. *Początki „akcji Reinhardt” – planowanie masowego mordu Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, w: *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004, s. 15.

²³⁷ Tamże, s. 15-16.

skiwaczy Polaków. W takim tonie pisano m. in. na łamach prasy „gadzinowej”²³⁸. Organizowano również propagandowe wystawy, np. 5 lutego 1944 r. w Rzeszowie zorganizowano widowisko p.t. „Jüdische Weltpert”²³⁹. Zostało ono skrytykowane na łamach biuletynu AK „Na posterunku”²⁴⁰. Sytuacja ludności żydowskiej wywoływała niejednokrotnie współczucie Polaków²⁴¹.

W społeczności żydowskiej na terenie diecezji istniała grupa konwertytów na katolicyzm obrządku łacińskiego i greckiego. Proces ten nasilił się zwłaszcza wobec groźby wybuchu wojny. Według rozporządzenia przemyskiej Kurii Biskupiej, Izraelitom należało udzielać chrztu m. in. po dokładnym rozeznaniu ich intencji oraz katechumenacie²⁴². W czasie wojny Niemcy traktowali ich jak wyznawców judaizmu²⁴³. Wielu z nich przetrwało wojnę dzięki temu, że nie zostali zadenuncjowani hitlerowcom. Tak było w wielu przypadkach Żydówek-konwertytek w Przemyślu²⁴⁴. Zdarzały się jednak sytuacje wydawania ich władzom niemieckim przez Polaków-kryminalistów²⁴⁵.

W dystrykcie galicyjskim w drugiej połowie 1941 r. Niemcy rozpoczęli mordowanie inteligencji żydowskiej (m. in. w Borysławiu), a już w marcu następnego roku rozpoczęły się deportacje do obozu w Bełżcu (m. in. z getta w Drohobyczu)²⁴⁶. W dystrykcie krakowskim deportacje Żydów do obozów zagłady w ramach „akcji Reinhardt” rozpoczęły się 1 czerwca 1942 r. w Krakowie. Następnie objęły getta w Rzeszowie, Jarosławiu i Przemyślu, a w dalszej kolejności w Krośnie i Jasle. Ten etap eksterminacji zakończono 10 września tegoż roku deportacją z getta sanockiego. Na tym etapie zagłady zamierzano uśmiercić „nieproduktyw-

²³⁸ Zob. np. A. L., *Dzisiejsza wieś. Speculacja – Żydzi – VII przykazanie (Korespondencja ze wsi)*, „Gazeta Lwowska”, R. 1 (1941) nr 100, s. 3; *Nędza chłop polskiego*, „Ilustrowany Kurier Polski”, R. 1 (1939) nr 1 (z 13 X 1939), s. 5.

²³⁹ F. Kotuła, *Losy Żydów rzeszowskich*, s. 170.

²⁴⁰ „Na posterunku”, R. 1944 nr 83.

²⁴¹ F. Stopniak, *Kościół w Polsce wobec Żydów w latach II wojny światowej*, RTK, T. 22 (1975) z. 4, s. 206. Zob. *Żydzi*, „Biuletyn Informacyjny”, R. 4 (1942) nr 17, s. 1-3; F. Kotuła, *Losy Żydów rzeszowskich*, passim. E. Rączy, *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939-1945*, Rzeszów 2008, passim. Na temat pomocy Żydom borysławskim zob. T. Wróbel, *Borysław nie śmieje się. Opowieść o rodzinnym mieście*, Warszawa 2003, s. 16-17.

²⁴² *Chrzest Izraelitów*, KDP, R. XXXIX (1939) z. 2, s. 58.

²⁴³ AAPrz, Teczka „Ankieta. Parafie diecezji przemyskiej w l. 1939-1945”, b. sygn., Nisko, s. 3.

²⁴⁴ „Ocalało [...] wiele Żydówek-neofitek, które jeszcze przed wojną powychodziły za mąż za Polaków i stały się gorliwymi katoliczkami. W czasie okupacji nikt ich nie denuncjował dzięki czemu przeżyły wojnę”. J. Różański, *[Wspomnienie]*, w: *Pamiętam każdy dzień...*, s. 217.

²⁴⁵ ZWA, B. Pisarek, *Wspomnienia*, b. sygn., b.s.

²⁴⁶ J. Kielboń, *Deportacje Żydów do dystryktu lubelskiego (1939-1943)*, w: *Akcja Reinhardt*, s. 177. Dystrykt galicyjski posiada wstrząsające źródło-raport jednego ze zbrodniarzy hitlerowskich na temat wymordowania Żydów: Katzmann F., *Rozwiązanie kwestii żydowskiej w dystrykcie Galicja*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2001, passim. Zob. A. Żbikowski, *Raport Friedricha Katzmana i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie galicyjskim*, w: *Akcja Reinhardt*, s. 132-137.

nych” dla Rzeszy Żydów poniżej 16 oraz powyżej 35 roku życia²⁴⁷. Ludność żydowską wywieziono do obozu zagłady w Belżcu²⁴⁸.

Pojedynczych Żydów mordowano niejednokrotnie w przypadkowych miejscach. Taki model stosowały policje: niemiecka i ukraińska. Ludność mordowano również na terenie gett lub w okresowo istniejących obozach zagłady²⁴⁹.

Eksterminacja Żydów wywoływała gesty współczucia i pomocy ze strony ludności polskiej²⁵⁰. Wielu diecezjan ukrywało ich mimo groźby utraty życia. Znanych jest przynajmniej pięć przypadków oddania życia za ukrywanie Żydów przez katolików ob. łac. z motywu miłości bliźniego. Zginęli: Eleonora Goleń († 5 stycznia 1943 r. w Jasle), Zofia Prajsnar († 1942, k. Brzozowa), Jan Tomaszewski z Michałówki k. Radymna († 1944, KL Auschwitz), Jakub Tokarz († 1944 w Leżajsku) oraz rodzina Ulmów z Markowej k. Łańcuta rozstrzelana w marcu 1944 r.²⁵¹

Niewielu Żydów przeżyło zagładę na terenie diecezji. Na terenie wojewódz-

²⁴⁷ K. M. Mallmann, dz. cyt., s. 92. Problematykę wymordowania przez Niemców ludności żydowskiej na terenie diecezji podejmują autorzy opracowań regionalnych. Zob. J. Konieczny, *Społeczność żydowska w Jaćmierzu i Posadzie Jaćmierskiej w latach 1900-1942*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku”, Nr 34/1998, s. 182 i nast.; H. Piróg, *Gmina Sokołów w okresie drugiej wojny światowej*, Roczn. Sokoł., Nr 4 (2002), s. 23 i nast.; K. Szopa, *Parafia Frysztak w latach 1918-1945*, s. 370-374. W. Wierzbieniec, *Z dziejów społeczności żydowskiej Dynowa*, s. 58 i nast.; E. Winiarski, *Wojna i okupacja w Nienadówce*, s. 81 i nast. Na temat zagłady Żydów Krosna i okolic zob. P. Skotnicki, *Społeczność żydowska powiatu krośnieńskiego XIX i XX wieku*, mps w zbiorach BUR, Rzeszów 2003, s. 106 i nast. Na temat ludności żydowskiej zamieszkującej północne krańce diecezji w granicach dystryktu lubelskiego zob. D. Pohl, *Znaczenie dystryktu lubelskiego w „ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej”*, w: Akcja Reinhardt, s. 39-53; D. Silberklang, *Żydzi i pierwsze deportacje z dystryktu lubelskiego*, w: Akcja Reinhardt, s. 54-68. W Przemyśle oficerowie Wehrmachtu podjęli nieudaną próbę ocalenia Żydów pracujących dla wojska. Zob. Z. Andrzejewski, *Próba stordedowania akcji „Reinhardt” 26 lipca 1942 roku w Przemyśle przez oficerów Wehrmachtu*, „Rocznik Przemyski”, T. 42 (2006) z. 4, s. 195-202.

²⁴⁸ J. Kielboń, dz. cyt., s. 178.

²⁴⁹ Na terenie dystryktu krakowskiego Gestapo zamordowało ok. 17-20 tys. Żydów. I. Witkowski, dz. cyt., s. 108.

²⁵⁰ F. Kotula, *Losy Żydów rzeszowskich*, passim. Znaczną ilość relacji na temat ratowania ludności żydowskiej przez wiernych diecezji przemyskiej zawiera publikacja: *Godni synowie naszej Ojczyzny. Świadectwa nadesłane na apel Radia Maryja*, cz. 1-2, Warszawa 2002, passim. W ratowanie Żydów angażowały się m.in. rodziny ziemiańskie, np. Włodkowie, Kraińscy oraz Wolscy. ZWA, Teczka „Relacje”, b. sygn., List J. M. Włodka do autora z 24 I 2006 r., s. 3; J. M. Włodek, *Goetz-Okocimscy*, s. 42-43, 84. Zob. J. Ustrzycki, *Stanowisko polskiego podziemia politycznego w dystrykcie krakowskim Generalnego Gubernatorstwa wobec zagłady narodu żydowskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego”, Nr 30/2005, s. 295-321.

²⁵¹ *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej z lat 1939-1964*, red. W. Jedynek, S. Zygarowicz, Przemyśl 2001, passim; AAPrz, Teczka „Korespondencja”, b. sygn., Pismo AAPrz do IPN – Biuro Edukacji Publicznej w Rzeszowie z 21 II 2004 (kopia). Znaczną liczbę opisu przypadków tego typu podaje opracowanie K. Szopy, dz. cyt., s. 374; M. Szpytma, *Stracili życie – uratowali świat. Rozstrzelanie 24 III 1944 r. Józefa i Wiktorii Ulmów i ich siedmiorga dzieci za ukrywanie Żydów*, w: *Z przeszłości Żydów polskich*, red. Jacek Wijaczka i Grzegorz Miernik, Kraków 2005, s. 205-228.

stwa rzeszowskiego ocalało na miejscu 757 Żydów. We wschodniej części diecezji, która należała do dystryktu galicyjskiego, ocalało znacznie więcej ludności żydowskiej, mimo zagrożenia jej ze strony nacjonalistów ukraińskich. W Drohobyczu i okolicach ocalało 400 osób narodowości żydowskiej, w Boryslawiu i okolicach – 200, a w Samborze (i okolicach) – 150²⁵². W samej tylko Markowej k. Łańcuta uratowano co najmniej 17 osób narodowości żydowskiej²⁵³.

Oprócz Żydów niemal zupełnej zagładzie uległa ludność cygańska, osiadła jak i wędrowna, deklarująca wyznanie rzymsko-katolickie²⁵⁴.

Niewielki odsetek ludności zamieszkującej diecezję stanowili prawosławni²⁵⁵. Ustalenie dokładnej liczby ludności prawosławnej na tym terenie jest niemożliwe. Wpływ na to miały m. in. przesiedlenia ludności łemkowskiej i ukraińskiej do USRR realizowane od 1944 r.²⁵⁶ W czasie okupacji hitlerowskiej, parafie prawosławne na Łemkowszczyźnie podlegały Autokefalicznemu Kościołowi Prawosławnemu w GG (diecezja krakowsko-łemkowsko-lwowska)²⁵⁷. Według prawosławnego metropolity Dionizego, przed wybuchem wojny na prawosławie przeszło ok. 40 000 Łemków²⁵⁸. Są to dane znacznie zawyżone, wiadomo bowiem, że w 1936 r. na terenie AAL było 17 597 prawosławnych²⁵⁹.

Niewielki odsetek wśród ludności zamieszkującej diecezję przemyską stanowili również tzw. „hodurowcy”, zwani również wyznawcami „Kościoła narodowego”²⁶⁰. W 1943 r. było ich ok. 1500²⁶¹. Według danych przedwojennych, w 1938 r. Polski Narodowy Kościół Katolicki w II Rzeczypospolitej liczył 120 392 wiernych i 56 placówek duszpasterskich²⁶². W okresie II wojny światowej na terenie diecezji przemyskiej ob. łac. funkcjonowało 5 parafii tegoż Kościoła, co ilustruje poniższa tabela. Parafie te wchodziły w skład okręgu małopolskiego²⁶³.

²⁵² S. Krakowski, *Żydowski opór w Generalnym Gubernatorstwie*, w: Akcja Reinhardt, s. 291.

²⁵³ M. Szpytma, *Żydzi i ofiara rodziny Ulmów z Markowej podczas okupacji niemieckiej*, w: *W gminie Markowa*, red. S. Mendelowski, M. Szpytma, t. 2, Markowa 2004, s. 9-43; P. Sieradzki, *Ulmowie – bohaterska rodzina z Markowej*, „Nasz Dziennik”, Nr 68/2004, s. 16-17; A. Konięcka, *Strzały o światcie*, „Nowiny”, Nr 56/2004, s. 13. Na temat relacji polsko-żydowskich po tzw. „wyzwoleniu” zob. M. J. Chodakiewicz, *Po zagładzie. Stosunki polsko-żydowskie 1944-1947*, przeł. A. Madej, Warszawa 2008, passim.

²⁵⁴ K. Szopa, dz. cyt., s. 375. Autor omówił strukturę społeczną i postawy religijno-moralne tej ludności. Tamże, s. 110-116.

²⁵⁵ J. Tarnawski, *Pochodzenie społeczne i religijne ludności*, s. 89.

²⁵⁶ Zob. K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1944-1956. Studia i materiały*, Kraków [1998], s. 139.

²⁵⁷ Zob. tamże, s. 15, przyp. 8.

²⁵⁸ Tamże, s. 130.

²⁵⁹ *Szematyzm hreko-katołyckoho duchowenstwa apostołskoj administraciji Łemkowszczyzny 1936*, Lwiv 1936, passim; T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 179.

²⁶⁰ J. Tarnawski, *Pochodzenie społeczne i religijne ludności*, s. 90.

²⁶¹ AAPrz, *Relatio* 1943, nr 16.

²⁶² K. Białecki, *Kościół Narodowy w Polsce w latach 1944-1956*, Poznań 2003, s. 105.

²⁶³ Tamże, s. 108.

Tab. 8. Parafie Kościoła polskokatolickiego na terenie diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego (wrzesień 1945)

Parafia	Rok powstania	Kościół	Plebania	Cmentarz
Bażanówka	1922/1925 ?	1	-	1
Jaćmierz	1924/1925/1926 ?	1	1	1
Łęki Dukielskie	1924/1925/1926 ?	1	1	1
Brzóza Królewska	1937	1	-	1
Jastkowice	1923/1925 ?	1	1	1
Białobrzegi	1931	1	?	?

Podstawa źródłowa: K. Białecki, *Kościół narodowy w Polsce w latach 1944-1965*, Poznań 2003, passim; H. Pszona, *Życie religijne i społeczno-katolickie w dekanacie leżajskim ob. rzym.-kat. w okresie międzywojennym 1918-1939*, mps w zbiorach AAPrz, Lublin 1987, s. 26-27.

W czasie okupacji Kościół ten działał początkowo na podstawie zezwoleń Gestapo i władz administracyjnych (1939-kwiecień 1941). W 1941 r. Niemcy nadali mu legalizację, zmieniając nazwę na Starokatolicki Kościół Unii Utrechckiej w GG²⁶⁴.

Wydarzenia wojenne i przesiedlenia ludności po 1944 r. nadały terenom diecezji przemyskiej czysto polski i rzymskokatolicki charakter (w granicach Polski „ludowej”). Jednak bratobójcze walki polsko-ukraińskie zakończyły się dopiero w 1947 r.²⁶⁵

3. Działania wojenne i okupacja

a) działania wojenne na terenie diecezji

Od stycznia 1939 r. narastało wśród ludności zamieszkującej terytorium diecezji napięcie związane z groźbą wybuchu wojny. Nastroje te odzwierciedlała m.in. ówczesna prasa przemyska²⁶⁶. Wybuch wojny poprzedziły przygotowania OUN do zbrojnej dywersji. W lipcu i sierpniu dochodziło do drobnych akcji sabotażowych (przerwanie łączności telegraficznej i telefonicznej oraz szlaków kolejowych), m. in. w Chyrowie i powiecie samborskim²⁶⁷. Trwały również przygoto-

²⁶⁴ E. Pyrgiel, *Kościół Narodowy na ziemiach polskich w latach 1918-1956*, RT, T. 45 (1998) z. 4, s. 141.

²⁶⁵ W. Piętowski, dz. cyt., passim; Z. Konieczny, *OUN-UPA na terenie Polski w latach 1944-1947*, w: *Stosunki polsko-ukraińskie*, s. 161-184; S. Wolsan, *Witryłów i okolice w latach 1939-1946*, Rzeszów 2006, passim.

²⁶⁶ S. Krakowski, *Prasa przemyska wobec problemu narastającego zagrożenia niemieckiego (styczeń-wrzesień 1939; wybrane numery)*, „Rocznik Przemyski”, T. 37 (2001) z. 3, s. 145-146.

²⁶⁷ M. Klimecki, *Lwów we wrześniu 1939 roku i w początkach Polskiego państwa Podziemnego*, w: *Warszawa i stolice regionalne II RP we wrześniu 1939 roku i w początkach Polskiego Państwa Podziemnego*, red. M. M. Drozdowski, H Szwankowska, Warszawa 2002, s. 139. R. Dalecki, *Armia „Karpaty” w wojnie obronnej 1939 roku*, wyd. 2, Rzeszów 1989, s. 30. Zob. *Uszkodzenie kolei i aut*, KDP, R. 39 (1939) z. 7-9, s. 150-151.

wania ze strony polskiej. 30 sierpnia przybyło do Rzeszowa dowództwo Armii „Karpaty”, która w tym dniu zajęła pozycje obronne²⁶⁸.

Preludium dla walk lądowych były bombardowania głównych miast diecezji przez Luftwaffe. W pierwszych dniach wojny, już 1 września, bombardowano głównie lotniska w Krośnie i Moderówce k. Jasła, węzły kolejowe (m. in. Rozwadows, Przeworsk, Przemyśl), zakłady zbrojeniowe (m.in. Państwowe Zakłady Lotnicze w Rzeszowie)²⁶⁹. Natomiast wzdłuż granicy państwowej ze Słowacją jednostki taktyczne Armii „Karpaty” toczyły walki z wojskami słowackimi i niemieckimi dywersantami²⁷⁰.

Oddziały Wehrmachtu dotarły na teren diecezji 7 września. Następnego dnia w powiatach: tarnobrzesckim, kolbuszowskim, rzeszowskim i krośnieńskim niemieckie dywizje górskie: 1 i 2 skutecznie atakowały formacje polskie. Bardzo szybko posuwały się w głąb polskiego terytorium formacje I Brygady Górskiej nacierające z terytorium Słowacji. Jej czołówki uchwyciły wówczas przyczółek na wschodnim brzegu Sanu²⁷¹. Niekorzystnego rozwoju sytuacji nie mogły zmienić sukcesy polskiej X Brygady Kawalerii Zmotoryzowanej w rejonie Rzeszowa i Łańcuta oraz południowego skrzydła Grupy Operacyjnej „Boruta” pod Kolbuszową²⁷². Jednak poszczególne związki taktyczne niemieckiej 14 armii, rozbijając lub odrzucając polską obronę, szybko zbliżały się do Sanu i zajmowały kolejne przyczółki²⁷³.

W niemieckiej agresji na Polskę uczestniczyła również armia słowacka. Na terenie diecezji operowały związki taktyczne 1. Dywizji Pieszej „Janošik” i grupy „Kalinčak” oraz Słowackie Siły Powietrzne²⁷⁴.

Wieczorem 11 września oddziały niemieckie zajęły Sambor. Następnego dnia oddziały Armii „Karpaty” opuściły również Drohobycz²⁷⁵. Wtargnięcie wojsk nie-

²⁶⁸ M. Klimecki, dz. cyt., s. 138.

²⁶⁹ A. Olejko, *Działania lotnictwa*, s. 175 i nast.; W. Włodarkiewicz, *Przedmoście Rumuńskie 1939*, Warszawa 2001, s. 37-38. Na temat cywilnych ofiar bombardowań Luftwaffe z terenu diecezji zob. T. Sudół, *Bombardowanie Chmielowa 2 września 1939 r.*, „Zeszyty Nowodębskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego”, Nr 3/2006, s. 3-79. *Rabunek i mord niesie ze sobą żołdak niemiecki. Lista niewinnych ofiar bombardowań powietrznych korsarzy*, „Express Poranny”, R. 18 (1939) nr 244, s. 3.

²⁷⁰ R. Dalecki, dz. cyt., passim; S. Zych, *Huta Polańska*, s. 18.

²⁷¹ M. Klimecki, dz. cyt., s. 141; R. Dalecki, dz. cyt., s. 100 i nast.

²⁷² M. Klimecki, dz. cyt., s. 141. Zob. szerzej: R. Szubański, *Polska broń pancerna w 1939 roku*, Warszawa [2004], passim; J. Majka, *Brygada płk Maczka. Organizacja i udział w kampanii wrześniowej 1939 r. 10 Brygady Kawalerii (Zmotoryzowanej)*, Rzeszów 1999, passim; tenże, *Strzelcy, kanonierzy, ulani. Wojsko w międzywojennym Rzeszowie*, Rzeszów 1997, s. 32 i nast. G. Bołcun *Bój o Kolbuszową [!] we wrześniu 1939 roku*, w: *Między środkową Wisłą a Lwowem. Podróż wojskowo-historyczna na Podkarpacie i ziemię lwowską, 19-22 czerwca 2003 r.*, Pruszków 2003, s. 142-157.

²⁷³ M. Klimecki, dz. cyt., s. 141. Na temat walk 14 armii w Małopolsce zob. W. Włodarkiewicz, dz. cyt., s. 36 i nast.

²⁷⁴ A. Olejko, *Słowackie epizody z polskiego Podkarpacia*, Dębica 2004, s. 25 i nast.; tenże, *Działania lotnictwa*, s. 183 i nast. Zob. *Udatnost` slovenských vojakov*, „Slovák”, R. 21 (1939) nr 205, s. 1.

²⁷⁵ R. Dalecki, dz. cyt., s. 209.

mieckich przez Sambor w stronę Lwowa stało się w wielu miejscowościach wschodniej części diecezji hasłem do aktywizacji nacjonalistów ukraińskich. Do wystąpień zbrojnych przeciw Polakom i WP doszło m. in. w Borysławiu i Truskawcu. Ukraińcy rozbijali żołnierzy i mordowali oficerów. Porządek zaprowadzono dzięki funkcjonariuszom Policji Państwowej ewakuowanym z innych województw²⁷⁶. Wówczas pojawiła się koncepcja Naczelnego Wodza obrony tzw. Przedmościa Rumuńskiego, które swym zasięgiem miało obejmować skrawek diecezji przemyskiej – powiat turczański przy granicy z Królestwem Węgier²⁷⁷.

W planach operacyjnych Sztabu Generalnego WP ważne miejsce zajmował Przemyśl. Według Naczelnego Wodza marszałka E. Rydza-Śmigłego, to miasto obok Lwowa miało pełnić rolę punktu oporu wiążącego siły wroga²⁷⁸. Dlatego od 8 września organizowano obronę miasta²⁷⁹. Wykorzystano również forty dawnej twierdzy austro-węgierskiej²⁸⁰. Obroną miasta dowodził zastępca dowódcy Okręgu Korpusu nr X gen. J. Chmurowicz²⁸¹. Walki o Przemyśl rozpoczęły się 11 września i trwały przez następne dni²⁸². 15 września oddziały niemieckie wkroczyły do opuszczonego przez polską załogę prawobrzeżnego Przemyśla. Jednostki polskie wycofały się w kierunku Lwowa²⁸³.

Na północy diecezji stacjonowały związki taktyczne Armii „Lublin” (utworzonej 4 września 1939)²⁸⁴. 14 września toczyły one zaciekle walki w obronie linii Sanu, wtedy bowiem Niemcy rozpoczęli przeprawę przez rzekę w okolicach Ulanowa, Leżajska i Sieniawy²⁸⁵. Oddziały polskie wspierał w tym rejonie 51. pociąg pancerny, który 10 września przybył do Rozwadowa²⁸⁶. Również w obronie linii Sanu walczyła pod Jarosławiem załoga pociągu pancernego „Zagończyk”²⁸⁷.

Podczas wkraczania na zajęte tereny, niekiedy dochodziło do mordowania niewinnej ludności. Do tragicznych wydarzeń doszło m.in. w Besku, gdzie 10 września Niemcy zabili wielu młodych mężczyzn: Polaków i Ukraińców²⁸⁸.

Sytuację militarną zmieniła diametralnie agresja Związku Sowieckiego na

²⁷⁶ W. Włodarkiewicz, dz. cyt., s. 99-100; R. Litwiński, *Skutki działań wojennych w 1939 r. dla policji w Małopolsce Wschodniej*, Dz. Najn., R. 39 (2007) nr 2, s. 85.

²⁷⁷ W. Włodarkiewicz, dz. cyt., s. 59-60.

²⁷⁸ M. Klimecki, dz. cyt., s. 142.

²⁷⁹ R. Dalecki, dz. cyt., s. 126-128; D. Radziwiłowicz, *Militarne tradycje Przemyśla w latach 1918-1998 (wybrane aspekty)*, dodatek do: F. Forstner, *Twierdza Przemyśl*, przeł. J. Bańbor, Warszawa 2000, s. 265-266.

²⁸⁰ Tamże, s. 266. Na temat dawnej twierdzy Przemyśl zob. F. Forstner, dz. cyt., passim..

²⁸¹ D. Radziwiłowicz, dz. cyt., s. 265-267. Zob. J. Kuropieska, *Wspomnienia oficera sztabu 1934-1939*, wyd. 2, [Warszawa 1979], s. 410 i nast.

²⁸² R. Dalecki, dz. cyt., s. 174 i nast. (Autor podaje szczegółowy przebieg obrony). W czasie walk o Przemyśl WP użyło czołgów. R. Szubański, dz. cyt., s. 221.

²⁸³ D. Radziwiłowicz, dz. cyt., s. 267.

²⁸⁴ P. Saja, *Armia „Lublin” 1939*, [Toruń 2004], s. 61 i nast.

²⁸⁵ Tamże, s. 155 i nast. Zob. szerzej: L. Głowacki, *Działania wojenne na Lubelszczyźnie w roku 1939*, wyd. 2, [Lublin 1986], s. 129 i nast.

²⁸⁶ R. Szubański, dz. cyt., s. 218.

²⁸⁷ Tamże, s. 221.

²⁸⁸ B. Gajewski, *Besko. Wieś nad Wisłokiem*, Rzeszów 1996, s. 101 i nast.

Polskę. Oddziały WP wycofywały się na Węgry zgodnie z ostatnią dyrektywą Naczelnego Wodza oraz z rozkazem dowództwa armii „Karpaty” z 17 września 1939 r. dotyczącymi ewakuacji za granicę RP²⁸⁹. Po drodze toczyły walkę z nacierającymi Niemcami, bowiem dyrektywa OKW z 18 września nakazywała 5 Dywizji Pancernej i 57 DP opanować pola naftowe²⁹⁰. Tego samego dnia Wehrmacht zajął Drohobycz i Borysław²⁹¹. 19 września oddziały polskie opuściły Turkę. Po drodze podpalono składy benzyny i niszczone szyby naftowe²⁹². Sytuacja wojsk polskich przedzierających się na Węgry uległa gwałtownemu pogorszeniu po oddaniu Lwowa Armii Czerwonej (22 września)²⁹³.

Od 20 września wolną drogę do granicy miały tylko te jednostki, które znajdowały się na południe od rzeki Stryj²⁹⁴. Zgodnie z niemiecko-radzieckimi ustaleniami, Sowieci przejmowali tereny okupowane przez Wehrmacht. 25 września wkroczyli m. in. do Gródka Jagiellońskiego i Komarna²⁹⁵, a 26 dnia tego miesiąca do Turki, tocząc walki ze zgrupowaniem kawalerii gen. Andersa²⁹⁶. Dzień później (27 września) oddziały Armii Czerwonej rozbiły pod Dobromilem jednostki polskie: 26 i 27 Pułk Ułanów²⁹⁷. Tego samego dnia Ukraińcy zamordowali w Pnikucie (k. Mościsk) dowódcę 25 Pułku Ułanów i towarzyszących mu oficerów. Przypadki morderstw żołnierzy polskich przez Ukraińców miały miejsce m. in. w Koniuchach²⁹⁸. Ostatnie walki oddziałów WP podejmowane przeciw Wehrmachtowi i Armii Czerwonej na terenie diecezji toczyły się pod Balicami (27 września), Medyką (28 września) oraz w okolicach Niska (do 2 października)²⁹⁹.

Kolejne walki na terenie diecezji przyniósł wybuch wojny niemiecko-sowieckiej. Poprzedziła go koncentracja Wehrmachtu m. in. na terenie GG. Modernizowano drogi i szlaki kolejowe³⁰⁰. Odbywały się także niemieckie loty szpiegowskie nad fortyfikacjami linii Mołotowa oraz „sowiecką” częścią diecezji przemyskiej³⁰¹. Przygotowania te były znane sowieckim służbom wywiadowczym³⁰². Rozpoczynając wojnę, Niemcy prawdopodobnie uprzedziły atak ZSRR na swoje terytorium³⁰³.

Zgodnie z dyrektywą Hitlera nr 21 (pod kryptonimem „Fall Barbarossa”) z 18

²⁸⁹ W. Włodarkiewicz, dz. cyt., s. 146-147, 170.

²⁹⁰ Tamże, s. 141.

²⁹¹ Tamże, s. 142; R. Dalecki, dz. cyt., s. 357-358.

²⁹² Tamże, s. 147.

²⁹³ C. K. Grzelak, *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 r.*, wyd. 2, Warszawa 2001, s. 400 i nast.

²⁹⁴ W. Włodarkiewicz, dz. cyt., s. 161; C. K. Grzelak, dz. cyt., s. 402.

²⁹⁵ Tamże, s. 407.

²⁹⁶ Tamże, s. 413.

²⁹⁷ J. Piekalkiewicz, dz. cyt., s. 269-270.

²⁹⁸ Tamże, s. 270.

²⁹⁹ Tamże, s. 271 i nast.

³⁰⁰ M. Wieliczko, *Polski przemysł naftowy*, s. 103-104.

³⁰¹ Tamże, s. 143; D. Kahn, dz. cyt., s. 136, 475-476.

³⁰² P. Kołakowski, dz. cyt., s. 130, 135.

³⁰³ G. Popow, *O wojnie ojczyźnianej 1941-1945*, przeł. M. B. Jagiełło, [Warszawa 2005], s. 87 i nast.; C. Pleshakov, *Szaleństwo Stalina. Pierwsze 10 dni wojny na froncie wschodnim*, przeł.

grudnia 1940 r., Wehrmacht rozpoczął inwazję na Związek Sowiecki³⁰⁴.

Działania wojenne w Przemyślu, podzielonym przez dwóch okupantów, rozpoczęły się 22 czerwca 1941 r., o godz. 3.15³⁰⁵. W stolicy diecezji walki toczyły się w terenie miejskim i miały dramatyczny charakter. Rozpoczęły się one od przygotowania artyleryjskiego. Celem ostrzału były sowieckie obiekty wojskowe oraz szlaki komunikacyjne³⁰⁶. Następnie Niemcy rozpoczęli próby opanowania mostu kolejowego. Po zdobyciu tego obiektu opór oddziałom Wehrmachtu stawiały załogi bunkrów linii Mołotowa³⁰⁷. Wieczorem 22 czerwca miasto opuściły oddziały sowieckie³⁰⁸. Jednak nocą Sowieci rozpoczęli walkę o odzyskanie Przemyśla³⁰⁹. Następnego dnia (23 czerwca) Niemcy zostali wyparci z sowieckiego Przemyśla, a oddział sowiecki wkroczył na Zasanie³¹⁰. W kolejnych dniach trwały zacięte walki o miasto. Wtedy zabudowa Przemyśla uległa zniszczeniu w 45%³¹¹. Mimo huraganowego ostrzału niemieckiej artylerii, Sowieciom udało się ewakuować ważniejsze urzędy. W ostrzeliwanym sowieckim Przemyślu panowało osłabione NKWD³¹². Oddziały Wehrmachtu wkroczyły do prawobrzeżnej części miasta dopiero 27 czerwca wieczorem. Jednak walki trwały jeszcze w następnym dniu, broniły się bowiem pojedyncze bunkry linii Mołotowa³¹³. Zacięte walki o stolicę diecezji wynikały z sytuacji militarnej Grupy Armii „Południe”, bowiem w przeciwieństwie do innych odcinków frontu wschodniego, Sowieci stawili tu zaciekle opór Niemcom³¹⁴. Jeszcze przed wybuchem konfliktu niemiecko-sowieckiego wzmocniono tu siły Armii Czerwonej³¹⁵. Co prawda Niemcy zlikwidowali sieć strażnic NKWD już w pierwszym dniu wojny³¹⁶, jednak oddziałom niemieckim nie udało się błyskawicznie opanować drogi na Lwów³¹⁷. Do decydujących starć doszło pod Medyką, gdzie od 23 czerwca toczyły się zacięte walki. Sowieciom wspierał ogień prowadzony przez bunkry linii Mołotowa³¹⁸. W związku z niekorzystną dla Armii Czerwonej sytuacją na froncie, 26 czerwca Rada Wojenna

M. Antosiewicz, Warszawa [2005], s. 13 i nast., 61 i nast.; T. Kisielewski, *O rewizję historii – o rewizję polityki*, Dz. Najn., R. 37 (2005) z. 4, s. 212-213.

³⁰⁴ T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, dz. cyt., s. 65.

³⁰⁵ J. Róžański, „*Fall Barbarossa*”, s. 11. Zob. szerzej: P. Chmielowiec, *Ostatnie tygodnie sowieckiej okupacji Przemyśla (maj-czerwiec 1941 r.)*, w: *Okupacja sowiecka 1939-1941*, s. 229 i nast.

³⁰⁶ J. Róžański, „*Fall Barbarossa*”, s. 11.

³⁰⁷ T. Bereza, P. Chmielowiec, P. Grechuta, dz. cyt., s. 83.

³⁰⁸ Tamże.

³⁰⁹ J. Róžański, „*Fall Barbarossa*”, s. 19.

³¹⁰ Tamże, s. 19-20; M. Wieliczko, *Polski przemysł naftowy*, s. 107.

³¹¹ J. Róžański, „*Fall Barbarossa*”, s. 21.

³¹² P. Chmielowiec, *Ostatnie tygodnie*, s. 231. Zob. J. Róžański, „*Fall Barbarossa*”, s. 21.

³¹³ Tamże, s. 26; T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, dz. cyt., s. 85-86; P. Chmielowiec, *Ostatnie tygodnie*, s. 230.

³¹⁴ C. Pleshakov, dz. cyt., s. 158 i nast.

³¹⁵ T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, dz. cyt., s. 69-70.

³¹⁶ Tamże, s. 72 i nast.

³¹⁷ Tamże, s. 84.

³¹⁸ Tamże.

Frontu Południowo-Zachodniego wydała jednostkom 6. i 26. Armii rozkaz odwrotu, bowiem były one narażone na okrążenie przez siły niemieckie³¹⁹. Wkraczające oddziały Wehrmachtu i żołnierze ukraińskiego batalionu „Nachtigal” dopuszczały się morderstw na ludności polskiej, np. 24 czerwca w Lackiej Woli (par. Trzcieniec), Trzcieńcu (dekanat mościski) oraz 26 czerwca w Szehyniach (par. Medyka, dek. przemyski zamiejski)³²⁰.

U boku Wehrmachtu wkraczała Armia Słowacka. 22 czerwca Słowacja wypowiedziała wojnę ZSRR, a dwa dni później (24 czerwca) oddziały słowackie wkroczyły przez Przełęcz Dukielską do GG i rozlokowały się w okolicach Brzozowa³²¹. Jej związki taktyczne przełamywały fortyfikacje linii Mołotowa między Sanokiem i Leskiem oraz w rejonie Dynowa i Birczy³²². Po przełamaniu sowieckiego oporu nad Sanem jednostki słowackie wyruszyły 1 lipca 1941 r. w kierunku Drohobycza, a w następnym dniu skoncentrowały się w rejonie Dobromil-Chyrów-Stary Sambor. W następnych dniach osiągnęły rejon Rudek. Warto zaznaczyć, że żołnierze słowaccy byli z euforią witani przez ludność sowieckiej strefy okupacyjnej jako wyzwolicieli³²³.

Południowo-wschodnie tereny diecezji były również terenem walk węgiersko-sowieckich, bowiem 27 czerwca 1941 r. Węgry wypowiedziały wojnę ZSRR. Jako pierwsze do akcji bojowych weszły eskadry bombowe Węgierskich Sił Powietrznych, które zbombardowały cele strategiczne³²⁴. Również w przestrzeni powietrznej nad diecezją przemyską walczyły formacje Słowackich Sił Powietrznych. W miarę przesuwania się frontu lotnictwo słowackie korzystało z lotnisk w Zarszynie i Rudkach³²⁵.

Po bitwie pancерnej pod Kurskiem (1943) Armia Czerwona przejęła inicjatywę na froncie wschodnim. Od tego czasu Niemcy rozpoczęli odwrót z opanowanych terenów Związku Sowieckiego. Wobec zbliżającego się frontu rozpoczęto również przygotowania do budowy fortyfikacji na terenie diecezji. Ważną rolę w niemieckich planach obronnych miała odegrać dawna twierdza Przemyśl. Autorem tej koncepcji był R. Schneider, generał armii austro – węgierskiej, pozostający w rezerwie Wehrmachtu³²⁶. Zbliżający się front przekreślił te przygotowania³²⁷.

Około połowy 1944 r. kierunku natarcia Armii Czerwonej na teren diecezji

³¹⁹ Tamże, s. 85.

³²⁰ J. Róžański, „*Fall Barbarossa*”, s. 25.

³²¹ A. Olejko, *Słowackie epizody*, s. 32 i nast.

³²² Tamże, s. 41 i nast.

³²³ Tamże, s. 70 i nast.

³²⁴ A. Olejko, *Działania lotnictwa*, s. 285 i nast. Na temat postaw żołnierzy armii węgierskiej na froncie wschodnim zob. BAK, sign. R 58/219, s. 89.

³²⁵ A. Olejko, *Działania lotnictwa*, s. 293-295.

³²⁶ Österreichisches Staatsarchiv/Kriegarchiv Wien, Manuskripte zur Reichsbefestigung, I, [Memoriał o fortyfikacjach byłej monarchii austro-węgierskiej opracowany przez gen. rez. Rudolfa Schneidera]. Autor poświęcił Przemyślowi 16 stron (na 464).

³²⁷ F. Forstner, dz. cyt., s. 207.

bronila niemiecka Grupa Armii „Północna Ukraina”³²⁸. We wschodniej części diecezji stacjonowały związki taktyczne 1. Armii Węgierskiej. Wiosną 1944 r., wobec nacierającej Armii Czerwonej, Węgrzy rozpoczęli budowę systemu umocnień zwanego Linia Hunyadygo. Ważnymi węzłami tego systemu były miasta: Stryj oraz Turka³²⁹.

Na terenie diecezji pierwsi żołnierze sowieccy pojawili się w lipcu 1944 r. Działania bojowe Armii Czerwonej wspierały polskie oddziały partyzanckie, walczące w ramach akcji „Burza” (AK i BCh)³³⁰. Pod kontrolą AK znalazły się wówczas Mościska (ostatnie dni lipca 1944). Żołnierze Polskiego Państwa Podziemnego opanowali również Iwonicz Zdrój (22 sierpnia-20 września 1944) oraz Tyczyn k. Rzeszowa³³¹. Warto zaznaczyć, że w dniach 24-26 lipca oddziały AK zajęły Przemyśl, toczyły również walki m.in. o Jarosław, Pruchnik, Radymno, Kańczugę, Przeworsk i Rzeszów (ten ostatni został wyzwolony w dniach 2-3 sierpnia)³³².

Po tych sukcesach Armia Czerwona rozpoczęła ofensywę w kierunku południowym – na łańcuch Karpat. Między 27 lipca a 3 sierpnia wojska sowieckie osiągnęły rubież Sanok-Brzozów-Korczyna-Gogołów-Frysztak³³³. Również we wschodniej części diecezji na początku sierpnia Armia Czerwona zajęła tereny na zachód od Sambora: Chyrów i Dobromil z okolicznymi wioskami³³⁴. Następnie wojska radzieckiej 38. Armii wstrzymały natarcie i przeszły do obrony, co pozwoliło Niemcom na przeprowadzenie robót fortyfikacyjnych³³⁵.

8 września 1944 r. na terenie diecezji rozpoczęła się jedna z największych bitew II wojny światowej – „operacja dukielska”, bowiem 28 sierpnia na Słowacji wybuchło powstanie narodowe i Sowietci postanowili przyjść mu z pomocą, a droga do tego kraju wiodła przez Karpaty i Przełęcz Dukielską³³⁶. Początkowo natarcie radzieckie osiągnęło przedmieścia Krosna, a nocą 11/12 września doszło do rejonu granicy słowackiej. Jednak dopiero zdobycie Dukli 20 września otwarło Armii Czerwonej drogę na przełęcz, a 6 października opanowała ona skrawki terytorium słowackiego. Następnie front ustabilizował się do „ofensywy styczniowej” Armii Czerwonej³³⁷. Również w Karpatach Wschodnich toczyły się zaciekle

³²⁸ M. Wieliczko, *Polski przemysł naftowy*, s. 145, 147.

³²⁹ J.J. Szabó, *Az Árpád-vonal*, Budapest 2002, s. 171; M. Sowa, *Siedmiogród 1944*, Warszawa [2005], s. 32.

³³⁰ Zob. *Krakowski okręg Armii Krajowej w dokumentach*, t. 3: G. Ostasz, A. Zagórski, *Akcja „Burza” w inspektoracie AK Rzeszów*, Kraków 2003, passim.

³³¹ T. Strzembosz, *Małe, wolne ojczyzny – tereny wyzwolone przez AK w latach 1943-1944*, w: *Operacja „Burza”*, s. 503, 514; M. Skotnicki, *Bitwa o Tyczyn*, Tyczyn 2004, passim; W. Bonusiak, „Burza” w podokregu Rzeszów AK (zarys problematyki), ZN WSPRZ, Nr 3/1991, s. 114.

³³² G. Mazur, *Okręg Kraków*, w: *Operacja „Burza”*, s. 386-387.

³³³ M. Wieliczko, *Polski przemysł naftowy*, s. 150.

³³⁴ *Wiadomości z dnia 8 VIII 1944*, „Sowieckie Biuro Informacyjne”, R. 1944, b.s.

³³⁵ M. Wieliczko, *Polski przemysł naftowy*, s. 150. W okolicach Krosna walczyła 8. Francuska Brygada Szturmowa Waffen SS. A. Krempa, *Francuscy esesmani pod Mielcem*, „Rocznik Mielecki”, T. 9 (2006), s. 254-257.

³³⁶ Tamże, s. 151. Zob. szerzej: A. Olejko, *Słowackie epizody*, s. 105 i nast.

³³⁷ M. Wieliczko, *Polski przemysł naftowy*, s. 153-154.

walki jednostek niemieckich i węgierskich przeciw Armii Czerwonej³³⁸. Dopiero pod koniec września 1944 r. sowiecki 4. Front Ukraiński osiągnął główny łańcuch tych gór³³⁹.

15 stycznia 1945 r. oddziały Armii Czerwonej rozpoczęły „wyzwalanie” ostatniej części terytorium diecezji (z Jasłem), pozostającej pod niemiecką okupacją. W ciągu następujących dni cały ten obszar znalazł się pod rządami PKWN-u³⁴⁰.

b) polityka kościelna władz okupacyjnych

W 1939 r. diecezja przemyska znalazła się pod okupacją dwóch wrogich Kościołowi systemów totalitarnych: komunizmu i narodowego socjalizmu³⁴¹. We wschodniej części, która przypadła Związkowi Sowieckiemu, oficjalną ideologią był marksizm, a jego istotnym rysem – urzędowy ateizm. Każdą religię traktowano głównie jako czynnik ideologiczny, „który w państwie burżuazyjnym służył klasie panującej jako element legitymizujący i stabilizujący władzę”³⁴². Według teoretyków marksizmu-leninizmu, w nowych warunkach społeczno-ekonomicznych, religia miała zanikać stopniowo, w miarę rozwoju socjalizmu³⁴³. Według Lenina „marksista winien być materialistą, tzn. wrogiem religii”, natomiast partia komunistyczna nie może poprzestać na oddzieleniu Kościoła od państwa, lecz powinna dążyć do „faktycznego wyzwolenia mas pracujących od przesądów religijnych”³⁴⁴. Dlatego też sowieckie ustawodawstwo wyznaniowe korzystało z wzorców innej lewicowej ideologii – komuny paryskiej.

Pierwowzorem polityki religijnej dla ZSRR był dekret komuny z 2 kwietnia 1871 r. Zapewniał on wolność sumienia i wyznania oraz wprowadzał zasadę zredukowania religii do sfery prywatnej. Lenin bardzo wysoko oceniał rozwiązania komuny paryskiej: rozdział Kościoła od państwa, zawłaszczenie majątków kościelnych, kasatę wszelkich świadczeń finansowych państwa na rzecz wspólnot religijnych. Po rewolucji październikowej wprowadzano stopniowo poszczególne założenia tegoż dekretu³⁴⁵.

³³⁸ M. Sowa, dz. cyt., s. 168 i nast. Zob. szerzej: Cs. D. Veress, *Magyarország hadikronikája 1944-1945*, Budapest 2002, s. 90 i nast.

³³⁹ M. Sowa, dz. cyt., s. 171.

³⁴⁰ Tamże, s. 173-174.

³⁴¹ Zob. Z. Zieliński, *Historia Kościoła. Odbicie rzeczywistości Bożej w świecie*, Wrocław 2005, s. 202 i nast. (*Kościół w obliczu komunizmu i faszyzmu*).

³⁴² I. Mikłaszewicz, *Polityka sowiecka wobec Kościoła katolickiego na Litwie 1944-1965*, Warszawa b. r., s. 11; J. Szymański, *Procedury ideologiczne wobec religii w ZSRR*, w: *Polityka a religia*, red. P. Jaroszyński i in., Lublin 2007, s. 337.

³⁴³ I. Mikłaszewicz, dz. cyt., s. 11.

³⁴⁴ Cyt. za: tamże, s. 12; E. Nowak, *Procesy beatyfikacyjne i beatyfikacje męczenników z okresu komunizmu w krajach byłego bloku socjalistycznego*, w: *Męczennicy i świadkowie wiary*, s. 64.

³⁴⁵ J. Szymański, *Kościół katolicki na Podolu. Obwód winnicki 1941-1964*, Lublin 2003, s. 105-106; tenże, *Historia laicyzacji. Skala oddziaływania antyreligijnego na sytuację Kościoła katolickiego na Wschodzie*, „Symposium”, R. 9 (2005) nr 1, s. 9 i nast.; tenże, *Sytuacja prawna organizacji religijnych w obwodzie winnickim na Ukrainie 1918-1964*, RT, T. 48 (2001) z. 4, s. 181. Zob.

23 stycznia 1918 r. jako pierwszy wprowadzono dekret „O rozdziale Państwa od Cerkwi i Cerkwi od szkoły”. Jego postanowienia dotyczyły w zasadzie wszystkich Kościołów, w tym katolickiego. Wkrótce potem rozpoczęto wydawanie instrukcji i okólników, które *de facto* doprowadziły do dławienia życia kościelnego w ZSRR. Najbardziej dotkliwe były szczególnie trzy postanowienia tegoż prawodawstwa: nieuznawanie hierarchii duchownej, konfiskata dóbr kościelnych oraz zakaz nauczania religii dzieci i młodzieży. Na szczególną uwagę zasługuje instrukcja Komisariatu Sprawiedliwości z 24 sierpnia 1918 r. o sposobie wprowadzenia w życie dekretu. Według niej, w miejsce nie uznawanej przez władze struktury kościelnej, tworzone komitety parafialne zwane popularnie „dwadcatkami” (miały liczyć minimum 20 osób). Organizowali je wierni. Do zadań „dwadcatek” należało utrzymanie świątyń oraz zatrudnienie duchownych. Jednocześnie dobra kościelne zagabiło państwo, które wydzierzawiało komitetom parafialnym miejsca i przedmioty kultu³⁴⁶.

Pod względem praktycznej działalności sowieckich organów państwowych do 1939 r., można wyróżnić trzy główne etapy polityki władz ZSRR wobec Kościoła katolickiego: 1. chaotyczne i żywiołowe represje (1918-1923), 2. osłabienie represji przy zwiększeniu oddziaływania propagandy (1923-1929), 3. przyspieszona likwidacja katolicyzmu (od 1929)³⁴⁷. Walcząc z religią, w tym z katolicyzmem, Sowieci posługiwali się różnego rodzaju środkami propagandowymi, m.in. pochodami antyreligijnymi, akademiami i przedstawieniami o treści ateistycznej, pokazowymi procesami duchownych, środkami społecznego przekazu itd. Do koordynowania akcji wymierzonej w religie, powołano w 1925 r. Związek Wojujących Bezbożników³⁴⁸.

Po zajęciu w 1939 r. wschodnich obszarów RP przez ZSRR, działalność antyreligijna władz okupacyjnych była jednym z istotnych elementów sowietyzacji zagarniętych terenów³⁴⁹. Początkowo agitatorzy radzieccy otrzymali zakaz ekspozowania treści ateistycznych, co było podyktowane względami taktycznymi³⁵⁰. Agresywną działalność antyreligijną rozpoczęto w sowieckiej strefie okupacyjnej w 2. poł. 1940 r. Poprzedziła ją wizyta na tym terenie Jemieljana Jarosławskiego – szefa Związku Wojujących Bezbożników i jednocześnie redaktora pisma „Bez-

R. Dzwonkowski, *Bolszewicy w walce z „kontrrewolucją katolicką” w ZSRR*, „Summarium”, R. 34 (2005), s. 148 i nast.

³⁴⁶ J. Wróbel, *Polityka ZSRR wobec Kościoła katolickiego w ZSRR w latach 1917-1939*, w: *Po-lacy w Kościele katolickim w ZSRR*, red. E. Walewander, Lublin 1991, s. 88.

³⁴⁷ Tamże, s. 90-91.

³⁴⁸ Tamże, s. 107. Na temat prześladowań Kościoła katolickiego w ZSRR przed 1939 r. zob. szerzej: R. Dzwonkowski, *Kościół katolicki w ZSRR 1917-1939. Zarys historii*, Lublin 1997; tenże, *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSRR 1917-1939. Martyrologium*, Lublin 1998.

³⁴⁹ *Sowietyzacja naszych ziem wschodnich (Korespondencja własna „Walki”)*, „Walka”, R. I (1940) nr 14, s. 4; W. Śleszyński, *Okupacja sowiecka na Białostocczyźnie w latach 1939-1941. Propaganda i indoktrynacja*, Białystok 2001, s. 265. Zob. L. B. Paszkiewicz, *Sytuacja Kościoła katolickiego pod okupacją sowiecką 1939-1943*, „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne”, R. 2 (2003) nr 2, s. 203-221.

³⁵⁰ Tamże, s. 265-266. Zob. P. Kołakowski, dz. cyt., s. 58.

bożnik³⁵¹. Na szczególną zajądłość tej propagandy zwracali uwagę funkcjonariusze Abwehry³⁵².

Podstawową formą prowadzenia akcji antyreligijnej były „wykłady” i prelekcje. Te formy przekazu w indoktrynacji zalecał szczególnie polskojęzyczny „Głos Radziecki” – pismo urzędowe KC KP(b)U³⁵³. W związku z tym główny ciężar prac propagandowych spoczywał na agitatorach. Byli oni zobowiązani do systematycznego czytania „Bezbożnika” i innych wydawnictw Związku Wojujących Bezbożników oraz udziału w odpowiednich kursach³⁵⁴.

Zajęcie wschodnich terenów RP przez Związek Sowiecki doprowadziło do rugowania Kościoła z życia społecznego na tym terenie³⁵⁵. Wprowadzenie obowiązujących w ZSRR uregulowań prawnych zubożyło również stan posiadania wszystkich wyznań, w tym Kościoła katolickiego. Skutkowało także likwidacją organizacji i instytucji kościelnych oraz prasy i wydawnictw, bractw i stowarzyszeń. Zlikwidowano też seminaria duchowne i Wydział Teologiczny UJK. Wyeliminowano symbole religijne z życia społecznego. Usunięto hierarchów z ich rezydencji, upaństwowiono budynki należące do związków wyznaniowych oraz przejęto prowadzone przez nie instytucje szkolne, zdrowotne, charytatywne i oświatowo-wychowawcze. Na instytucje kościelne i duchownych nałożono wysokie podatki. Władze sowieckie były świadome roli wiary i autorytetu duchowieństwa na okupowanym terenie, dlatego nie odważyły się na zamykanie świątyń, a „posługi sakralne mogły odbywać się w nich w zasadzie bez zakłóceń”³⁵⁶.

Wybuch wojny niemiecko-sowieckiej przyniósł pewne złagodzenie polityki i propagandy antyreligijnej w ZSRR, m. in. rozwiązano Związek Wojujących Bezbożników, a w lipcu 1941 r. zaprzestano wydawania „Bezbożnika”³⁵⁷. Przemiany te nie dotyczyły już terenu wschodniej części diecezji przemyskiej zajętego przez Wehrmacht.

Podobnie jak komunizm, narodowy socjalizm dążył do eliminacji katolicyzmu. Nazizm miał bowiem korzenie okultystyczne, a u jego podstaw legły przede wszystkim wierzenia germańskie z ideą duchowej wyższości „rasy aryjskiej” nad pozostałą częścią ludzkości oraz teozofia³⁵⁸. Po dojściu Hitlera do władzy (1933),

³⁵¹ W. Śleszyński, dz. cyt., s. 267; W. Ważniewski, *Stracone nadzieje. Polityka władz okupacyjnych w Małopolsce Wschodniej 1939-1944*, Warszawa 2009, s. 130.

³⁵² BAK, sign. R 58/219, s. 91.

³⁵³ *Propaganda antyreligijna – doniosłe zadanie organizacji [!] partyjnych*, „Głos Radziecki”, R. 18 (1940) nr 265, s. 1.

³⁵⁴ W. Śleszyński, dz. cyt., s. 269.

³⁵⁵ Z. Zieliński, *Kościół w Polsce w latach 1939-2003*, w: *Męczennicy i świadkowie wiary*, s. 88.

³⁵⁶ A. Głowacki, *O nieprawidłowościach w polityce władz radzieckich zachodnich obwodów Ukrainskiej SRR wobec wspólnot wyznaniowych 1939-1941*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Vol. 60 (2005) sectio F, s. 149-150; E. Czop, *Obwód lwowski pod okupacją ZSRR w latach 1939-1941*, Rzeszów 2004, s. 226 i nast.

³⁵⁷ I. Mikłaszewicz, dz. cyt., s. 26 i nast.; J. Wróbel, dz. cyt., s. 107.

³⁵⁸ E. Gugenberger, *Czarni cudotwórcy [tytuł oryginalny: Hitlers Visionäre. Die okkulten Wegbereiter des Dritten Reichs]*, przeł. B. Niedźwiecka, Warszawa 2004, s. 12 i nast. Zob. Z. Zieliński, *Katolicyzm, człowiek, polityka. Przeszołość i teraźniejszość*, Lublin [2002], s. 34.

jednym z głównych celów działaczy narodowosocjalistycznych stało się zniszczenie Kościoła, szczególnie katolickiego³⁵⁹. Kościół ten, mimo niektórych błędnych decyzji, pozostawał w ówczesnych Niemczech jedyną instytucją, która nie została „ujednolicona”³⁶⁰. Według ks. Z. Zielińskiego „taka instytucja, zwłaszcza zaś jej przywódcy, byli pierwsi na liście do zniszczenia przy pierwszej nadarzącej się okazji. Dopóki trwała [II] wojna [światowa], można było rozliczać się tylko z jednostkami”³⁶¹. Istniała jednak stała inwigilacja życia kościelnego i szykanowanie duchowieństwa³⁶².

Na terenach okupowanej RP Niemcy nie byli niczym skrzępowani w swej polityce kościelnej. Na obszarze GG uznano za nieobowiązujący konkordat z 1925 r., natomiast na ziemiach wcielonych do Rzeszy nie można było zastosować konkordatu z Niemcami (z 1933 r.). W związku z brakiem jakiegokolwiek osłony prawnej, Kościół w Polsce praktycznie był uzależniony od decyzji władz policyjnych i administracji lokalnej. Na szczeblu centralnym pełne kompetencje w tej dziedzinie posiadały instytucje NSDAP³⁶³.

W odniesieniu do Kościoła w Polsce hitlerowcy oceniali jego możliwości „nie według kryteriów ideologiczno-światopoglądowych, ale pod kątem jego potencjału patriotycznego”, ponadto dla Hitlera była szczególnie atrakcyjna myśl sprowadzenia katolicyzmu polskiego do roli narzędzia w dziele ujarzmiania narodu i wydania go na pastwę „Herrenvolku”³⁶⁴.

W tzw. Kraju Warty przeprowadzono na szeroką skalę niszczenie struktur kościelnych oraz terror wobec wiernych i duchowieństwa, uważanych za ostoję

³⁵⁹ Zob. O. Bartov, *Żołnierze führera*, przeł. J. Skowroński, Warszawa 2004, s. 187. Na temat podstaw światopoglądowych hitleryzmu i jego odniesień do Kościołów chrześcijańskich w III Rzeszy zob. szerzej: Z. Zieliński, *Religia w narodowosocjalistycznej koncepcji społeczeństwa*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską*, s. 11-37; D. Alvarez, R. A. Graham, *Nic świętego. Nazistowski wywiad przeciw Watykanowi 1939-1945*, przeł. O. Snarska, Gdynia 2003, s. 70 i nast. Oficjalne poglądy Hitlera na ten temat zawiera jego książka „Mein Kampf”. Zob. A. Hitler, dz. cyt., s. 64 i nast.

³⁶⁰ Z. Zieliński, *Katolicyzm w III Rzeszy przed sądem historii*, Katowice 1992, passim (m.in. s. 63); tenże, *Przedmowa*, w: A. Reichhold, *Niemiecki Kościół katolicki za czasów socjalizmu narodowego (1933-1945) ze szczególnym uwzględnieniem listów pasterskich, memorialów, kazań i innych komunikatów niemieckich biskupów katolickich*, b.m.r., s. 27. Zob. Z. Zieliński, *Papiestwo i papieże dwóch ostatnich wieków*, wyd. 4, Poznań 2007, s. 370. Zob. G. Sale, *Hitler, Stolica Apostolska i Żydzi. Dokumenty z tajnego archiwum watykańskiego [!] odtajnione w 2004 r.*, przeł. Z. Kasprzyk, [Kraków 2007], passim. Ta ostatnia publikacja, oparta na materiałach z Archivio Segreto Vaticano, zawiera szereg informacji o sytuacji Kościoła w III Rzeszy.

³⁶¹ Z. Zieliński, *Przedmowa*, s. 28.

³⁶² Tamże. Zob. Z. Zieliński, *Katolicyzm w III Rzeszy*, passim. Por. *Przemówienie Ojca Św. [Piusa XI] o prześladowaniu Kościoła w Austrii i Niemczech*, KDP, R. 39 (1939) z. 1, s. 1-3. Zob. T. Kulak, *Śląskie odgłosy papieskiej encykliki „Mit brennenden Sorge”*, w: *Ojczyzna i wolność*, s. 246 i nast.

³⁶³ Z. Zieliński, *Religia w narodowosocjalistycznej koncepcji społeczeństwa*, s. 28.

³⁶⁴ Tamże, s. 28-29. K. Śmigiel, *Niszczenie polskiej administracji kościelnej. Konfiskata majątku kościelnego*, w: *HKP II/2*, s. 144.

polskości. Prowadzono tam otwarcie politykę antyreligijną³⁶⁵. Według innego schematu postępowały władze niemieckie wobec Kościoła katolickiego na Pomorzu i na Śląsku, gdzie życie kościelne poddano germanizacji³⁶⁶.

Odmierna sytuacja w tej dziedzinie panowała na terenie GG. Ten bowiem twór administracji okupacyjnej funkcjonował jako tymczasowa przestrzeń życiowa dla Polaków – rezerwuar taniej siły roboczej dla III Rzeszy. Pod tym kątem władze okupacyjne postrzegały m. in. kwestie kościelne³⁶⁷. Kościół katolicki był traktowany w zależności od usług, jakie w danej chwili mógłby świadczyć dla polityki hitlerowskiej. Nadrzędnym celem stawianym Kościołowi przez władze hitlerowskie było utrzymanie za pomocą środków religijnych ludności polskiej w posłuszeństwie wobec rządu GG i Rzeszy. W celu antagonizowania ludności polskiej (utożsamianej wyznaniowo z katolicyzmem ob. łac.) z Ukraińcami (wyznawcami grekokatolicyzmu i prawosławia) traktowano priorytetowo Cerkiew greckokatolicką i prawosławną³⁶⁸.

Władze okupacyjne zdawały sobie sprawę z patriotycznego zaangażowania polskiego duchowieństwa oraz nasycenia kultu elementami patriotycznymi. Mimo szerokiego tolerowania kultu religijnego w GG, usuwano z niego na drodze zarządzeń administracyjnych wszelkie akcenty narodowe z pieśniami i modlitwami włącznie. Usiłowano również rozciągnąć kontrolę nad treściami przekazywanymi przez księży w katechezie. W miarę zbliżania się frontu wschodniego do ziem RP pod koniec wojny, próbowano duchowieństwu narzucić rolę przywódców nawołujących do krucjaty antybolszewickiej. Okupant podejmował również starania o ograniczenie liczby duchowieństwa (eksterminacja, zakaz przyjmowania kandydatów do seminariów duchownych), a głównym zadaniem księży miało być wpajanie „moralności”, jaką powinna posiadać polska siła robocza, pozbawiona wszelkich ambicji i szerszej świadomości³⁶⁹.

Kłęska Niemiec i zakończenie II wojny światowej nie oznaczało powrotu do swobody Kościoła, takiej, jak w okresie międzywojennym. Duszpasterze i wierni, którzy pozostali na wschód od linii Curzona, w granicach ZSRR, spotkali się z ko-

³⁶⁵ Z. Zieliński, *Religia w narodowosocjalistycznej koncepcji społeczeństwa*, s. 29-31.

³⁶⁶ Tamże, s. 30 i nast.; Z. Waszkiewicz, *Polityka Watykanu wobec Polski 1939-1945*, Warszawa 1980, s. 106 i nast.; 121 i nast., A. Kowalewska, I. Lar, *Kościół katolicki w diecezji katowickiej wobec polityki nazistowskich Niemiec (walka o msze polskie w rejencji katowickiej w latach 1939-1941)*, w: *Dwa pogranicza: Galicja Wschodnia i Górny Śląsk. Historia – problemy – odniesienia*, red. Z. Budzyński, J. Kamińska-Kwak, Rzeszów 2003, s. 131; J. Walkusz, *W cieniu połamanego krzyża. Studia i szkice z dziejów Kościoła katolickiego na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1939-1945*, Tczew-Pelplin 1999, s. 46 i nast.; J. Sziling, *Lata wojny i okupacji niemieckiej (1939-1945)*, w: *Kościół katolicki w latach 1939-1945 na terenach obecnej diecezji toruńskiej*, t. 1, red. S. Kardasz, Toruń 1996, s. 14.

³⁶⁷ Z. Zieliński, *Religia w narodowosocjalistycznej koncepcji społeczeństwa*, s. 32; tenże, *Epoka rewolucji i totalitaryzmów. Studia i szkice*, Lublin 1993, s. 151.

³⁶⁸ Z. Zieliński, *Religia w narodowosocjalistycznej koncepcji społeczeństwa*, s. 33.

³⁶⁹ Tamże, s. 34; K. Śmigiel, *Walka z polsnością i ograniczenie funkcji religijnych Kościoła*, w: *HKP II/2*, s. 154.

lejnymi prześladowaniami³⁷⁰. W mniejszym stopniu doświadczali represji diecezjanie, którzy znaleźli się w PRL³⁷¹.

c) podstawy materialne funkcjonowania diecezji

Dobra stołowe biskupstwa przemyskiego początkami sięgają XIV w., kiedy to królowa węgierska Maria (1382-1387) nadała mu pięć wsi³⁷². Uposażenie to powiększali władcy polscy, a szczególnie król Władysław Jagiełło (1386-1434) oraz poszczególni biskupi przemyscy³⁷³. W XV w. dobra biskupstwa zorganizowano w trzy klucze: brzozowski, jaśliski i radymiński. W późniejszym czasie utworzono kolejny – łukawiecki (k. Lubaczowa)³⁷⁴.

Struktura dóbr stołowych biskupstwa pozostawała w zasadzie niezmienną od czasów staropolskich³⁷⁵. Przed wybuchem wojny przedstawiała się następująco:

Tab. 9. Struktura dóbr stołowych biskupstwa w 1939 r. wg kompleksów majątkowych

	Klucz brzozowski	Klucz radymiński	Klucz jaśliski
Folwarki	Brzozów Domaradz Blizne Przysietnica Golcowa Stara Wieś	Radymno Skołoszów Łukawiec* Sople* Bihale* Tupały*	Jaśliska Posada Jaśliska Wola Niżna Lipowiec Dalejowa Równe

* z dawnego klucza łukawieckiego

Podstawa źródłowa: AAPrz, Zarząd Dóbr Stołowych Biskupstwa Łacińskiego w Przemyślu, Inwentarze, b. sygn.

³⁷⁰ Zob. R. Dzwonkowski, *Represje wobec duchowieństwa polskiego w ZSRS 1939-1987*, „Studia Polonijne”, T. 24 (2003), s. 160 i nast.; J. Szymański, *Historia laicyzacji*, s. 16 i nast.; tenże, *Institucje i urzędy odpowiedzialne za realizowanie polityki antyreligijnej na Ukrainie w latach 1943-1964*, „Roczniki Humanistyczne”, T. 52 (2004) z. 2, s. 201-236.

³⁷¹ Zob. H. Borcz, *Represyjna polityka władz komunistycznych wobec diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w latach 1944-1956*, w: *Powiat przemyski w latach 1944-1956*, red. K. Kaczmarek i M. Krzysztofiński, Przemyśl-Rzeszów 2006, s. 97-141; tenże, *Dekanat sanocki w latach 1944-1956*, w: *Powiat sanocki w latach 1944-1956*, red. K. Kaczmarek, A. Romaniak, Rzeszów-Sanok 2007, s. 45-92; R. Szczęch, *Aparat bezpieczeństwa wobec księży Kościoła rzymskokatolickiego diecezji przemyskiej w latach 1944-1954*, Przemyśl 2006, passim.

³⁷² [M. Korczyński], *Dokumenta dotyczące się biskupstwa przemysk[iego] łac. obrz. i kapituły przemyskiej wzięte z Archiwum Kapituły*, [cz. 1], PChP, R. 1 (1833) z. 1, s. 100-108.

³⁷³ H. Borcz, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 34-57; tenże, *Archidiecezja przemyska. Zarys dziejów i organizacji*, s. 64-65; T. Śliwa, *Ustrój i organizacja diecezji przemyskiej w okresie rządów biskupa Józefa Sebastiana Pelczara (1901-1924)*, w: *Studia do dziejów Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie*, t. 17: *Święty Józef Sebastian Pelczar (1842-1924). Rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego i biskup przemyski*, Kraków 2005, s. 543-544.

³⁷⁴ H. Borcz, *Archidiecezja przemyska. Zarys dziejów i organizacji*, s. 65.

³⁷⁵ S. Zych, *Dobra stołowe biskupstwa przemyskiego*, s. 343.

W skład dóbr stołowych wchodziły role i kompleksy leśne. Ich obszar ukazuje poniższa tabela.

Tab. 10. Obszar roli i lasów stanowiących własność biskupstwa ob. łac. w Przemyślu (wg stanu z 31 grudnia 1937)

Lp.	Powiat	Role			Lasy		
		ha	ar	m	ha	ar	m
1.	Brzozów	547	09	70	1631	00	20
2.	Jarosław	483	19	06	----	--	--
3.	Krosno	252	88	47	131	99	60
4.	Lubaczów	304	46	80	1222	98	21
5.	Sanok	308	21	15	2831	44	27
Razem:		1895	85	11	5817	42	28

Podstawa źródłowa: AAPrz, Relatio 1938, wkładka.

Areał gruntów ornych uległ zmniejszeniu przed wybuchem II wojny światowej, np. w 1939 r. bp F. Barda ofiarował na rzecz mającego powstać probostwa w Hucie Polańskiej (dekanat żmigrodzki) 25-30 morgów ziemi z folwarku Równa k. Dukli³⁷⁶. W relacji o stanie diecezji z 1943 r. powierzchnię dóbr stołowych biskupstwa oszacowano na 1 527 ha³⁷⁷.

Z fragmentarycznych źródeł wiadomo, że kompleksy leśne wchodzące w skład dóbr biskupich miały profesjonalny zarząd. W lasach klucza jaśliskiego przed wojną prowadzono gospodarkę wg planów i programów gospodarczych zatwierdzanych przez Urząd Wojewódzki we Lwowie. Jednak „gospodarka prowadzona była w sposób bardzo chaotyczny i przypadkowy”³⁷⁸. Nie pozyskiwano wówczas większych ilości drewna³⁷⁹. Jednak w okresie wojny Niemcy wprowadzili rabunkowy wyręb drzew. Spore szkody wyrządzili również Sowietci, powodując spustoszenia w drzewostanach³⁸⁰. W służbie leśnej dóbr stołowych pracowali niejednokrotnie specjaliści z wyższym wykształceniem³⁸¹. Ich najniższe wynagrodzenie, oprócz pensji pieniężnej, obejmowało deputaty na drewno, sorty mundurowe i in.³⁸² Warto zaznaczyć, że w czasie wojny Niemcy zezwolili służbie leśnej dóbr klucza jaśliskiego na noszenie długiej broni palnej³⁸³. Strukturę służby leśnej dóbr jaśliskich obrazuje poniższa tabela.

³⁷⁶ S. Zych, *Huta Polańska*, s. 40.

³⁷⁷ AAPrz, Relatio 1943, nr 4.

³⁷⁸ Zob. [J. Kułak i P. Różowicz], *Z dziejów Rymanowskiego Lasu. 60 lat Nadleśnictwa Rymanów*, Krosno 2004, s. 9.

³⁷⁹ Tamże.

³⁸⁰ Tamże, s. 11; K. Wojewoda, *Leśne Podkarpacie. 30 lat Regionalnej Dyrekcji Lasów Państwowych w Krośnie*, [Rzeszów 2008], s. 19.

³⁸¹ J. Kułak i P. Różowicz, dz. cyt., s. 10.

³⁸² Tamże.

³⁸³ Tamże, s. 13. Wielu pracowników leśnych dóbr stołowych biskupstwa angażowało się w działalność polskiego podziemia, m. in. leśniczy inż. Wojciech Grodziński, zamordowany przez Niemców w KL Oranienburg w 1942 r. K. Wojewoda, dz. cyt., s. 24.

Tab. 11. Struktura zatrudnienia w służbie leśnej klucza jaślickiego w 1944 r.

L.p.	Imię i nazwisko	Funkcja
1.	inż. Władysław Łuszczki	nadleśniczy
2.	Bronisław Kopyciński	leśniczy
3.	Władysław Statkiewicz	leśniczy
4.	Józef Szałaj	gajowy
5.	Andrzej Puchalik	gajowy
6.	Michał Kawalec	gajowy
7.	Mikołaj Fuczyła	gajowy
8.	Michał Hawraniak	gajowy
9.	Stanisław Kortycz	gajowy
10.	Walerian Zawada	gajowy
11.	Jakub Zima	gajowy
12.	Franciszek Stanisławczyk	gajowy
13.	Stefan Szmajda	gajowy
14.	Jan Rudawski	gajowy

Podstawa źródłowa: [J. Kułak i P. Różowicz], *Z dziejów Rymanowskiego Lasu. 60 lat Nadleśnictwa Rymanów*, Krosno 2004, s. 9-10.

Drugi kompleks leśny znajdował się w okolicach Brzozowa. W 1945 r. jego powierzchnia wynosiła 1 591 ha. Lasy podzielono na 47 oddziałów. W czasie wojny Niemcy prowadzili w nich gospodarkę rabunkową, m. in. wycięto 100 ha drzewostanów świerkowych oraz wybito niemal całą zwierzynę³⁸⁴.

Obydwa kompleksy leśne podlegały Dyrekcji Lasów Przemyskiego Biskupstwa Łacińskiego w Brzozowie. Mieściła się ona w tzw. „Leśniczówce”. Przedwojenny personel dyrekcji liczył piętnastu pracowników. Pod zarządem dyrekcji znajdował się również kompleks zdrojowy znajdujący się na terenie lasów brzozowskich: willa Anatolówka (w czasie okupacji mieściło się w niej Seminarium Duchowne), dom zdrojowy, tzw. łązienki oraz maszynownia i baseny³⁸⁵.

Trudno jest ocenić wysokość zatrudnienia w poszczególnych folwarkach. Z zachowanych archiwaliów wynika, że w folwarku Brzozów-Widacz zatrudniano w 1944 r. 15-17 osób w funkcji rządcy, fernali, pastuchów i in. Pobierali oni wynagrodzenie pieniężne oraz w płodach rolnych. Zatrudniano również robotników sezonowych³⁸⁶.

Majątek ten podlegał administracyjnie Zarządowi Dóbr Stołowych Biskupstwa Łacińskiego w Przemyśle. Jego siedziba mieściła się w stolicy diecezji, przy ul. 3. Maja. Przed wybuchem wojny funkcję pełnomocnika zarządu pełnił mgr Stefan Gadomski³⁸⁷. Po wybuchu wojny i ustaleniu granicy niemiecko-sowieckiej

³⁸⁴ T. Masłowski, G. Dziuba, *Nadleśnictwo Brzozów. Zarys monografii*, Brzozów 2006, s. 17-19.

³⁸⁵ Tamże, s. 19-21.

³⁸⁶ AAPrz, [Wykaz pracowników folwarku Widacz], b. sygn., passim.

³⁸⁷ Tamże, Teczka „Zmigród Nowy, filie: Skalnik, Krempna, Huta Polańska. 1937”, b. sygn., Pismo starosty krośnieńskiego R. Frankowskiego do S. Gadomskiego z 14 VI 1939 r., b.s.

na Sanie siedzibę zarządu dóbr przeniesiono do Brzozowa³⁸⁸. Początkowo dobrami biskupimi zarządzał kapłan archidiecezji lwowskiej ob. łac. Jan Teichmann³⁸⁹, podejrzewany o współpracę z niemieckimi służbami specjalnymi. Następnie bp F. Barda zwolnił ks. J. Teichmanna z tej funkcji³⁹⁰ i zamianował S. Gadomskiego (do 15 maja 1941)³⁹¹.

Dobra położone w sowieckiej strefie okupacyjnej (dawny klucz łukawiecki) zostały znacjonalizowane przez Sowietów, a następnie przejęte w zarząd przez niemieckie władze okupacyjne. Również pozostałe dobra mensy biskupiej znalazły się pod zarządem GG³⁹².

Na podstawie fragmentarycznych danych źródłowych trudno jest również ocenić wysokość strat spowodowanych działaniami wojennymi. Wiadomo, że folwark Widacz poniósł straty w wyniku działań wojennych w inwentarzu żywym, narzędziach rolniczych oraz płodach rolnych w wysokości 31 251 przedwojennych zł³⁹³.

W okresie międzywojennym znaczne zyski przynosiły szyby naftowe. W 1920 r. na terenie dóbr biskupich było ich 231³⁹⁴. W okresie wojny szyby naftowe zostały prawdopodobnie przejęte przez władze okupacyjne³⁹⁵.

W czasie wojny zmieniło się przeznaczenie dóbr stołowych. Dochody z tych dóbr służyły nie tylko utrzymaniu ordynariusza, ale również m. in. celom diecezjalnym, w tym sprawom utrzymania Seminarium Duchownego w Brzozowie oraz kapłanów w podeszłym wieku³⁹⁶.

³⁸⁸ Zob. tamże, Główna księga kasowa od 8 listopada 1939 do 31 XII 1943, b. sygn., passim.

³⁸⁹ Ks. Jan Teichmann (1900-1958) studia filozoficzno-teologiczne odbył na Wydziale Teologicznym UJK we Lwowie w latach 1922-1926. Święcenia kapłańskie otrzymał 27 VI 1926 r. we Lwowie. Był wikariuszem par. Magierów (1926-1928), proboszczem parafii Wolica Derewiańska (1928-1931), administratorem par. Machliniec (1931-1935), administratorem, a potem proboszczem par. Magierów (1935-1943). Od 1941 r. przebywał w diecezji katowickiej jako administrator parafii Czuchów. Po II wojnie światowej pracował w tej diecezji, m. in. w parafii Łyski (pow. Rybnik). Zmarł 19 II 1958 r. we Wróblinie. ZWA, Teczka „Relacje”, Relacja ks. J. Wołczańskiego z 10 XI 2004 r., b.s.; *Schematismus archidioecesis Leopoliensis ritus latini 1926-1939*, Leopoli 1926-1939, passim; *Schematismus archidioecesis Leopoliensis ritus latini 1943*, Leopoli 1943, s. 51, 60; *Spis księży [archidiecezji lwowskiej ob. łac.] 1950*, b.m.r.; s. 6; J. Krętosz, *Duchowieństwo archidiecezji lwowskiej na terenie diecezji katowickiej po 1945 r.*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, T. 37 (2004) z. 2, s. 212-213.

³⁹⁰ AAPrz, Kronika Seminarium Duchownego diecezji przemyskiej w Brzozowie obejmująca okres od 1 IX 1939 r. do 27 VI 1946 r. (Na podstawie wspomnień alumnów spisanych w lutym 1945 r. oraz wspomnienia opracowanego przez ks. dra Jana Rąba w 1952 r.), oprac. ks. M. Jastrzębski, mps, b.m. 1976, passim.

³⁹¹ Tamże, [Dziennik podawczy Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyśle] 1940-1942, b. sygn., nr 828/1941.

³⁹² Tamże, Relatio 1943, nr 4.

³⁹³ Tamże, Teczka „Widacz, Straty wojenne od 1 IX 1939 r.”, b. sygn., Wykaz szkód podczas działań wojennych na folw[arku] Widacz ad Brzozów z 16 X 1944 r., b.s.

³⁹⁴ T. Śliwa, *Ustrój i organizacja*, s. 544.

³⁹⁵ Zob. M. Wieliczko, *Polski przemysł naftowy*, passim.

³⁹⁶ AAPrz, Główna księga kasowa, b. sygn., passim.

d) ruch oporu na terenie diecezji

Klęska WP w wojnie obronnej 1939 r. nie stanowiła kresu państwa polskiego, nie spowodowała również załamania woli walki w społeczeństwie³⁹⁷.

Trudne warunki do tworzenia struktur niepodległościowych panowały na terenie okupacji sowieckiej. Pierwsze organizacje konspiracyjne powstały pod koniec września 1939 r. we Lwowie. Jednak szybko rozpracowywało je i rozbijało NKWD, czego przykładem są losy lwowskiej Polskiej Organizacji Walki Wolnościowej (POWW). Aresztowania działaczy tej organizacji przez sowieckie służby specjalne na przełomie 1939 i 1940 r. doprowadziły do paraliżu jej działalności³⁹⁸.

Dopiero pod koniec grudnia 1939 r. rozpoczęto we Lwowie organizowanie Obszaru 3 ZWZ. Obejmował on m. in. tereny obwodu drohobyckiego. Wskutek sporów w środowisku niepodległościowym doszło do rozłamu. Powstały wówczas dwie organizacje: ZWZ-1 i ZWZ-2. Były one jednak infiltrowane przez agentów NKWD i poniosły dotkliwe straty, szczególnie w pierwszych miesiącach 1940 r. Przetrwały one w szczątkowej formie do wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej³⁹⁹.

We wrześniu 1939 r. rozpoczęło się tworzenie konspiracji harcerskiej pod okupacją sowiecką, jednak masowe aresztowania ze strony NKWD znacznie ograniczyły jej działalność⁴⁰⁰. W „sowieckim” Przemysłu jako jedna z pierwszych rozpoczęła działalność konspiracja harcerska. Strukturalnie Komenda Hufca Przemysł „Miasto” podlegała zarządowi we Lwowie. Podobnie jak w przypadku innych ośrodków tzw. Zachodniej Ukrainy, działalność niepodległościową przemyskich harcerzy osłabiły aresztowania przeprowadzone przez funkcjonariuszy sowieckich służb specjalnych w marcu 1940 r.⁴⁰¹

W środowisku endeckim w stolicy diecezji funkcjonowała organizacja „Stalowa Tarcza” (latem 1941 r. weszła w skład ZWZ) oraz grupa młodzieży zajmująca się wywiadem, a także kolportażem ulotek. Prawdopodobnie w mieście rozpoczęła działalność POWW. Według ustaleń NKWD, działała tam organizacja o charakterze dywersyjnym, obejmująca swym zasięgiem działania Dobromil, Borysław, Przemysł, Komarno i Drohobycz⁴⁰². Ponadto w strukturach lwowskiego ZWZ-1 funkcjonowały okręgi: borysławski oraz drohobycki⁴⁰³. Obszar powiatów: rawskiego, jaworowskiego, mościskiego i gródeckiego stanowił obwód podporządkowany okręgowi nr 3 Lwów⁴⁰⁴. Przemysł oraz okolice Dobromila i Leska

³⁹⁷ Z. K. Wójcik, *Okupacja i konspiracja w regionie przemyskim (1939-1941). Studium porównawcze*, w: *Okupacja sowiecka 1939-1941*, s. 75.

³⁹⁸ M. Klimecki, dz. cyt., s. 148-149.

³⁹⁹ Tamże, s. 149-150; R. Wnuk, „*Za pierwszego Sowietą*”. *Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939-czerwiec 1941)*, Warszawa 2007, s. 41 i nast.

⁴⁰⁰ M. Klimecki, dz. cyt., s. 150.

⁴⁰¹ Z. K. Wójcik, *Okupacja i konspiracja w regionie przemyskim*, s. 73.

⁴⁰² Tamże, s. 73-74.

⁴⁰³ R. Wnuk, dz. cyt., s. 50, 59 i nast., 61 i nast.

⁴⁰⁴ Z. K. Wójcik, *Okupacja i konspiracja w regionie przemyskim*, s. 75-76.

miały stanowić obwód Dobromil-Lesko⁴⁰⁵.

Obwód Drohobycz-Borysław ZWZ powstał na przełomie 1939 i 1940 r., jednak uległ rozbiciu już w 1. poł. 1940 r.⁴⁰⁶ Wiadomo również, że w Przemyślu, Drohobyczu, Samborze i Boryslawiu istniały lokale konspiracyjne ZWZ⁴⁰⁷. Jednak do całego obszaru „sowieckiej” części diecezji można odnieść stwierdzenie dotyczące działalności niepodległościowej w Drohobyczu: „Represje i masowe wywózki za pierwszych Sowieców spowodowały, że konspiracja wojskowa w Drohobyczu z czasem niemal zupełnie zamarła.”⁴⁰⁸

Pod okupacją niemiecką pierwsze organizacje konspiracyjne w Przemyślu powstały już jesienią 1939 r. m. in. w środowiskach harcerskich i endeckich⁴⁰⁹. Organizacją ogólnokrajową była Służba Zwycięstwu Polski. Jej emisariusze przebywali na Rzeszowszczyźnie już w październiku 1939 r. Struktura konspiracyjna tej organizacji została rozbita w Rzeszowskim już w 1. poł. 1940 r. Funkcjonujące w „niemieckiej” części diecezji organizacje niepodległościowe zostały podporządkowane ZWZ⁴¹⁰ (od 1942 r. AK).

Pojawił się natomiast problem organizacji zbrojnych tworzonych przez partie polityczne, głównie Stronnictwo Narodowe i Stronnictwo Ludowe. To pierwsze powołało Narodową Organizację Wojskową (sięgającą początkami jesieni 1939 r.). Po podpisaniu umowy scaleniowej 4 listopada 1942 r. znalazła się ona w strukturach AK⁴¹¹. W roku następnym, 8 grudnia 1943 r. w skład AK weszły formacje zbrojne ruchu ludowego jako Bataliony Chłopskie, liczące w obwodzie rzeszowskim 1245 osób, w tym 12 oficerów⁴¹².

Związek Walki Zbrojnej w lutym 1942 r. został przekształcony w Armię Krajową. Celem działalności ZWZ-AK był udział w odbudowie państwa polskiego przez podjęcie walki zbrojnej, prowadzenie bieżącej akcji bojowo-dywersyjnej, wywiadowczej i propagandowej oraz przygotowanie powstania zbrojnego przeciw okupantom⁴¹³.

Struktura terytorialna ZWZ-AK opierała się na podziale administracyjnym:

⁴⁰⁵ R. Wnuk, dz. cyt., s. 65.

⁴⁰⁶ J. M. Pilecki, *Nikt nie przeżył! Borysławski ZWZ w Kijowie 1941 r.*, Ziemi Droh., Nr 16/2002, s. 2. Zob. W. Budzyński, *Miasto Schulza*, [Warszawa 2005], s. 148 i nast.

⁴⁰⁷ *Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w latach 1939-1941*, t. 1, Warszawa-Moskwa 2001, nr 22 (Raport nr 1185 Ł. Berii dla J. Stalina, W. Mołotowa i K. Woroszyłowa o przebiegu likwidacji organizacji podziemnych w zachodnich obwodach USRS, Moskwa, 5 IV 1940 r.).

⁴⁰⁸ W. Budzyński, dz. cyt., s. 248. Zob. R. Wnuk, dz. cyt., s. 113.

⁴⁰⁹ Z. K. Wójcik, *Okupacja i konspiracja w regionie przemyskim*, s. 77 i nast., Zob. J. Różański, *Narodowa Organizacja Wojskowa – Armia Krajowa w Przemyślu (1939-1945)*, „Przemyskie Zapisy Historyczne”, R. 10 (1994), s. 74 i nast.

⁴¹⁰ Z. K. Wójcik, *Rzeszów w latach drugiej wojny światowej. Okupacja i konspiracja 1939-1944-1945*, Rzeszów-Kraków 1998, s. 169 i nast.

⁴¹¹ Zob. szerzej: K. Kaczmarek, *Podziemie narodowe na Rzeszowszczyźnie 1939-1944*, Rzeszów 2003, passim.

⁴¹² Z. K. Wójcik, *Rzeszów w latach drugiej wojny światowej*, s. 186.

⁴¹³ E. Jakimek-Zapart, „Uprawa – „Tarcza”. Organizacja i działalność w Okręgu Kraków AK, w: *Ziemiańskie wobec okupacji 1939-1945*, s. 27.

województwa – okręgi, powiaty – obwody i gminy – placówki. W celu sprawniejszego dowodzenia okręgi połączone w obszary, a obwody w inspektory. W 1940 r. obejmujący teren dystryktu krakowskiego okręg Kraków liczył 10 inspektoriatów i 32 obwody, a na początku 1944 r. 8 inspektoriatów rejonowych i 29 obwodów. W marcu 1943 r., w związku ze zbliżającym się do ziem polskich frontem wschodnim, utworzono podokręg Rzeszów z inspektoriatów: Jasło, Przemyśl, Rzeszów i Mielec. Jako jednostka organizacyjna okręg Kraków z okręgiem Śląsk należały do Obszaru nr 4 ZWZ-AK⁴¹⁴. Okręg Kraków liczył w połowie 1944 r. ok. 90 000 żołnierzy, stając się najsilniejszym okręgiem w kraju, z czego na podokręg Rzeszów przypadało 60 000⁴¹⁵.

Wschodnie tereny diecezji, należące do dystryktu Galicja wchodziły w skład obszaru nr 3 z siedzibą we Lwowie oraz do lwowskiego okręgu ZWZ – AK. Powiaty: jaworowski, mościcki i rudecki wchodziły w skład inspektoriatu zachodniego, a samborski, turczański i drohobycki do inspektoriatu południowo-zachodniego⁴¹⁶.

Na terenie diecezji istniały drukarnie i wydawnictwa konspiracyjne, m. in. w Chmielniku k. Rzeszowa, Drohobyczu, Jasle, Markowej, Przemyślu, Rzeszowie i Tyczynie⁴¹⁷.

Na początku 1940 r. w środowisku ziemiańskim pojawił się projekt powołania organizacji paramilitarnej, wspierającej działalność ZWZ. Pod koniec 1940 r. otrzymała ona od rządu RP formalnie nazwę „Uprawa”, którą zmieniono na: „Tarcza”, „Opieka”, „S1”⁴¹⁸. Należeli do niej niemal wszyscy ziemianie posiadający swe majątki na terenie łańciewskiej diecezji przemyskiej⁴¹⁹.

Nieliczni komuniści przebywający na terenie „niemieckiej” części diecezji byli związani bezpośrednio lub pośrednio z sowieckimi służbami specjalnymi⁴²⁰. Wiadomo, że przed wybuchem wojny niemiecko-sowieckiej NKWD przerzucił

⁴¹⁴ E. Jakimek-Zapart, dz. cyt., s. 27-28. Poszczególne struktury terenowe AK posiadają bogatą bibliografię. Zob. F. Sagan, *ZWZ-AK. Obwód Rzeszów 1939-1945*, [Rzeszów 2000], passim; J. Szczepiek, *Placówka ZWZ-AK Tycyn (1939-1945)*, Tycyn 1993, passim; W. Borowiec, *Placówka Armii Krajowej w Czudcu kryptonim „Czereśnia”*, Rzeszów 1997, passim; A. Zagórski, *Inspektorat rejonowy ZWZ-AK Jasło (Krosno)*, w: *Kurierskim szlakiem po Beskidzie Niskim*, red. J. F. Adamski, Brzozów 1989, s. 7-26; A. Zagórski, *Z działalności Armii Krajowej*, w: *Dzieje Rzeszowa*, t. 3, red. F. Kiryk, Rzeszów 2001, s. 921-996.

⁴¹⁵ E. Jakimek-Zapart, dz. cyt., s. 28.

⁴¹⁶ Tamże.

⁴¹⁷ W. Chojnacki, *Bibliografia zwartych i ulotnych druków konspiracyjnych wydanych na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką w latach 1939-1945*, przyg. do druku: W. Chojnacki i J. Kandziora, wyd. 2, Warszawa [2005], passim. Na temat prasy podziemnej na Rzeszowszczyźnie zob. B. Jaśkiewicz, *Kultura Małopolski Środkowej w okresie okupacji niemieckiej 1939-1944*, Rzeszów 2000, s. 197 i nast.

⁴¹⁸ S. Wielowieyski, „Uprawa”-„Tarcza”-„Opieka”-„S1” – paramilitarna organizacja polskich ziemian współdziałających ze Związkiem Walki Zbrojnej-Armia Krajową w latach 1940-1945, w: *Ziemianie wobec okupacji 1939-1945*, s. 11-12.

⁴¹⁹ Zob. szerzej: E. Jakimek-Zapart, dz. cyt., passim.

⁴²⁰ Z. Nawrocki, *Zamiast wolności. UB na Rzeszowszczyźnie 1944-1949*, Rzeszów 1998, s. 19-20.

na ten teren agentów, m. in. działaczy Kominternu oraz uczestników wojny domowej w Hiszpanii. Działalność komunistów nosiła znamiona zdrady wobec narodu i państwa polskiego. Do ich zadań należało m. in. zbieranie informacji dla wywiadu sowieckiego o polskich organizacjach podziemnych, o nastrojach społeczeństwa oraz gromadzenie informacji dla Armii Czerwonej i Kominternu. Według ustaleń AK, szefem sowieckiej siatki wywiadowczej na południową Polskę był inż. Harold Rittman, właściciel firmy mieszczącej się w Rzeszowie. Utrzymywał on kontakty z rzeszowską PPR⁴²¹.

Oddziały AL na Rzeszowszczyźnie „były tworzone pod sam koniec wojny i głównie z myślą o pomocy w opanowywaniu przez komunistów władzy, rekrutowały się nierzadko spośród jednostek bandyckich, obojętnych wobec toczącej się walki z Niemcami, a częstokroć z nimi współpracujących”⁴²². Na terenie diecezji siedziby okręgów AL mieściły się w Rzeszowie i Jaśle⁴²³. We wschodniej części diecezji do aktywniejszych ośrodków PPR i GL należał Drohobycz⁴²⁴. Charakter bandy trudniącej się rabunkiem miał oddział GL „Iskra” utworzony na Rzeszowszczyźnie w grudniu 1942 r. Grupa ta „wslawiła się tym, iż zgładziła kilka rodzin żydowskich, rabowała okoliczną ludność, pobliskie dwory i plebanie”⁴²⁵. Prawdopodobnie była zinfiltrowana przez agentów Gestapo i została rozbita przez Niemców⁴²⁶.

⁴²¹ Tamże, s. 19.

⁴²² Tamże, s. 45; P. Gontarczyk, *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy 1941-1944*, Warszawa 2003, passim.

⁴²³ M. Wieczorek, *Armia Ludowa. Powstanie i organizacja 1944-1945*, Warszawa 1979, s. 316-317.

⁴²⁴ M. Juchniewicz, *Na wschód od Bugu. Polacy w walce antyhitlerowskiej na ziemiach ZSRR 1941-1945*, [Warszawa 1985], s. 73.

⁴²⁵ M. Krzysztofiński, „Dziś a nie jutro trzeba atakować wroga”. *Szlak bojowy Grupy GL „Iskra” na Rzeszowszczyźnie*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, Nr 3-4/2006, s. 62.

⁴²⁶ Tamże, s. 67.

Rozdział II

ADMINISTRACJA

1. Ordynariusz

Urząd biskupa ordynariusza w Kościele powszechnym ma pochodzenie apostoelskie, a jego miejsce w strukturze organizacyjnej Kościoła ustaliło się już w pierwszych wiekach chrześcijaństwa¹. W Kościele partykularnym biskup sprawuje rządy na mocy władzy zwyczajnej, zależnej jedynie od papieża², a źródłem jego posłannictwa jest sakra biskupia obejmująca władzę kapłańską, nauczycielską i pasterską.

Otrzymawszy konsekrację biskupią, ordynariusz sprawuje akty kultu, w tym udziela wszystkich sakramentów i sakramentaliów oraz spełnia czynności pontyfikalne. Zadania tego urzędu określił m. in. Sobór Trydencki (1545-1563), a na gruncie polskim recepcja postanowień soboru nastąpiła dzięki synodom prowincjalnym. Biskup miał obowiązek rezydencji w diecezji. Winien czuwać nad swoim dworem, kurią, urzędami i duchowieństwem, aby nie dochodziło do rozprzestrzeniania się herezji i zła. Miał obowiązek wizytować osobiście lub przez wyznaczonych wizytatorów diecezję. Przepisy synodalne stanowiły, że szczególnym obowiązkiem biskupa było głoszenie słowa Bożego. Powinien on również troszczyć się o czystość wiary, m. in. przez dbałość o biblioteki, szkoły i drukarnie. Przez sprawowanie sakramentów św. i sakramentaliów miał uświęcać siebie i swoich diecezjan. Biskup diecezjalny był również odpowiedzialny za dzieła miłosierdzia w swej diecezji. Ponieważ był tylko zarządcą dóbr kościelnych, a nie ich właścicielem, jedną czwartą część dochodów miał przeznaczać na biednych i potrzebujących³.

Zadania te potwierdził KPK z 1917 r.⁴ Ordynariusz zarządza diecezją w spra-

¹ H. Borcz, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 67.

² CIC, can. 329, par. 1.

³ *Constitutiones synodorum [...] provincialium [...] iussu [...] Joanne Wężyk editae Cracoviae reimpressae 1761*, s. 71-76.

⁴ CIC, can. 335, par. 1; F. Bączkowicz, *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa*, t. 1., wyd. 3, Opole 1957, s. 501 i nn. Zob. W. Wójcik, *Biskup. W prawie kanonicznym*, EK, t. 2, kol. 587-591.

wach duchowych, jak i doczesnych, z zachowaniem prawa kanonicznego. Władza ta obejmuje administrację i karność kościelną. Wynikają z niej m. in. obowiązki: organizacja życia i działalności społecznej diecezji, wewnętrznego podziału administracyjnego, koordynacja działalności i kontrola poszczególnych urzędów, funkcji i kompetencji, a także ochrona praw indywidualnych i zbiorowych⁵.

Władzę biskupią można podzielić na prawodawczą, sędowniczą i wykonawczą. Pierwszą z nich wykonuje Ordynariusz na synodzie diecezjalnym lub poza nim, ale w granicach określonych przez KPK. Władza sędownicza pozwala mu rozpatrywać i osądzać w pierwszej instancji sprawy z terenu swej diecezji. Posiadając władzę administracyjną (wykonawczą), ustanawia on, obsadza i zmienia niższe urzędy oraz zarządza majątkiem kościelnym⁶.

Konkordat zawarty między Stolicą Apostolską, a Rzeczypospolitą Polską, 10 lutego 1925 r. normował nieskrępowaną działalność biskupów ordynariuszy na terenie własnej diecezji. Odnosiła się ona m. in. do kontaktów z duchowieństwem i wiernymi oraz ogłaszania zarządzeń i listów pasterskich (art. 2)⁷. Należało jedynie uzgodnić ze stroną państwową obsadzanie probostw oraz beneficjów dotowanych przez państwo (art. 10)⁸.

W omawianym okresie urząd ten sprawował bp Franciszek Barda. Posługiwał się on herbem, w którym na tarczy o czerwonym tle znajdował się złoty monogram Chrystusa (greckie litery: X oraz P) oraz dewizą: „Pax Christi”⁹. Używał ponadto pieczęci osobistej z herbem i dewizą oraz z napisem na otoku „FRANCISCUS BARDA EPISCOPUS PREMISLIENSIS LATINORUM”¹⁰.

Bp Franciszek Barda (1880-1964) urodził się w Mszanie Dolnej (pow. limanowski) 21 sierpnia 1880 r. w rodzinie rolnika Jakuba (1841-1900) i Wiktorii z d. Kotarba (1842-1919). Sakramentu chrztu św. udzielił mu w następnym dzień po urodzeniu (22 sierpnia) ks. Józef Jarzębiński¹¹. W latach 1892-1900, jako alumn

⁵ S. Wilk, *Archidiecezja gnieźnieńska w II Rzeczypospolitej. Administracja archidiecezji pod rządami prymasów kard. Edmunda Dalbora i kard. Augusta Hlonda*, Lublin 1987, s. 15.

⁶ Tamże, s. 16.

⁷ S. Łukomski, *Konkordat zawarty dnia 10 lutego 1925 roku pomiędzy Stolicą Apostolską i Rzeczypospolitą Polską*, Łomża 1934, s. 2.

⁸ Tamże, s. 6.

⁹ Zob. Witraż w prezbiterium katedry przemyskiej. Biogram bpa F. Bardy oparto również na: AAPrz, Tabela służbowa bpa F. Bardy, b.s.; tamże, *Relatio* 1938, cap. I, s. 1; *Relatio* 1943, cap. I, s. 1; J. Ataman, *Barda Franciszek*, w: EK, t. 2, kol. 27-28; W. Bonowicz, *Biskup Franciszek Barda. Ordynariusz przemyski. Ojciec Soboru Watykańskiego II 1880-1964*, mps w zbiorach BMWSDPrz, Kraków 1969, passim; A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej*, s. 42; S. Zych, *Biskup Franciszek Barda (1880-1964) i jego losy podczas II wojny światowej*, w: *Numine Tuo Domine*, s. 775. Ks. W. Bał (1920-2002) tak wspominał bpa F. Bardę: „był człowiekiem wielkiego umysłu i serca. Przy tym był to człowiek twardy, wymagający od siebie i od drugih. Prawdziwy mąż Kościoła, uformowany na Listach św. Pawła Apostoła”. Z. K. Wójcik, *Duszpasterz od Świętego Krzyża. Ksiądz Walenty Bał*, Rzeszów 1995, s. 35.

¹⁰ Odcisk tej pieczęci znajduje się na wielu aktach i dokumentach z czasów II wojny światowej. Zob. ADRz, Akta dekanatu rzeszowskiego 1916-1947, b. sygn.

¹¹ AAPrz, Teczka „Bp Franciszek Barda (1933-1964)”, b. sygn., [Drzewo genealogiczne], b.s.; T. Śliwa, *Barda Franciszek (1880-1964)*, w: SPTK, t. 5, red. L. Grzebień, Warszawa 1983, s. 80.

małego seminarium duchownego uczęszczał do Gimnazjum im. Jana III Sobieskiego i Gimnazjum św. Anny w Krakowie. Następnie podjął studia na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego jako kleryk seminarium duchownego¹². Od 1903 r. kontynuował studia na rzymskim Gregorianum. W rok później (1903) otrzymał w Krakowie święcenia kapłańskie. Po uzyskaniu doktoratu z teologii (1907)¹³ powrócił do rodzinnej diecezji i rozpoczął działalność nauczycielską. Początkowo pełnił urząd wikariusza parafii św. Anny w Krakowie, później prefekta Gimnazjum św. Anny (1908-1918) i równocześnie prefekta i wicerektora Seminarium Duchownego (1910-1914). W 1919 r. powołano go na stanowisko profesora teologii moralnej w Seminarium Duchownym w Poznaniu (do 1922 r.), a następnie objął funkcję prefekta Państwowego Gimnazjum Żeńskiego w Krakowie¹⁴.

W 1925 r. został rektorem Instytutu Polskiego w Rzymie. Zrezygnował z tego stanowiska ze względów zdrowotnych¹⁵. Po powrocie do kraju objął ponownie obowiązki prefekta w Gimnazjum Żeńskim. W 1930 r. otrzymał nominację na rektora Seminarium Duchownego w Krakowie. Na prośbę bpa przemyskiego ob. łac. Anatola Nowaka (1924-1933), został 10 lipca 1931 r. mianowany przez papieża Piusa XI biskupem tytularnym medejskim i sufraganem przemyskim¹⁶. Sakrę biskupią otrzymał w kościele katedralnym w Przemyślu 30 sierpnia 1931 r. z rąk bpa A. Nowaka¹⁷. Po śmierci tegoż biskupa (1933), został wikariuszem kapitulnym (5 kwietnia 1933)¹⁸, a następnie ordynariuszem łacińskiej diecezji przemyskiej. Jego kandydatura nie spotkała się ze sprzeciwem władz sanacyjnych, mimo że podsekretarz stanu w MWRiOP ks. Bronisław Żongołłowicz (1869-1944) uwa-

Zob. S. Wilk, *Episkopat Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1992, s. 37, przyp. 184.

¹² AAPrz, Teczka „Bp Franciszek Barda (1933-1964)”, b. sygn., Index lectionum, T. Śliwa, *Barda Franciszek*, s. 80.

¹³ Pontificia Università Gregoriana-Archivio. Roma (dalej: PUGAR), Facoltà di Filosofia, Cat. Prof. et Alumn. 1904, s. 45; tamże, Facoltà di Teologia, Cat. Prof. et Alumn. 1905, s. 22; tamże, Cat. Prof. et Alumn. 1906, s. 24; tamże, Cat. Prof. et Alumn. 1907, s. 24; T. Śliwa, *Barda Franciszek*, s. 80.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ J. Kopiec, *Rektorzy Papieskiego Instytutu Polskiego w stuleciu jego istnienia*, w: *Ku pożytkowi Kościoła w Polsce. Księga jubileuszowa z okazji stulecia Papieskiego Instytutu Kościelnego Polskiego w Rzymie 1910-2010*, red. tenże i in., Rzym 2010, s. 170.

¹⁶ Tamże; Pius XI, *Bulle nominacyjne J. E. Najprzewielebniejszego Księdza Biskupa dra Franciszka Bardy, Sufragana Przemyskiej Diecezji*, KDP, R. 31 (1931), z. 8-9, s. 321-322; A. [Nowak], *Wielebnemu duchowieństwu diecezji naszej [zawiadomienie o nominacji ks. F. Bardy na urząd sufragana przemyskiego z 15 VIII 1931]*, tamże, s. 323-324; *Relatio* 1943, cap. I.

¹⁷ K. R. Prokop, *Sukcesja apostołska pasterzy Kościoła przemyskiego w XIX i XX stuleciu*, PCh, T. 11 (2004/2005), s. 198. Zob. [Nekrolog bpa F. Bardy], KDP, R. 50 (1964) z. 6, s. 121.

¹⁸ *Pralacy i kanonicy kościoła katedralnego ob. łac. w Przemyślu Wielebnemu Duchowieństwu i wszystkim wiernym diecezji przemyskiej pozdrowienie w Panu!* [Komunikat o wyborze bpa F. Bardy na wikariusza kapitulnego diecezji przemyskiej z 5 IV 1933 r.], KDP, R. 33 (1933) z. 4, s. 163.

zał go za człowieka biernego i słabego charakteru¹⁹. Lata II wojny światowej zrewidowały ten niesprawiedliwy sąd. 25 listopada 1933 r. został prekonizowany na urząd biskupa przemyskiego ob. łac²⁰. Jego ingres do kościoła katedralnego w Przemyślu odbył się 21 stycznia 1934 r.²¹

Biskup Barda „w okresie 30-letnich rządów w diecezji koncentrował się przede wszystkim na sprawach duszpasterskich”²². Wyrazem tego było wytyczenie sobie celu pontyfikatu w pierwszym liście pasterskim. Było nim „wychowanie diecezji liczącej ponad milion sto tysięcy wiernych w zasadach nauki chrześcijańskiej”²³. Warto zaznaczyć, że jeden z pierwszych okólników, wydany w czasie wojny dla „niemieckiej” części diecezji, dotyczył realizacji tego celu. Już 8 października 1939 r. bp Barda prosił duchowieństwo o rozpoczęcie katechizacji w parafiach w ramach bractwa nauki chrześcijańskiej²⁴. W latach 30. XX w. wiele uwagi poświęcał rozwojowi Akcji Katolickiej. Erygował również Instytut Wyższej Kultury Religijnej w Przemyślu (w oddanym do użytku w 1938 r. Domu Katolickim) oraz Katolicki Uniwersytet Ludowy w Ujezdnej²⁵. Jednym z największych jego osiągnięć było zorganizowanie diecezjalnego kongresu eucharystycznego w 1936 r., który zgromadził ponad 100 000 wiernych²⁶. W czasie swych rządów w diecezji przemyskiej znacznie rozbudował sieć parafialną, ustanawiając ok. 100 nowych placówek duszpasterskich, w tym w znacznej części w oparciu o cerkwie zlikwidowanej przez komunistów grekokatolickiej eparchii przemyskiej oraz Administracji Apostolskiej Łemkowszczyzny²⁷.

Dużo uwagi poświęcał Seminarium Duchownemu oraz Instytutowi Teologicznemu w Przemyślu. W latach 1933-1964 instytucje te opuściło 696 kapłanów. W okresie powojennym należał do Komisji Głównej Episkopatu Polski²⁸. W uznaniu jego zasług Stolica Apostolska obdarzyła go godnością „Biskupa Asystenta

¹⁹ J. Szczepaniak, *Nominacje biskupów polskich w latach 1930-1935 w świetle dzienników ks. Bronisława Zongolowicza*, w: *Kościół na drogach historii*, s. 169, 192.

²⁰ Pius XI, *Bulle papieskie w sprawie nominacji J. E. Ks. Biskupa Dra Franciszka Bardy, Ordynariuszem diecezji Przemyskiej [!]*, KDP, R. 34 (1934) z. 2, s. 17-21.

²¹ *Porządek nabożeństwa w katedrze przemyskiej ob. łac. w niedzielę dnia 21 stycznia 1934 [r.] jako w dniu ingresu Najprzew. Ks. Biskupa Ordynariusza Dra Franciszka Bardy i konsekracji Najprzew. Ks. Dr. Wojciecha Tomaki na biskupa sufragana przemyskiego*, Przemysł 1934, passim; F. Barda, *[List pasterski z okazji ingresu, 21 I 1934]*, KDP, R. 34 (1934) z. 1, s. 1-8.

²² T. Śliwa, *Barda Franciszek*, s. 80.

²³ F. Barda, *[List pasterski z okazji ingresu]*, s. 2.

²⁴ ADRz, Akta dekanatu rzeszowskiego 1916-1947, b. sygn., Okólnik bpa F. Bardy z 8 X 1939 r. (l. 18/Brz), b.s.

²⁵ Tamże. Zob. *Uroczystość papieska i poświęcenie Domu Katolickiego w Przemyślu*, KDP, R. 38 (1938) z. 2-3, s. 114-115.

²⁶ T. Śliwa, *Barda Franciszek*, s. 80-81; W. Głowa, *Oczekując na kongres eucharystyczny*, w: *W 50 rocznicę kongresu eucharystycznego w Przemyślu 1936-1986*, [Przemysł] b.r., s. 3-13; Zob. J. Lasek, *Część Najśw. Sakramentu w diecezji przemyskiej w ubiegłych wiekach, cz. I (do połowy 16. w.)*, Przemysł 1936, s. 5. Zob. M. Zima, *Diecezjalny Kongres eucharystyczny w Przemyślu w dniach 5-7 czerwca 1936 r.*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1988, passim.

²⁷ T. Śliwa, *Barda Franciszek*, s. 81.

²⁸ Tamże, s. 81.

Tronu Jego Świątobliwości”²⁹. Zmarł 13 listopada 1964 r., a w trzy dni później (16 listopada 1964 r.) spoczął w podziemiach bazyliki katedralnej w Przemyślu³⁰.

W omawianym okresie na terenie diecezji przemyskiej obowiązywało prawo synodalne z 1902, 1908 i 1914 r.³¹ Przepisy te powstały przed wprowadzeniem KPK z 1917 r., ponadto wiele z tych rozporządzeń straciło swą aktualność. W związku z tym bp Barda podjął decyzję o zwołaniu synodu diecezjalnego. Miał on skodyfikować prawo diecezjalne i dostosować je do nowych czasów i potrzeb. W relacji o stanie diecezji (1943) ordynariusz tak pisał na ten temat: „Mense Maii 1939 indicavi clero mentem praeparandi proximo tempore Synodum, sed infelices eventus obstiterunt”³². Dopiero w 1955 r. odbył się synod diecezjalny, który dokonał kodyfikacji prawa diecezjalnego³³.

W pierwszych dniach września 1939 r. bp Franciszek Barda przebywał w swej rezydencji w Przemyślu. Wzniósł ją w XVIII w. bp Wacław Hieronim Sierakowski i była ona nazywana Pałacem Biskupim³⁴. Podczas kampanii wrześniowej bp Franciszek Barda wydał odezwę do zgromadzeń zakonnych i ludności miasta w sprawie organizacji szpitala dla rannych żołnierzy i cywili. Dzięki niemu „każde zgromadzenie przysłało po kilka siostr pielęgniarek, do bezinteresownej pracy wśród chorych, zaczęli również napływać lekarze z terenu miasta i powoli, szpital zaczynał coraz lepiej funkcjonować”³⁵.

W związku z ustaleniem granicy niemiecko-sowieckiej na Sanie, 22 września biskup ordynariusz przeniósł się do niemieckiej części Przemyśla, na tzw. Zasanie. Uczynił to w pośpiechu, nie zabierając osobistych rzeczy i nie poinformował o tym współpracowników. S. Zofia Łuc ze Zgromadzenia Sióstr Sług Jezusa wspomina, że po przekroczeniu Sanu „Biskup napisał list do kurii i do ks. kanonika Głodowskiego, poszłam z tymi listami; w pałacu nikt nie wiedział, gdzie Ks. Biskup się podział. S. Urszula Sercanka, gospodyni pałacowa, przygotowała mi najpotrzebniejsze rzeczy, żeby coś zabrać Ks. Biskupowi”³⁶. Również Stolica Apostolska nic nie wiedziała o tym fakcie, dlatego projektowano, aby powierzyć zachodnią część diecezji w zarząd bpa Edwarda Komara, wikariusza kapitulnego diecezji tarnowskiej. Odpowiednie upoważnienie w tej sprawie przesłano nuncjuszowi berlińskiemu abpowi Cezare Orsenigo. Jednak po otrzymaniu listu od bpa

²⁹ AAPrz, Teczka „Bp Franciszek Barda (1933-1964)”, b. sygn., Pismo kard. Stefana Wyszyńskiego do bpa Franciszka Bardy z 18 VIII 1963 r., b.s.

³⁰ Zob. KDP, R. L 50 (1964) z. 3 (numer poświęcony pamięci bpa F. Bardy), passim.

³¹ Zob. Acta et statuta 1902, passim; Akta i statuta 1908, passim, Akta Kongregacji Synodalnej 1914, passim.

³² AAPrz, Relatio 1943, cap. IV, s. 3; S. Zych, *Biskup Franciszek Barda (1880-1964) i jego losy*, s. 779.

³³ *Synod diecezji przemyskiej odprawiony w dniach 13 i 14 kwietnia 1955 roku w Przemyślu pod przewodnictwem dra Franciszka Bardy biskupa przemyskiego ob. lac.*, [Przemyśl 1957].

³⁴ AAPrz, Teczka „Okupacja sowiecka 1939-1941”, b. sygn., Notatki bpa W. Tomaki, b. daty.

³⁵ Archiwum Generalne Sióstr Św. Józefa w Krakowie (dalej: AGSJK), Wspomnienia Sióstr św. Józefa o przeszłości Zgromadzenia, sygn. Seria G. Pods. II, fasc. 4, t. II, s. 242.

³⁶ AAPrz, W. Tomaka, Kronika parafii katedry, t. 2, b. sygn., s. 55.

Bardy z 4 listopada 1939 r., skierowanego do Piusa XII, polecenia te odwołano³⁷. Również władze sowieckie początkowo nie wiedziały o pobycie ordynariusza w niemieckiej strefie okupacyjnej i nałożyły na niego podatek dochodowy w wysokości 76 958 rubli³⁸.

We wrześniu 1939 r. bp Barda zamieszkał na Zasaniu, w domu Stowarzyszenia Sług Katolickich św. Zyty w Przemyślu. Dom ten prowadziły siostry Sługi Jezusa przy ul. Krasińskiego³⁹. 22 września ordynariusza odwiedził bp Wojciech Tomaka, któremu przekazał on jurysdykcję we wschodniej części diecezji mającej się znaleźć pod okupacją sowiecką⁴⁰.

24 września bp Barda wraz z ks. Głodowskim opuścił Przemyśl i udał się do Brzozowa, gdzie zamieszkał w wili biskupiej⁴¹. Z zapisów w „Kronice Stowarzyszenia Sług Katolickich w Przemyślu” wynika, że ordynariusza z towarzyszącym mu ks. Romanem Głodowskim przewiózł do Brzozowa prawdopodobnie ks. Jan Teichmann swoim samochodem⁴². Ordynariusz powrócił do Przemyśla 22 października. W dwa dni później (24 października) dołączył do niego ks. Głodowski, a 1 listopada s. Urszula, sercanka. Zamieszkali oni w domu stowarzyszenia sług. Dołączyła do nich Anna Barda (z rodziny biskupa). Mieszkanie ordynariusza stanowiły dwa małe pokoje. Jednocześnie zwolnił on z obowiązków swego kapelana ks. Józefa Kilara⁴³.

W domu sług, w prywatnym pokoju ks. Głodowskiego, funkcjonowała kuria,

³⁷ AGZSSJW, Z. Łuc, Kronika Stowarzyszenia Sług Katolickich w Przemyślu, mps, Przemyśl 1961, s. 57-58. Według tejże kroniki bp F. Barda przeszedł na Zasanie 23 IX. Tamże, s. 57. Actes 3/I, nr 27 (s. 95), nr 40 (s. 117-119). T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 177. Bp Edward Komar urodził się w 1872 r. w Koprzywnicy k. Sandomierza w rodzinie chłopskiej. W 1893 r. ukończył Gimnazjum św. Jacka w Krakowie i wstąpił do Seminarium Duchownego Księży Misjonarzy w Krakowie. Po trzech latach studiów został wysłany do Rzymu. Na Uniwersytecie Gregoriańskim uzyskał doktoraty z filozofii i teologii. Święcenia kapłańskie otrzymał w 1897 r. w Krakowie. Po powrocie do diecezji krakowskiej był wikariuszem w Morawicy, ojcem duchownym w seminarium oraz proboszczem w Osielcu i Sucheju. 16 VI 1921 r. został mianowany biskupem tytularnym alindeńskim i biskupem pomocniczym w Tarnowie. Sakrę biskupią przyjął 11 IX 1921 r. z rąk bpa Leona Wałęgi. Pełnił funkcję rektora seminarium duchownego w Tarnowie (1921) i prepozytora kapituły katedralnej (od 1936). W 1939 r. został wikariuszem kapitulnym diecezji, a 24 IV 1940 r. otrzymał nominację na administratora apostolskiego diecezji tarnowskiej. Zmarł 29 IX 1943 r. B. Kumor, *Diecezja tarnowska*, s. 305-307; P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999. Słownik biograficzny*, wyd. 2, Warszawa 2000, kol. 208; A. Nowak, *Słownik biograficzny kapłanów diecezji tarnowskiej 1786-1985*, t. 1: *Biskupi i kanonicy*, [Tarnów 1999], s. 33-36.

³⁸ AAPrz, Teczka „Okupacja sowiecka 1939-1941”, b. sygn., Pismo Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu do Urzędu Skarbowego, brudnopis, [ok. XII 1939].

³⁹ AGZSSJW, Z. Łuc, Kronika Stowarzyszenia, s. 57-58, AAPrz, W. Tomaka, Kronika parafii katedry, t. 2, s. 55.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 176.

⁴² AGZSSJW, Z. Łuc, Kronika Stowarzyszenia, s. 58.

⁴³ Tamże, *passim*; S. Złonkiewicz, dz. cyt., s. 12. Na temat wojennych losów kapelana bpa Bardy zob. J. Kilar, *Historia Wielce Czcigodnego Obrazu Najśw. Serca Jezusowego w kościele parafialnym w Szówsku*, mps w ZWA, Przemyśl 1999, s. 3 i n.

a biskup celebrował Msze św. w kaplicy domowej. W związku z zajęciem domu przez Niemców i przeznaczeniem go na hotel, 13 lutego 1940 r. ordynariusz wraz z towarzyszącymi mu osobami przeniósł się do domu sióstr felicjanek przy ul. Grunwaldzkiej. Zamieszkiwał tam do 1 maja 1940 r., kiedy to i ten budynek zajęli Niemcy. Wówczas wprowadził się do wynajętego mieszkania u rodziny Dmytraków. Było to trzypokojowe mieszkanie z kuchnią. W jednym z pokoi urządzo- no kaplicę. Ten stan trwał do 6 listopada 1941 r., kiedy zniesiono granicę na Sanie i ordynariusz powrócił do pałacu biskupiego⁴⁴. Objął też wtedy władzę nad całą diecezją⁴⁵.

W czasie podziału diecezji bp Franciszek Barda utrzymywał koresponden- cję z bpem Wojciechem Tomaką oraz parafiami z sowieckiej strefy okupacyjnej. W jej przekazywaniu pośredniczyła s. Maria Tarsycja (Julia Mazur), felicjanka, która zaginęła w niejasnych okolicznościach⁴⁶. W liście bpa Bardy do ks. Jana Grochowskiego z 12 stycznia 1940 r. znalazły się wiadomości o sytuacji we wschod- niej części diecezji⁴⁷. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej i zajęciu miasta przez Wehrmacht, bp Wojciech Tomaka podjął starania o przepustkę do prawo- brzeżnego Przemyśla dla ordynariusza⁴⁸. Wobec sprzeciwu władz niemieckich, bp Barda pozostał na Zasaniu. Wówczas obydwaj biskupi do przesyłania korespon- dencji wykorzystywali pośrednictwo oficerów i żołnierzy niemieckich⁴⁹.

Po powrocie do prawobrzeżnej części Przemyśla (6 listopada 1941 r.) bp Bar- da podjął czynności pontyfikalne w katedrze przemyskiej⁵⁰. We wcześniejszym okresie celebrował liturgię pontyfikalną w kościele księży salezjanów na Zasa- niu⁵¹. Wyjeżdżał do seminarium w Brzozowie, aby udzielić święceń niższych i wyższych seminarzystom⁵². Z powodu braku połączenia kolejowego z Brzozo- wem, udawał się tam zazwyczaj furmanką⁵³.

Bp Barda dbał o duchowieństwo swej diecezji, prosił księży pracujących

⁴⁴AGZSSJW, Z. Łuc, Kronika Stowarzyszenia, s. 60, 65.

⁴⁵T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 178.

⁴⁶M. P. Lenart, *Siostry felicjanki (Opracowanie dla monografii pt. „Diecezja przemyska 1939-1945”)*, mps w ZWA, Rzym 1986, s. 19. S. Maria Tarsycja urodziła się 12 IV 1891 r. w Mirocinie. Do zgromadzenia wstąpiła w 1908 r., śluby wieczyste złożyła 23 VIII 1916 r. Pełniła obowiązki przedszkolanki w ochronkach dla dzieci. Była przełożoną domów: Kraków-Podgórze (1921-1922), Grzybów (1922-1928), Wieliczka-ul. Asnyka 1 (1934-1937), Przemyśl-ul. Waygarta (1937-1940). Zaginęła 30 IV 1940 r. Prawdopodobnie została porwana i zamordowana. Tamże, s. 31.

⁴⁷AMWSDPrz, Teczka „Korespondencja Ks. Bpa Fr. Bardy do Seminar. Duch. (1939-1944, listopad; 106 listów)”, sygn. MK 1, List bpa Bardy do ks. J. Grochowskiego z 12 I 1940 r., b.s.

⁴⁸AAPrz, W. Tomaka, Kronika parafii katedry, t. 2, s. 63.

⁴⁹AGZSSJW, Z. Łuc, Kronika Stowarzyszenia, s. 68.

⁵⁰Tamże; AAPrz, Kronika kolegium księży wikarych katedralnych, *passim*.

⁵¹AMWSDPrz, sygn. MK 1, List z 12 I 1940 r., b.s.

⁵²AAPrz, Kronika Seminarium Duchownego, b. sygn., *passim*. Zostały one omówione w roz- dziale II par. 3.

⁵³AGZSSJW, Z. Łuc, Kronika Stowarzyszenia, s. 65. Niekiedy dochodziło do humorystycz- nych sytuacji. Ks. R. Głodowski „mówił, że bardzo męczącą była ta jazda”, więc pewnego razu jedna z sióstr zakonnych „pożyczyła od kogoś powóz oszklony, zasłony w oknach także, jak były dawniej we dworach[prawdopodobnie karetę]. Ks. Biskup, aby nie odmówić pojechał tym powo-

w Przemyślu, by na ambonie nie poruszać spraw politycznych, ponieważ „szkoda księży”, dodając: „ja się będę narażał, od tego jestem”⁵⁴. O jego odwadze świadczy interwencja u władz niemieckich w sprawie Żydów-neofitów, dzięki czemu przynajmniej część z nich udało się uratować⁵⁵.

Tradycyjną formą kontaktu ordynariusza z duchowieństwem i wiernymi diecezji były listy pasterskie i okólniki. W diecezji przemyskiej ob. łac. już 4 lipca 1701 r. ukazał się pierwszy egzemplarz „Curendy” – pisma diecezjalnego o charakterze urzędowym. Na jego łamach zamieszczono listy pasterskie biskupów oraz rozporządzenia kurii i konsystorza⁵⁶. W 1901 r. bp Józef Sebastian Pelczar założył nowe pismo urzędowe – „Kronikę Diecezji Przemyskiej O. Ł”. Ukazywała się ona w miarę regularnie, a na jej łamach pojawiały się także artykuły o treści ascetyczno-religijnej, duszpasterskiej, publicystyki religijno-kościelnej, a także publikacje o charakterze naukowym⁵⁷. Wybuch II wojny światowej spowodował przerwę w wydawaniu czasopisma, która trwała aż do 1947 r.⁵⁸ Ostatni potrójny zeszyt (7-9) „Kroniki” ukazał się z datą: lipiec-wrzesień 1939 r.⁵⁹

W czasie II wojny światowej wprowadzono praktykę rozsyłania listów pasterskich i rozporządzeń najczęściej w formie maszynopisów, niekiedy maszynopisów powielanych oraz druków (bardzo rzadko). Sporządzano je – ze względu na trudne warunki okupacyjne – na papierze niskiej jakości. Niekiedy były to kopie wykonane na papierze przebitkowym⁶⁰. Rozsyłano je przez urzędy dziekańskie. Znaczna liczba okólników zachowała się w archiwach dekanalnych m. in. w archiwum dekanatu rzeszowskiego⁶¹. Pisma okólnie, wysyłane na parafie lub do urzędów dziekańskich uwierzytelniano pieczęcią prywatną biskupa, ewentualnie okrągłą lub nagłówkową pieczęcią kurii⁶².

Przed wybuchem II wojny światowej okazją do wydania listów pasterskich był Wielki Post⁶³. W czasie wojny bp Barda wydał sześć listów pasterskich, co obrazuje tab. nr 12.

zem jeden raz i powiedział, że więcej nie pojedzie, a ks. Głodowski mówił, że jak jechali, to ludzie stawali i pytali się, czyj to taki bogaty pogrzeb, kto umarł”. Tamże.

⁵⁴ ZWA, Relacja ks. J. Fiedenia z 30 X 1980 r., b.s.

⁵⁵ AAPrz, Ankiety wojenne, b. sygn., Ankieta parafii Przemyśl – Błonie; tamże, Kronika kolegium księży wikarych katedralnych, s. 18.

⁵⁶ A. Szal, *Tradycje czasopiśmiennicze diecezji przemyskiej*, w: *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*, t. III, red. J. Walkusz, Lublin 2004, s. 64-65.

⁵⁷ T. Śliwa, *Osiemdziesięciolecie „Kroniki Diecezji Przemyskiej”*, KDP, R. 67 (1981) z. 5-6, s. 127-128, 130.

⁵⁸ Tamże, s. 128. *Bibliografia katolickich czasopism religijnych w Polsce 1945-1989*, oprac. D. Wielgat, Lublin 1996, s. 43.

⁵⁹ Zob. KDP, R. 39 (1939) z. 7-8, passim.

⁶⁰ AAPrz, Okólniki diec. przem. 1939-1947, b. sygn., passim.

⁶¹ ADRz, Teczka „Dekanat rzeszowski 1916-1947”, b. sygn.

⁶² Tamże.

⁶³ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 188.

Tab. 12. Listy pasterskie bpa Franciszka Bardy wydane w czasie II wojny światowej

L.p.	Tematyka	Miejsce i data wydania	Rodzaj wydania
1.	[O miłosierdziu chrześcijańskim]*	Przemyśl (Deutsch-Przemyśl), 31 XI 1940	maszynopis powielany
2.	[O znajomości prawd wiary]	Przemyśl (Deutsch-Przemyśl), 6 IV 1941	maszynopis, maszynopis powielony
3.	List pasterski na Wielki Post [o cierpieniu]	Przemyśl, 30 I 1942	maszynopis powielony
4.	List pasterski na Wielki Post [o modlitwie]	Przemyśl, 6 I 1943	maszynopis powielany
5.	List pasterski na Wielki Post [o przykazaniu miłości]	Przemyśl, 16 I 1944	druk
6.	[O pokucie]	Przemyśl, 30 I 1945	maszynopis powielany

* List ten w dotychczasowej historiografii uważano za nieznaną. Odnaleziony został przez autora niniejszej pracy w AAPrz. Zob. T. Śliwa, *Barda Franciszek*, s. 82, poz. 27; tenże, *Diecezja przemyska*, s. 195, przyp. 66.

Podstawa źródłowa: AAPrz, Okólniki diec. przem. 1939-1947, b. sygn., passim; T. Śliwa, *Barda Franciszek (1880-1964)*, s. 82.

Dwa pierwsze listy odczytano tylko w zachodniej części diecezji. Drugi z nich 11 września 1941 r. bp Tomaka polecił odczytać we wschodniej części w ciągu dwóch niedziel⁶⁴. Pierwszy z nich bp Barda poświęcił miłosierdziu chrześcijańskiemu, co spowodowane było zniszczeniami wojennymi i zubożeniem społeczeństwa. Drugi z listów traktował o znajomości prawd wiary, a kolejny o cierpieniu. Wg ks. Tadeusza Śliwy motywem napisania tego listu były trudne warunki materialne diecezjan oraz atmosfera ogólnego przygnębienia⁶⁵. Kolejny (3) list traktował o modlitwie. Perspektywa zbliżającego się frontu w wyniku klęsk Wehrmachtu na froncie wschodnim oraz mordy Polaków dokonywane przez nacjonalistów ukraińskich na wschodnich krańcach diecezji narzuciły tematykę kolejnego listu – o przykazaniu miłości⁶⁶. Również po przesunięciu się frontu na zachód bp Barda wydał kolejny list nawiązujący tematyką do aktualnych wydarzeń – o pokucie.

W okólnikach przekazywano dokumenty i rozporządzenia Stolicy Apostolskiej, władz okupacyjnych (od lata 1944 r. – władz związanych z PKWN), a także ordynariusza. Okólniki bpa Bardy zawierają w znacznej mierze rozporządzenia władz okupacyjnych. Zarządzenia te dotyczyły również spraw związanych z kultem, m. in. tzw. iura stolae, czym zainteresowany był zarząd GG, a także spraw

⁶⁴ Tamże. Okólnik ten nie zachował się w zbiorach AAPrz.

⁶⁵ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 188-189.

⁶⁶ Tamże. Prawdopodobnie list ten powstał pod wpływem korespondencji bpa F. Bardy z mistyczką s. Robertą Babiak, służebniczką starowiejską. Zob. P. Synoś, *Trójca Święta w życiu duchowym s. Roberty Babiak († 1945)*, mps w zbiorach BKUL, Lublin 2009, s. 192-193.

mażeńskich dotyczących reichsdeutschów i volksdeutschów, katechizacji, spraw kancelaryjnych (metryk), rekwizycji dzwonnów kościelnych, redukcji świąt itd.⁶⁷

Przekazywano również zarządzenia kościelne odnośnie postu, ceremonii liturgicznych (np. puryfikacji), a także zachęty i odezwy np. w sprawie odnowienia uszkodzonej w 1941 r. katedry przemyskiej. Podawano również pod koniec danego roku intencje Apostolstwa Modlitwy i misyjne na nadchodzący rok⁶⁸. Na szczególną uwagę zasługuje okólnik z 18 października 1944 r., zachęcający kapłanów diecezji przemyskiej do wyjazdu na teren diecezji kamienieckiej i żytomierskiej⁶⁹. Warto również zaznaczyć, że bp Franciszek Barda wydał niepodpisany okólnik bez daty (wg notatki ks. J. Kwołka z 11 maja 1939 r.) o zachowaniu się duchowieństwa na wypadek wojny⁷⁰. Również podpisu nie posiada okólnik z 2 marca 1944 r. w sprawie zachowania się kapłanów wobec groźby utraty życia. Posiada on adnotację „ściśle poufne”⁷¹.

Zgodnie z kan. 340 par. 1 KPK, ordynariusz przesłał sprawozdanie o stanie diecezji w 1943 r., bowiem ostatnia relacja przed wybuchem wojny miała miejsce w 1938 r.⁷² Utrzymywał również łączność z metropolitą lwowskim abpem Bolesławem Twardowskim (1923-1944), np. w 1943 r. wystosował do niego list z prośbą o interwencję u abpa Andrzeja Szeptyckiego w sprawie mordów na Polakach dokonywanych przez nacjonalistów ukraińskich na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej⁷³. Ponadto brał zawsze udział w konferencjach biskupów GG zwoływanych przez kardynała Adama Sapiechę w Krakowie⁷⁴.

2. Biskup pomocniczy i jego uprawnienia na czas wojny i okupacji

Urząd biskupa pomocniczego (popularnie zwanego sufraganem) pojawił się w diecezji przemyskiej ob. łac. w 2. poł. XVII w. Biskup ten wspierał ordynariusza w czynnościach pontyfikalnych oraz w administrowaniu diecezją w ściśle określonym zakresie⁷⁵. Sufragania przemyska istniała do 1786 r., kiedy to zniosły ją władze austriackie. Przywróciła ją Stolica Apostolska w 1882 r. w wyniku starań bpa Łukasza Ostoi Soleckiego⁷⁶. Widzialnym znakiem roli tego urzędu w Koś-

⁶⁷ AAPrz, Okólniki diec. przem. 1939-1947, passim.

⁶⁸ Tamże.

⁶⁹ Tamże, Okólnik z 18 X 1944 r., l. 1991/44, poz. 1.

⁷⁰ Tamże, l. 32/Ord.

⁷¹ Tamże, teczka „Sprawy ukraińskie”, Okólnik z 2 III 1944, l. dz., b.s.

⁷² AAPrz, Relatio 1938; Relatio 1943; CIC, kan. 340 par. 1; F. Bączkowicz, dz. cyt., s. 514.

⁷³ AAPrz, Dziennik podawczy, 1943. Listu nie udało się odnaleźć w Archiwum Arcybiskupa Eugeniusza Baziaka w Krakowie. Relacja ks. J. Wołczańskiego z 29 X 2004 r.

⁷⁴ AAPrz, Relatio 1943, cap. IV, s. 3. Konferencje odbywały się w następujących terminach: 14 XI 1940, 5 V 1941, 23 VIII 1941, 4 V 1942 i 1 VI 1943 r. B. Kumor, *Arcybiskup Adam Stefan Sapieha jako metropolita krakowski (1925-1951)*, w: *Kardynał Adam Stefan Sapieha. Środowisko rodzinne, życie i dzieło*, red. S. Stępień, Przemysł 1995, s. 165.

⁷⁵ H. Borcz, *Archidiecezja przemyska. Zarys dziejów i organizacji*, s. 81. Zob. W. Góralski, *Biskup tytularny*, w: EK, t. 2, kol. 614-615.

⁷⁶ H. Borcz, *Archidiecezja przemyska. Zarys dziejów i organizacji*, s. 81-82.

ciele przemyskim był tron biskupa sufragana umieszczony w prezbiterium katedry⁷⁷.

Urząd biskupa pomocniczego diecezji w omawianym okresie pełnił Wojciech Tomaka, biskup tytularny Hellenopolis w Bitynii⁷⁸. Używał on herbu wyobrażającego na tarczy koronę otwarta a nad nią krzyż łaciński oraz dewizy „Regnum Christi”. Barwna wersja herbu nie jest znana. Posługiwał się również okrągłą pieczęcią osobistą, pośrodku której znajdował się herb z dewizą oraz napis na otoku: „WOJTECHUS TOMAKA EP[ISCO]PUS HELLENOPOLITANUS AUXIL[IARIS] PREMISLIENSIS LAT[INORUM]”⁷⁹.

Z uwagi na rolę, jaką odgrywał w diecezji przemyskiej w omawianym okresie, warto przyjrzeć się jego postaci. Urodził się 27 lutego 1875 r. w Trzebowniku k. Rzeszowa (parafia Staromieście). Szkołę powszechną ukończył w miejscowości rodzinnej, a w latach 1888-1895 uczęszczał do C. K. Wyższego Gimnazjum w Rzeszowie⁸⁰, gdzie cieszył się opinią bardzo zdolnego ucznia⁸¹.

Po egzaminie maturalnym wstąpił do Seminarium Duchownego w Przemyślu. Po zakończeniu studiów i formacji ascetycznej 8 czerwca 1899 r. otrzymał święcenia kapłańskie. Jako wikariusz pracował w parafiach Połomia i Łąka. Jesienią 1900 r. rozpoczął studia specjalistyczne z teologii na Papieskim Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie. Jednak po roku przeniósł się na prawo kanoniczne, uzyskując 3 lipca 1903 r. doktorat z tej dziedziny⁸². Po powrocie do diecezji otrzymał nominację na wikariusza parafii Odrzykoń, a 1 października 1903 r. – na kapelana bpa Pelczara. Funkcję tę pełnił przez dwa lata. W 1904 r. został ponadto zastępcą prefekta w Seminarium Duchownym, a w roku następnym (1905) podjął wykłady z prawa kanonicznego w Instytucie Teologicznym, które kontynuował do 1909 r. Był również katechetą przemyskich gimnazjów (do 1926 r. z przerwą w czasie I wojny światowej)⁸³.

Prowadził również działalność społeczną w założonym przez bpa Józefa Sebastiana Pelczara Związku Katolicko-Społecznym. Należał do Rady Diecezjalnej

⁷⁷ T. Łękawski, *Katedra przemyska wraz z kościołem filialnym Najświętszego Serca P. Jezusa*, Przemyśl 1906, s. XXIII.

⁷⁸ AAPrz, Relatio 1943, nr 1.

⁷⁹ AAPrz, Teczka „Okupacja sowiecka 1939-1941”, b. sygn., Zaświadczenie z 8 VI 1940 (l. 54/40), b.s.

⁸⁰ T. Śliwa, *Tomaka Wojciech (1875-1967)*, w: SPTK, t. 7, red. L. Grzebień, Warszawa 1983, s. 315; A. Wróbel, *Ksiądz Wojciech Tomaka (1875-1934). (Biografia)*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1985, s. 3-13; *Ksiądz biskup Wojciech Tomaka (1875-1967). Patron Szkoły Podstawowej w Trzebowniku*, Trzebownik 2001, s. 5-10. S. Folta, W. Kret, *Szkice z dziejów parafii św. Józefa w Staromieściu*, b.m.r., s. 39-40 (autorzy podkreślają zasługi bpa W. Tomaki dla parafii rodzinnej); J. Świeboda, *Collegium Ressoviense w życiu Polaków 1658-1983*, Rzeszów 1983, s. 56. Zob. S. Wilk, *Episkopat Kościoła katolickiego w Polsce*, s. 40, przyp. 205.

⁸¹ J. Świeboda, *Dzieje I Gimnazjum w Rzeszowie w latach 1786-1918*, Rzeszów 1984, s. 215.

⁸² PUGAR, Facoltà di Diritto Canonico, Cat. Prof. et Alumn. 1903, s. 33; T. Śliwa, *Tomaka Wojciech*, s. 315; *Ksiądz biskup Wojciech Tomaka*, s. 11-18; A. Wróbel, dz. cyt., s. 14-28. Podczas redagowania niniejszego biogramu wykorzystano również: S. Górecki, *Śp. Biskup Sufragan Dr Wojciech Tomaka (1875-1967). Wspomnienie pośmiertne*, KDP, R. 53 (1967) z. 3, s. 61-71.

⁸³ T. Śliwa, *Tomaka Wojciech*, s. 316; A. Wróbel, dz. cyt., s. 25-41.

związku oraz do zarządu Miejskiej Kasy Oszczędności w Przemyśle, a po I wojnie światowej prowadził działalność w zarządzie Składnicy Kółek Rolniczych i organizacjach młodzieżowych Akcji Katolickiej. Brał udział w pracach Związku Katechetów i Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyśle⁸⁴.

Był znanym i cenionym katechetą, dlatego w 1923 r. bp Pelczar mianował go wykładowcą pedagogiki i katechetyki w Diecezjalnym Instytucie Teologicznym. W latach międzywojennych był egzaminatorem diecezjalnym, a także przez kilka lat przewodniczącym komisji kwalifikacyjnej dla katechetów szkół średnich. W 1929 r. otrzymał nominację na wizytatora religii szkół przemyskich, brał udział w pracach Rady Szkolnej Powiatowej. Zasiadał również w Radzie Administracyjnej do zarządu majątkiem kościelnym w diecezji. Równocześnie pełnił szereg funkcji w sądzie biskupim. W latach 1926-1934 był oficjałem, a w latach 1942-1945 i 1950-1966 – prezesem trybunału II instancji. Jako prawnik brał udział w przygotowaniu synodu diecezjalnego (1955 r.). Ponadto, po II wojnie światowej, został przewodniczącym komisji diecezjalnej do spraw duszpasterstwa⁸⁵.

W uznaniu zasług dla diecezji w 1924 r. otrzymał kanonię w kapitule przemyskiej, 9 marca 1938 r. został jej prepozytem, a w 1925 r. został odznaczony tytułem papieskiego prałata domowego⁸⁶. 25 listopada 1933 r. papież Pius XI mianował go biskupem tytularnym hellenopolitańskim i biskupem pomocniczym łacińskiej diecezji przemyskiej⁸⁷. Konsekracji biskupiej udzielił mu bp Franciszek Barda 21 stycznia 1934 r. podczas swego ingresu do katedry przemyskiej. Współkonsekratorami byli: bp Franciszek Lisowski, ordynariusz tarnowski oraz bp pomocniczy archidiecezji lwowskiej Eugeniusz Baziak⁸⁸.

Zaangażowanie się ks. Wojciecha Tomaki w życie polityczne po stronie endecji przekreśliło jego kandydaturę na urząd biskupa przemyskiego, mimo że popierał go ówczesny nuncjusz apostolski w Polsce. W wyniku oporu ze strony rządu sanacyjnego urząd ten otrzymał bp Barda⁸⁹.

Jako sufragan w okresie międzywojennym zajmował się m. in. Akcją Katolicką (mianowany 5 lutego 1934 r. jej asystentem w diecezji)⁹⁰. Po śmierci bpa Franciszka Bardy († 1964 r.) pełnił urząd wikariusza kapitulnego diecezji⁹¹. Przed

⁸⁴ T. Śliwa, *Tomaka Wojciech*, s. 316.

⁸⁵ Tamże; A. Wróbel, dz. cyt., s. 25-41; *Ksiądz biskup Wojciech Tomaka*, s. 31-41.

⁸⁶ T. Śliwa, *Tomaka Wojciech*, s. 316.

⁸⁷ [Pius XI], *Bulla papieska w sprawie nominacji J. E. Księdza Biskupa Sufragana Dra Wojciecha Tomaki*, KDP, R. 34 (1934), z. 2, s. 21-25.

⁸⁸ *Objęcie rządów diecezji przez Jego Ekscelencję Najprzewiel. Ks. Biskupa Ordynariusza [!] Dra Franciszka Bardę i Jego intronizacja oraz konsekracja Jego Ekscelencji Ks. Biskupa Sufragana Dr. Wojciecha Tomaki*, KDP, R. 34 (1934) z. 2, s. 40-44; *Porządek nabożeństwa w katedrze przemyskiej ob. łać. w niedzielę dnia 21 stycznia 1934*, s. 9-16; K.R. Prokop, *Sukcesja apostolska pasterzy Kościoła przemyskiego*, s. 208.

⁸⁹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Rzeszowie, IPN-Rz-053/196, t.1, Teczka I Ewidencji operacyjnej „B”. Nazwisko i imię Tomaka Wojciech. Diecezja Przemyśl, nr arch. 3523/ES, k. 21.

⁹⁰ T. Śliwa, *Tomaka Wojciech*, s. 316.

⁹¹ Tamże, s. 316-317.

wojną należał do Komisji Szkolnej Episkopatu Polski (od 1936 r.)⁹².

Był powszechnie lubiany i szanowany⁹³. Jego twórczość pisarska pozostawała w związku z katechezą i działalnością w organizacjach katolickich. Zmarł 6 lutego 1967 r. i został pochowany w grobowcu kapitulnym na cmentarzu przemyskim⁹⁴.

W omawianym okresie bp Tomaka pełnił urząd wikariusza generalnego⁹⁵. Nominację na tę funkcję otrzymał on od bpa Bardy 5 lutego 1934 r.⁹⁶ Jako wikariusz generalny sufragana miał w całej diecezji na mocy swego urzędu w sprawach duchowych i doczesnych tę samą jurysdykcję, jaką ma biskup diecezjalny z prawa zwyczajnego (CIC, can. 368, par. 1) lub na podstawie stałych upoważnień⁹⁷. Wikariusz generalny jest ordynariuszem miejscowym i posiada władzę zwyczajną, lecz zastępczą⁹⁸.

Władza ta wg KPK podlegała jednak pewnym ograniczeniom. Nie miał władzy w sprawach, które ordynariusz zastrzegł lub dla których kodeks żądał szczególnego zlecenia. Tylko za specjalnym zleceniem wikariusz generalny mógł m. in. inkardynować lub ekskardynować duchownych (CIC, can. 113), obsadzać urzędy (CIC, can. 152,455), usuwać wikariuszy parafialnych (CIC, can. 477), zwoływać synod diecezjalny (CIC, can. 357), erygować stowarzyszenia kościelne (CIC, can. 686), zezwalać na zawarcie małżeństw tajnych (CIC, can. 1104), konsekrować miejsca święte (CIC, can. 1155), zezwalać na budowę kościoła (CIC, can. 1162), erygować, łączyć i nadawać beneficja (CIC, can. 1414, 1423, 1432)⁹⁹. Były jednak sprawy, gdzie nie mógł wykonywać władzy, a zlecenie specjalne nie wystarczało (mianowanie kanoników honorowych, zakładanie zgromadzeń zakonnych itp.)¹⁰⁰.

Wikariusz generalny nie posiadał z mocy urzędu władzy ustawodawczej, sądowniczej i karnej. Posiadał jedynie władzę administracyjną i jurysdykcję do sprawowania na całym terytorium diecezji oraz władzę rozgrzeszania, w tym m.in. z grzechów zastrzeżonych ordynariuszowi oraz Stolicy Apostolskiej¹⁰¹.

Według prawa kościelnego wikariusz generalny stanowi niejako jedną osobę z biskupem ordynariuszem, jest jego *alter ego*, dlatego od decyzji wikariusza generalnego można odwołać się tylko do Stolicy Apostolskiej, chociaż ordynariusz ma prawo zmiany jego zarządzeń i dekretów administracyjnych. Do obowiązków wikariusza generalnego należy informowanie biskupa diecezjalnego o ważniej-

⁹² J. Szczepaniak, *Komisja Szkolna Episkopatu Polski 1928-1938*, w: *Materiały i studia do dziejów nauczania i wychowania religijnego*, t. 2, red. tenże, s. 126 i nast.

⁹³ T. Śliwa, *Tomaka Wojciech*, s. 317.

⁹⁴ Tamże; *[Nekrolog bpa W. Tomaki]*, KDP, R. 53 (1967) z. 3, s. 60; *Ksiądz biskup Wojciech Tomaka*, s. 76.

⁹⁵ AAPrz, Relatio 1943, nr 1 i 35.

⁹⁶ T. Śliwa, *Tomaka Wojciech*, s. 316.

⁹⁷ F. Bączkiewicz, dz. cyt., t. 1, s. 530.

⁹⁸ Tamże.

⁹⁹ Tamże.

¹⁰⁰ Tamże.

¹⁰¹ F. Bączkiewicz, dz. cyt., t. 1, s. 531.

szych sprawach i konsultowanie niektórych zagadnień. Zgodnie z KPK nie powinien nigdy używać swej władzy wbrew zamiarom i woli biskupa diecezjalnego (CIC, can. 369)¹⁰².

Podział diecezji w 1939 r. pomiędzy dwóch agresorów i sprawowanie władzy we wschodniej części diecezji przez bpa Tomakę, sprawiło, że był on uważany za „współrządcę” diecezji¹⁰³. Koncepcję podziału władzy w diecezji w warunkach dwóch okupacji sankcjonowało pismo Stolicy Apostolskiej z 29 listopada 1939 r., nadające nadzwyczajne uprawnienia biskupom diecezjalnym na terenie zajęтым przez Armię Czerwoną. Według tegoż pisma w przypadku podziału diecezji między dwóch agresorów, ordynariusz powinien ustanowić swego wikariusza dla zajętego przez Sowieców obszaru i przyznać mu wszystkie uprawnienia nadzwyczajne¹⁰⁴. Ponadto bpowi Wojciechowi Tomace, jako wikariuszowi generalnemu, przysługiwało prawo wykonywania reskryptów papieskich wysłanych do ordynariusza¹⁰⁵.

Należy przypuszczać, że podczas spotkania z ordynariuszem na Zasaniu 22 września 1939 r., otrzymał ogólne zlecenie do spraw, do których potrzebne było specjalne zlecenie, tym bardziej, że według kanonistów wystarczyło, by było ono dane ustnie i nie trzeba było poszczególnych spraw wyliczać, można było użyć ogólnej formuły¹⁰⁶. Analiza zawartości dziennika podawczego kancelarii kurii wschodniej części diecezji potwierdza fakt otrzymania *mandatum speciale* od ordynariusza, bowiem jako wikariusz generalny bp Wojciech Tomaka dokonywał przenosin wikariuszów, obsadzał urzędy kościelne, np. 3 lutego 1940 r. mianował ks. dra Hieronima Kocyłowskiego rektorem kościoła Najświętszego Serca Pana Jezusa w Przemyślu¹⁰⁷. Powierzał również opiece duszpasterskiej małe parafie – proboszczom i administratorom większych¹⁰⁸.

Bp Tomaka nie używał jednak tytułu „współrządcy”. Okólniki dla części diecezji, która znajdowała się pod jego zarządem, podpisywał jako wikariusz generalny¹⁰⁹. Zakres jego władzy rozszerzyło wydatnie nadanie nadzwyczajnych uprawnień biskupom diecezjalnym na terenie Polski zajętych przez Armię Czerwoną z 29 listopada 1939 r. Tekst nadzwyczajnych uprawnień otrzymał on za pośrednictwem arcybiskupa lwowskiego obrządku grekokatolickiego Andrzeja

¹⁰² Tamże.

¹⁰³ M. Grzebień, Książd biskup Wojciech Tomaka – sufragan przemyski (1875-1934-1967), mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1987, s. 27 i nast.

¹⁰⁴ AAPrz, Okólniki diec. przem. 1939-1947, Okólnik bpa W. Tomaki dla wschodniej części diecezji zawierający pismo Stolicy Apostolskiej, b. daty, b. podpisu, nr III; M. Dębowska, *Nadzwyczajne uprawnienia dla biskupów diecezjalnych na terenach RP zajętych przez wojska radzieckie w 1939 roku*, ABMK, T. 78 (2002), s. 55.

¹⁰⁵ F. Bączkiewicz, dz. cyt., t. 1, s. 531.

¹⁰⁶ Zob. AAPrz, W. Tomaka, Kronika parafii katedry, t. II, s. 55; F. Bączkiewicz, dz. cyt., t. 1, s. 530.

¹⁰⁷ AAPrz, Protokół czynności Kurii Biskupiej wschodniej części diecezji z lat 2 I 1940-7 XI 1941, b. sygn., nr 13/1940, 17/1940, 54/1940.

¹⁰⁸ Tamże, nr 52/1940, 55/1940.

¹⁰⁹ AAPrz, Okólniki diec. przem. 1939-1947, b. sygn., passim.

Szeptyckiego¹¹⁰. Rozesłano je w formie okólnika do parafii w sowieckiej strefie okupacyjnej, bez żadnej adnotacji dotyczącej osoby bpa Tomaki. Z notatek ks. Jana Kwolka wynika, że „współrzędca” wschodniej części diecezji udzielił tych uprawnień kapłanom w ograniczonym zakresie¹¹¹. Jako posiadający sakrę biskupią mógł celebrować Mszę św. pontyfikalną bez pończoch, tunicelli, dalmatyki i rękawiczek, gdyby nie mógł korzystać z tych przedmiotów¹¹².

Po opuszczeniu przez bpa Franciszka Bardę prawobrzeżnego Przemyśla (22 września 1939 r.), bp Wojciech Tomaka przeniósł się ze swego mieszkania w domu kapitulnym (ul. Kapitulna 4) i zamieszkał w pałacu biskupim. Uczynił to na prośbę ordynariusza, aby pałac uchronić od zajęcia przez Sowieców¹¹³. Po zajęciu prawobrzeżnego Przemyśla Sowieci zarekwirowali bpowi Tomace radio. Stało się to z inspiracji kolaborujących Żydów. Po powrocie ordynariusza do prawobrzeżnego Przemyśla (listopad 1941 r.) sufragan przeniósł się do swego dawnego mieszkania¹¹⁴.

Władze sowieckie ograniczyły pole działalności bpa Tomaki. Jego listy i okólniki mogły ukazywać się za zgodą władz miasta¹¹⁵. Dlatego też „współrzędca” diecezji wydawał je bardzo rzadko, np. 12 października 1939 r. przekazał kapłanom wschodniej części diecezji władze udzielane duchownym diecezji przemyskiej przez bpa Bardę 8 września tegoż roku¹¹⁶. Przekazywał również nadzwyczajne uprawnienia dla biskupów i kapłanów w sowieckiej strefie okupacyjnej udzielone przez Stolicę Apostolską. Niektóre z okólników były podpisane jego imieniem i nazwiskiem z podaniem funkcji. Pisma okólne bpa Tomaki zostały sporządzone w formie maszynopisów w języku łacińskim¹¹⁷. W związku z ograniczeniami ze strony Sowieców, bp Tomaka najczęściej wydawał zarządzenia w formie ustnej¹¹⁸.

Mimo izolacji obu stref okupacyjnych, sufragan usiłował nawiązać kontakt z ordynariuszem. Z jego zapisów w „Kronice parafii katedralnej” wynika, że trzykrotnie przesyłał listy do bpa Bardy (30 czerwca, 3 lipca i 9 lipca 1940 r.)¹¹⁹. Na początku maja 1940 r. przekazał również ordynariuszowi ustną relację o stanie

¹¹⁰ M. Dębowska, *Nadzwyczajne uprawnienia*, s. 41; T. Śliwa, *Kontakty metropolity Szeptyckiego ze Stolicą Apostolską w okresie II wojny światowej w świetle „Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale”*, „Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej”, T. 1 (1994), s. 196; tenże, *Nadzwyczajne uprawnienia duszpasterskie kapłanów katolickich w Związku Radzieckim w okresie II wojny światowej*, PCh, T. 9 (2001), s. 448.

¹¹¹ Tamże. Zob. AAPrz, [Teczka ks. J. Kwolka], b. sygn., notatki luźne na marginesie tekstu uprawnień, k. 1-27.

¹¹² AAPrz, Okólniki diec. przem. 1939-1947, b. sygn., Okólnik bpa W. Tomaki dla wschodniej części diecezji zawierający pismo Stolicy Apostolskiej, b. podpisu, b. daty, nr 1 a.

¹¹³ AAPrz, W. Tomaka, Kronika parafii katedry, t. 2, b. sygn., s. 55.

¹¹⁴ Tamże; M. Grzebień, dz. cyt., s. 28.

¹¹⁵ Tamże

¹¹⁶ AAPrz, Okólniki diec. przem. 1939-1947, b. sygn., Okólniki bpa F. Bardy z 8 IX 1939 r. (l. 4903), b. s.; tamże, Okólniki bpa W. Tomaki z 12 X 1939 r. (l. 4954), b. s.

¹¹⁷ Zob. tamże.

¹¹⁸ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 176.

¹¹⁹ AAPrz, W. Tomaka, Kronika parafii katedry, t. 2, s. 61 i 64.

wschodniej części diecezji za pośrednictwem Karoliny Lanckorońskiej, która 3 maja tegoż roku przeszła w Przemyślu do niemieckiej strefy okupacyjnej¹²⁰.

Biskup Tomaka bardzo realnie oceniał sytuację Kościoła pod rządami Sowietów¹²¹. Dzięki jego postawie nie udało się im znacjonalizować pałacu biskupiego¹²². Ówczesne władze zezwoliły mu również na sprawowanie liturgii w prywatnej kaplicy biskupów przemyskich¹²³. Sufragan sprawował też czynności pontyfikalne w katedrze przemyskiej, np. w każdą niedzielę celebrował Mszę świętą o godz. 8.00 i głosił kazania na Mszy św. o godz. 9.00 (po opuszczeniu przez ks. Lewkowicza sowieckiej strefy okupacyjnej), a także kazania w uroczystości¹²⁴. Przemawiając, bp Tomaka odnosił się do konkretnej perykopy ewangelicznej lub myśli religijnej i stosował do danej sytuacji życiowej¹²⁵.

Jako wikariusz generalny bp Wojciech Tomaka wizytował również w czasie wojny parafie. Czynności te podejmował dopiero po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej, bowiem w warunkach okupacji radzieckiej były one niemożliwe. Po zniesieniu granicy na Sanie, na mocy decyzji H. Franka, do końca 1941 r. sufragan zwizytował 10 parafii (Bukowsko, Dudyńce, Komańcza, Mrzyglód, Niebieszczany, Nozdrzec, Sanok, Zagórz, Rozwadów, Nisko). W roku następnym (1942) wizytował dekanaty: miechociński i rozwadowski, a w 1943 – rzeszowski i jasielski¹²⁶.

Wizytacje miały bardzo skromną oprawę w porównaniu z okresem międzywojennym, a w dekanacie rzeszowskim wskutek warunków okupacyjnych wizytacja „odbyła się w czasie skróconym i musiała się ograniczyć do rzeczy tylko koniecznych”¹²⁷. Zawsze jednak była okazją do udzielenia sakramentu bierzmowania, np. w dekanacie rzeszowskim podczas wizytacji 13 parafii w dniach 11-21 sierpnia 1943 r. sufragan udzielił tegoż sakramentu 12 443 wiernym¹²⁸.

W czasie wojny bp W. Tomaka otrzymał nominację na sufragana diecezji lu-

¹²⁰ K. Lanckorońska, dz. cyt., s. 58-59.

¹²¹ Tamże.

¹²² Zob. AAPrz, Teczka „Okupacja sowiecka 1939-1941”, Notatka bpa W. Tomaki, b. daty, b.s.

¹²³ AAPrz, W. Tomaka, Kronika parafii katedry, t. 2, s. 60.

¹²⁴ S. Dudziński, dz. cyt. (w druku).

¹²⁵ AAPrz, W. Tomaka, Kronika parafii katedry, t. 2, s. 65 i 68.

¹²⁶ AAPrz, [Dziennik podawczy Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu] 1940-1942, b. sygn., nr 1284/42 i 2304/42; M. Grzebień, dz. cyt., s. 39.

¹²⁷ ADRz, Teczka „Akta dekanatu rzeszowskiego 1916-1947”, b. sygn., Dekret powizytacyjny dla dekanatu rzeszowskiego z 29 X 1943 r., b.s.

¹²⁸ Tamże; Z. K. Wójcik, *Dekanat rzeszowski w latach 1939-1944*, s. 272-273. W parafii Boguchwała wizytacja miała następujący przebieg: „Przyjęcie odbyło się wprawdzie bez banderii i triumfalnej bramy, bo sobie ks. biskup tego nie życzył, ale przyozdobiono kościół, zbudowano tron ładny dla ks. biskupa w kościele i przyjęto go przy wielkim udziale bardzo serdecznie. Toteż ks. biskup przemówił do parafian bardzo serdecznie [...] Następnie odprawił Mszę św. w intencji parafian, bo przyjechał rano, a po Mszy św. odbyła się katechizacja dzieci i bierzmowanie. Do bierzmowania przystąpiło ponad 800 parafian. Po obiedzie odjeżdżał do sąsiedniej parafii; do Zabierzowa, a po drodze odwiedził fabrykę porcelany [w Boguchwale], gdzie jak sam zaznaczył, odniósł miłe wrażenie w zetknięciu się z personelem fabrycznym”. AP w Boguchwale, Kronika parafii Boguchwała, b. sygn., b.s.

ckiej. Stało się to w styczniu 1944 r., kiedy do Kresów Wschodnich zbliżała się Armia Czerwona. Wtedy to Pius XII mianował Wojciecha Tomakę biskupem pomocniczym w Łucku i na wypadek wakansu stolicy biskupiej nadał mu władzę administratora apostolskiego (*ad nutum Sanctae Sedis*) z uprawnieniami biskupa diecezjalnego. Taką samą władzę otrzymał bp Tomaka na terytorium diecezji pińskiej (całym lub jego części), które miało się znaleźć pod panowaniem sowieckim¹²⁹. O decyzji papieża bpa Tomakę miał powiadomić nuncjusz berliński¹³⁰. Nominacja ta miała miejsce, ponieważ Stolica Apostolska nie posiadała wiadomości o losie tamtejszego ordynariusza bpa Adolfa Szelażka¹³¹.

Wiadomość o decyzji Stolicy Apostolskiej dotarła do Przemyśla przed 11 lutego 1944 r. Jednak bp Tomaka nie objął rządów z powodu niemożności dotarcia na Wołyń, położony poza granicami Generalnego Gubernatorstwa na terenie Komisarjatu Rzeszy Ukraina¹³². Ponadto wg jego informacji ordynariusz łucki mógł wykonywać swój urząd. W związku z tym 11 lutego 1944 r. bp Tomaka prosił o cofnięcie tej nominacji¹³³. Warto dodać, że bp Szelażek w piśmie skierowanym do papieża Piusa XII tłumaczył, że bp Tomaka nie jest odpowiednim kandydatem na sufragana łuckiego z racji wieku¹³⁴.

Prawdopodobnie jedyną czynnością pontyfikalną bpa Wojciecha Tomaki w odniesieniu do diecezji łuckiej było udzielanie święceń kapłańskich ks. Andrzejowi Jankowskiemu z tej diecezji 27 września 1944 r. w katedrze przemyskiej za pozwoleniem bpa Adolfa Szelażka¹³⁵.

Postawę bpa Tomaki w czasie okupacji sowieckiej, a następnie niemieckiej dobitnie charakteryzuje opinia zamieszczona przez ordynariusza w relacji o stanie diecezji: „vicarius generalis [...] suo munere fideliter, prudenter omni cum diligentia, fungitur”¹³⁶.

¹²⁹ Actes 3/II, Le Card. Maglione au Nonce à Berlin Orsenigo, 31 I 1944, nr 549; M. Grzebień, dz. cyt., s. 30; M. Dębowska, *Kościół katolicki na Wołyniu*, s. 93.

¹³⁰ Actes 3/II, nr 549.

¹³¹ Zob. Hiérarchie catholique des provinces ecclésiastiques des Lettonie, Lithuanie, Pologne. Annuaire Pontificio 1939-1945, w: Actes 3/II, s. 926; K. R. Prokop, *Sylwetki biskupów łuckich*, Biały Dunajec-Ostróg 2001, s. 210.

¹³² „Etenim omnis communicatio cum Dioecesi Luceoriensi, quae extra fines Generalis Gubernii est posita, jam dudum erat impedita, nunc autem perempta est totaliter. Nec possibile apparet aliquam partem istius Dioecesis petere, quia regio illa actionibus bellicis plene occupatur.” Tamże, La nonce à Berlin Orsenigo au cardinal Maglione, nr 555 (annexe, Przemyśl, 11 II 1944); P. Blet, *Pius XII i druga wojna światowa w tajnych archiwach watykańskich*, przeł. E. Król-Cebulska, Katowice 2000, s. 148; S. Zych, *Huta Polańska*, s. 32, przyp. 50.

¹³³ Tamże.

¹³⁴ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, sygn. IPN BU 177/559/1/1 (Protokół z przesłuchania bpa A. Szelażka z 27 II 1945 r. przez władze sowieckie, kserokopia). Listy od biskupów: F. Bardy i W. Tomaki w sprawie tej nominacji władze sowieckie uznały za dowody działalności ordynariusza łuckiego jako „szpiega Watykanu”. Tamże. Zob. M. Dębowska, *Kościół katolicki na Wołyniu*, s. 94.

¹³⁵ A. Sudół, *Moja droga do kapłaństwa. Małe seminarium w Przemyślu 1936-1939. Seminarium Duchowne Przemyskie w Lesie Brzozowskim 1940-1945*, b.m.r., s. 151-152; J. Niemiec, *Przemyskie Seminarium Duchowne w Brzozowie*, s. 88.

¹³⁶ AAPrz, Relatio 1943, nr 35.

3. Kuria Biskupia¹³⁷

Tę instytucję tworzą osoby pomagające ordynariuszowi w zarządzie diecezją. Według kan. 363 KPK są nimi: wikariusz generalny, oficjał, kanclerz, promotor sprawiedliwości, obrońca węzła małżeńskiego i święceń, sędziowie synodalni i egzaminatorzy synodalni, proboszczowie konsultorzy, audytorzy, notariusze i woźni. W administrowaniu diecezją ordynariusza wspierają: wikariusz generalny, kanclerz, egzaminatorzy synodalni, proboszczowie konsultorzy i notariusze. Pozostali urzędnicy wchodzili w skład sądu biskupiego¹³⁸.

Urzędników kurii mianował ordynariusz. Nie posiadał takiej władzy wikariusz generalny, chyba że zostało mu to zlecone przez biskupa diecezjalnego. Nominacji należało dokonać na piśmie (CIC, can. 364 § 1)¹³⁹. Do ogólnych obowiązków urzędników kurii należało: złożenie na ręce biskupa przysięgi wierności, wykonywanie swych czynności z „uległością” względem biskupa i zgodnie z prawem oraz zachowanie tajemnicy urzędowej (CIC, can. 364 § 2)¹⁴⁰.

Budynek Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu mieścił się przy ul. Katedralnej 20 a. Jesienią 1939 r. został on znacjonalizowany przez władze sowieckie. Sowieci zarekwirowali wtedy powielacz z podstawą, 2 maszyny do pisania oraz zapas opału (185 „koszów półmetrowych” węgla i koksu)¹⁴¹. Przechowywany osobno w dawnym kolegium jezuickim (pl. Czackiego 10) dział registratury z XVIII-XX w. został spalony w zimie 1939/1940 r.¹⁴² Prawdopodobnie zniszczono również inne akta kurii. Budynek odzyskano po wkroczeniu Wehrmachtu do prawobrzeżnego Przemyśla (1941 r.). Był jednak poważnie zdewastowany, a prace remontowe trwały jeszcze w 1943 r.¹⁴³

W myśl prawa kanonicznego najważniejszym współpracownikiem ordynariusza w zarządzaniu diecezją jest wikariusz generalny¹⁴⁴. W latach poprzedzających wybuch II wojny światowej urząd ten pełnił bp Wojciech Tomaka. Według prawa w diecezji powinien być tylko jeden wikariusz generalny¹⁴⁵. Podział diecezji przemyskiej ob. łac. na dwie strefy okupacyjne wymusił na bpie Franciszku Bardzie zamianowanie wikariuszów generalnych spośród kapłanów diecezjalnych.

¹³⁷ Nazwa tej instytucji utrwaliła się ostatecznie w 1927 r. Wcześniej (od 1925 r.) nazywano ją kurią diecezjalną. J. Tarnawski, *Diecezja przemyska*, s. 117, przyp. 75. W relacji do Rzymu z 1943 r. nosi ona nazwę „Curia dioeciesana”. AAPrz, *Relatio* 1943, cap. V, s. 3.

¹³⁸ F. Bączkiewicz, dz. cyt., t. 1, s. 525. Urzędy związane z władzą sądowniczą zostaną omówione w rozdz. III par. 2. F. Bączkiewicz wymienia następujące urzędy odnoszące się do władzy sądowniczej: oficjał, promotor sprawiedliwości, obrońca węzła, sędziowie synodalni, kursorzy i woźni. Tamże.

¹³⁹ Tamże, s. 526.

¹⁴⁰ Tamże.

¹⁴¹ AAPrz, *Teczka „Okupacja sowiecka 1939-1941”*, b. sygn., [Wykaz zarekwirowanych przedmiotów z Kurii Biskupiej], b. daty, b.s.

¹⁴² Tamże, *Teczka „Archiwum. Zabranie i starania o zwrot”*, b. sygn., [Relacja ks. J. Kwołka o zniszczeniach sowieckich], b.s.

¹⁴³ AAPrz, *Relatio* 1943, nr 37.

¹⁴⁴ Urząd ten został opisany w poprzednim paragrafie.

¹⁴⁵ F. Bączkiewicz, dz. cyt., t. 1, s. 258-259.

W myśl prawa przysługiwały im na czas trwania urzędu przywileje i odznaki protonotariusza apostolskiego tytularnego¹⁴⁶.

Bp Barda, po przejściu na teren okupacji niemieckiej, zamianował 22 września 1939 r. wikariuszem generalnym wschodniej części diecezji ks. Tomasza Wąsika, ponieważ sądził, że bp Tomaka przeszedł na teren okupacji niemieckiej. Po rozmowie z sufraganem, ordynariusz wycofał tę nominację¹⁴⁷.

Wschodnia (sowiecka) część diecezji posiadała jednego wikariusza generalnego, natomiast w niemieckiej strefie okupacyjnej kilku kapłanów pełniło tę funkcję.

Podczas pobytu w Brzozowie bp Barda (28 września 1939 r.) zamianował wikariuszem generalnym ks. Jana Grochowskiego¹⁴⁸. Ks. Grochowski pełnił urząd

¹⁴⁶ CIC, can. 370 § 2.

¹⁴⁷ AAPrz, W. Tomaka, Kronika parafii katedry, t. 2, b. sygn., s. 55. Ks. Tomasz Wąsik (1878-1951) urodził się w rodzinie chłopskiej 5 X 1878 r. w Kamieniu (w powiecie niżańskim). W latach 1893-1900 uczęszczał do gimnazjum w Rzeszowie, gdzie zdał maturę. W latach 1900-1904 studiował w Instytucie Teologicznym w Przemyślu jako alumn tamtejszego seminarium. Świecenia kapłańskie otrzymał 26 VI 1904 r. w przemyskim kościele katedralnym. Jako neoprezbiter otrzymał wikariat w Krośnie, a od 1 I 1905 r. był sekretarzem Konsystorza Biskupiego ob. łac. w Przemyślu. W latach 1906-1909 odbył studia w Wiedniu, które uwieńczył doktoratem 16 VII 1909 r. Po powrocie do diecezji pełnił urząd sekretarza w Konsystorzu, a następnie został pomocnikiem katechety w II Gimnazjum w Przemyślu. W r. szkolnym 1910/11 złożył egzamin na prefekta szkół średnich i objął posadę katechety w tym gimnazjum (do 1934 r.). Równocześnie w latach 1911-1933 pełnił obowiązki rektora tzw. Małego Seminarium w Przemyślu (Collegium Marianum). W 1925 r. otrzymał kanonię gremialną w kapitule katedralnej oraz funkcję radcy i referenta kurii, a w następnym (1926) roku – promotora sprawiedliwości w sądzie biskupim oraz egzaminatora prosynodalnego. 9 III 1938 r. otrzymał w kapitule scholasterię. W czasie okupacji pełnił funkcję administratora parafii Blizne (do 1948 r.). Był zasłużonym pedagogiem, co doceniły władze II Rzeczypospolitej, nadając mu order Polonia Restituta. Zmarł 26 II 1951 r. w Przemyślu, tam też został pochowany. AAPrz, Tabela służbowa ks. Tomasza Wąsika, b. sygn., b.s.; Ks. Wąsik Tomasz, KDP, R. 47 (1961), s. 157-158; J. Smółka, dz. cyt., s. 119; J. Świeboda, *Dzieje I Gimnazjum w Rzeszowie*, s. 215.

¹⁴⁸ AAPrz, Protokół czynności 1939, b. sygn. nr 5, s. 170-171; T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 176. Ks. Jan Grochowski urodził się 18 XI 1886 r. w Gliniku Polskim k. Jasła (parafia Tarnowiec). Po ukończeniu szkoły powszechnej w Tarnowcu, jesienią 1899 r. rozpoczął naukę w gimnazjum w Jasle. Edukację kontynuował w gimnazjum przemyskim jako alumn Małego Seminarium. Po maturze (1907) wstąpił do Seminarium Duchownego w Przemyślu i rozpoczął studia na tamtejszym Instytucie Teologicznym. Po ukończeniu drugiego roku został skierowany przez bpa J. S. Pelczara na studia do Rzymu. Kontynuował je na Wydziale Teologii Uniwersytetu Gregoriańskiego. Po czteroletnim pobycie w Wiecznym Mieście uzyskał doktorat z teologii (1913). W tym samym roku otrzymał święcenia kapłańskie w kościele oo. redemptorystów w Mościskach. Po święceniach pełnił funkcję sekretarza bpa Pelczara. W 1915 r. pracował jako wikariusz w parafii katedralnej, a od następnego (1916) roku pełnił ponownie funkcję kapelana biskupa przemyskiego. Następnie bp Pelczar mianował go ojcem duchownym w seminarium (1921). Funkcję tę pełnił do 1934 r. Był również wykładowcą Instytutu Teologicznego. W latach 1934-1944 był rektorem seminarium. Otrzymał również kanonię w kapitule katedralnej (1934). W 1948 r. został administratorem parafii katedralnej, a w roku następnym – jej proboszczem z prezydentury kapituły katedralnej. Pełnił również szereg funkcji w Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu. W 1953 r. został zmuszony przez władze komunistyczne do opuszczenia Przemyśla. Powrócił do stolicy diecezji dopiero w 1957 r. Przed

wikariusza generalnego i równocześnie funkcję rektora seminarium. Rezydował w Brzozowie. W Archiwum Generalnym Zgromadzenia Sióstr Św. Michała Archaniola w Miejscu Piastowym zachowały się pisma ks. Grochowskiego jako wikariusza generalnego w sprawie ślubów czasowych i wieczystych sióstr z 25 września 1940 i 13 października 1941 r. Należy przypuszczać, że uprawnienia ks. Grochowskiego wygasły po objęciu rządów w całej diecezji przez bpa Franciszka Bardę (listopad 1941 r.)¹⁴⁹.

Po powrocie do lewobrzeżnego Przemyśla w 1939 r. ordynariusz zamianował wikariuszem generalnym ks. Romana Głodowskiego, kanclerza kurii niemieckiej strefy okupacyjnej¹⁵⁰. Ks. Głodowskiego wspierał w pełnieniu urzędu wikariusza generalnego ks. Edward Sandałowski, kanonik kapituły katedralnej, mianowany 31 października 1940 r. prowikariuszem generalnym¹⁵¹.

śmiercią został tajnym szambelanem Jana XXIII. Zmarł 17 VIII 1959 r. w Przemyśle i tam został pochowany. AAPrz, Tabela służbowa ks. J. Grochowskiego, b. sygn.; A. Sudoł, *Moja droga do kapłaństwa*, s. 152-153; [F. Misiąg], *Śp. Ks. Dr Jan Grochowski (1886-1959)*, KDP, R. 45 (1959) z. 10-12, s. 241-250; J. Pruchnik, Ks. Jan Grochowski (1886-1959), mps w zbiorach BMWSDPrz, Lublin 1987, passim.

¹⁴⁹ Archiwum Generalne Zgromadzenia Sióstr Św. Michała Archaniola w Miejscu Piastowym (dalej AGZSMAMP), [Korespondencja z Kurią Biskupią ob. łac. w Przemyśle], b. sygn. W 1943 r. korespondencję w tej sprawie ze zgromadzeniem prowadził bp F. Barda. Tamże, Pismo Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyśle do ks. W. Janowicza, micality z 5 IV 1943 r., b.s.

¹⁵⁰ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 176. Ks. Roman Głodowski urodził się 7 VIII 1891 r. w Hermanowej k. Rzeszowa (par. Tyczyn). Po ukończeniu II Gimnazjum w Rzeszowie i zdaniu matury (1912) rozpoczął studia na Instytucie Teologicznym w Przemyśle i formację w tamtejszym Seminarium Duchownym. 6 V 1917 r. otrzymał święcenia kapłańskie. Następnie pełnił funkcję wikariusza w Łańcucie, a następnie katechety gimnazjalnego w Brzozowie. Jesienią 1923 r. rozpoczął studia na Uniwersytecie Warszawskim w zakresie bibliistyki. Obronił doktorat z teologii 25 VI 1927 r. W tym samym roku otrzymał urząd administratora parafii Łomna. W latach 1928-1930 studiował na Instytucie Biblijnym w Rzymie. Po powrocie do diecezji otrzymał nominację na profesora teologii pastoralnej Instytutu Teologicznego w Przemyśle, zaś w roku następnym objął wykłady z Pisma św. Starego Testamentu i prowadził je do 1967 r. (z przerwami w 1940 i 1945 r.). W okresie okupacji, w roku akademickim 1942/1943 wykładał historię Kościoła, a w latach 1947-1953 uczył również języka greckiego i hebrajskiego. Ponadto w latach 1933-1936 był rektorem tzw. Małego Seminarium w Przemyśle. W Kurii Biskupiej pełnił szereg odpowiedzialnych funkcji: sędziego prosynodalnego (mian. 1934 r.), egzaminatora diecezjalnego (mian. 1938 r.), sędziego i egzaminatora synodalnego (mian. 1955 r.). W latach 1936-1942 był kanclerzem kurii (z kilkutygodniową przerwą we IX 1939 r.). W 1939 r. otrzymał kanonię gremialną w przemyskiej kapitule katedralnej. W 1967 r. został dziekanem kapituły. Ponadto od 1959 r. pełnił funkcję penitencjarza w kościele katedralnym i gorliwie wypełniał obowiązki związane z tą funkcją. Był również prezesem „Caritas” diecezjalnej (od 20 X 1949 r.). Współpracował w przygotowaniu „Encyklopedii biblijnej”. Zmarł w Przemyśle 24 XII 1978 r. AAPrz, Tabela służbowa ks. Romana Głodowskiego, b. sygn., b.s.; [T. Szczurek], *Ks. infułat dr Roman Głodowski*, KDP, R. 65 (1979) z. 4-5, s. 116-117; T. Śliwa, *Głodowski Roman (1891-1978)*, w: SPTK, t. 5, s. 453-454; H. Borcz, *Studium biblijne w Seminarium i Instytucie Teologicznym w Przemyśle od roku 1687 do czasów najnowszych*, Res. Sacr., T. 3 (1996), s. 185.

¹⁵¹ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 177, przyp. 19. Ks. Edward Sandałowski urodził się w Zarszynie (pow. sanocki) 12 X 1875 r. w rodzinie mieszczańskiej. Po ukończeniu gimnazjum w Sanoku wstąpił do Seminarium Duchownego w Przemyśle. Święcenia kapłańskie otrzymał 8 VI 1909 r.

Poza stolicą diecezji przebywał kolejny wikariusz generalny – ks. Michał Tokarski, mianowany przez bpa Bardę jesienią 1939 r.¹⁵² Pełnił on wówczas urząd proboszcza w Rzeszowie. Uprawnienia nadane ks. Tokarskiemu wygasły zapewne przed 24 lipca 1941 r. Wtedy bowiem ks. Marceli Sochański (1859-1944) proboszcz w Zabierzowie (dek. rzeszowski) zwrócił się do niego jako wikariusza generalnego z prośbą o poświęcenie monstrancji. Z adnotacji ks. Tokarskiego na podaniu wynika, że nie był on wówczas wikariuszem generalnym i nie posiadał władzy w tym zakresie¹⁵³.

W związku z niepewnością, jaką niosła okupacja, w zachodniej części diecezji, bp Franciszek Barda w dniach 6-21 listopada 1939 r. udzielił uprawnień wikariuszy generalnych 27 dziekanom. Ich jurysdykcja obejmowała odpowiedni dekanat. Wg ks. Tadeusza Śliwy, w niektórych dekanatach takie uprawnienia otrzymywało po dwóch kapłanów¹⁵⁴. Uprawnienia te odwołał bp Barda 20 maja 1940 r.¹⁵⁵

Kuria Biskupia w Przemyślu zachowała relikty dawnej organizacji konsystorialnej z czasów józefińskich, bowiem ówczesny Konsystorz Biskupi składał się z kanoników kapituły oraz „innych radców”, którzy stanowili przede wszystkim radę biskupa¹⁵⁶. Według schematyzmu z 1938 r. do radców – referentów kurii należeli kanonicy gremialni kapituły katedralnej oraz księża: J. Balicki, E. Żukow-

z rąk bpa Ł. Soleckiego. Jako neoprezbiter został skierowany na wikariat w Głogowie Małopolskim, a następnie (1903 r.) do kolegium wikariuszy katedralnych. W cztery lata później (1907 r.) objął probostwo w Sarzynie, gdzie zasłynął jako działacz społeczny (założył m. in. Kasę Stefczyka i straż pożarną). W 1912 r. przeniósł się na probostwo do Albigowej. W 1926 r. otrzymał prezentę kapituły katedralnej na kanonię gremialną. Pełnił również funkcje w Kurii Biskupiej. W związku z chorobą w IV 1944 r. opuścił Przemyśl i zamieszkał w Albigowej. Zmarł 13 II 1945 r. i spoczął na cmentarzu w tejże miejscowości. AAPrz, Tabela służbowa ks. E. Sandałowskiego; AKMPrz, E. Sandałowski, *Życiorys własny*, cz. 1-3, b. sygn., passim; S. Momidłowski, *Wspomnienie pośmiertne. Śp. ks. Edward Sandałowski. Kanonik Kapituły przemyskiej ur. 1875-1945*, KDP, R. 40 (1947) z. 8-10, s. 129-133.

¹⁵² T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 177. Ks. Michał Tokarski urodził się 13 VIII 1868 r. w Goricach. Po ukończeniu gimnazjum w Jaśle (1888) odbył studia w Instytucie Teologicznym w Przemyślu. Okres formacji w tamtejszym Seminarium Duchownym uwieńczył przyjęciem sakramentu kapłaństwa 20 VII 1892 r. Pracował jako wikariusz w Jaworniku Polskim (1892-1894), a następnie jako katecheta w szkole wydziałowej żeńskiej w Rzeszowie (1894-1911). W 1911 r. został proboszczem parafii Rzeszów, a następnie dziekanem rzeszowskim (1916). Pełnił również szereg funkcji w łacińskiej Kurii Biskupiej w Przemyślu oraz w oświacie. Według ks. A. Motyki, odznaczał się osobistą pobożnością. Słynął również z działalności społecznej. W uznaniu zasług, został odznaczony EC (1906), przywilejem noszenia rokiety i mantoletu (1916), kanonią honorową przemyskiej kapituły katedralnej (1925) oraz tytułem protonotariusza apostolskiego (1933). W 1938 r. zrezygnował z funkcji dziekana rzeszowskiego. Zmarł w 1948 r. w Rzeszowie. AAPrz, Tabela służbowa ks. M. Tokarskiego, b. sygn.; A. Motyka, *Życie religijne w Rzeszowie w okresie międzywojennym (1918-1939)*, Lublin-Rzeszów 2000, s. 77-81.

¹⁵³ ZWA, Teczka „Acta ad historiam dioec. Premisl. rit. lat.”, b. sygn., Pismo ks. M. Sochańskiego do ks. M. Tokarskiego z 24 VII 1941 r., b.s.; Zob. S. Zych, *Ks. Marceli Sochański (1859-1944)*, „Zwiastowanie”, R. 12 (2003) nr 3, s. 99-101.

¹⁵⁴ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 176-177.

¹⁵⁵ ADRz, Teczka „Akta dekanatu rzeszowskiego 1916-1947”, b. sygn., Okólniki z 20 V 1940 (l. 232 i 234), b.s.

¹⁵⁶ G. Rechberger, *Enchiridion iuris ecclesiastici Austriaci*, ed. 3, t. 1. Lincii 1824, s. 114.

ski, J. Lasek, W. Matyka, S. Biernat, M. Tokarski, J. Stachyrak i R. Głodowski¹⁵⁷. Kuria przemyska posiadała również radców honorowych. Było to swoistego rodzaju wyróżnienie dla kapłanów zasłużonych dla diecezji. W 1938 r. należeli do nich¹⁵⁸: ks. Józef Zajchowski¹⁵⁹, ks. Stefan Szymkiewicz¹⁶⁰ oraz ks. Kazimierz

¹⁵⁷ Schematyzm 1938, s. 18. Rocznik diecezjalny z 1952 r. wśród radców wymienia tylko prałatów i kanoników kapituły katedralnej. Rocznik 1952, s. 13.

¹⁵⁸ Schematyzm 1938, s. 18.

¹⁵⁹ Ks. Józef Zajchowski urodził się w 1861 r. Po ukończeniu studiów teologiczno – filozoficznych w Diecezjalnym Instytucie Teologicznym w Przemyślu i formacji ascetycznej w tamtejszym seminarium, otrzymał święcenia kapłańskie w 1883 r. Posiadał doktorat z prawa kanonicznego. W diecezji przemyskiej ob. łac. pracował jako wikariusz w Jaworowie (od 1883 r.), kanclerz Konsystorza Biskupiego ob. łac. w Przemyślu (od 1887 r.), sędzia Sądu Biskupiego (od 1888 r.), prokurator finansowy konsystorza (od 1899 r.) oraz profesor historii Kościoła i prawa kanonicznego w Instytucie Teologicznym oraz prefekt studiów (od 1899 r.). W marcu 1901 r. abp lwowski ob. łac. J. Bilczewski zaprosił go do konkursu na obsadę kanonii w Kapitulie Metropolitalnej ob. łac. we Lwowie. 31 V 1901 r. cesarz Franciszek Józef I mianował go kanonikiem tamże. W kolejnych latach otrzymywał następujące godności kapitulne: scholasterię (mian. 10 VIII 1913 r.), kustodię (mian. 29 XI 1915 r.) i prepozyturę (mian. 23 IX 1919 r.). Pełnił również funkcje społeczne; politycznie skłaniał się ku endecji, należał do Stronnictwa Narodowo - Demokratycznego. W czasie I wojny światowej należał do prezydium Kresowego Biskupiego Komitetu Ratunkowego we Lwowie. Był również m. in. szefem komisji delegatów kurii biskupich prowincji kościelnych lwowskiej i krakowskiej przygotowującej materiały dotyczące konkordatu (mian. kwiecień 1925 r.). Według ks. J. Wołczańskiego, cieszył się autorytetem i zaufaniem w kościelnym środowisku lwowskim. Zmarł w 1939 r. J. Wołczański, *Listy biskupa Leona Wałęgi do arcybiskupa Józefa Bilczewskiego z lat 1900-1924*, NP, T. 90 (1998), s. 309, przyp. 297; B. Kumor, *Archidiecezja lwowska obrządku łacińskiego w świetle schematyzmu archidiecezjalnego z 1939 r.*, „Folia Historica Cracoviensia”, Vol. 3 (1996), s. 269.

¹⁶⁰ Ks. Stefan Szymkiewicz (1842-1944) urodził się 24 XII 1842 r. w Siedleczce k. Kańczugi w rodzinie młynarza. W 1855 r. rozpoczął naukę w Gimnazjum w Rzeszowie. Maturę zdał w 1863 r., a w następnym (1864) wstąpił do Seminarium Duchownego w Przemyślu. Po studiach teologicznych otrzymał święcenia kapłańskie 13 IX 1869 r. z rąk bpa Antoniego Józefa Manastyrskiego. Jako neoprezbiter otrzymał wikariat w Mościskach (1869-1873). Następnie pracował jako wikariusz w Łące (1874-1880). Pełnił urząd proboszcza w Warzycach (1880-1897), a następnie otrzymał parafię patronatu cesarza Franciszka Józefa I w Brzostku, gdzie pełnił funkcję proboszcza do 1935 r. W 1907 r. został honorowym obywatelem Brzostku. Cieszył się opinią gorliwego duszpasterza i dobrego gospodarza. Cechy te uwidoczniły się szczególnie w czasie okupacji rosyjskiej Galicji. Jego pracę doceniały również władze diecezjalne, oznaczając go „Expositorium Canoniale” oraz przywilejem noszenia rokiety i mantoletu (1899 r.). W 1909 r. otrzymał nominację na dziekana brzosteckiego (pełnił ten urząd do 1934 r.), a w 1918 r. na honorowego radcę Konsystorza Biskupiego ob. łac. w Przemyślu. 3 II 1923 r. bp J. S. Pelczar mianował go honorowym kanonikiem kapituły katedralnej, a w 1928 r. ks. Szymkiewicz otrzymał godność szambelana papieskiego. W 1934 r. władze państwowe nadały mu order Polonia Restituta. Zmarł 19 XII 1944 r. w Brzostku i tam został pochowany. AAPrz, Tabela służbowa ks. Stefana Szymkiewicza, ZWA, Teczka „Materiały do dziejów diecezji przemyskiej ob. łac.”, Pamiątkowy obrazek ks. S. Szymkiewicza wydany z okazji 60. rocznicy święceń kapłańskich (Brzostek, 14 IX 1928 r.); AKMPrz, Kanonicy honorowi przemyscy o. ł., ks. Szymkiewicz; S. Momidłowski, *Śp. Ks. Stefan Szymkiewicz (1842-1944)*, KDP, R. 41 (1948) z. 2-3, s. 97-100; Stanaszek B., *Parafia Brzostek w latach 1918-1939*, wyd. 2, Brzostek

Kotula¹⁶¹.

Ważne miejsce w strukturze kurii zajmuje kancelaria. Pracami kancelarii kurii kieruje kanclerz. Jego głównym zadaniem jest strzeżenie akt i ich porządkowanie oraz inwentaryzowanie. Jako urzędnik kurii powinien posiadać święcenia kapłańskie oraz przymioty osobiste (zdrowy rozsądek, wiedzę teologiczną oraz biegłość w prawie kanonicznym). W razie potrzeby w pełnieniu urzędu kanclerza mógł wspierać wicekanclerz. Na mocy swego urzędu kanclerz jest również notariuszem¹⁶².

Podział diecezji na dwie strefy okupacyjne doprowadził *de facto* do podziału kancelarii kurii. Doszło również do sytuacji nie przewidzianej przez prawo, ponieważ diecezja miała w tym czasie dwóch kanclerzy¹⁶³. Obydwie kancelarie używały identycznych tłoków pieczętnych. Przedstawiały one pontyfikalia oraz posiadały napis na otoku: „CURIA EPISCOPALIS RIT. LAT. PREMISLIENSIS”¹⁶⁴.

W sowieckiej strefie okupacyjnej urząd kanclerza kurii pełnił ks. Władysław Wyderka. Nominację na ten urząd otrzymał on przed wybuchem wojny (po 29

1998, s. 82-93. Zob. H. Borcz, *Szymkiewicz Szczepan (Stefan)*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 151-152.

¹⁶¹ Ks. Kazimierz Kotula urodził się 8 II 1880 r. w Budziwoju k. Rzeszowa jako syn Wojciecha i Katarzyny z d. Paško. Kształcił się w C. K. Wyższym Gimnazjum w Rzeszowie (1893-1901), a następnie w Diecezjalnym Instytucie Teologicznym w Przemyślu oraz w Krakowie, Wiedniu i Rzymie. Studia uwieńczył doktoratem z teologii. 29 VI 1905 r. przyjął święcenia kapłańskie w Przemyślu. Następnie pracował jako wikariusz i katecheta w Rymanowie (1905-1906), katecheta i kapelan sióstr benedyktynek w Przemyślu (1906-1907) oraz kapelan bpa J. S. Pelczara (1907-1909). W latach 1909-1911 przebywał na studiach (m. in. w Krakowie i Wiedniu). Po ich zakończeniu pełnił szereg funkcji w diecezji: był m. in. sekretarzem konsystorza (1911-1916), redaktorem „Echa Przemyskiego” (1912-1913) i profesorem historii Kościoła w Instytucie Teologicznym (1917-1925). Był posłem do sejmu (1919-1922) z listy Polskiego Stronnictwa Ludowego „Piast”. Ponadto, w 1925 r. został proboszczem w Drohobyczu (do 1939 r.) oraz dziekanem drohobyckim (1926-1936). W latach 1939-1943 nie posiadał przydziału duszpasterskiego. Następnie sprawował urząd proboszcza w Harcie (1943-1951). W 1951 r. przeniósł się do diecezji wrocławskiej, gdzie otrzymał nominację na dyrektora Wydziału Duszpasterskiego z tytułem radcy kurialnego. W latach 1951-1955 był wykładowcą Seminarium Duchownego we Wrocławiu, pracował również w sądzie archidiecezjalnym. W 1952 r. otrzymał kanonię gremialną we wrocławskiej kapitule katedralnej, zaś w 1954 r. – dziekanię. Zmarł 17 VII 1962 r. we Wrocławiu. Spoczął na cmentarzu parafialnym w rodzinnej miejscowości. AAPrz, Tabela służbowa ks. K. Kotuli, b. sygn., b.s.; J. Mandziuk, *Kotula Kazimierz (1898-1962)*, w: SPTK, t. 6, red. L. Grzebień, Warszawa 1983, s. 163-164; tenże, *Kotula Kazimierz*, w: EK, t. 9, Lublin 2002, kol. 1076; tenże, *Słownik księży pisarzy archidiecezji wrocławskiej 1945-1992*, Warszawa 1997, s. 161-163.

¹⁶² CIC, can. 372 § 1-3; F. Bączkiewicz, dz. cyt., t. 1, s. 533.

¹⁶³ F. Bączkiewicz, dz. cyt., t. 1, s. 533.

¹⁶⁴ Zob. AAPrz, Teczka „Okupacja sowiecka 1939-1941”, b. sygn., Pismo Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu do Ubezpieczalni Społecznej z 27 XII 1939 r., b. s.; ADRz, Teczka „Akta dekanatu rzeszowskiego 1916-1947”, b. sygn., Okólnik Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu [Deutsch-Przemysł] z 14 I 1941 r., b. s.

sierpnia 1939 r.)¹⁶⁵. Pracami kancelarii w niemieckiej strefie okupacyjnej kierował ówczesny wikariusz generalny ks. Roman Głodowski. Nominację na kanclerza otrzymał on od bpa Franciszka Bardy 20 września 1939 r. Dekret nominacyjny został prawdopodobnie antydatowany, ponieważ bp Barda przeszedł na Zasanie w dwa dni później¹⁶⁶. Posiadał on doświadczenie w pełnieniu tego urzędu, bowiem przed wojną sprawował funkcję kanclerza (15 listopada 1936-31 sierpnia 1939 r.)¹⁶⁷. Kancelaria kierowana przez ks. Głodowskiego mieściła się początkowo w Brzozowie, a następnie w Deutsch-Przemysłu, w mieszkaniu ordynariusza¹⁶⁸. Z funkcji kanclerza ks. R. Głodowski został odwołany 31 października 1942 r.¹⁶⁹

Oprócz kanclerza w kancelarii kurii pracowali również dwaj notariusze¹⁷⁰. Nadawali oni charakteru urzędowym aktom i dokumentom. Ich obowiązkiem było wpisywanie akt wymagających według prawa świadka urzędowego. Sporządzali również odpisy akt, uwierzytelniając je swym podpisem¹⁷¹. W 1938 r. obydwie te funkcje wakowały¹⁷². W kancelarii sowieckiej części diecezji urząd notariusza pełnił ks. dr Hieronim Kocyłowski¹⁷³. Nominację na ten urząd otrzymał on

¹⁶⁵ Ks. Władysław Wyderka urodził się 4 VII 1891 r. w Szebniach k. Jasła. Studiował teologię i filozofię w Instytucie Teologicznym w Przemysłu w latach 1913-1918. Pracował jako duszpasterz polonijny we Francji (1926-1938). Po powrocie do diecezji został kanclerzem kurii. Urząd ten sprawował do 1976 r. W 1949 r. otrzymał kanonię w przemyskiej kapitule katedralnej, a w 1967 r. – scholasterię. W 1974 r. został mianowany protonotariuszem apostolskim. Zmarł 21 II 1987 r. w Przemysłu. AAPrz, Tabela służbowa ks. W. Wyderki, b. sygn., b.s.; *Rocznik diecezji przemyskiej na rok 1984*, oprac. H. Borcz, [Przemysł 1984], s. 25, 29; J. Tarnawski, *Diecezja przemyska*, s. 132; B. Stanaszek, *Księża jasielscy w służbie Kościoła przemyskiego w latach 1818-1945* (nadbitka z „Rocznika Brzostekkiego” T. 1), Brzostek 1994, s. 25, 49; B. Kołodziej, *Opieka duszpasterska nad wychodźcami polskimi do roku 1939*, Poznań 2003, s. 318.

¹⁶⁶ AAPrz, Tabela służbowa ks. R. Głodowskiego, b. sygn., b.s.

¹⁶⁷ Tamże; J. Tarnawski, *Diecezja przemyska*, s. 125.

¹⁶⁸ Zob. par. 1 niniejszego rozdziału.

¹⁶⁹ AAPrz, Tabela służbowa ks. R. Głodowskiego, b.s.

¹⁷⁰ AAPrz, Relatio 1943, nr 37.

¹⁷¹ CIC, can. 373-374.

¹⁷² Schematyzm 1938, s. 18.

¹⁷³ Ks. Hieronim Kocyłowski urodził się 24 IX 1910 r. w Posadzie Olchowskiej k. Sanoka. Był bratankiem przemyskiego biskupa unickiego bł. Jozafata Kocyłowskiego. Po ukończeniu gimnazjum w Sanoku wstąpił do Seminarium Duchownego ob. łac. w Przemysłu. Święcenia kapłańskie otrzymał 24 VI 1934 r. z rąk bpa F. Bardy w katedrze przemyskiej. W roku akademickim 1936/37 uzyskał magisterium na Wydziale Teologicznym UJK na podstawie pracy „Arcybractwo Kapłańskie Ziemi Sanockiej”. Po święceniach przez rok pracował jako wikariusz w Jasienicy Rosielnej, a następnie został kapelanem bpa F. Bardy i notariuszem Kurii Biskupiej (1935-1936). W latach 1936-1939 studiował prawo kanoniczne na Gregorianum w Rzymie, wieńcząc studia doktoratem. Po powrocie do diecezji pełnił urząd notariusza Kurii Biskupiej w Przemysłu (1 VIII 1939-18 VIII 1945). Po powrocie bpa F. Bardy do prawobrzeżnego Przemysła, został jego kapelanem. Należał do Armii Krajowej. 11 VIII 1945 r. został mianowany dyrektorem „Caritas” diecezjalnej. Funkcję tę pełnił do rozwiązania jej przez władze komunistyczne. 6 II 1950 r. został referentem duszpasterstwa w Kurii Biskupiej (do 13 IV 1951). Był zniechęcony przez komunistyczny aparat bezpieczeństwa. Nękanym przez funkcjonariuszy UB opuścił diecezję i pracował na terenie diecezji katowickiej i archidie-

29 sierpnia 1939 r.¹⁷⁴ Jednak jego kompetencje były znacznie szersze niż te, które określał KPK. Reprezentował on bowiem kurię przed władzami sowieckimi, o czym świadczy analiza materiału źródłowego z tego okresu¹⁷⁵. Wnosił interwencje w związku z niesprawiedliwie naliczonym podatkiem dochodowym instytucjom kościelnym oraz poszczególnym kapłanom¹⁷⁶. Na uwagę zasługuje fakt, że niemal wszystkie pisma kierowane do instytucji sowieckich podpisywał własnym imieniem i nazwiskiem¹⁷⁷. Reprezentował również kurię na forum sowieckiej Rady Miejskiej, o czym świadczy zachowana notatka służbowa¹⁷⁸. O jego odwadze świadczy fakt, że podjął interwencję u naczelnika NKWD miasta Przemyśla w sprawie więzionego proboszcza z Medyki ks. Szymona Korpaka, aby przekazać więzionemu kapłanowi potrzebne rzeczy¹⁷⁹. Ponadto bp W. Tomaka upoważnił go do odbierania korespondencji dla Kurii Biskupiej z urzędu pocztowego w Przemyśle¹⁸⁰.

Rezydujący w Brzozowie wikariusz generalny ks. Jan Grochowski prowadził również swą kancelarię. Nie posiadała ona żadnych tłoków pieczętnych, a w miejscu pieczęci nagłówkowej wpisywano „Wikariusz Generalny Biskupa Przemyńskiego”. Pisma wychodzące z tej kancelarii sporządzał osobiście ks. Grochowski lub jeden z kleryków, a wikariusz generalny tylko je podpisywał. Kancelaria prowadziła dziennik podawczy, który nie zachował się do obecnych czasów. Wiadomo jedynie, że w 1941 (do 13 października 1941 r.) kancelaria wydała 168 pism¹⁸¹. Po przybyciu bpa Bardy do prawobrzeżnego Przemyśla w diecezji istniała jedna kancelaria z kanclerzem i dwoma notariuszami¹⁸².

Zgodnie z kan. 385 i 386 KPK w strukturach kurii funkcjonowali egzamina-

cji krakowskiej. Dopiero w październiku 1956 r. został administratorem parafii Staromieście k. Rzeszowa, jednak w czerwcu następnego (1957) roku przeniósł się do archidiecezji wrocławskiej. W tamtejszej kurii pełnił szereg funkcji, m. in. kanclerza. W uznaniu zasług otrzymał godność kanonika wrocławskiej kapituły katedralnej (1963), a w 1969 r. – prałata papieskiego. Zmarł 11 X 1983 r. we Wrocławiu. Pochowany został w Trzebnicy. AAPrz, Tabela służbowa ks. H. Kocyłowskiego, b. sygn.; PUGAR, *Facoltà di Diritto Canonico, Cat. Prof. et Alumn. 1936-1937*, s. 253; tamże, *Cat. Prof. et Alumn. 1937-1938*, s. 71; tamże, *Cat. Prof. et Alumn. 1938-1939*, s. 72; Z. Gorzeński, *Ks. Pralat dr Hieronim Kocyłowski*, KDP, R. 69 (1983), z. 5-6, s. 147-149; J. Mandziuk, *Słownik księży pisarzy archidiecezji wrocławskiej*, s. 143-145; J. Wolczański, *Wydział Teologiczny Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1918-1939*, Kraków 2002, s. 374; S. Folta, W. Kret, *Szkice z dziejów parafii*, s. 25-26; D. Iwaneczko, *Urząd Bezpieczeństwa w Przemyśle 1944-1956*, Rzeszów 2004, s. 77.

¹⁷⁴ Zmiany na stanowiskach i urzędach duchownych, KDP, R. 39 (1939) z. 7-9, s. 155.

¹⁷⁵ Zob. AAPrz, Teczka „Okupacja sowiecka 1939-1941”, b. sygn.

¹⁷⁶ Tamże; H. Kocyłowski, *Wspomnienia o śp. Ks. Prałacie [Janie] Balickim*, w: *O służbę Bożym ks. Janie Balickim wspomnienia księży*, t. I, mps w zbiorach BMWSDPrz, s. 71-72.

¹⁷⁷ Zob. AAPrz, Teczka „Okupacja sowiecka 1939-1941”, b. sygn.

¹⁷⁸ Tamże, Notatka służbowa ks. H. Kocyłowskiego z 28 VIII 1940 r.

¹⁷⁹ Tamże, Pismo ks. H. Kocyłowskiego do naczelnika przemyskiego NKWD z 15 III 1940 r. (kopia) b.s.

¹⁸⁰ Tamże, Kopia upoważnienia z 29 III 1940 r.

¹⁸¹ AGZSMAMP, [Korespondencja z Kurią Biskupią ob. łac. w Przemyśle], b. sygn.

¹⁸² AAPrz, Relatio 1943, nr 37.

torzy synodalni i proboszczowie konsultorzy. W związku z tym, że ostatni synod łańciewskiej diecezji przemyskiej miał miejsce w Chyrowie w 1914 r., egzaminatorzy nosili nazwę prosynodalnych¹⁸³. Kandydatom na te funkcje prawo stawiało określone wymagania: powinni być dobrego imienia, wykształceni i biegli w prawie kanonicznym, a także roztropni. Egzaminatorem prosynodalnym i proboszczem konsultorem nie powinien być wikariusz generalny, oficjał i kanclerz. Egzaminator mógł być równocześnie konsultorem, jednak nie w tej samej sprawie (kan. 390 KPK)¹⁸⁴.

Do obowiązków egzaminatorów prosynodalnych należało egzaminowanie kandydatów na proboszczów oraz udział w procesach administracyjnych (wg kan. 2147 i nast. KPK). Biskup mógł im również zlecić egzaminowanie kandydatów do święceń, kapłanów starających się o udzielenie władzy do spowiadania lub przepowiadania oraz kapłanów zobowiązanych wg kan. 130 KPK do egzaminów wikariuszowskich¹⁸⁵. Przed wybuchem wojny funkcję tę sprawowało jedenastu kapłanów: bp W. Tomaka, ks. S. Momidłowski, ks. T. Wąsik, ks. E. Sandałowski, ks. J. Kwolek, ks. J. Balicki, ks. J. Grochowski, ks. Z. Męski, ks. J. Lasek, ks. M. Tokarski, ks. E. Żukowski. Posiadali oni nominacje do końca 1940 r.¹⁸⁶ Według relacji o stanie diecezji, w 1943 r. egzaminatorów było dziesięciu¹⁸⁷.

Zadaniem proboszczów konsultorów było branie udziału w procesach administracyjnych, ilekroć proboszcz nieusuwalny wniesie rekurs przeciw dekretowi amocji lub też, gdy proboszcz usuwalny nie zgadza się na przeniesienie (kan. 2153 i 2165 KPK)¹⁸⁸. W 1938 r. funkcję tę pełniło 8 proboszczów, co ilustruje poniższa tabela.

Tab. 13. Proboszczowie konsultorzy (1938)

L.p.	Imię i nazwisko	Parafia
1.	ks. Antoni Dożyński	Łańcut
2.	ks. Kazimierz Kotuła	Drohobycz
3.	ks. Józef Królicki	Jasienica Rosielna
4.	ks. Zygmunt Męski	Przemysł – katedra
5.	ks. Roman Penc	Przeworsk
6.	ks. Stanisław Stępień	Majdan Królewski
7.	ks. Michał Tokarski	Rzeszów
8.	ks. Tomasz Włazowski	Radymno

Podstawa źródłowa: Schematyzm 1938, s. 19 i nast.

¹⁸³ Zob. F. Bączkowicz, dz. cyt., t. 1, s. 537.

¹⁸⁴ Tamże.

¹⁸⁵ Tamże, s. 538.

¹⁸⁶ Schematyzm 1938, s. 19.

¹⁸⁷ AAPrz, Relatio 1943, nr 37.

¹⁸⁸ F. Bączkowicz, dz. cyt., t. 1, s. 538.

Byli to proboszczowie miejskich i małomiasteczkowych parafii. Posiadali oni nominacje do końca 1940 r.¹⁸⁹ Według relacji wysłanej do Rzymu, w 1943 r. było tylko czterech proboszczów konsultorów¹⁹⁰. Byli to księża: K. Kotula, J. Królicki, R. Penc, S. Stępień¹⁹¹. Warto zaznaczyć, że w niemieckiej strefie okupacyjnej (1939-1941) konsultorzy posiadali uprawnienia kapituły¹⁹².

Zgodnie z encykliką papieża Piusa X „*Pascendi gregis*” z 8 września 1907 r., w kurii funkcjonowało *Consilium a vigilantia*¹⁹³. W 1938 r. w jego skład wchodził: bp W. Tomaka, ks. S. Momidłowski, ks. J. Balicki, ks. M. Tokarski i ks. J. Grochowski. Wszyscy, z wyjątkiem ks. Tokarskiego, ukończyli studia specjalistyczne na Gregorianum uwieńczone doktoratem¹⁹⁴. Zadaniem tej rady było czuwanie nad czystością wiary w diecezji¹⁹⁵. W czasie wojny liczba jej członków wynosiła 4 osoby. Rada wypełniała swe zadania¹⁹⁶.

W strukturach kurii funkcjonowali również cenzorzy wydawnictw religijnych. Według relacji z 1943 r. o stanie diecezji, było ich pięciu¹⁹⁷. Byli to kapłani: S. Momidłowski, J. Grochowski, J. Balicki, T. Wąsik i A. Tymczak¹⁹⁸. Ich zadaniem

¹⁸⁹ Schematyzm 1938, s. 19.

¹⁹⁰ AAPrz, Relatio 1943, nr 37.

¹⁹¹ Tamże, Schematyzm 1938 (-1952), b. sygn., s. 19.

¹⁹² Zob. rozdz. III, par. 1.

¹⁹³ AAPrz, Relatio 1943, nr 16.

¹⁹⁴ Schematyzm 1938, s. 20.

¹⁹⁵ B. Kumor, *Diecezja tarnowska*, s. 335.

¹⁹⁶ AAPrz, Relations de statu, Relatio 1943, nr 16.

¹⁹⁷ Tamże, nr 37.

¹⁹⁸ Schematyzm 1938, s. 20. Ks. Adolf Tymczak urodził się 5 I 1900 r. w Turzynie (powiat brzozowski). Do gimnazjum uczęszczał w Brzozowie i Przemyślu, gdzie w 1920 r. zdał egzamin dojrzałości. Po maturze wstąpił do Seminarium Duchownego w Przemyślu. 1 VI 1924 r. otrzymał święcenia kapłańskie. Pracował jako wikariusz parafii Ołpiny k. Jasła. W grudniu 1924 r. został skierowany na dalsze studia. Odbił je w latach 1924-1928 na Papieskim Uniwersytecie Angelicum, gdzie uzyskał doktorat z filozofii (1926 r.) i teologii (1928 r.). Po powrocie do diecezji pełnił funkcję wikariusza katedralnego (1928-1930) i równocześnie wykładowcy teologii fundamentalnej w Diecezjalnym Instytucie Teologicznym (1928 r.). W następnym roku otrzymał nominację na profesora teologii dogmatycznej. Po zwolnieniu z obowiązków wikariusza katedralnego (1930 r.) został prefektem w seminarium. W cztery lata później (1934 r.) został mianowany cenzorem ksiąg o treści religijnej. W 1935 r. uzyskał habilitację na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie na podstawie rozprawy „Wiara u św. Augustyna”. W roku następnym rozpoczął wykłady na Uniwersytecie Jana Kazimierza z teologii fundamentalnej. Jego osiągnięciem naukowym była praca dotycząca sakramentu kapłaństwa, w której udowodnił, że również święcenia niższe (tzw. minores) stanowią część sakramentu kapłaństwa. Dyskusję teologów na ten temat zakończyła dopiero wypowiedź Stolicy Apostolskiej o sensie przeciwnym. W okresie II wojny światowej oprócz obowiązków profesorskich pełnił funkcję prokuratora seminarium w Brzozowie. W 1945 r. rozpoczął wykłady z teologii fundamentalnej na KUL. W maju 1946 r. wyjechał do USA. Wykładał tam teologię w polonijnym Seminarium Duchownym w Orchard Lake, później w diecezjalnym seminarium w San Diego. Pod koniec lat 50. rozpoczął pracę duszpasterską w parafii pw. św. Cyryla i Metodego w Nowym Jorku, a następnie pełnił funkcję kapelana w żeńskim domu zakonnym na terenie tej parafii. Wspierał materialnie seminarium przemyskie oraz KUL. Zmarł 2 IV 1961 r. AAPrz, Tabela służbowa ks. Adolfa Tymczaka, b. s., T. Śliwa, *Tymczak Adolf (1900-1961)*, w: SPTK,

było dokonanie oceny publikacji przygotowanej do druku pod kątem zgodności z nauką katolicką. W przypadku oceny pozytywnej wydawali oni „nihil obstat” dla danego wydawnictwa. Wybuch wojny oraz warunki okupacji nie sprzyjały wydawaniu publikacji religijnych.

Do znamienego wydarzenia w pracach tej agendy doszło na początku 1943 r., kiedy to zgłosił się do ks. S. Momidłowskiego jako cenzora oficer Inspektoratu AK Rzeszów Józef Lutak (1909-1944) z rękopisem modlitewnika dla oddziałów partyzanckich¹⁹⁹. Modlitewnik ten był opracowaniem zbiorowym pod redakcją kapelana AK ks. Michała Pilipca ps. „Ski”. Rękopis nosił tytuł: „Bóg i Ojczyzna”. Modlitewnik polskiego żołnierza – powstańca”. Powstał on w 1942 r. Oprócz modlitw i pieśni spotykanych w tego typu publikacjach, zawierał m. in. modlitwy do odmawiania przed bitwą oraz utwory patriotyczno – religijne²⁰⁰.

Mimo przychylniej opinii ks. S. Momidłowskiego, udzielenia „imprimatur” odmówił kanclerz ks. W. Wyderka. Według kanclerza bp W. Tomaka jako wikariusz generalny nie mógł udzielić tej zgody, ze względu na represje niemieckie, które spadłyby na kurię. Ks. Wyderka zgodę na druk uzależnił od usunięcia z modlitewnika treści „za które władze okupacyjne karzą”²⁰¹. Modlitewnik ten nie uzyskał również akceptacji władz Okręgu AK w Krakowie²⁰².

W kurii funkcjonowała również komisja artystyczna²⁰³. W jej skład wchodziłi trzech kapłani (ks. S. Momidłowski, ks. J. Kwolek i ks. W. Lutecki) oraz dwie osoby świeckie (w 1938 r. byli to dwaj architekci przemyscy: inż. Stanisław Pollak i inż. Kazimierz Osiński)²⁰⁴. Trudno szerzej omówić działalność tej komisji w czasie wojny. Należy zaznaczyć, że inż. Pollak miał swój udział w naprawie zniszczonej katedry przemyskiej²⁰⁵, natomiast inż. Osiński (1883-1956) walczył w wojnie obronnej w 1939 r. w stopniu kapitana, a następnie został internowany na Węgrzech, a od 1941 r. przebywał na Bliskim Wschodzie²⁰⁶.

Diecezjalny Urząd Katechetyczny należał do najmłodszych instytucji kurialnych, został bowiem ustanowiony w 1935 r. w związku z dekretem Kongregacji Soboru z 12 stycznia tegoż roku²⁰⁷. W 1943 r., podobnie jak przed wojną, w skład urzędu wchodziły 4 osoby²⁰⁸: bp F. Barda, bp W. Tomaka, ks. J. Stachyrak i ks.

t. 7, red. L. Grzebień, s. 335-337; J. Wolczański, *Wydział Teologiczny Uniwersytetu Jan Kazimierza*, s. 255, 464, 469.

¹⁹⁹ A. Zagórski, *Z działalności Armii Krajowej*, s. 949-950. Zob. M. Kryczko, *Oficer dywersji Inspektoratu AK Rzeszów Józef Lutak*, Przemysł 1991, passim.

²⁰⁰ AAN, „Bóg i Ojczyzna”. Modlitewnik polskiego żołnierza - powstańca, pod red. M. Pilipca, sygn. 203/XI-7, passim.

²⁰¹ Cyt. za: A. Zagórski, *Z działalności Armii Krajowej*, s. 950.

²⁰² Tamże.

²⁰³ AAPrz, *Relatio* 1943, nr 37, Schematyzm z 1938 r. nazywa ją „artystyczną i budowlaną”. Schematyzm 1938, s. 21.

²⁰⁴ Tamże.

²⁰⁵ Zob. rozdz. 3 par. 1.

²⁰⁶ [A. Osińska], *Kazimierz Maria Osiński*, w: *Z dziejów kultury i literatury ziemi przemyskiej*, t. 2, Przemysł 1973, s. 373-375; J. Krochmal, *Wstęp*, w: J. Smółka, dz. cyt., s. 9, przyp. 21.

²⁰⁷ Schematyzm 1938, s. 19.

²⁰⁸ AAPrz, *Relatio* 1943, nr 37.

F. Misiąg²⁰⁹.

W skład kurii wchodził również dziekani²¹⁰. W porównaniu z okresem międzywojennym, w czasie okupacji kuria miała okrojona strukturę, bowiem relacja o stanie diecezji z 1943 r. nie wymienia następujących agend funkcjonujących przed wojną: Diecezjalnej Rady Administracyjnej, komisji (egzaminacyjnej księży katechetów szkół średnich, dla spraw organistów, egzaminacyjnej dla organistów, opieki nad sierotami i ubogimi oraz mieszanej dla ochrony zabytków – ustanowionej wg art. XIV konkordatu), dyrektorów dzieł pobożnych oraz dyrektorów zbiorów (archiwalnych, bibliotecznych i muzealnych), a także Diecezjalnego Instytutu Akcji Katolickiej²¹¹.

Przed wojną w kurii pracowały również osoby świeckie. W 1938 r. byli to dwaj kanceliści i woźny: Jan Matusiak, Stanisław Śmigielski i Władysław Sokolowicz. Od 1 października 1939 r. nie pełnili oni swych obowiązków. Mimo tego, Ubezpieczalnia Społeczna w sowieckim Przemysłu nakazała kurii 27 grudnia 1939 r. opłacić składki za te osoby. Prawdopodobnie do zapłaty nie doszło wskutek interwencji ks. Kocyłowskiego²¹². Prawdopodobnie w późniejszych latach nie zatrudniano już świeckich na tych stanowiskach, bowiem w relacji o stanie diecezji z 1943 r. brak wzmianki na ich temat²¹³.

Kuria posiadała również swe uposażenie – przed wojną otrzymywała ona 3000 zł na rok, jednak ten stan uległ pogorszeniu w czasie wojny i utrzymanie pracowników było skromne²¹⁴.

Podczas wojny ukazywało się jedyne wydawnictwo kurii – kalendarz liturgiczny zwany *directorium*²¹⁵. Mimo istnienia granicy na Sanie między dwoma agresorami, wydrukowane w 1939 r. w niemieckiej strefie okupacyjnej *directorium* (w ilości 120 egzemplarzy), udało się przesłać do wschodniej części diecezji, gdzie używano w kilkudziesięciu parafiach kalendarzy archidiecezji lwowskiej²¹⁶.

²⁰⁹ AAPrz, Schematyzm 1938 (-1952), b. sygn., s. 19. Ks. Franciszek Misiąg urodził się w 1895 r. w Świętoniowej. Po zdaniu egzaminu dojrzałości wstąpił do Seminarium Duchownego w Przemysłu. Święcenia kapłańskie otrzymał w 1918 r. Pracował jako wikariusz w Laszkach k. Bobrówki, Przysietnicy i Albigowej, a następnie jako katecheta szkół średnich w Krośnie (1923-1929) i Jaśle (1929-1934). W 1934 r. powołany został na urząd ojca duchownego w Seminarium Duchownym w Przemysłu. Funkcję tę pełnił do 1952 r. W Kurii Biskupiej był m. in. konsulatorem diecezjalnym, wizytatorem nauki religii, członkiem Komisji Duszpasterskiej. Zmarł 12 X 1973 r. i został pochowany w rodzinnej Świętoniowej. AAPrz, Tabela służbowa ks. Franciszka Misiąga, b. sygn., b.s.; Ks. prałat Franciszek Misiąg, KDP, R.60 (1974) z. 2, s. 50.

²¹⁰ Schematyzm 1938, s. 23.

²¹¹ AAPrz, Relatio 1943, nr 37; Schematyzm 1938, s. 19-22.

²¹² AAPrz, Teczka „Okupacja sowiecka 1939-1941”, b. sygn., Pismo Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemysłu do Ubezpieczalni Społecznej z 27 XII 1939 r., b.s.

²¹³ AAPrz, Relatio 1943, nr 37.

²¹⁴ Tamże, nr 38.

²¹⁵ *Directorium officii Divini rite persolvendi sacrique celebrandi ad usum cleri saecularis dioecesis Premisliensis rit. lat. pro anno Domini 1940-1945 editum iussu et auctoritate Excmi ac Rvmi Eppi Ordinarii*, Miejsce Piastowe 1939-1944.

²¹⁶ AMWSDPrz, sygn. MK1, List z 12 I 1940 r., b.s.

Przemyska kuria wspierała również ruch oporu, o czym świadczy m.in. zapis we wspomnieniach E. Czernego: „Bardzo aktywną pomoc moralną otrzymała komenda Obwodu [AK – uzup. S. Z.] od kurii biskupiej, która wpływała na podległe dekanaty i parafie, by wszystkimi sposobami pomagały akcji charytatywnej. Sprawę opieki i pomocy ludności przejęli kapłani, co zwolniło komendę Obwodu z kłopotów z tym związanych”²¹⁷.

²¹⁷ E. Czerny, *Moja działalność w Armii Krajowej*, Przemyśl 1994, s. 62.

ROZDZIAŁ III

INSTYTUCJE CENTRALNE I TERENOWE

1. Kapituła katedralna¹

Pierwsze wzmianki o istnieniu przemyskiej kapituły katedralnej pochodzą z dokumentów papieskich z lat 1352 i 1377². Jednak powstała ona faktycznie ok. 1379-1384 r. i wzorowana była organizacyjnie na kapitule krakowskiej³. W 1786 r. obejmowała ona 7 prałatur (dziekan, prepozyt, archidiakon, kantor, scholastyk, kanclerz i kustosz) i 13 kanonii gremialnych⁴. Na mocy dekretu cesarza Józefa II Habsburga z 28 listopada 1787 r. kapituła została zredukowana do 3 prałatur i 3 kanonii gremialnych. Wskutek zabiegów bpa przemyskiego Antoniego Gałaszewskiego (1786-1824), pozostawiono w kapitule godność scholastyka w miejsce zlikwidowanej kustodii⁵. Ponadto w okresie józefińskim Przemysł stał się siedzibą drugiej kapituły katedralnej, bowiem 20 kwietnia 1816 r. cesarz Franciszek I zatwierdził statuty kapituły greckokatolickiej. Jednak zatwierdzenie kanoniczne otrzymała ona dopiero od papieża Piusa IX 12 lipca 1864 r.⁶

W 1923 r. skład kapituły łacińskiej poszerzono do 8 osób wskutek starań bpa

¹ W czasach przedrozbiorowych oprócz kapituły katedralnej na terenie diecezji istniały 2 kapituły kolegiackie: w Jarosławiu i Brzozowie. Zostały one skasowane w czasie „reform józefińskich”. Przejściowo w granicach diecezji znajdowała się kapituła w Zamościu. B. Kumor, *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej*, s. 143.

² H. Borcz, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 118-119; Z. Majcher, *Kapituła katedralna przemyska ob. łac. (Powstanie, organizacja i działalność do sob[oru] trydenckiego)*. Studium historyczno-prawne, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1958, s. 6.

³ T. Śliwa, *Skład osobowy kapituły przemyskiej w pocz. XVI wieku (1500-1525)*, odbitka z KDP, Przemysł 1978-1981, s. 7.

⁴ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, Kraków 1980, s. 273.

⁵ Tamże, s. 273-274.

⁶ S. Nabywaniec, *Organizacja greckokatolickiej diecezji przemyskiej przy końcu lat siedemdziesiątych XIX w.*, NP., T. 70 (1988), s. 90-91. W pewnym sensie poprzednikiem tej instytucji był tzw. kryłós katedralny. Wzmianki o jego istnieniu w Przemysłu pochodzą z 2. poł. XIV w. J. Krochmal, F. Kiryk, *Stosunki wyznaniowe (1375-1500)*, w: *Dzieje Przemysłu*, t. II (1340-1772), cz. 1: *U schyłku średniowiecza*, red. F. Kiryk, Przemysł 2003, s. 191.

Józefa Sebastiana Pelczara. Składała się ona wówczas z 3 prałatów oraz dwóch, a później pięciu kanoników gremialnych⁷. W omawianym okresie kolegium posiadało statuty zatwierdzone przez bpa Anatola Nowaka w 1928 r.⁸ W myśl prawa kanonicznego oraz tychże statutów, prałaci i kanonicy mieli za zadanie uświetnianie nabożeństw w kościele katedralnym, służenie radą biskupowi ordynariuszowi oraz wybieranie wikariusza kapitulnego w razie wakansu diecezji⁹.

Kandydat do kapituły stawał się jej pełnoprawnym członkiem po otrzymaniu instytucji od określonego kolatora, złożeniu przysięgi i dokonaniu instalacji¹⁰. Zgodnie ze statutami, Stolica Apostolska posiadała prawo nominacji prałatów kapituły na wniosek ordynariusza¹¹. Nominacja trzech kanoników gremialnych należała do ordynariusza przemyskiego. Prawo prezenty odnośnie czwartej kanonii należało do kapituły, natomiast piątej – do rodu Drohojowskich¹². Ponadto w gestii biskupa ordynariusza leżało ustanowienie spośród prałatów i kanoników kapituły kanonika teologa, penitencjarza i wikariusza (proboszcza parafii katedralnej) natomiast sami kanonicy wybierali spośród siebie na 3 lata prokuratora, bibliotekarza – archiwariusza, komisję kontrolującą oraz dwóch punktatorów odnośnie prezentacji chórowej¹³.

Pierwsze miejsce w kapitule w omawianym okresie pełnił prepozyt, któremu przysługiwało prawo używania pontyfikaliów¹⁴. Przywileju tego udzielił w 1842 r. papież Grzegorz XVI „in perpetuum”¹⁵. Pierwsza wzmianka o istnieniu tej prałatury pochodzi z 1421 r.¹⁶ Pierwszeństwo prepozyta przed innymi prałatami zostało narzucone kapitule przemyskiej przez rząd austriacki 14 czerwca 1791 r.¹⁷

Druga z prałatur – dziekana miała najstarszą metrykę, ponieważ wzmiankowana jest po raz pierwszy w 1390 r.¹⁸ Również dziekan kapituły posiadał przywilej używania pontyfikaliów (od 1903 r.)¹⁹. Trzecia z nich – scholasteria powstała dopiero w 1701 r.²⁰

Obsadę wakującej kanonii wieńczyła uroczysta instalacja. Była ona połączona z wyznaniem wiary oraz z obrzędem paraliturgicznym, podczas którego recy-

⁷ A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej*, s. 93.

⁸ *Synod diecezji przemyskiej odprawiony w dniach 13 i 14 kwietnia 1955 roku w Przemyśle*, statut 38, par. 1; *Statuta capituli cathedralis Premisliensis ritus latini*, Premislae 1928.

⁹ Tamże, s. 2; F. Bączkiewicz, dz. cyt., t. 1, s. 540.

¹⁰ H. Borcz, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 127.

¹¹ *Statuta capituli cathedralis*, s. 2; F. Bączkiewicz, dz. cyt., t. 1, s. 547; Zob. *Acta et statuta* 1902, par. 403. Uprawnienia cesarza austriackiego wygasły w 1918 r.

¹² Tamże; *Statuta capituli cathedralis*, s. 2.

¹³ Tamże, s. 2 i 6; A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej*, s. 93. Zadaniem kanonika-teologa było publiczne wyjaśnianie Pisma św. lub innych działów nauki katolickiej. F. Bączkiewicz, dz. cyt., t. 1, s. 557.

¹⁴ *Schematyzm* 1938, s. 17.

¹⁵ *Acta et statuta* 1902, par. 411.

¹⁶ H. Borcz, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 122.

¹⁷ W. Sarna, *Biskupi przemyscy ob. lac.*, s. 58; *Acta et statuta* 1902, par. 403.

¹⁸ H. Borcz, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 120.

¹⁹ *Schematyzm* 1938, s. 17.

²⁰ H. Borcz, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 123.

towano m. in. psalmy (wg dawnej numeracji): 50, 120, 132, kantyk „Benedicite” oraz hymn „Te, Deum laudamus”. Obrzęd wieńczyła Msza św. sprawowana przez nowego kanonika lub prałata przy głównym ołtarzu²¹. Obsadę poszczególnych prałatur i kanonii w omawianym okresie zawiera poniższa tabela.

Tab. 14. Skład osobowy kapituły katedralnej ob. łac. w Przemyślu (1939-1945)

L.p.	Urząd	Imię i nazwisko	Rok nominacji	Funkcje kapitulne
<i>Prałaci</i>				
1.	Prepozyt infulat	bp Wojciech Tomaka	1938	
2.	Dziekan infulat	ks. Stefan Momidłowski*	1931	kanonik teolog
3.	Scholastyk	ks. Tomasz Wąsik	1938	prokurator kapituły dyr. biblioteki
<i>Kanonicy</i>				
1.	kanonik gremialny	ks. Edward Sandałowski	1926	wicedziekan przemyski miejski
2.	kanonik gremialny	ks. Jan Kwolek*	1932	archiwariusz
3.	kanonik gremialny	ks. Jan Grochowski*	1934	
4.	kanonik gremialny	ks. Zygmunt Męski*	1935	penitencjarz i proboszcz katedry, dziekan przemyski miejski
5.	kanonik gremialny	Ks. Roman Głodowski	1939	

* szambelan papieski

Podstawa źródłowa: AAPrz, Tabele służbowe kapłanów; tamże, W. Tomaka, Kronika parafii Katedry ob. łac. w Przemyślu, t. 2 od 1 I 1938-1941, b. sygn., s. 53, b. sygn., b.s.; *Zmiany na stanowiskach i urzędach duchownych*, KDP, R. 39 (1939) z. 1, s. 40; A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej*, s. 44-45.

Obok kanoników gremialnych przemyska kapituła katedralna posiadała również kanoników honorowych. Posiadali oni tylko „odznaki i honory” kanoników, lecz nie mieli prebend i prawa głosu w kapitule²². Ich liczba nie była limitowana. W dwudziestoleciu międzywojennym wahała się w granicach 5-7 osób. Podobnie było w omawianym okresie, co ilustruje poniższa tabela.

²¹ *Installatio canonici vel praelati capituli cathedralis Premisliensis rit. lat.*, Premisliae 1938, passim.

²² F. Bączkowicz, dz. cyt., t. 1, s. 544.

Tab. 15. Kanonicy honorowi przemyskiej kapituły katedralnej (1939-1945)

L.p.	Imię i nazwisko	Rok nominacji
1.	ks. Jan Balicki	1919
2.	ks. Stefan Szymkiewicz	1923
3.	ks. Michał Tokarski	1925
4.	ks. Józef Stachyrak	1933
5.	ks. Antoni Kwolek	1937

Podstawa źródłowa: AAPrz, Tabele służbowe kapłanów, b. sygn.; AKMPrz, Kanonicy honorowi przemyscy o. ł., b. sygn., passim; Schematyzm 1938, s. 17; A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej*, s. 44-45.

„Mianowanie duchownych kanonikami honorowymi kapituły katedralnej było zasadniczo wyróżnieniem i formą nagrody za całokształt pracy”, a sama nominacja nie była związana ze sprawowaniem nowych funkcji w diecezji²³. Spośród kanoników honorowych dwaj byli związani z Diecezjalnym Instytutem Teologicznym i Seminarium Duchownym (ks. Jan Balicki²⁴ i ks. Józef Stachyrak²⁵),

²³ A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej*, s. 94.

²⁴ Ks. Jan Balicki (1869-1948) urodził się 25 I 1869 r. w Staromieściu k. Rzeszowa, w rodzinie strażnika kolejowego. Jego ojciec Nicetas należał do obrządku grekokatolickiego. Po ukończeniu rzeszowskiego gimnazjum (1888 r.) wstąpił do łacińskiego Seminarium Duchownego. Podczas studiów zmienił obrządek. Świecenia kapłańskie otrzymał w 1892 r. i przez rok pracował jako wikariusz w parafii Polna k. Grybowa. Następnie studiował na Gregorianum w Rzymie (1893-1897). Studia uwieńczył doktoratem z teologii. Po powrocie do Galicji, od roku akademickiego 1897/1898 rozpoczął wykłady z dogmatyki w Instytucie Teologicznym w Przemyślu, które kontynuował w latach następnych (z przerwami) do 1932 r. Był również prefektem w Seminarium Duchownym (1898-1900, 1909-1927). W 1927 r. otrzymał nominację na wicerektora seminarium, a w roku następnym (1928) – na rektora. Urząd ten wykonywał do 1934 r. Pełnił również szereg funkcji w konsystorzu i kurii. Zajmował się też działalnością społeczną wśród robotników Przemyśla. Założył także zakład opieki dla moralnie upadłych kobiet. Był kierownikiem duchownym kapłanów, sióstr zakonnych i osób świeckich. Zmarł w opinii świętości 15 III 1948 i został pochowany w Przemyślu. W latach 1959-1964 przeprowadzono jego proces informacyjny na szczeblu diecezjalnym. W 2002 r. w Krakowie Jan Paweł II ogłosił go błogosławionym. AAPrz, Tabela służbowa ks. J. Balickiego, b. sygn.; Mierzwa M., *Duchowość chrześcijańska według ks. Jana Balickiego (1869-1948)*, Sandomierz 1998; S. Momidłowski, *Śp. ks. Jan Balicki – wspomnienie pośmiertne*, KDP, R. 41 (1948) z. 8-10, s. 243-248; T. Śliwa, *Balicki Jan Wojciech (1869-1948)*, w: SPTK, t. 5, red. L. Grzebień, Warszawa 1983, s. 63-65; T. Śliwa, *Życie i działalność księdza Jana Balickiego* (Referat wygłoszony w WSD w Przemyślu dn. 14.03.1998 r.), w: *Błogosławiony ksiądz Jan Balicki (1869-1948)*, Przemyśl 2002, s. 5-30.

²⁵ Ks. Józef Stachyrak urodził się 11 I 1868 r. w Krościenku Niżnym. Po ukończeniu nauki w gimnazjum przemyskim (1878/9-1885/6) wstąpił do Seminarium Duchownego w Przemyślu. Po ukończeniu studiów w Instytucie Teologicznym przyjął święcenia kapłańskie 20 VII 1890 r. Po święceniach pracował jako wikariusz w Dobrzechowie (1890-1895), Przeworsku (1895-1898) i Samborze (1898-1899). Następnie pracował jako dyrektor i katecheta w szkole sióstr benedyktynek w Przemyślu (1899-1905) oraz jako katecheta szkoły średniej w Krośnie (1905-1911) i seminarium nauczycielskiego w Samborze (1911-1927). W 1927 r. został dyrektorem seminarium nauczycielskiego

a trzech pozostali otrzymali kanonię honorową za wybitną pracę duszpasterską (ks. Stefan Szymkiewicz²⁶, ks. Michał Tokarski²⁷, ks. Antoni Kwolek²⁸).

We wrześniu 1939 r., w związku z ustanowieniem granicy niemiecko-sowieckiej na Sanie, kapituła katedralna uległa w pewnym sensie podziałowi. Wraz z ordynariuszem przeszli do niemieckiej strefy okupacyjnej dwaj kanonicy²⁹. Byli to: ks. Roman Głodowski i ks. Edward Sandałowski³⁰. W późniejszym czasie dołączyli do nich dwaj następni. Ich funkcje w „niemieckiej” części diecezji ilustruje poniższa tabela.

Tab. 16. Kanonicy kapituły katedralnej w niemieckiej strefie okupacyjnej (ok. 22 czerwca 1941)

L.p.	Imię i nazwisko	Urząd kapitulny	Miejsce pobytu	Pełnione funkcje
1.	ks. dr Tomasz Wąsik	prałat scholastyk	Blizne	administrator parafii
2.	ks. Edward Sandałowski	kanonik gremialny	Deutsch-Przemysł	wicedziekan przemyski miejski, prowikariusz generalny
3.	ks. dr Jan Grochowski	kanonik gremialny	Brzozów	rektor Seminarium Duchownego
4.	ks. dr Roman Głodowski	kanonik gremialny	Deutsch-Przemysł, Brzozów	wikariusz generalny, profesor Seminarium Duchownego, kanclerz kurii

Podstawa źródłowa: AAPrz, Tabele Służbowe, b. sygn., b.s.; tamże, Stan personalny diecezji przemyskiej w r. 1941 [okupacja niemiecka], b. sygn., b. s.

w Przemysłu. W uznaniu za pracę dydaktyczną otrzymał Expositorium Canoniale oraz przywilej noszenia rakiety i mantoletu. W 1932 r. został kanonikiem honorowym przemyskiej kapituły katedralnej. Od 1935 r. wykładał katechetykę w Instytucie Teologicznym w Przemysłu. Posiadał godność szambelana papieskiego. Zmarł jako emeryt w Krośnie 16 V 1954 r. AAPrz, Tabela służbowa ks. J. Stachyraka (juniora), b. sygn., b.s.

²⁶ Zob. rozdz. 2, par. 3.

²⁷ Zob. rozdz. 2, par. 3.

²⁸ Ks. Antoni Kwolek urodził się 31 III 1873 r. w Łańcucie. Po ukończeniu edukacji w gimnazjum rzeszowskim odbył studia teologiczne – filozoficzne w Instytucie Teologicznym w Przemysłu i 11 VII 1897 r. przyjął święcenia kapłańskie. Był cenionym katechetą szkół średnich. Od 1937 r. pełnił urząd proboszcza w Jaśle. Był wielokrotnie odznaczany: Expositorium Canoniale (1911 r.), przywilejem noszenia rakiety i mantoletu (1922 r.). Mianowano go też kanonikiem honorowym kapituły katedralnej (1937 r.). Ponadto był wicedziekanem jasielskim oraz wizytatorem nauki religii szkół średnich w Jaśle i Krośnie (od 1938 r.). Zmarł 29 IV 1949 r. AAPrz, Tabela służbowa ks. A. Kwolka, b. sygn., b.s.; A. Garbarz, F. Paściak, *Posługa kapłanów w klasztorze sióstr wizytek w Jaśle w latach 1903-2003*, w: *Kontemplacja miłości. Księga jubileuszowa z okazji 100-lecia pobytu sióstr wizytek w Jaśle (1903-2003)*, red. A. Garbarz, Jasło-Rzeszów 2004, s. 264.

²⁹ Actes 3/I, L'évêque de Przemysl des Latins Barda au pape Pie XII (4 XI 1939), nr 40, s. 118.

³⁰ AAPrz, W. Tomaka, Kronika parafii katedry, t. 2., s. 55; T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 176.

Stan ten utrzymywał się do końca II wojny światowej, np. w 1943 r. przy katedrze rezydowało pięciu prałatów i kanoników, którzy wypełniali swe obowiązki. Natomiast trzech przebywało poza stolicą diecezji. Jeden z nich (ks. T. Wąsik) administrował parafią, a dwóch pełniło obowiązki profesorów Seminarium Duchownego w Brzozowie (ks. J. Grochowski – rektor i ks. R. Głodowski)³¹.

Przejsie kanoników na drugą stronę Sanu nie oznaczało podziału kapituły, chociaż taką ewentualność sugeruje schematyzm „niemieckiej” części diecezji sprzed 22 czerwca 1941 r.³² Już 4 listopada 1939 r. bp F. Barda zwrócił się do Stolicy Apostolskiej m. in. z prośbą o dyspensę od pytania o opinię lub zgodę kapituły w sytuacjach przewidzianych przez prawo kanoniczne³³. Stolica Apostolska przychyliła się do prośby ordynariusza, ale pozwolenie to odnosiło się do części diecezji okupowanej przez Niemców, dopóki nie powoła on konsultorów, którzy mieli przejąć uprawnienia kapituły³⁴.

Według przedkodeksowego prawa kanonicznego udział kapituły katedralnej w zarządzie diecezją polegał głównie na fakcie, że ordynariusz diecezji zobowiązany był do zasięgania jej rady w trudnych i ważnych sprawach, szczególnie przed zwołaniem i ogłoszeniem synodu diecezjalnego, w sprawach naruszania prawa karnego przez duchowieństwo, a także przed pozbawieniem duchownego beneficjum kościelnego³⁵. W niektórych wypadkach konieczna była zgoda kapituły, m. in. do alienacji majątku kościelnego, degradacji duchownych do stanu świeckiego, nakładania na duchownych wieczystych kar kościelnych. Taka zgoda była konieczna również przy erygowaniu bądź dzieleniu parafii oraz powoływaniu nowych kanonii lub prałatur³⁶. KPK z 1917 r. nie wprowadził większych zmian w tej dziedzinie³⁷. Trudno cokolwiek powiedzieć o aktywności wewnętrznej kapituły, ponieważ wg relacji kanonika gremialnego i archiwariusza Przemyskiej Kapituły Metropolitalnej ks. dra Józefa Sroki z 13 listopada 2003 r., nie udało się odnaleźć żadnych akt dotyczących sesji kapitulnych z okresu II wojny światowej.

Spośród duchowieństwa diecezjalnego kapituła wyróżniała się odrębnym strojem. Kanonicy przemyscy posiadali pozwolenie noszenia rókiet i fioletowych mucetów od 1694 r.³⁸ Natomiast w 1743 r. papież Benedykt XIV nadał kapitule przemyskiej przywilej noszenia dystyngtorium. Jest to krzyż na złotym łańcuchu,

³¹ AAPrz, Relatio 1943, nr 54-61, s. 5.

³² Tamże, Stan personalny diecezji przemyskiej w r. 1941 [okupacja niemiecka], b. sygn., b. s.

³³ Actes 3/I, L'evêque de Przemysl des Latins Barda au pape Pie XII (4 XI 1939), nr 40, s. 119.

³⁴ Actes 3/I, Le cardinal Maglione á l' évêque de Przemysl des Latins Barda (28 XI 1939), nr 55, s. 137.

³⁵ S. Wilk, *Archidiecezja gnieźnieńska*, s. 37.

³⁶ Tamże; H. Borcz, *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej*, s. 129.

³⁷ S. Wilk, *Archidiecezja gnieźnieńska*, s. 37.

³⁸ Brewe papieża Innocentego IV z tegoż roku stanowiło, że „pro maiori Ecclesiae Premisl. decore, ut tam ipsi [...] quam succesoros Rochettum et Muzzetham violacci coloris, tam in dicta Ecclesia Premisliensi, quam extra eam, in processionibus, funeribus, functionibus quibuscumque anni temporibus et dicbus deferre [...] illis uti libere et licite valeant”. Cyt. za: [M. Korczyński], *O powstaniu, uposażeniu, przywilejach Kap. Przem. ob. lac. (ciąg dalszy)*, PChP, R. 2 (1834) z. 2, s. 103-104.

ozdobiony „promieniami w czworogon ułożonemi. Krzyż ma [...] po jednej stronie mieć Orła Białego, herb Królestwa Polskiego, w środku którego ucięta głowa św. Jana [Chrzcziciela] położona jest na półmisku; po drugiej zaś stronie herb kapituły (wyobrażenie św. Jana Chrzcziciela)”³⁹. Według dokumentu papieskiego dystyngtorium należało nosić podczas obrzędów liturgicznych i uroczystościach, nawet „w czasie odbierania ostatniego rozgrzeszenia w godzinę śmierci”⁴⁰ oraz w obecności kardynałów, legatów papieskich, arcybiskupów i biskupów⁴¹. Ponadto w 1900 r. papież Leon XIII na prośbę bpa Józefa Sebastiana Pelczara nadał „capitularibus indultum partandi in veste talari globulos et orbiculos coloris violacei nec non chirothecas, tibiales et fasciam eiusdem coloris”⁴². Pierścień z amnetystem przysługiwał prałatom i kanonikom przemyskim wg ks. Jana Kwolka od niepamiętnych czasów⁴³.

Na prałatach i kanonikach kapituły katedralnej spoczywał obowiązek sprawowania Służby Bożej chórowej: Mszy św. konwentalnej i wspólnej recytacji (lub śpiewu) brewiarza⁴⁴. W czasie okupacji zarówno sowieckiej, jak i niemieckiej, kanonicy rezydujący w Przemyśle odmawiali nieszpory w niedziele i święta w kościele katedralnym⁴⁵.

Kapituła katedralna spełniała również funkcje duszpasterskie w parafii katedralnej. Stan ten trwał od 1391 r., kiedy to bp Eryk z Winsen (1377-1391), za zgodą króla Władysława Jagiełły, włączył do uposażenia kapituły beneficjum przemyskiej parafii katedralnej⁴⁶. Według schematyzmu z 1938 r. parafia była „wcielona” do kapituły⁴⁷. Kanonikiem katedralnym był zarówno proboszcz jak i penitencjarz kościoła katedralnego. W czasie II wojny światowej funkcje te pełnił ks. Zygmunt Męski⁴⁸.

³⁹ Tamże, s. 107-108.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ Tamże.

⁴² Acta et statuta 1902, par. 411.

⁴³ J. Kwolek, Prawo diecezji przemyskiej, t. 1, s. 69.

⁴⁴ H. Borcz, Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej, s. 128; T. Śliwa, *Skład osobowy kapituły przemyskiej*, s. 7.

⁴⁵ AAPrz, Relatio 1943, nr 54-61.

⁴⁶ H. Borcz, Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej, s. 130-131.

⁴⁷ Acta et statuta 1902, par. 408; Schematyzm 1938, s. 17, 31.

⁴⁸ Urodził się on w 1872 r. w Borku (parafia Jedlicze). Po odbyciu czteroletnich studiów teologiczno-filozoficznych w Instytucie Teologicznym w Przemyśle i formacji w seminarium przyjął święcenia kapłańskie w 1895 r. W cztery lata później (1899 r.) objął probostwo w Dębowcu. Prowadził tam szeroką działalność społeczną. Ponadto należał do Rady Powiatowej w Jaśle oraz był posłem do parlamentu wiedeńskiego. Słynął jako gorliwy duszpasterz. W 1923 r. przeniósł się na probostwo w Jarosławiu. W 1935 r. został instalowany na kanonię gremialną w kapitule przemyskiej. Był proboszczem katedry i penitencjarzem oraz dziekanem przemyskim miejskim. Pracował w sądzie diecezjalnym I i II instancji. Posiadał odznaczenie szambelana papieskiego. Zmarł w Przemyśle 5 X 1949 r. AAPrz, Tabela służbowa ks. Zygmunta Męskiego, b. sygn., b.s.; *Schematyzm 1938*, s. 17; *Rocznik 1952*, s. 172; S. Mularz, dz. cyt., s. 39; S. Momidłowski, *Śp. ks. Zygmunt Męski (1872-1949)*, KDP, R. XLII (1949) z. 10-12, s. 134-136; P. Jamiół, *Dzieje sanktuarium Matki Bożej Saletyńskiej w Dębowcu w latach 1910-1996*, Kraków 2002, s. 60-61.

W duszpasterstwie w parafii katedralnej kapitułę wspierało kolegium wikariuszy⁴⁹. To kolegium było wzorowane na kapitule katedralnej. Posiadali oni własne statuty, prawa i przywileje⁵⁰. Kolegium to przetrwało kasaty józefińskie „w związku z tym, że na nim spoczywał główny ciężar duszpasterstwa parafialnego, uznane zostało przez zaborcę za użyteczne i niezbędne”⁵¹. Zredukowano jednak liczbę wikariuszy do trzech, dopiero w 1842 r. władze austriackie zgodziły się na powiększenie kolegium do 4 wikariuszy⁵². W czasie wojny w skład kolegium wchodziło zaledwie dwóch kapłanów. Seniorem kolegium był ks. mgr Stanisław Dudziński. Urodził się on w 1906 r. w Leżajsku. Święcenia kapłańskie otrzymał w 1932 r. Pracował jako wikariusz w parafiach: Jedlicze, Jarosław i Sanok. W roku akademickim 1938/1939 uzyskał magisterium na Wydziale Teologicznym UJK. Wikariuszem katedralnym został w 1937 r.⁵³ Drugi wikariusz – ks. Julian Fiedeń urodził się w 1910 r. w Turzym Polu. Święcenia otrzymał w 1935 r. Był wikariuszem w Żurawicy i Nozdrzu. Do Przemyśla przybył w 1938 r.⁵⁴ Jesienią 1939 r.

⁴⁹ Schematyzm 1938, s. 31.

⁵⁰ Według S. Zachorowskiego instytucja kolegium wikariuszy katedralnych pojawiła się na ziemiach polskich w XIII w. Podlegała ona kapitule katedralnej. Pierwsza wzmianka o istnieniu tej korporacji przy łacińskiej katedrze przemyskiej pochodzi z 1419 r. Z. Majcher, dz. cyt., s. 77; S. Zachorowski, *Rozwój i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich*, wyd. 2, Kraków 2005, s. 68; H. Borcz, *Kolegia niższe duchowieństwa przy katedrze przemyskiej*, w: Kościół na drogach historii, s. 99. W 1447 r. bp Piotr z Chrząstowa (1435-1452) nadał statut kolegium. Według niego posługę duszpasterską przy katedrze powinno prowadzić dziewięciu wikariuszy. Byli oni wybierani i prezentowani przez kapitułę. Do ich obowiązków należało celebrowanie officium divinum w katedrze, odprawianie mszy św. śpiewanych: prymarii i sumy, sprawowanie duszpasterstwa na terenie parafii katedralnej, obecność na tzw. „anniwersarzach” i mszach św., na których mieli być obecni kanonicy, celebrowanie Eucharystii za zmarłych w środę przed prymarią oraz asystowanie przy odprawianiu Mszy św. przez kanoników i celebrowanie z nimi godzin kanonicznych. Do ich obowiązków należało również odprawianie trzech mszy św. tygodniowo na zamku przemyskim. Korporacja ta posiadała własne statuty, pozostając pod zwierzchnictwem dziekana kapituły. Jej członkowie odbywali posiedzenia (co 2-3 tygodnie) zwane kapitułami. Podejmowano wówczas m. in. decyzje dotyczące życia wspólnoty oraz wybierano urzędników. Na czele kolegium stał senior wybierany przez wikariuszów. Swój urząd sprawował do śmierci lub rezygnacji. Nosił on tytuł wicedziekana. Do jego kompetencji należało m. in. czuwanie nad właściwym wykonywaniem obowiązków przez wikariuszów. On również przewodniczył kapitułom. Oprócz seniora w czasach przedrozbiorowych istniał urząd prokuratora (zajmował się uposażeniem kolegium) oraz notariusza. W miarę upływu czasu do tych obowiązków dochodziły nowe, m.in. opieka duszpasterska nad bractwami i cechami działającymi przy katedrze, a liczbę wikariuszy zwiększono do 11 (1597). Tamże, s. 100-101; F. Pawłowski, dz. cyt., s. 109, przyp. 1; Z. Majcher, dz. cyt., s. 77-78; J. Federkiewicz, *Kapituła przemyska ob. łac.*, cz. 7 (24), KDP, R. XIII (1913) z. 2, s. 55. Odnośnie prawa prezenty i patronatu oraz relacji kolegium z kapitułą zob. *Analecta ad historiam iuris canonici in dioecesi Premisliensi*, ed. B. Ulanowski, Kraków 1888, s. 38.

⁵¹ H. Borcz, *Kolegia niższe duchowieństwa przy katedrze przemyskiej*, s. 102.

⁵² J. Federkiewicz, dz. cyt., cz. 7 (24), s. 55.

⁵³ AAPrz, Kronika Kolegium Księży Wikarych Katedralnych ob. łac. w Przemyślu od 1942 r. do 31. 08. 1944, b. sygn., s. 3; J. Wołczański, *Wydział Teologiczny*, s. 374, przyp. 953.

⁵⁴ AAPrz, Kronika Kolegium Księży Wikarych Katedralnych, s. 3.

w duszpasterstwie pomagał im ks. Tomasz Kucharczyk⁵⁵. W omawianym czasie, kolegium wikariuszy katedralnych posiadało majątek ziemski: 8 ha 74 a i 10 m kw. w Nizankowicach k. Przemyśla. Został on znacjonalizowany przez władze sowieckie i odzyskany po wkroczeniu Niemców w 1941 r.⁵⁶

Miejscem sprawowania Służby Bożej przez prałatów i kanoników przemyskich był kościół katedralny. Wydarzenia II wojny światowej odcisnęły swe piętno również na tej świątyni.

Początki przemyskiego kościoła katedralnego sięgają prawdopodobnie XI w., o czym świadczą pozostałości murów rotundy pw. św. Mikołaja zachowane w podziemiach obecnej bazyliki katedralnej. 6 stycznia 1460 r., na posiedzeniu generalnym kapituły katedralnej, podjęto decyzję o budowie obecnej katedry na miejscu, gdzie znajdował się kościół św. Mikołaja. Wzniesiono ją w stylu gotyckim w latach 1460-1571⁵⁷. W XVI w. starosta przemyski Jan Tomasz Drohojowski ufundował renesansową kaplicę pw. św. Tomasza przy północnej stronie katedry (1578 r.)⁵⁸.

Gruntownej przebudowy świątyni dokonał bp przemyski Aleksander Antoni Fredro (1724-1734) w stylu barokowym. On również ufundował kaplicę pw. Panna Jezusa Ukrzyżowanego. Proces przebudowy katedry został zakłócony przez zawalenie się sklepienia nawy głównej (1733 r.). Po śmierci bpa A. Fredry, jego dzieło kontynuowali następcy. Wtedy to przebudowano filary i wymurowano sklepienie nawy głównej, odnowiono również kaplicę Drohojowskich, którą ozdobił freskami Stanisław Stroiński ze Lwowa⁵⁹. Po przebudowie katedrę konsekrował 3 maja 1744 r. bp Wacław Hieronim Sierakowski pw. Wniebowzięcia NMP i św. Jana Chrzciciela⁶⁰.

Po I rozbiorze Rzeczypospolitej, w wyniku reform józefińskich, uległy kasa-

⁵⁵ Ks. Tomasz Kucharczyk (1911-1987) był kapłanem diecezji sandomierskiej. We IX 1939 r. z falą uchodźców wyruszył do wschodniej Polski. Do swej diecezji przybył przed 8 VI 1940 r., kiedy to został wikariuszem parafii Jastrząb. Archiwum Diecezjalne w Sandomierzu, Akta personalne ks. T. Kucharczyka: nominacje i korespondencja, b. sygn. Zob. J. Szczepanowski, *Śp. ks. Tomasz Kucharczyk*, „Kronika Diecezji Sandomierskiej”, R. 81 (1988) nr 7-8, s. 189-190; B. Stanaszek, *Diecezja sandomierska w powojennej rzeczywistości politycznej w latach 1945-1967*, t. 1: *Problematyka personalno-organizacyjna*, [Sandomierz 2006], wg indeksu.

⁵⁶ W latach 1517-1927 parafia Nizankowice należała do uposażenia kolegium. Parafią zarządzał w jego imieniu duszpasterz z tytułem komendarza. M. Oziembłowska, *Historia parafii rzymsko-katolickiej pod wezwaniem Świętej Trójcy w Nizankowicach w latach 1918-1945*, mps w zbiorach AAPrz, Wrocław 2002, s. 34, 104.

⁵⁷ Tamże, s. 61-62; K. Kaniewski, *Kościół starego Przemyśla*, Przemyśl 1987, s. 29-32; W. Sar-na, dz. cyt., cz. 1, s. 51-52.

⁵⁸ H. Borcz, *Archidiecezja przemyska. Zarys dziejów i organizacji*, s. 56.

⁵⁹ T. Łękawski, dz. cyt., s. 23-31, K. Kaniewski, dz. cyt., s. 35 n.; Z. Bielamowicz, *Świadek przeszłości Kościoła Przemyskiego (o katedrze przemyskiej)*, KAP 1993-1994, s. 135. Zob. szerzej: Z. Bielamowicz, „*Sacrum et decorum*” epoki baroku zrealizowane w katedrze przemyskiej przez biskupa Aleksandra Fredrę w latach 1729-1733 (*Ze studiów nad dziejami kultury artystycznej w diecezji przemyskiej*), KDP, R. 70 (1984) z. 1-2, s. 10-26.

⁶⁰ F. Pawłowski, dz. cyt., s. 578; *Przemyśl pw. Wniebowzięcia NMP i św. Jana Chrzciciela*, w: Rocznik 1997 A, s. 326.

cie kolegia duchowieństwa: mansjonarzy, psalterzystów i pasjonalistów oraz liczne altarie. Zrabowano również na rzecz monarchii naczynia liturgiczne oraz wota ze skarbca katedralnego⁶¹.

Na kształt architektoniczny katedry w omawianym okresie miały wpływ prace zapoczątkowane w 1883 r. z inicjatywy bpa Łukasza Ostoi Soleckiego (1882-1900), a kontynuowane do 1913 r. przez bpa Pelczara (1900-1924). Wtedy to prezbiterium katedry przywrócono gotycki wystrój. Pracami kierował początkowo architekt Tomasz Pryliński z Krakowa, a w końcowej fazie przebudowy – Stanisław Majerski z Przemyśla. Oprócz zmian architektonicznych wymieniono częściowo wyposażenie katedry. Otrzymała ona m. in. neogotycką nastawę ołtarza głównego, dwa barokowe ołtarze wykonane w Tyrolu, stalle kanonickie z płaskorzeźbami (figury rzeźbił prof. Juliusz Bełtowski), ławki, drewniane boazerie itd. W latach 1901-1903 Karol Popiel wykonał polichromię w świątyni. W oknach zamontowano witraże wykonane wg projektu Jana Matejki i Tomasza Prylińskiego. W 1907 r. dokończono prace przy dzwonnicy katedralnej, której budowę rozpoczęto w XVIII w. (1759-1764)⁶². Kolejne lata nie przyniosły większych zmian, jedynie w 1928 r. świątynia otrzymała nowe organy wykonane przez firmę braci Biernackich⁶³.

Przemyski kościół katedralny pełnił również rolę sanktuarium maryjnego, bowiem od 1768 r. znajdowała się w nim łaskami słynąca figura Matki Bożej „Jackowej” z Dzieciątkiem, koronowana przez bpa Ignacego Krzyżanowskiego⁶⁴. Czciocielem NMP w tym wizerunku był bp Wojciech Tomaka, który ułożył pieśń na jej cześć. W okresie II wojny światowej, bp Franciszek Barda postanowił pismem z 29 listopada 1941 r., aby wzywać pomocy NMP czczonej w Katedrze wezwaniem „Pani nasza Przemyska, módl się za nami”, przywiązując do tego wezwania odpust cząstkowy (300 dni)⁶⁵.

Podczas walk niemiecko-sowieckich o prawobrzeżny Przemyśl, katedra uległa częściowemu zniszczeniu. Została trafiona przez kilka pocisków wystrzelonych przez artylerię niemiecką z Zasania. 25 czerwca 1941 r. o godz. 14.00, jeden z pocisków zapalających trafił w wieżyczkę z sygnaturką. W niej ukryto najcenniejsze szaty liturgiczne i argenteria ze skarbca katedralnego w obawie przed rabunkiem przez władze sowieckie. Przedmioty te spłonęły doszczętnie. Spłonął również dach na świątyni. Uratowano wyposażenie wnętrza, próbowano również gasić ogień wodą ze studni pałacowej. Wskutek ostrzału uległy zniszczeniu witraże projektowane przez Jana Matejkę⁶⁶. S. Z. Łuc tak opisuje pożar katedry widzia-

⁶¹ T. Łękowski, dz. cyt., s. 43-44, 46-50; H. Borcz, *Archidiecezja przemyska. Zarys dziejów i organizacji*, s. 56.

⁶² W. Sarna, dz. cyt., cz. 2, s. 540-542; T. Łękowski, dz. cyt., s. 54 n.

⁶³ *Przemyśl pw. Wniebowzięcia NMP i św. Jana Chrzciciela*, s. 326.

⁶⁴ Tamże, s. 327; K. Kaniewski, dz. cyt., s. 56.

⁶⁵ M. Burczyk, *Matka Boża „Jackowa” w Bazylice Archikatedralnej w Przemyślu*, KAP 1993-1994, s. 142-143.

⁶⁶ AAPrz, W. Tomaka, *Kronika parafii katedry*, t. 2, *Zapiski*, s. 59; tamże, *Okólniki diec. przem. 1939-1947*, b. sygn., *Okólniki bpa W. Tomaki z 22 VII 1941 r.*; J. Ataman, *Z dziejów przemyskiego kościoła katedralnego*, KDP, R. 46 (1960) z. 9-10, s. 248; K. Kaniewski, dz. cyt., s. 49. W relacji do

ny z Zasania: „o godz. 16. [...] jedna z pracujących dziewcząt krzyknęła – Katedra się pali. Patrzmy, a tu od sygnaturki wydobywa się płomyczek, litrą wody by go zgasił. Po chwili płomień się rozszerzył i spłonął cały dach”⁶⁷.

Biskup Wojciech Tomaka, jako rządca wschodniej części diecezji i prepozyt kapituły, rozpoczął starania o zabezpieczenie murów świątyni. Po konsultacji z inżynierami: Pollakiem i Dąbrowskim powierzono prace blacharskie miejscowemu rzemieślnikowi – Bujakowi. Rozpoczęto również starania o pozyskanie drewna na więźbę dachową. Część materiału uzyskano z folwarku seminaryjnego w Krasicy⁶⁸. Pozostałą ilość przekazały władze niemieckie. Początkowo komendant wojenny miasta odrzucił prośbę, przekonała go dopiero łapówka. Władze przyznały 30 fur drewna ze składu zgromadzonego przez Sowietów⁶⁹.

W okólniku z 22 lipca 1941 r. bp Tomaka zwrócił się do wiernych diecezji z apelem o ofiary na zabezpieczenie murów świątyni i pokrycie jej dachem. Oprócz ofiar pieniężnych prosił również o artykuły spożywcze dla robotników pracujących przy katedrze⁷⁰. Jeszcze 20 sierpnia przywożono drewno na dach z Mościsk. Niektóre materiały przesyłano przez granicę na Sanie z terenu dawnej okupacji niemieckiej, np. s. Zbigniewa ze Zgromadzenia Sióstr Sług Jezusa przesłała gwoździe na odbudowę za pośrednictwem jednego z Niemców⁷¹. Prace trwały do jesieni 1941 r., kiedy to końcem września zamontowano rynny⁷². W czasie odbudowy dachu kilkakrotnie wewnątrz katedry zalała woda⁷³. Jeszcze 28 sierpnia 1941 r. we wnętrzu katedry było „pełno gruzu, witraży wybitych, koło tronu księdza Biskupa Ordynariusza uderzył pocisk, dziura na zewnątrz, sufit zalany od deszczu, ołtarze zniszczone”⁷⁴.

W związku ze zniszczeniami katedry, na czas prac remontowych przeniesiono sprawowanie katedralnej Służby Bożej i nabożeństw do kościoła filialnego pw. Najśw. Serca Pana Jezusa⁷⁵. Przed 1939 r. był on kościołem garnizonowym⁷⁶. Te same funkcje pełnił on również po zakończeniu II wojny światowej⁷⁷.

Rzymu z 1943 r. bp Barda tak opisał zniszczenia w katedrze: „Initio belli germanico-russici die 25. Junii 1941. totum tectum ecclesiae cathedralis cum quinque artificiosis vitris fenestralibus et cum quadam parte haud parvi valoris supellectilis est militari iaculo igneo combustum”. AAPrz, Relatio 1943, nr 18-23, s. 2.

⁶⁷ AGZSSJ, Z. Łuc, Kronika stowarzyszenia, b. sygn., s. 67. Świadkiem pożaru był również przebywający w Deutsch-Przemyśl bp F. Barda, który boleśnie przeżył to wydarzenie. Tamże.

⁶⁸ AAPrz, W. Tomaka, Kronika parafii katedry ob. łac., t. 2, Zapiski, s. 64.

⁶⁹ Tamże, s. 65-66.

⁷⁰ AAPrz, Okólniki diec. przem. 1939–1947, Okólnik bpa W. Tomaki z 22 VII 1941 r.

⁷¹ AGZSSJW, Z. Łuc, Kronika Stowarzyszenia, b. sygn., s. 68.

⁷² AAPrz, W. Tomaka, Kronika parafii katedry ob. łac., t. 2, Zapiski, passim.

⁷³ Zob. tamże, s. 67.

⁷⁴ Tamże, s. 68.

⁷⁵ AAPrz, Kronika parafii katedry, t. 2, Zapiski, s. 60.

⁷⁶ Schematyzm 1938, s. 31.

⁷⁷ Zob. P. Siwicki, *Duszpasterstwo greckokatolickie w Wojsku Polskim 1918-2003*, w: Historia duszpasterstwa wojskowego, s. 402 n. Budowę tej świątyni rozpoczęto 8 V 1627 r. (poświęcenie kamienia węgielnego) jako kościoła oo. jezuitów z fundacji Anny z Tyrawskich Ulińskiej († 1653 r.). Ona również była fundatorką kolegium zakonnego. Budowę kościoła zakończono prawdopodob-

Już jesienią 1941 r. przywrócono katedrę przemyską do Służby Bożej. W relacji do Rzymu bp F. Barda pisał, że mimo zniszczeń „sed adiuvante Deo statim succursu dioecesis reparatum et ecclesia ad finem Novembris 1941 divino cultui aperta”⁷⁸. Usuwanie zniszczeń trwało również w następnych latach. W miejsce poprzednich witraży wykonano nowe m. in. wg projektu Józefa Mehoffera. Projekt witraża NMP ufundował bp Barda, natomiast przedstawiający św. Stanisława – duchowieństwo diecezji (projekt powstał w 1943 r.). Według bpa Wojciecha Tomaki, ich wykonanie pozostawiono na czas powojenny, a zamówienie miała zrealizować firma Żeleńskiego z Krakowa⁷⁹.

Kapituła posiadała również swe uposażenie. W związku ze zniszczeniem akt gospodarczych kapituły pod okupacją sowiecką, trudno jest odtworzyć jego stan sprzed wybuchu wojny⁸⁰. Według relacji o stanie diecezji z 1938 r., posiadała ona około 690 ha i 55 arów pól uprawnych, 560 ha i 50 a lasów oraz 10 domów⁸¹.

Według pisma bpa Wojciecha Tomaki do radzieckiego urzędu skarbowego, przed wojną pobierał on pensję rządową jako biskup pomocniczy i kanonik oraz „niewielki dodatek” z dóbr kapitulnych. Wybuch wojny zmienił tę sytuację. Domy stanowiące własność kapituły katedralnej zostały znacjonalizowane jesienią 1939 r. Znajdowały się one m.in. przy ul. Kapitulnej nr 4 i 5⁸². Jeden z nich uległ uszkodzeniu podczas kampanii wrześniowej⁸³.

Nacjonalizacja miała postać zwykłego rabunku i bezmyślnego niszczenia. Budynek wynajmowany przez kapitułę Urzędowi Skarbowemu przedstawiał następujący widok: „Na II piętrze z biur i szaf wyrzucono przez okno na podwórze do błota akta Urzędu Skarbowego. Przy tej pracy zajęte były 3 młode przemyskie Żydówki, 1 Żyd i 2 Ukrainki”⁸⁴. Atmosferę tego niszczenia doskonale oddają słowa jednej z Żydówek: „Co polskie musi być wszystko zniszczone, po polskiej burżuazji nie śmie nic pozostać. Teraz są Sowiety i Ukraina. My mamy ładniejsze i lepsze rzeczy”⁸⁵. Zniszczeniu uległy również obrazy z XVIII w. stanowiące własność kapituły⁸⁶. Po nacjonalizacji domów kanonicy przenieśli się do domu

nie ok. 1635 r., lecz konsekrację otrzymał dopiero w 1684 r. Po kasacie zakonu funkcjonował on do 1820 r. jako świątynia, a następnie został zamknięty przez władze austriackie i zamieniony na magazyn wojskowy, a następnie opuszczony popadł w ruinę. Został uratowany w wyniku interwencji bpa J. S. Pelczara i odnowiony w latach 1903-1904. Od 1991 r. pełni on rolę soboru katedralnego diecezji przemyskiej obrządku wschodniego. T. Łękawski, dz. cyt., s. 71-72, 78, 82-83; Encyklopedia wiedzy o jezuitach, s. 548; K. Kaniewski, dz. cyt., s. 99 n.

⁷⁸ AAPrz, Relatio 1943, nr 18-23, s. 2.

⁷⁹ Tamże, Okólniki diec. przem. 1939-1947, Okólniki z 7 VI 1943 r. (l. 1684/43) oraz z 10 VIII 1943 (l. 2390/43).

⁸⁰ J. Tarnawski, Diecezja przemyska, s. 146.

⁸¹ AAPrz, Relatio 1938, nr 56.

⁸² AAPrz, Teczka „Okupacja sowiecka 1939-1941”, b. sygn., Pismo bpa W. Tomaki dotyczące pałacu biskupiego w Przemyślu, [ok. 1939-1941].

⁸³ J. Smółka, dz. cyt., s. 29.

⁸⁴ Tamże, s. 56.

⁸⁵ Tamże.

⁸⁶ AAPrz, Teczka „Archiwum. Zabranie i starania o zwrot”, b. sygn., [Relacja ks. J. Kwołka na temat zniszczeń sowieckich, ok. I 1940], b.s.

biskupiego przy ul. Katedralnej 20⁸⁷. Po wkroczeniu Niemców do Przemysła w 1941 r., odzyskano budynki. Przedstawiały one jednak oplakany widok, były zdewastowane przez Sowietów⁸⁸.

Do uposażenia kapituły należał również folwark w Myślatyczach (sowiecka strefa okupacyjna). Folwark uległ nacjonalizacji. W 1941 r., po wkroczeniu Niemców, prawa do niego uzurpował sobie samozwańczy „komitet ukraiński”, który nie pozwolił odebrać chłopom koni i bydła zrabowanych z folwarku⁸⁹.

W relacji do Rzymu z 1943 r. bp Franciszek Barda tak przedstawił stan uposażenia kapituły: „proventus capituli ad sustentationem omnino non sufficiunt, etenim maior pars bonorum a potestate civili administrantur”⁹⁰. W czasie okupacji kanonicy nie posiadali dochodów z tytułu posiadania prebendy kapitulnej. Utrzymywali się jedynie z ofiar składanych z tytułu posługi kapłańskiej⁹¹.

Przy kapitule funkcjonowały instytucje kulturalne: archiwum i biblioteka. Początki archiwum przemyskiej kapituły katedralnej sięgają XIV w. Do 1906 r. mieściło się ono w kapitulniku kościoła katedralnego. W tymże roku przeniesiono je do nowego domu przy ul. Kapitulnej 4⁹². Przed wybuchem II wojny światowej funkcję archiwariusza objął kanonik katedralny ks. dr Jan Kwolek⁹³.

W 1936 r. w zasobie archiwalnym znajdowało się ok. 200 dokumentów pergaminowych. Najstarszy z nich pochodził z 1352 r. (lokacja wsi Równe przez Kazimierza Wielkiego). Dokumenty te zostały w większości opublikowane w VII i VIII tomie „Akt Grodzkich i Ziemskich”⁹⁴.

Tab. 17. Zbiory Archiwum Kapituły Katedralnej w Przemysłu (1936)*

L.p.	Rodzaj akt	Lata	Ilość tomów
1.	„Libri conclusionum”	1438-1799	20
2.	Statuty kapituły	od 1528	4
3.	Akta dotyczące katedry	od 1743	15 + plany
4.	Akta dotyczące dóbr kapitulnych	od 1604	20 + 60 fascykułów
5.	Akta dotyczące diec. przemyskiej	od 1720	20
6.	Rękopisy ks. Fryderyka Alembeka (†1673)	przed 1673	7
7.	Rękopisy ks. Franciszka Pawłowskiego (†1876)	przed 1878	10

⁸⁷ Tamże s. 58; AAPrz, Teczka „Okupacja sowiecka 1939-1941”, b. sygn., [Spis mieszkańców domu przy ul. Katedralnej 20, b. daty]; tamże, Kronika parafii katedry, t. 2, s. 57.

⁸⁸ AGZSSJW, Z. Łuc, Kronika stowarzyszenia, s. 68.

⁸⁹ AAPrz, W. Tomaka, Kronika parafii katedry, t. 2, Zapiski, s. 64.

⁹⁰ AAPrz, Relatio 1943, nr 54-61, s. 5.

⁹¹ Tamże, Teczka „Okupacja sowiecka 1939-1941”, b. sygn., Pismo bpa W. Tomaki do sowieckiego urzędu skarbowego (brudnopis), b. daty.

⁹² J. Kwolek, *Archiwa diecezji przemyskiej ob. lac.*, Przemysł 1927, s. 38.

⁹³ Tenże, *Archiwum Diecezjalne przy Kurii Biskupiej ob. lac. w Przemysłu*, Włocławek 1936, s. 14.

⁹⁴ Tamże; B. Filarecka, dz. cyt., s. 125.

8.	Rękopisy ks. Jakuba Federkiewicza (†1926)	przed 1926	6
9.	Rękopisy naukowe, literackie i in.	od XV w.	40

* z wyjątkiem dokumentów pergaminowych

Podstawa źródłowa: J. Kwolek, *Archiwum Diecezjalne przy Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyśle*, Włocławek 1936, s. 14-15.

Jesienią 1939 r., kiedy władze sowieckie nakazały opuszczenie domu kapitulnego przez kanoników, archiwum kapitulne ocalało częściowo dzięki A. Leśniakowi, przedwojnemu pracownikowi Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej, a następnie sowieckiego Przemyskiego Muzeum Historyczno-Etnograficznego. Przewiózł on zbiory do byłego muzeum miejskiego. Część zasobu zniszczyli Sowieci wraz z biblioteką kapitulną⁹⁵. Ocalałe zbiory wraz z archiwum miejskim zostały wywiezione do Lwowa 6 czerwca 1940 r. Przy okazji urzędnicy sowieccy „zapomnieli” o wywiezieniu archiwum kapituły grecko-katolickiej, prawdopodobnie dzięki staraniom Bohdana Zahajkiewicza, działacza ukraińskiego współpracującego z Sowietami⁹⁶.

Biblioteka kapituły katedralnej powstała w 1. poł. XV w. Początkowo składała się z książek przekazanych przez prałatów i kanoników⁹⁷. W 1930 r. zbiory kapituły liczyły 13 435 woluminów, w tym 5 inkunabułów oraz dużą liczbę starodruków⁹⁸. Budynek kapitulny (ul. Kapitulna 4) został zajęty przez władze sowieckie, a „książki od 15 [.] wieku począwszy, poszły na opał dla milicji, częściowo do kramów żydowskich (po 15 kop. za 1 kg), częściowo podobno jako surowiec do fabryki papieru [...] Mała część (może 1/5) tej biblioteki została przeniesiona do muzeum”⁹⁹, prawdopodobnie wraz z prywatnym księgozbiorem ks. Jana Kwołka, który liczył wówczas ok. 7 tys. tomów. Księgozbiór ten uratował A. Leśniak¹⁰⁰, przenosząc go do muzeum, jednak i tam obydwie biblioteki zostały w części roz-

⁹⁵ AAPrz, Teczka „Archiwum. Zabranie i starania o zwrot”, [Relacja ks. J. Kwołka na temat zniszczeń sowieckich, ok. I 1940], b.s.; J. Smółka, dz. cyt., s. 58. Na temat osoby A. Leśniaka zob. tamże, *passim*.

⁹⁶ Tamże, s. 81.

⁹⁷ W 1755 r. jej zbiory zostały przekazane przez bpa W. H. Sierakowskiego do biblioteki przy Studium Teologii Spekulatywnej w Przemyśle (była to druga z kolei biblioteka publiczna w Polsce). Po zniesieniu studium książki przekazały władze austriackie do biblioteki Uniwersytetu Lwowskiego. Kapituła odtworzyła swą bibliotekę. Na początku XX w. zbiory biblioteczne liczyły ponad 14 000 woluminów. W czasie I wojny biblioteka uległa częściowemu zniszczeniu. Od 1906 r. jej zbiory znajdowały się w budynku kapitulnym. A. Szal, *Biblioteki diecezjalne w Przemyśle*, KAP 1993–1994, s. 150.

⁹⁸ *Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich okupowanych w latach 1939-1945 (bez Ziemi Wschodnich)*, red. B. Bieńkowska, oprac. U. Paszkiewicz, J. Szymański, Poznań 2000, s. 232. Według B. Filareckiej liczyła ona ok. 20 tys. tomów. B. Filarecka, dz. cyt., s. 126.

⁹⁹ AAPrz, Teczka „Archiwum. Zabranie i starania o zwrot”, [Relacja ks. J. Kwołka na temat zniszczeń sowieckich, ok. I 1940], b.s.

¹⁰⁰ J. Smółka, dz. cyt., s. 56-57.

grabione przez urzędników sowieckich¹⁰¹.

Swoją bibliotekę posiadała również parafia katedralna. W październiku 1939 r. władze sowieckie rozgrażyły tę bibliotekę, zabierając z niej ok. 3 tys. tomów. W jej obronie stanął wikariusz katedralny ks. Julian Fiedeń, ale jego zabiegi nie przyniosły żadnego rezultatu, a postawę dewastatorów doskonale oddaje pytanie jednego z nich: „Co, będzie ksiądz uprawiał propagandę religijną?”¹⁰².

2. Sądy biskupie

Według KPK z 1917 r., instytucją wchodzącą w skład kurii jest sąd biskupi. Jest on jednak instytucją autonomiczną, kierującą się własnymi przepisami¹⁰³. Tradycje przemyskiego sądu sięgają XIV w., jednak na jego strukturę w omawianym okresie miał wpływ KPK i reorganizacja kurii wraz z sądem dokonana przez bpa Józefa Sebastiana Pelczara. Oficjalna nazwa instytucji brzmiała: Iudicium Episcopale Dioecesis Premisliensis rit. lat. (w wersji polskiej – Sąd Biskupi Diecezji Przemyskiej o. ł.)¹⁰⁴.

Wybuch wojny i podział diecezji na dwie strefy okupacyjne nie przerwał pracy sądu, utrudnił natomiast jego funkcjonowanie w znacznym stopniu. Według ustaleń ks. Stanisława Mularza, pod okupacją sowiecką trybunał działał do marca 1940 r. pod kierunkiem „współrzędcy” diecezji – bpa Wojciecha Tomaki i oficjała ks. Jana Kwolka, a następnie zawiesił swą działalność. W sowieckim Przemysłu sąd ten rozpatrzył cztery sprawy. Pozostałe zawieszono ze względu na zerwanie łączności ze stronami procesów. Również w tym samym czasie (marzec 1940 r.) sąd dla niemieckiej części diecezji zorganizował bp Franciszek Barda, który osobiście kierował procesami trybunału¹⁰⁵.

Sąd jako instytucję tworzy oficjał, wiceoficjałowie i sędziowie, ponieważ tylko oni posiadają władzę sądenia. Ponadto do trybunału należy notariusz, obrońca wężła i promotor sprawiedliwości¹⁰⁶.

Pierwsza wzmianka o oficjale sądowym przemyskim pochodzi z XIV w.¹⁰⁷ W omawianym okresie urząd ten pełnił ks. dr Jan Kwolek (1885-1958) od 1934 r.¹⁰⁸ Przebywał on pod okupacją sowiecką. W 1940 r. doszło do kuriozalnej situa-

¹⁰¹ Tamże, *passim*.

¹⁰² ZWA, Relacja ks. Juliana Fiedenia z 30 X 1980 r., b.s.

¹⁰³ Zob. CIC, can. 1552-2194; S. Mularz, dz. cyt., s. 43.

¹⁰⁴ Tamże.

¹⁰⁵ Tamże, s. 43-44.

¹⁰⁶ Tamże, s. 48.

¹⁰⁷ J. Ataman, *Zarys dziejów*, s. 5.

¹⁰⁸ Ks. Jan Kwolek (1885-1958) urodził się 13 XII 1885 r. w Kraczkowej k. Łańcuta, w rodzinie chłopskiej. Po ukończeniu edukacji w I C. K. Wyższym Gimnazjum w Rzeszowie i zdaniu egzaminu maturalnego (1904) rozpoczął studia na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Lwowskiego. Po dwóch latach wstąpił do Seminarium Duchownego w Przemysłu. Po ukończeniu studiów teologicznych w tamtejszym instytucie otrzymał święcenia kapłańskie 29 VI 1910 r. Pracował jako wikariusz w Cieklinie (również jako administrator) i Dobromilu. Jesienią 1912 r. rozpoczął studia prawnicze na Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie uwieńczone doktoratem (1914 r.). Po powrocie przeby-

cji z punktu widzenia prawa kanonicznego. Organizując trybunał dla zachodniej części diecezji, bp Barda powołał 12 października 1940 r. na urząd oficjała ks. Tomasza Wąsika, nie odwołując z tego urzędu ks. Kwołka. Niezgodną z KPK decyzję o powołaniu *de facto* drugiego oficjała uzasadniono nieobecnością ks. Kwołka w niemieckiej strefie okupacyjnej. Co prawda sprawozdania sądowe nazywają ks. Wąsika „oficjałem zastępczym”, ale KPK nie zna takiego pojęcia¹⁰⁹. Ponadto ks. T. Wąsik nie podjął żadnych czynności procesowych, ponieważ przebywał poza Przemyślem i złożył rezygnację, przyjętą przez ordynariusza 21 czerwca 1941 r.¹¹⁰

W strukturze organizacyjnej trybunału ważną rolę odgrywali sędziowie uczestniczący w wykonaniu jurysdykcji sądowej biskupa. W omawianym okresie diecezja nie posiadała sędziów synodalnych, ponieważ ostatni synod odbył się w 1914 r. w Chyrowie¹¹¹. W trybunale przemyskim pracowali natomiast sędziowie prosynodalni, mianowani przez ordynariusza po wysłuchaniu zdania kapituły¹¹². Przed wybuchem wojny urząd sędziego sprawowało ośmiu kapłanów: Stefan Momidłowski, Edward Sandałowski, Jan Grochowski, Zygmunt Męski, Jan Lasek, Stanisław Biernat i Roman Głodowski oraz oficjał ks. Jan Kwolek. Posiadali oni nominacje do końca 1940 r.¹¹³

Zmiany składu sędziowskiego ilustruje poniższa tabela. Należy zaznaczyć, że do pracy w sądzie zaangażowano księży salezjanów, którzy posiadali parafię na

wał w miejscowości rodzinnej ze względu na toczące się działania wojenne w Galicji. W latach 1915-1918 był katechetą I Gimnazjum w Przemyślu, prefektem Seminarium Duchownego (1916-1919) oraz sekretarzem sądu biskupiego (1915-1924). Ponadto pełnił funkcję sekretarza konsystorza (1916-1918), a następnie notariusza Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu (1918-1932). W latach 1933-1934 był kanclerzem kurii. W 1934 r. otrzymał nominację na urząd oficjała sądu biskupiego. Urząd ten pełnił do śmierci. Był również egzaminatorem prosynodalnym (od 1927 r.) oraz egzaminatorem synodalnym (1955 r.). W Instytucie Teologicznym w Przemyślu pełnił funkcję profesora prawa kanonicznego (1918-1958), z przerwą w okresie okupacji. Wykładał również sztukę kościelną, która stanowiła jedno z wielu jego zainteresowań (1934-1939 i 1949-1953). Od 1925 r. należał do Komisji Konserwatorskiej przy województwie lwowskim, a od 1928 r. do Komisji Historycznej Polskiej Akademii Umiejętności. W pracy naukowej zajmował się historią prawa, dziejami diecezji i archiwistyką kościelną. W 1918 r. otrzymał nominację na archiwariusza kurii biskupiej, a po uporządkowaniu archiwum – został dyrektorem Archiwum Diecezjalnego w Przemyślu (1927 r.). Należał do towarzystw naukowych, m. in. Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu oraz Polskiego Towarzystwa Historycznego. Według ks. T. Śliwy „odprawiony w Przemyślu w 1955 r. synod diecezjalny był głównie jego dziełem”. Posiadał odznaczenia kościelne. W 1931 r. został podkomorzym papieskim, a w 1932 r. otrzymał kanonię w kapitule katedralnej. W 1951 r. został prałatem-scholastykiem. Zmarł 20 V 1958 r. w Przemyślu. AAPrz, Tabele służbowe ks. J. Kwołka [I] i [II], b.s.; S. Momidłowski, *Śp. ks. dr Jan Kwolek*, KDP, R. 44 (1958), s. 267-272; T. Śliwa, *Kwolek Jan (1885-1958)*, w: SPTK, t. 6, Warszawa 1983, s. 292-295; J. Świeboda, *Dzieje I Gimnazjum w Rzeszowie*, s. 215; T. Śliwa, *Kościelne ośrodki badań historycznych w Polsce – Przemyśl*, s. 271.

¹⁰⁹ ASMPrz, Sprawozdania z lat 1937-1942, b. sygn., passim; S. Mularz, dz. cyt., s. 52.

¹¹⁰ Tamże, s. 52.

¹¹¹ Zob. Akta Kongregacji Synodalnej 1914, passim.

¹¹² Zob. CIC, can. 1574; S. Mularz, dz. cyt., s. 55.

¹¹³ Schematyzm 1938, s. 18-19.

Zasaniu. Ponadto sędziowie pełniący funkcje w Seminarium Duchownym w Brzozowie faktycznie nie pełnili swych obowiązków ze względu na trudności związane z dojazdem do Przemyśla.

Tab. 18. Sędziowie prosynodalni Sądu Biskupiego Diecezji Przemyskiej ob. łac. (1939-1945)

L.p.	Imię i nazwisko	Czas pracy
1.	Ks. Stanisław Biernat (1890-1956)	1930-1940
2.	Ks. Roman Głodowski (1891-1978)	1935-1942
3.	Ks. Jan Grochowski (1886-1959)	1935-V 1940
4.	Ks. Michał Jastrzębski (1902-1993)	17 IV 1942-1944
5.	Ks. Jan Lasek (1886-1952)	do końca 1940
6.	Ks. Zygmunt Męski (1872-1949)	od 1935
7.	Ks. Stefan Momidłowski (1872-1958)	od 1918
8.	Ks. Józef Nęcek SDB (1903-1982)	1940-1943
9.	Ks. Edward Sandałowski (1875-1945)	1928-1941
10.	Ks. Antoni Śródka SDB (1890-1981)	1943-1945
11.	Ks. Władysław Wyderka (1891-1987)	od 1941

Podstawa źródłowa: AAPrz, Tabele służbowe kapłanów; ASMPrz, Sprawozdania Sądu Diecezjalnego w Przemyślu 1937-1942, b. sygn., passim; S. Mularz, dz. cyt, s. 56-62.

W strukturze sądu kościelnego ważne miejsce zajmują urzędy promotora sprawiedliwości i obrońcy węzła. Ich zadaniem jest służba prawdzie i sprawiedliwości we wspólnocie Kościoła oraz strzeżenie porządku prawnego, w tym ochrona dobra publicznego i godności węzła małżeńskiego¹¹⁴. Od 1926 r. obydwie te urzędy pełnił ks. Tomasz Wąsik (1878-1951) do 12 października 1940 r., kiedy to po przekroczeniu granicy niemiecko-sowieckiej został oficjałem w Sądzie Biskupim na Zasaniu (Deutsch Przemyśl)¹¹⁵. Urzędy: promotora sprawiedliwości i obrońcy węzła wakowały do 11 listopada 1941 r., kiedy to otrzymał je ks. Edward Sandałowski. Pełnił on te obowiązki do śmierci (1945 r.). W związku z nieobecnością ks. Tomasza Wąsika w Przemyślu oraz chorobą ks. Sandałowskiego, funkcje obrońcy węzła wypełniali inni kapłani¹¹⁶. Obrońcy ci zmieniali się wskutek przeszkód wojennych. W Sądzie Biskupim na Zasaniu obowiązki te pełnił ks. Stanisław Jakiel¹¹⁷.

W skład Sądu Biskupiego w Przemyślu wchodził również notariusze. Notariusz jest osobą urzędową, która nadaje dokumentom charakter publiczny. Jest on również urzędowym świadkiem aktów prawnych. W czasie wojny urząd ten pełnili: ks. Piotr Federkiewicz (1930-grudzień 1939 r.), ks. Hieronim Kocyłowski (10 października 1939-27 listopada 1944 r.), ks. Jan Siłka (18 stycznia 1924-31 grudnia 1946 r.), ks. Lucjan Strada SDB (5 października 1943-26 lutego 1945 r.),

¹¹⁴ S. Mularz, dz. cyt., s. 64.

¹¹⁵ Schematyzm 1938, s. 18; S. Mularz, dz. cyt., s. 65.

¹¹⁶ Tamże, s. 65 i 69.

¹¹⁷ Tamże, s. 65.

ks. Stanisław Wrotkowski SDB (nom. 30 listopada 1943-marzec 1944r.)¹¹⁸. Ponadto nominację na urząd notariusza otrzymali trzej kapłani, którzy nie podejmowali żadnej czynności na tym urzędzie. Byli to: ks. Michał Jastrzębski (11 listopada 1941-kwiecień 1942 r.), ks. Dominik Bialic i ks. Julian Ataman (mianowani 27 listopada 1944 r.)¹¹⁹.

Ponadto w czasie wojny z Sądem Biskupim współpracowało pięciu adwokatów z Przemyśla (dr J. Dobrzański, dr Adam Kropiński, dr Józef Palch, mgr Mieczysław Malec i mgr Jan Melczyk) oraz mgr Jan Kosiński z Sanoka, ks. W. Młodożeniec (adwokat Sądu Biskupiego w Sandomierzu) i mgr Mieczysław Weiss z Sokołowa Małopolskiego¹²⁰.

W okresie międzywojennym trybunał rozpatrywał głównie sprawy małżeńskie. W omawianym czasie toczył się proces karny jednego z księży diecezjalnych rozpoczęty w 1935 r. W 1939 r. w tej sprawie zapadł wyrok skazujący¹²¹. W czasie wojny wzrosła liczba procesów dotyczących sakramentu małżeństwa w porównaniu z latami 1918-1939. Sąd rozpatrzył w trybie procesowym 31 spraw małżeńskich, z tego w 27 sprawach wydano wyrok (23 orzeczenia stwierdzały nieważność małżeństw). W 4 przypadkach umorzono sprawy na różnych etapach postępowania. Odbył się również jeden proces o stwierdzenie małżeństwa nie dopełnionego¹²². Efekty pracy sądu w poszczególnych latach ilustruje poniższa tabela.

Tab. 19. Procesy zakończone w poszczególnych latach w czasie okupacji (1939-1944)

Rok	Ilość
1939	6
1940	1
1941	1
1942	9
1943	7
1944	8

Podstawa źródłowa: ASMPrz, Sprawozdania Sądu Diecezjalnego w Przemyśle, b. sygn., pasim; S. Mularz, dz. cyt., s. 99.

W okresie międzywojennym drugą instancją dla Sądu Biskupiego Diecezji

¹¹⁸ Tamże, s. 73-76.

¹¹⁹ Tamże, s. 76.

¹²⁰ Tamże, s. 81-82. Ks. Wincenty Młodożeniec urodził się 22 III 1902 r. w Dobrocicach, par. Malice Kościelne k. Sandomierza. Do szkoły uczęszczał w Tarnobrzegu i Sandomierzu. Wyższe Seminarium Duchowne w Sandomierzu ukończył 22 V 1927 r. Był proboszczem w parafiach: Ilza i Białobrzegi Radomskie. W 1932 r. uzyskał tytuł magistra na Wydziale Prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Zmarł w Radomiu 3 XII 1984 r. Pochowany jest na cmentarzu w Radomiu. ZWA, Pismo Archiwum Diecezjalnego w Sandomierzu do autora z 3 XII 2004 r., b. sygn., b.s. Zob. B. Stanaszek, *Diecezja sandomierska w powojennej rzeczywistości politycznej*, t. 1, passim.

¹²¹ Akta tego procesu zniszczono zgodnie z can. 379 §1 CIC. S. Mularz, dz. cyt., s. 97.

¹²² Tamże, s. 98.

Przemyskiej był Sąd Metropolitalny ob. łac. we Lwowie¹²³, zaś trzecią: Trybunał Roty Rzymskiej. W warunkach wojennych lwowski trybunał rozpatrywał apelacje sądu przemyskiego z okupacji sowieckiej do maja 1940 r. Wtedy bowiem (28 maja 1940) zapadł ostatni wyrok. Sąd metropolitalny w warunkach wojny rozpatrzył 6 wyroków pierwszej instancji orzekających nieważność małżeństw. Kolejna sprawa nie została rozpatrzona z powodu trudności w dotarciu do stron procesu¹²⁴.

Utworzenie sądu dla diecezji pod okupacją niemiecką wymagało wyznaczenia dla niego przez Stolicę Apostolską trybunału II instancji z terenu GG, ponieważ ta część diecezji nie miała żadnej łączności ze Lwowem. 22 października 1940 r. bp Franciszek Barda skierował pismo do Kongregacji Sakramentów z prośbą o wyznaczenie Książęco-Metropolitalnego Sądu w Krakowie na trybunał II instancji dla Przemyśla¹²⁵. Po uzyskaniu przychylniej opinii abpa Adama Sapiehy, kongregacja pismem z 15 marca 1941 r. pozytywnie rozpatrzyła prośbę Biskupa Przemyskiego, udzielając zgody na trzy lata. Jednak nie wniesiono ani jednej sprawy do tego sądu, ponieważ po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej ustały przeszkody w komunikacji ze Lwowem. Trybunał lwowski nie był jednak w stanie rozpatrzyć wszystkich spraw, dlatego tamtejszy oficjał zasugerował, aby wycofać napływające apelacje z Przemyśla i rozpatrzyć je we własnej II instancji¹²⁶.

15 kwietnia 1942 r. bp Franciszek Barda utworzył sąd II instancji w Przemyśle¹²⁷. W dekrete erekcyjnym ordynariusz podał jako podstawę prawną tego dokumentu indult Stolicy Apostolskiej przesłany przez Sekretariat Stanu z 22 maja 1940 r., który został przyznany ordynariuszom diecezji okupowanych przez ZSRR na czas trwania tej okupacji¹²⁸. Biskup Barda powołał się również na indult Stolicy Apostolskiej wydany przez Sekretariat Stanu 2 stycznia 1942 r. Ten dokument prolongował uprawnienia przyznane pismem Sekretariatu Stanu z 22 maja 1940 r. i rozszerzał je na terytoria Polski i krajów bałtyckich zajęte przez Niemców w 1941 r.¹²⁹ Według ks. S. Mularza, ordynariusz zastosował szeroką interpretację tych uprawnień¹³⁰.

¹²³ Schematyzm 1938, s. 19. Stan ten trwał od 1857 r., bowiem w wyniku reform józefińskich sądy diecezjalne w Galicji utraciły prawo rozpatrywania spraw małżeńskich (1781) – oddano je sądom państwowym. Dopiero konkordat z 1855 r. przywrócił trybunałom kościelnym kompetencje w sprawach tego typu. Wówczas papież Pius IX na mocy breve „Ad Romanum Pontificem” (22 IX 1857) ustanowił łańciski sąd metropolitalny we Lwowie trybunałem II instancji dla diecezji przemyskiej i tarnowskiej oraz dla ormiańskiej archidiecezji lwowskiej. B. Kumor, *Diecezja tarnowska*, s. 226-227.

¹²⁴ S. Mularz, dz. cyt., s. 87.

¹²⁵ Tamże, s. 88.

¹²⁶ Tamże.

¹²⁷ ASMPrz, Dekret bpa F. Bardy z 15 IV 1942 (l. 64/S/42), b. sygn., b.s.

¹²⁸ Zob. AAPrz, Okólniki diec. przem. 1939-1947, b. sygn., Kopia pisma Sekretariatu Stanu z 22 V 1940 r.

¹²⁹ ASMPrz, Dekret bpa F. Bardy z 15 IV 1942 (l. 64/S/42), b. sygn., b.s.

¹³⁰ „Wydaje się, że mamy tu do czynienia z przykładem szerokiej interpretacji prawa w myśl reguły: *Odia restvingi et favores convenit ampliari*, uzasadnionej ponadto istniejącą sytuacją, jako że indult, będący podstawą prawną tej decyzji, wydany został z regionów Polski i krajów bałtyckich,

Trybunał drugiej instancji posiadał oficjalną nazwę: *Iudicium matrimoniale dioeceseos Premisliensis rit. lat. Secundae Instantiae* i nieco odmienną w polskiej wersji: Sąd Duchowny Diecezji Przemyskiej ob. łac. Drugiej Instancji w Przemyśle¹³¹. Ordynariusz mianował jego przewodniczącym bpa Wojciecha Tomakę. Funkcję sędziów pełnili urzędnicy sądu I instancji (księża: Męski, Momidłowski, Jastrzębski), obrońcą węzła był ks. Sandałowski, a notariuszem ks. Kocyłowski. W czasie wojny przed tym trybunałem toczyło się 20 procesów¹³².

Trzecią instancją dla przemyskiego sądu biskupiego był Trybunał Roty Rzymskiej. Od 1937 r. rozpatrywał on jedną sprawę z diecezji przemyskiej o stwierdzenie nieważności małżeństwa i do końca wojny nie wydał w tej sprawie wyroku¹³³. W związku z utrudnioną komunikacją z Rzymem, w grudniu 1943 r. bp Franciszek Barda zwrócił się do nuncjatury w Berlinie z prośbą, aby Stolica Apostolska ustanowiła dla sądu przemyskiego trybunał trzeciej instancji w granicach GG. 15 stycznia 1944 r. rzymska Kongregacja Konsystorialna wydała indult, na mocy którego Książęco-Metropolitalny Sąd w Krakowie otrzymał takie uprawnienia odnośnie diecezji przemyskiej na dwa lata¹³⁴.

3. Seminarium Duchowne

Koncepcja utworzenia Seminarium Duchownego w Przemyśle powstała w czasie rządów bpa Wawrzyńca Goślickiego (1591-1601)¹³⁵. Pojawiła się ona pod wpływem dekretu Soboru Trydenckiego „*Cum adolescentium aetas*” z 15 lipca 1563 r.¹³⁶ Seminarium Duchowne w Przemyśle erygował dopiero bp Jan Stanisław Zbąski (1678-1689) 7 lutego 1687 r. Było ono przeznaczone wówczas

’annis 1939-1940 a russico exercitu occupatis, nunc vero ab eodem relictis’. W latach 1939-1941 pod okupacją wojsk rosyjskich znajdowała się tylko część diecezji przemyskiej, ok. 1/3 jej terytorium, zaś nadane przez Stolicę Apostolską uprawnienie ustanowienia trybunału drugiej instancji zastosowane zostało dla diecezji w jej pełnych granicach”. S. Mularz, dz. cyt., s. 90.

¹³¹ S. Mularz, dz. cyt., s. 92.

¹³² Tamże, s. 94.

¹³³ S. Mularz, dz. cyt., s. 90.

¹³⁴ Tamże, s. 90-91.

¹³⁵ F. Pawłowski, dz. cyt., s. 343; W. Sarna, dz. cyt., cz. 1, s. 209; F. Zachariasiewicz, dz. cyt., s. 143.

¹³⁶ Conc. Trid., sess. 23, cap. 18. W celu stworzenia materialnych podstaw funkcjonowania tej instytucji bp Goślicki uzyskał pozwolenie od króla Zygmunta III Wazy, aby probostwo patronatu królewskiego w Lubaczowie zostało włączone do dóbr stołowych biskupstwa, a dochód z niego przeznaczony na utrzymanie seminarium. Król wyraził swą zgodę 4 V 1596 r. Do projektu utworzenia seminarium nawiązywali kolejni biskupi przemyscy, m. in. Stanisław Sieciński (1609-1619). 25 VI 1610 r., na sesji kapituły katedralnej zaproponował on, aby prowadzenie tej instytucji powierzyć jezuitom. Plany te nie zostały jednak zrealizowane. Materialną podstawę funkcjonowania seminarium stworzył dopiero bp Stanisław Sarnowski (1658-1676). F. Pawłowski, dz. cyt., s. 343; W. Sarna, dz. cyt., cz. 1, s. 209; T. Śliwa, *Stanisław Sieciński – biskup przemyski 1609-1619*, PCh, T. 6 (1993/1995), s. 161; J. Rąb, *Seminarium diecezjalne w Przemyśle pod kierownictwem księży misjonarzy (1687-1783)*, NP, T. 11 (1960), s. 256.

dla 6 kleryków, a czas formacji intelektualnej i ascetycznej trwał dwa lata¹³⁷. Seminarium kierowali misjonarze św. Wincentego à Paulo. W XVIII w. liczba alum-nów wzrosła do 12, a w 1748 r. było ich 20¹³⁸. Do rozwoju seminarium przyczynili się kolejni biskupi przemyscy: Jan Krzysztof Szembek (1719-1724), Aleksander Antoni Fredro (1724-1734) oraz Waclaw Hieronim Sierakowski (1742-1760)¹³⁹.

W okresie zaborów seminarium uległo kasacji na mocy dekretu cesarza Józefa II z 30 marca 1783 r. Wraz z seminarium przemyskim skasowano utworzone w XVIII w. seminarium diecezjalne w Brzozowie. Odtąd alumni diecezji przemyskiej odbywali studia w Seminarium Generalnym we Lwowie¹⁴⁰.

W wyniku długotrwałych zabiegów bpa Antoniego Gołaszewskiego (1787-1828), Seminarium Duchowne w Przemyśle otwarto ponownie 4 listopada 1819 r. Reaktywowane w XIX w. miało odmienną strukturę niż w czasach staropolskich. Zgodnie z rozporządzeniem cesarza Leopolda II z 9 lipca 1790 r., zorganizowano instytuty teologiczne – instytucje kształcące kandydatów do kapłaństwa, zorganizowane na wzór wydziałów teologicznych istniejących na uniwersytetach. Seminarium Duchowne pełniło odtąd rolę instytucji wychowawczej. Dyrektorem instytutu z urzędu był biskup ordynariusz, a rektor był jego zastępcą i posiadał kompetencje wychowawcze¹⁴¹. Formalnie stan ten utrzymuje się w Przemyśle do dnia dzisiejszego (2009 r.)¹⁴². Dane na temat kadry obu instytucji w przeddzień wybuchu II wojny światowej zawiera poniższa tabela.

Tab. 20. Wykładowcy Instytutu Teologicznego w Przemyśle i wychowawcy Seminarium Duchownego w 1938 r.

Imię i nazwisko	Tytuł naukowy	Wykładowcy przedmiotu	Funkcja w Seminarium Duchownym
Ks. Eugeniusz Żukowski	dr teologii	filozofia	-

¹³⁷ Tamże, s. 264; F. Pawłowski, dz. cyt., s. 511-512, przyp. 3; F. Zachariasiewicz, dz. cyt., s. 143; A. Klisko, *Archidiecezjalne Seminarium Duchowne w Przemyśle*, KAP 1993-1994, s. 145. Zob. L. Grzebień, *Wkład jezuitów w kształcenie duchowieństwa przemyskiego (1659-1773)*, w: *Kościół na drogach historii*, s. 87; J. Rąb, *Seminarium duchowne w Przemyśle i Brzozowie w okresie przedrozbiorowym*, KDP, R. 68 (1982), z. 5-6, s. 130-135.

¹³⁸ J. Rąb, *Seminarium diecezjalne w Przemyśle*, s. 293; T. Śliwa, *Reaktywowanie diecezjalnego seminarium duchownego w Przemyśle w 1819 r.*, KDP, R. 56 (1970) z. 1, s. 19.

¹³⁹ J. Rąb, *Seminarium diecezjalne w Przemyśle*, s. 290-295; J. Ataman, *W. H. Sierakowski i jego rządu*, s. 117-119. Zob. J. Sawicki, *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne*, t. 8: *Synody diecezji przemyskiej i ich statuty*, Wrocław 1955, s. 335-336; S. Tymosz, *Szkic biograficzny arcybiskupa Waclawa Hieronima Sierakowskiego (1699-1780)*, w: *Divina et Humana. Księga jubileuszowa w 65. rocznicę urodzin księdza profesora Henryka Misztala*, red. A. Dębiński, W. Bar, P. Stanisław, Lublin 2001, s. 795.

¹⁴⁰ J. Rąb, *Seminarium diecezjalne w Przemyśle*, s. 354; T. Śliwa, *Reaktywowanie diecezjalnego seminarium*, s. 25.

¹⁴¹ B. Kumor, *Diecezja tarnowska*, s. 500-501.

¹⁴² Zob. *Rocznik Archidiecezji Przemyskiej 2002*, Przemyśl 2002, s. 71-74.

Ks. Jan Kwolek	dr prawa kanonicznego	prawo kościelne, sztuka kościelna, archiwistyka	-
Ks. Jan Grochowski	dr teologii	teologia moralna, ascetyka, liturgia	rektor
Ks. Władysław Matyka	dr teologii	teologia pasterska, homiletyka	wicerektor
Ks. Adolf Tymczak	dr teologii i filozofii, dr hab. (docent) Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie	teologia dogmatyczna	prefekt (II)
Ks. Piotr Federkiewicz	dr teologii, lic. Pisma św.	Nowy Testament, j. grecki	prefekt (I)
Ks. Roman Głodowski	dr teologii, lic. Pisma św.	Stary Testament, j. grecki	-
Ks. Michał Jastrzębski	dr teologii i filozofii	filozofia i socjologia	-
Ks. Józef Stachyrak	dr teologii	katechetyka, pedagogika, metodyka	-
Ks. Julian Ataman	dr teologii	historia Kościoła, patrologia	-
Ks. Wojciech Lewkiewicz	mgr	śpiew liturgiczny	-
Ks. Franciszek Miśiąg	-	-	ojciec duchowny

Podstawa źródłowa: Schematyzm 1938, s. 25-26.

Biskupi przemyscy w czasach niewoli narodowej dbali o rozwój obu instytucji. Na szczególną uwagę zasługuje działalność bpa Józefa Sebastiana Pelczara, który doprowadził do rozbudowy budynku seminaryjnego oraz zwiększenia liczby alumnów. Z jego inicjatywy synody diecezjalne z lat 1902 i 1908 wydały rozporządzenia dotyczące tejże instytucji. Ponadto w 1919 r. wydał on ustawy regulujące działalność Seminarium Duchownego oraz Instytutu Teologicznego w Przemysłu¹⁴³.

Troska o Seminarium Duchowne cechowała również jego następców: Anatola Nowaka (1923-1933) oraz Franciszka Bardę (1933-1964). „Powszechnie znane było ich zainteresowanie niemal wszystkimi przejawami życia seminaryjnego, częste odwiedzanie zakładu i branie udziału w ważniejszych uroczystościach domowych, zapoznanie się z postępami w nauce przez przysłuchiwanie się egzaminom”¹⁴⁴. Troska o wysoki poziom zarówno Seminarium Duchownego, jak i Instytutu Teologicznego zaowocowały uznaniem przez państwo polskie w 1923

¹⁴³ J. S. Pelczar, *Ustawy Seminarium Duchownego Przemyskiego*, KDP, R. 19 (1919) z. 8-12, s. 165-177; A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej*, s. 59; S. Krzywiński, dz. cyt., s. 58-59.

¹⁴⁴ Tamże.

r. zakładu za uczelnię wyższą wraz z seminariami w Płocku, Włocławku, Lublinie, Poznaniu, Pelplinie i Tarnowie¹⁴⁵. W trzy lata później, w roku akademickim 1925/26 zwiększono czas studiów z czterech do pięciu lat¹⁴⁶.

Wybuch II wojny światowej zakłócił spokojną egzystencję uczelni. Pod koniec sierpnia 1939 r., w związku z groźbą wybuchu wojny z Niemcami bp Barda wezwał kleryków V roku do powrotu do seminarium. Decyzją biskupa rozpoczęli oni kurs przygotowany przed przyjęciem święceń kapłańskich¹⁴⁷. 2 września 1939 r., bp Franciszek Barda udzielił święceń subdiakonu 26 zebranych alumnom, 9 września wyświęcił ich na diakonów, a wczesnym rankiem następnego dnia udzielił im święceń prezbiteratu w katedrze przemyskiej. Po święceniach neoprezbiterzy opuścili Przemyśl, usiłując przedostać się do swoich rodzinnych miejscowości. Kiedy w pierwszej połowie września wojska niemieckie opanowały miasto, zajęły również seminarium¹⁴⁸.

Gdy San stał się linią demarkacyjną między strefami okupacyjnymi agresorów, prawobrzeżny Przemyśl wraz z seminarium dostał się pod panowanie sowieckie. Niemcy zaczęli wycofywać się na Zasanie i wtedy część oddziałów kwatrowała przejściowo w budynku seminarium. Za San przeniósł się na polecenie ordynariusza rektor ks. Jan Grochowski, zamianowany wikariuszem generalnym. Jego miejsce w seminarium zajął wówczas wicerektor¹⁴⁹.

28 września wkroczyły do Przemyśla oddziały sowieckie. Początkowo nowe władze okupacyjne obiecywały, że wkrótce będzie można uruchomić seminarium. Wicerektor ks. Władysław Matyka¹⁵⁰ czynił starania wokół tej sprawy, zawiada-

¹⁴⁵ Tamże.

¹⁴⁶ Tamże, s. 60; J. Niemiec, *Przemyskie Seminarium Duchowne w Brzozowie*, s. 62.

¹⁴⁷ AAPrz, Kronika Seminarium Duchownego diecezji przemyskiej w Brzozowie obejmująca okres od 1 IX 1939 r. do 27 VI 1946 r. (Na podstawie wspomnień alumnów spisanych w lutym 1945 r. oraz wspomnienia opracowanego przez ks. dra Jana Rąbą w 1952 r.), oprac. ks. M. Jastrzębski, mps, b.m. 1976, s. 4.

¹⁴⁸ Tamże, s. 7.

¹⁴⁹ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 176. Zob. A. Szal, *Rektorzy Seminarium Duchownego w Przemyślu w pierwszej połowie XX wieku*, w: *Kościół na drogach historii*, s. 221 i nast.

¹⁵⁰ Ks. Władysław Matyka urodził się 31 III 1886 r. w Sokolnikach (par. Trześń). Do gimnazjum uczęszczał w Rzeszowie, gdzie złożył egzamin dojrzałości. Studia wyższe odbył w Instytucie Teologicznym w Przemyślu jako alumn Seminarium Duchownego. Święcenia kapłańskie otrzymał 29 VI 1912 r. Przez rok pełnił funkcję wikariusza w Przeworsku. W 1913 r. rozpoczął studia na Instytucie Biblijnym w Rzymie. Wybuch I wojny światowej uniemożliwił ich dokończenie. Ks. Matyka musiał opuścić Włochy jako poddany austriacki. Po powrocie do kraju został powołany jako kapelan do armii austro-węgierskiej. Po zwolnieniu ze służby kontynuował studia na Insbrucku. Doktorat z teologii uzyskał w 1924 r. na Wydziale Teologicznym UJ. W 1918 r. został katechetą gimnazjalnym w Przemyślu, a w roku następnym objął katedrę Pisma św. Starego Testamentu w Instytucie Teologicznym. W latach 1930-1950 pełnił funkcję wicerektora seminarium. W 1950 r. przeszedł na emeryturę. Zmarł 30 V 1954 r. AAPrz, Tabela służbowa ks. Władysława Matyki, b. sygn., b.s.; *Ks. Władysław Matyka (1886-1954)*, KDP, R. 47 (1961) z. 9-10, s. 158-159; H. Borcz, *Studium biblijne w Przemyślu*, s. 184; W. Ćwik, *Studenci i uczeni z ziem polskich na uniwersytecie w Insbrucku do II wojny światowej*, w: *Polacy na uniwersytecie w Insbrucku*, red. E. Walewander, Lublin 2001, s. 35.

mając równocześnie o planowanym otwarciu kleryków mieszkających w sowieckiej strefie okupacyjnej. Gdy jednak otwarcie seminarium okazało się niemożliwe, również ks. Matyka przeniósł się na stronę niemiecką¹⁵¹. Warto dodać, że w stolicy metropolii – Lwowie jesienią 1939 r. Sowieci zlikwidowali Wydział Teologiczny UJK, a 5 grudnia tegoż roku jego los podzieliło Seminarium Duchowne w tym mieście na mocy decyzji Rady Najwyższej ZSRR, od tego momentu seminarium funkcjonowało w konspiracji¹⁵².

Pod okupacją sowiecką wraz z bpem sufraganem Wojciechem Tomaką pozostali profesorowie seminarium: ks. Jan Kwolek, ks. Julian Ataman, ks. Michał Jastrzębski i ks. Wojciech Lewkowicz. Ponadto w gmachu seminaryjnym mieszkał emerytowany rektor ks. Jan Balicki, który przy pomocy ks. Juliana Atamana i kleryka Franciszka Siedleckiego zarządzał chwilowo gmachem zajęтым przez ok. 2 tys. uchodźców mających z powodu utworzenia granicy na Sanie trudności z przedostaniem się w rodzinne strony¹⁵³. Podczas okupacji sowieckiej, od grudnia 1939 r. mieściła się w budynku seminaryjnym szkoła oficerska. Przed zajęciem gmachu przez Sowieców wyniesiono z kaplicy Najświętszy Sakrament. Cenniejsze paramenty liturgiczne umieszczono w zakrystii katedralnej. Instrumenty muzyczne zabrał na przechowanie ks. Wojciech Lewkowicz, a naczynia kuchenne zabezpieczyły siostry sercanki. Sowieci zdewastowali budynek. Żołnierze sprofanowali kaplicę: ołtarz i konfesjonały porąbano, a malowidła ścienne H. Rosena zamalowano wapnem. Zniszczono drzewa owocowe i aleję lipową w ogrodzie seminaryjnym. Przewrócono figury Matki Bożej, św. Józefa i św. Kazimierza. W kilku miejscach zniszczono mur otaczający budynek. Gmach ucierpiał w czasie walk niemiecko-sowieckich w czerwcu 1941 r., kiedy to spadło na niego kilka pocisków artyleryjskich. Po wycofaniu się Sowieców szabrownicy powyrywali okna i drzwi, dlatego gmach popadł w ruinę. Dzięki staraniom Kurii Biskupiej przeprowadzono prace zabezpieczające, aby nie dopuścić do całkowitego zniszczenia. Jesienią 1943 r. wyremontowali go Niemcy i przeznaczyli na szpital dla żołnierzy Wehrmachtu. Po „wyzwoleniu” Przemysła, budynek zajęli Sowieci i urządzili w nim szpital dla swoich żołnierzy. Po jego likwidacji, gmach zajęło LWP, a po nim uchodźcy z podprzemyskich wsi spalonych przez UPA. Władze kościelne odzyskały go dopiero w maju 1946 r. Wyremontowano go staraniem ks. Romana Głodowskiego, a następnie Stanisława Jakiela. Koszty remontu wyniosły około pół miliona zł. Zajęcia dydaktyczne w gmachu seminaryjnym rozpoczęły się dopiero jesienią 1946 r.¹⁵⁴

W czasie okupacji znaczne straty poniosła biblioteka seminaryjna, której dzie-

¹⁵¹ AMWSDPrz, sygn. MKS-3, List F. Siedleckiego do ks. J. Grochowskiego z 30 IX 1942 r.; AAPrz, Kronika Seminarium Duchownego diecezji przemyskiej w Brzozowie, s. 5 i n.

¹⁵² W. Szetelnicki, *Zapomniany lwowski bohater ks. Stanisław Frankl*, przedm. I. Tokarczuk, Roma 1983, s. 80-81; E. Czop, *Obwód lwowski pod okupacją ZSRR*, s. 227.

¹⁵³ Tamże, s. 185; AAPrz, Kronika Seminarium Duchownego diecezji przemyskiej w Brzozowie, s. 6.

¹⁵⁴ AAPrz, Kronika Seminarium Duchownego Diecezji Przemyskiej w Brzozowie, s. 5-9; J. Rąb, *Historia Seminarium Duchownego w dziejach diecezji przemyskiej*, mps w ZWA, b.m., 1982, s. 51.

je sięgają początku seminarium¹⁵⁵. Według ustaleń E. Ślęmp, „można przyjąć, że przed II wojną światową biblioteka liczyła ok. 40 000 pozycji bibliotecznych”¹⁵⁶. Od 1923 r. do wybuchu II wojny światowej biblioteką opiekował się ks. dr Władysław Matyka, który przy pomocy kleryków w znacznej mierze uporządkował i skatalogował zbiory. Umieszczono je w sali nad kaplicą i w sześciu dodatkowych pomieszczeniach¹⁵⁷.

Władze sowieckie zadeklarowały początkowo, że opiekują i uszanują kaplicę oraz bibliotekę. Od 9 grudnia 1939 trzech kleryków wraz z ks. Janem Balićkim przeniosło zbiory do kaplicy. Część książek jeszcze przed wybuchem wojny ks. Julian Ataman oddał na przechowanie do Muzeum TPN w Przemyślu¹⁵⁸. Władze sowieckie nie spełniły obietnicy i część książek żołnierze sowieccy przeznaczili na opał, część została rozgrabiona, a pozostałe w maju i czerwcu 1940 r. przewieziono na dziedziniec szkoły przy ul. Władycze¹⁵⁹. J. Smółka tak opisuje przeniesienie książek: „gdy ostatnie auto zajechało, przyszedł major i kazał książki zwalić, ponieważ auto było mu potrzebne. Młodzież szkolna, w przeważającej części żydowska, rzuciła się na te książki, deptała po nich szukając romansów”¹⁶⁰, niszczone przy tym skórzane oprawy. 75% ogółu książek urzędnicy sowieccy przeznaczili na makulaturę. Znaczną część tych książek uratował A. Leśniak, pracownik przedwojennego Muzeum TPN. Pomagali mu przy tym członkowie rodziny¹⁶¹. Ocalałe książki dopiero w 1946 r. powróciły do gmachu seminaryjnego. Tomy nosiły ślady zniszczeń spowodowanych odłamkami pocisków. Z dawnych zbiorów zachowało się jedynie 20-25% książek¹⁶².

W związku z brakiem możliwości otwarcia seminarium pod okupacją sowiecką, bp Franciszek Barda podjął starania o utworzenie tej instytucji w niemieckiej strefie okupacyjnej, w Brzozowie¹⁶³. Należy zaznaczyć, że w czasach staropolskich funkcjonowało w tym mieście Seminarium Duchowne prowadzone przez księży misjonarzy. Erygował je 4 sierpnia 1760 r. bp Wacław Hieronim Sierakowski. Uległo ono kasacie w wyniku tzw. „reform józefińskich” na mocy dekretu cesarza Józefa II z 1783 r.¹⁶⁴

Komendantura wojskowa w Brzozowie wydała 21 października 1939 r. pismo zezwalające na prowadzenie seminarium duchownego¹⁶⁵. W związku z tym rekto-

¹⁵⁵ E. Ślęmp, Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego w Przemyślu. Historia i terażniejszość, rkps w ZWA, b.m.r., s. 1 i nast.

¹⁵⁶ Tamże, s. 9

¹⁵⁷ Tamże, s. 8-9.

¹⁵⁸ Tamże, s. 10.

¹⁵⁹ Tamże, s. 10.

¹⁶⁰ J. Smółka, dz.cyt., s. 75-76.

¹⁶¹ Tamże, s. 76.

¹⁶² E. Ślęmp, dz. cyt., s. 11, *Straty bibliotek w czasie wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku. Wstępny raport o stanie wiedzy*, red. A. Mężyński, Warszawa 1994, tab. 1, nr 1642.

¹⁶³ A. Szal, *Rektorzy Seminarium Duchownego*, s. 221.

¹⁶⁴ J. Rąb, *Dom księży misjonarzy i seminarium diecezjalne w Brzozowie 1760-1783*, NP, T. 70 (1988), s. 11 i 27. J. Ataman, *W. H. Sierakowski i jego rządy*, s. 117.

¹⁶⁵ AMWSDPrz, sygn KOR-2, Pismo komendantury w Brzozowie do seminarium z 21 X 1939 r., b.s.

rat seminarium skierował odezwę do dziekanów z prośbą o środki materialne konieczne do prowadzenia seminarium. Miało się ono mieścić w leśniczówce należącej do dóbr stołowych biskupstwa. Zajęcia dydaktyczne z najstarszym rocznikiem alumnów planowano rozpocząć na początku listopada. Jednak niemiecki landkomisarz cofnął zgodę 30 października, a leśniczówkę zajęli niemieccy policjanci¹⁶⁶.

Mimo grożącego niebezpieczeństwa ze strony Niemców, seminarium rozpoczęło swą działalność 10 maja 1940 r. w drewnianym budynku położonym w lesie obok Brzozowa. Budynek ten stanowił własność biskupstwa przemyskiego. Do połowy czerwca tegoż roku w tym gmachu zamieszkało 93 kleryków. Oprócz nich mieszkało tam 6 księży profesorów, siostry służebniczki prowadzące kuchnię i pracownicy świeccy. Na pierwszym piętrze urządzono kaplicę, a jadalnia służyła jako sala wykładowa. Przeprowadzający inspekcję uczelni starosta niemiecki z Brzozowa określił warunki panujące w budynku jako „spartanisches Leben” (czerwiec 1940 r.)¹⁶⁷.

W początkowej fazie funkcjonowania seminarium profesorom i alumnom groziło aresztowanie, bowiem dopiero 22 września 1940 r. niemieckie władze okupacyjne wydały zezwolenie na istnienie seminarium jako kursu liturgiczno-pastoralnego. Dlatego też początkowo „na widok samochodu niemieckiego alumnicy uciekali do lasu. W obawie rewizji ukrywano żywność po różnych zakątkach budynku i w lesie”¹⁶⁸.

Dopiero 13 lutego 1941 r. rząd Generalnego Gubernatorstwa wydał zezwolenie na funkcjonowanie seminariów we wszystkich diecezjach GG, co nie usunęło automatycznie trudności w funkcjonowaniu seminarium ze strony brzozowskiego szefa policji niemieckiej¹⁶⁹. W czasie istnienia seminarium w Brzozowie obowiązki wykładowców pełniły następujące osoby:

Tab. 21. Wykładowcy Seminarium Duchownego Diecezji Przemyskiej w Brzozowie (1940-1946)

L.p.	Imię i nazwisko	Funkcja	Wykładane przedmioty
1.	Ks. dr Jan Grochowski	Rektor (do 24 XI 1944)	Teologia moralna, prawo kanoniczne, liturgika, ascetyka, historia kościoła, śpiew kościelny

¹⁶⁶ J. Rąb, *Historia Seminarium Duchownego*, s. 51

¹⁶⁷ AP w Gogołowie, J. Ciciora, *Wspomnienia i refleksje (Zarys pamiętnika z lat 1923-1973)*, b. sygn., mps, b.m.r., s. 107; A. Sudoł, *Polska Ojczyzna moja*, cz. I, Sanok 1999, s. 44 i nast.; J. Rąb, *Historia Seminarium Duchownego*, s. 52; tenże, *Seminarium Duchowne Diecezji Przemyskiej w Brzozowie*, s. 236; J. Niemiec, *Przemyskie Seminarium Duchowne*, s. 70-71.

¹⁶⁸ J. Ciciora, dz. cyt., s. 120; J. Rąb, *Historia Seminarium Duchownego*, s. 52; Z. K. Wójcik, *Duszpasterz od Świętego Krzyża*, s. 39.

¹⁶⁹ J. Rąb, *Historia Seminarium Duchownego*, s. 52; tenże, *Seminarium Duchowne Diecezji Przemyskiej w Brzozowie*, s. 237.

2.	Ks. dr Władysław Matyka	wicerektor	Teologia pasterska, Stary Testament, homiletyka, higiena, sztuka kościelna, patrologia
3.	Ks. Franciszek Misiąg	Ojciec duchowny	Ascetyka, katechetyka, homiletyka
4.	Ks. dr hab. Adolf Tymczak	Prokurator (do 1 XI 1944)	Dogmatyka, teologia fundamentalna, patrologia (do 20 VIII 1945)
5.	Ks. dr Eugeniusz Żukowski		Filozofia, teologia naturalna, historia Kościoła, j. łaciński
6.	Ks. dr Piotr Federkiewicz	prefekt	Nowy Testament, apologetyka, historia Kościoła, socjologia, Stary Testament
7.	Ks. dr Roman Głodowski (od 15 XI 1941)		Stary Testament, j. hebrajski, geografia i historia biblijna ST, historia Kościoła, patrologia
8.	Ks. dr Michał Jastrzębski (od 3 VI 1944)	Prokurator (1 XI-24 XI 1944) rektor (27 XI 1944-1972)	Etyka, socjologia, historia filozofii
9.	Ks. dr Stanisław Jakiel (od 24 XI 1944)	Prokurator (od 24 XI 1944)	Teologia moralna, prawo kanoniczne, liturgika, śpiew kościelny
10.	Ks. mgr Jan Puzio (od I 1945)		filozofia
11.	Ks. mgr Wojciech Lewkowicz (VIII 1940)		Śpiew kościelny
12.	Stanisław Rogowski 1 X 1945-27 VI 1946		Literatura polska

Podstawa źródłowa: AAPrz, Kronika Seminarium Duchownego Diecezji Przemyskiej w Brzozowie, b. sygn., passim; J. Ciciora, dz. cyt., s. 109 i nast.; A. Sudoł, *Moja droga do kapłaństwa*, passim; tenże, *Polska Ojczyzna moja*, cz. I, s. 47; J. Rąb, *Seminarium Duchowne Diecezji Przemyskiej w Brzozowie*, s. 244-247; J. Niemiec, *Przemyskie Seminarium Duchowne*, s. 73-76.

Warunki bytowe brzozowskiego seminarium były bardzo trudne. Początkowo alumni mieszkali i uczyli się w byłym domu zdrojowym (od maja do końca października 1940 r.), a od 4 listopada 1940 r. do końca funkcjonowania seminarium w Brzozowie, w tzw. „Anatolówce”, drewnianej willi położonej w lesie brzozowskim. Księża wykładowcy i przełożeni mieszkali wówczas w leśniczówce biskupiej. Rektor seminarium ks. dr Jan Grochowski mieszkał w „Anatolówce”. Podobnie jego następcą (od 27 listopada 1944) ks. Michał Jastrzębski¹⁷⁰. Willa była

¹⁷⁰ J. Rąb, *Historia Seminarium Duchownego*, s. 52; Ks. Michał Jastrzębski ur. się 27 IX 1902 r. w Jabłonicy Polskiej w rodzinie Wincentego i Marii z Ryszów. Edukację rozpoczął w miejscowej

budynkiem nadającym się do mieszkania w porze letniej, dlatego w zimie mieszkańcy marzli, a woda w wiadrach zamarzała. Alumni sami przygotowywali opał do ogrzania budynku. Kuchnia i jadalnia mieściły się w leśniczówce. Dzięki staraniom prokuratora seminarium ks. A. Tymczaka, nie brakowało pożywienia dla przełożonych i alumnów. W obawie przed rewizjami organizowanymi przez policję niemiecką, ukrywano zboże i cukier. Według niemieckiego prawa, za ukrywanie produktów żywnościowych groziło więzienie, a nawet kara śmierci¹⁷¹.

„Anatolówka” nie posiadała instalacji elektrycznej. Jako sale wykładowe służyły jedno z pomieszczeń willi oraz jadalnia w leśniczówce. Kaplica mieściła się na poddaszu „Antalówki”. Jej wyposażenie stanowiły trzy ołtarze i kilka klęczników, dlatego też młodzi alumni klęczeli na podłodze¹⁷².

Mimo spartańskich warunków, seminarium brzozowskie opuściło 93 kapłanów (w latach 1940-1946). Alumni przebywali w nim w ramach tzw. „kursów”, co ilustruje poniższa tabela.

Tab. 22. „Kursy” Seminarium Duchownego w Brzozowie

Kurs	Czas trwania kursu	Rok nauki								razem alumnów
		I	II	III	IV	V	VI	VII		
I	10 V 1940-24 X 1940	17	31	21	25	-	-	-	93	
II	4 XI 1940-12 V 1941	4	17	-	-	29	-	-	50	
III	16 V 1941-7 XI 1941	-	-	30	21	-	-	-	51	
IV	15 XI 1941-1 IV 1942	-	4	21	-	21	-	-	45	
V	9 IV 1942-15 IX 1942	-	5	-	16	30	-	-	51	

szkole powszechnej, kontynuował ją w Korczynie, a następnie w gimnazjach w Brzozowie i Przemysłu oraz jako alumn Seminarium Duchownego. Naukę uwieńczył przyjęciem święceń kapłańskich z rąk bpa A. Nowaka (26 X 1927 r.). Jako neoprezbiter przez rok pracował w parafii Iwonicz na stanowisku wikariusza. Następnie został skierowany na studia specjalistyczne do Rzymu. Na Papieskim Uniwersytecie Gregoriańskim uzyskał doktoraty z filozofii i teologii. Po powrocie do diecezji (1932 r.) pełnił urząd wikariusza w Dynowie. W 1933 r. otrzymał nominację na wykładowcę Instytutu Teologicznego w Przemysłu. Wykładał apologetykę, teologię dogmatyczną, etykę, teologię Wschodu, ekumenizm, historię filozofii i socjologię. Pełnił również szereg funkcji w strukturach Akcji Katolickiej. W czasie II wojny światowej pracował również w Sądzie Biskupim, a w latach 1936-1944 był rektorem Małego Seminarium Duchownego w Przemysłu. 22 I 1944 r. został uwięziony przez Gestapo w Przemysłu, a następnie przewieziony do więzienia na Montelupich w Krakowie. Po zwolnieniu z więzienia został prokuratorem Seminarium Duchownego w Brzozowie, a 22 XI 1944 r. został rektorem (do 1972 r.). Otrzymał wiele odznaczeń kościelnych, z godnością protonotariusza apostolskiego (1976 r.). Zmarł 1 II 1993 r. w Przemysłu i został pochowany na tamtejszym cmentarzu komunalnym. A. Szal, *Jastrzębski Michał (1902-1993)*, w: SPTK, t.8, Warszawa 1993, s. 245; M. Kruk, *Działalność księdza Michała Jastrzębskiego 1902-1903*, rkps w zbiorach BMWSDPrz, Przemysł 1998, passim; *Świadek Boga żywego Ks. Michał Jastrzębski (1902-1993)*, red. S. Haręzga, J. Twardy, Przemysł 1995, passim.

¹⁷¹ J. Rąb, *Historia Seminarium Duchownego*, s. 52; J. Niemiec, *Przemyskie Seminarium Duchowne*, s. 72.

¹⁷² J. Rąb, *Historia Seminarium Duchownego*, s. 53; tenże, *Seminarium Duchowne Diecezji Przemyskiej w Brzozowie*, s. 240.

VI	1 X 1942-20 III 1943	-	-	-	-	29	21	-	50
VII	1 IV-22 XII 1943	-	-	-	-	20	-	-	
	4 V 1943-26 III 1944	-	-	-	-	-	28	-	48
VIII	1 II-31 X 1944	-	-	-	4	19	-	-	23
IX	I półrocze 17 XI 1944- 23 III 1945	18	-	-	-	-	19	-	37
	II półrocze 5 IV-20 VII 1945	36	1	-	-	-	-	4	41
X	1 X 1945-27 VI 1946	11	27	1	-	-	-	-	39

Podstawa źródłowa: AMWSDPrz, Teczka „Wykazy przedmiotów, plany wykładów, plany egzaminów, wpisy do indeksów, seminarium naukowe, lektoraty 1936-1986-1990, sygn. ŻS/II-3, Czas pobytu w seminarium alumnów przyjętych w latach 1936-1940; AAPrz, Kronika Seminarium Duchownego Diecezji Przemyskiej w Brzozowie, b. sygn., passim; J. Rąb, *Seminarium Duchowne Diecezji Przemyskiej w Brzozowie*, s. 254; J. Niemiec, *Przemyskie Seminarium Duchowne*, s. 82.

Wynika z niej, że w seminarium odbyło się łącznie 10 kursów z pełnym programem studiów filozoficzno-teologicznych zgodnych z *ratio studiorum*. Przedstawia je poniższa tabela.

Tab. 23. Program studiów w Seminarium Duchownym w Brzozowie

Kurs	Przedmiot	Wymiar godzin tygodniowo
I	Filozofia scholastyczna	8
	Historia Kościoła+patrologia+historia sztuki	7
	Studium Starego Testamentu	3
II	Filozofia scholastyczna	4
	Teologia fundamentalna	6
	Teologia moralna	6
	Historia Kościoła	2
	Studium Nowego Testamentu	3
III	Teologia dogmatyczna	5
	Teologia moralna	4
	Socjologia	2
	Prawo kanoniczne	1
	Studium Nowego Testamentu	4
	Studium Starego Testamentu	2
IV	Teologia dogmatyczna	5
	Teologia moralna	4
	Prawo kanoniczne	3
	Studium Nowego Testamentu	2
	Studium Starego Testamentu	2
	Teologia pastoralna	2

V	Teologia pastoralna	7
	Prawo kanoniczne	3
	Katechetyka i pedagogika	5
	Studium Nowego Testamentu	2
	Teologia moralna	1

Podstawa źródłowa: AMWSDPrz, Teczka „Wykazy przedmiotów, plany wykładów, plany egzaminów, wpisy do indeksów, seminaria naukowe, lektoraty 1936-1986-1990, sygn. ŻS/II-3, Zestawienie wykładów w Seminarium Duchownym Przemyskim dla roczników 1936/41, 1937/43, 1938/44, 1939/45, 1940/46 z programem sześcioletniego kursu filozoficzno-teologicznego, passim; A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej*, s. 107; J. Ciciora, dz. cyt., s. 109 i nast.; AAPrz, Kronika Seminarium Duchownego Diecezji Przemyskiej w Brzozowie, b. sygn., passim.

Działalność naukowo-dydaktyczną seminarium utrudniał brak książek i podręczników. Mimo trudnych warunków bytowych, porządek dnia panował taki sam, jak w przedwojennym seminarium przemyskim:¹⁷³

- 5.15 – wstanie
- 5.45 – modlitwy poranne, rozmyślanie
- 6.30 – Msza święta
- 7.15 – śniadanie
- 8.00-11.45 – wykłady
- 11.45 – czytanie duchowe, rachunek sumienia
- 12.00 – obiad, krótka adoracja w kaplicy, rekreacja
- 14.00-15.00 – nauka własna
- 15.00-17.00 – wykłady (we wtorek i czwartek w miejsce wykładów była wspólna przechadzka)
- 17.00-19.00 – nauka własna
- 19.00 – kolacja, adoracja w kaplicy, rekreacja
- 20.15 – nabożeństwo wieczorne, rachunek sumienia
- 21.30 – spoczynek nocny¹⁷⁴

Klerycy prowadzili życie wewnętrzne. W formacji duchowej pomagały im powinności ascetyczne:

Obowiązki codzienne:

- rozmyślania poranne
- Msza święta
- Rachunek sumienia południowy
- Nawiedzenie Najświętszego Sakramentu

¹⁷³ J. Rąb, *Historia Seminarium Duchownego*, s. 53. Sporo informacji na temat funkcjonowania Seminarium Duchownego w Brzozowie zawarł w swej korespondencji z bpem A. Szlązkiem kleryk diecezji łuckiej Andrzej Jankowski. Archiwum Diecezji Łuckiej (depozyt w zbiorach Instytutu ABMK w Lublinie), Zespół: Kuria Diecezjalna w Łucku 1940-1944, Teczka „Seminarium Duchowne – alumni”.

¹⁷⁴ A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej*, s. 116. Według ks. A. Sudoła, plan dnia seminarium brzozowskiego różnił się drobnymi szczegółami od podanego wyżej. A. Sudoł, *Polska Ojczyzna moja*, cz. 1, s. 45-46.

- Odmawianie różańca
- Czytanie duchowne
- Nabożeństwo wieczorne z rachunkiem sumienia i konferencją ojca duchownego

Obowiązki okresowe:

- Spowiedź (raz w tygodniu)
- Pięciodniowe rekolekcje na początku roku akademickiego
- Trzydniowe rekolekcje w Wielkim Poście
- Sześciodniowe rekolekcje przed wyższymi święceniemi
- Cotygodniowa konferencja ojca duchownego
- Indywidualne spotkania z ojcem duchownym (ok. raz w miesiącu)
- Comiesięczny dzień skupienia¹⁷⁵.

Rekolekcje prowadzili zazwyczaj księża jezuici ze Starej Wsi, niekiedy ojciec duchowny, ks. Franciszek Misiąg lub rektor ks. J. Grochowski¹⁷⁶. Niejednokrotnie czas przeznaczony na rekreację klerycy wykorzystywali na spotkania Unii Apostolskiej. W seminarium istniała również klerycka organizacja „Caritas”. Posiadała ona własny statut, odbywały się zebrania i dyskusje jej członków. W 1943 r. członkowie seminarium „Caritas” wydrukowali w warunkach konspiracyjnych tzw. „schemat”. Zawierała ona ascetyczne obowiązki członków organizacji w seminarium, a następnie w życiu kapłańskim¹⁷⁷. Nadrzędnym celem „Caritas” była praca duchowa nad uświęceniem się alumnów oraz świadczenie pomocy materialnej potrzebującym. Na spotkaniach poświęcano uwagę głównie zagadnieniom duszpasterskim i społecznym. Działalność ta posiadała akceptację przełożonych. Działalność kleryckiej „Caritas” zainspirowała ordynariusza przemyskiego do erygowania Unii Kapłańskiej 2 lutego 1944 r.¹⁷⁸

W seminarium alumni prowadzili również życie kulturalne. Przez cały czas funkcjonowania placówki działał chór klerycki. Występował on podczas uroczystości liturgicznych oraz na okolicznych akademiach i wieczorach imieninowych przełożonych i alumnów. Na uwagę zasługują dwie akademie jubileuszowe z okazji 25-lecia przyjęcia święceń kapłańskich przez księży przełożonych: Romana Głogowskiego oraz ks. Franciszka Misiąga. Urządzono również akademie związane z opuszczeniem seminarium przez neoprezbiterów. W seminarium klerycy starali się uprawiać sport – futbol, siatkówkę, ponadto pływali w basenach zdrojowych¹⁷⁹.

¹⁷⁵ A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej*, s. 117

¹⁷⁶ Olbrzymi materiał dotyczący m.in. kwestii ascetycznych zawarł w swych wspomnieniach ks. A. Sudoł. A. Sudoł, *Moja droga do kapłaństwa*, passim (zwłaszcza s. 263 i nast.).

¹⁷⁷ J. Rąb, *Historia Seminarium Duchownego*, s. 53, tenże, *Seminarium Duchowne Diecezji Przemyskiej w Brzozowie*, s. 249 i nast.

¹⁷⁸ J. Rąb, *Historia Seminarium Duchownego*, s. 54; A. Sudoł, *Moja droga do kapłaństwa*, s. 212 i nast.

¹⁷⁹ AAPrz, *Kronika Seminarium Duchownego Diecezji Przemyskiej w Brzozowie*, b. sygn., passim; J. Rąb, *Historia Seminarium Duchownego*, s. 54; tenże, *Seminarium Duchowne Diecezji Przemyskiej w Brzozowie*, s. 252-253. Zob. szerzej: A. Sudoł, *Moja droga do kapłaństwa*, s. 237 i nast.

W czasie istnienia seminarium w Brzozowie, pięć razy odbywały się święcenia kapłańskie. Po raz pierwszy odbyły się w kaplicy w „Anatolówce” 5 maja 1941 r. Ordynariusz przemyski wyświęcił wówczas 23 noeprezbiterów. Kolejne (drugie) odbyły się w tym samym miejscu 5 marca 1943 r. Święcenia kapłańskie otrzymało wówczas 21 kleryków. Trzecie święcenia w dziejach brzozowskiego seminarium miały miejsce w bazylice księży jezuitów w Starej Wsi 24 października 1943 r. (27 kapłanów). Po święceniach uzupełniali oni wykształcenie do końca marca 1944 r., dlatego też na strychu „Anatolówki” urządzono drugą kaplicę wyposażoną w sześć ołtarzy polowych¹⁸⁰. Miejszem udzielania święceń niższych była kaplica w „Anatolówce”¹⁸¹.

1 kwietnia 1944 r. seminarium brzozowskie liczyło tylko 23 kleryków bowiem na mocy rozporządzenia rządu GG z 7 kwietnia 1941 r. naukę w seminarium mogli kontynuować alumni przyjęci do nich przed wybuchem wojny. Wkroczenie wojsk sowieckich w 1944 r. do Brzozowa oddaliło widmo zamknięcia seminarium z powodu braku kandydatów. Seminarium egzystowało w Brzozowie jeszcze po „wyzwoleniu” do 1946 r.¹⁸²

Dwaj klerycy Seminarium Duchownego w Przemyślu: Józef Kwolek i Wojciech Szklanny zostali wywiezieni w głąb ZSRR. Wraz z Armią Andersa znaleźli się na Bliskim Wschodzie i od 1943 r. kontynuowali studia teologiczne w Polskim Seminarium Duchownym w Bejrucie¹⁸³. Święcenia kapłańskie przyjęli 8 lipca 1945 r.¹⁸⁴

Warto zaznaczyć, że w Przemyślu istniało nieformalne studium teologiczne dla kleryków salezjańskich (1939/40-1943), którzy z braku miejsca w Salezjańskim Studentacie Teologicznym w Krakowie nie mogli tam odbyć studiów. Bp Franciszek Barda wspierał działalność tego studium, a kleryków „uważał za agregowanych do seminarium przemyskiego [diecezjalnego]”¹⁸⁵. Klerycy salezjańscy składali egzaminy przed komisją, której przewodniczyli profesorowie Diecezjalnego Instytutu Teologicznego w Przemyślu: ks. dr M. Jastrzębski oraz ks. inf. dr S. Momidowski¹⁸⁶.

Przed wybuchem wojny w Przemyślu istniało tzw. *Collegium Marianum*, zwane Małym Seminarium Duchownym, założone w 1902 r. przez bpa Józefa

¹⁸⁰ AAPrz, Index ad sacros ordines promotorum ab anno Domini 1940, b. sygn., passim; AMWSDPrz, Teczka „Wykazy przedmiotów, plany wykładów, plany egzaminów, wpisy do indeksów, seminaria naukowe, lektoraty 1936-1986-1990, sygn. ŻS/II-3, Czas pobytu w seminarium alumnów przyjętych w latach 1936-1940; AAPrz, Kronika Seminarium Duchownego Diecezji Przemyskiej w Brzozowie, b. sygn., passim; J. Rąb, Historia Seminarium Duchownego, s. 54; J. Ciciora, dz. cyt., s. 123. Szczegółowy wykaz wyświęconych kapłanów zawiera aneks I.

¹⁸¹ J. Rąb, Historia Seminarium Duchownego, s. 55.

¹⁸² Tamże, s. 55.

¹⁸³ J. Draus, *Polskie Seminarium Duchowne w Bejrucie 1943-1946*, w: *Jezuicka ars historica. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Ludwikowi Grzebieniowi SI*, Kraków 2001, s. 139 i nast.

¹⁸⁴ Tamże, s. 146-147.

¹⁸⁵ S. Wilk, *Salezjanie*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską*, s. 730; W. Żurek, *Salezjańska Szkoła Organistowska w Przemyślu 1915-1963*, ABMK, T. 86 (2006), s. 385, przyp. 15.

¹⁸⁶ Tamże, s. 385.

Sebastiana Pelczara. Był to rodzaj bursy dla ubogich chłopców, którzy w przyszłości chcieli kontynuować naukę w Instytucie Teologicznym w Przemyślu¹⁸⁷. W 1902 r. *Collegium Marianum* otrzymało osobowość prawną i oficjalną nazwę: Seminarium Biskupie Mniejsze. Po wkroczeniu w 1939 r. Sowieców do Przemyśla zastało ono zamknięte, a mieszkających w nim kapłanów zmuszono do opuszczenia budynku. Jego działalność wznowiono po „wyzwoleniu” już w 1944 r.¹⁸⁸

4. Instytucje kulturalne

W omawianym okresie łacińska diecezja przemyska posiadała trzy instytucje kulturalne na szczeblu centralnym: archiwum, bibliotekę i muzeum¹⁸⁹.

a) Archiwum Diecezjalne

Zgodnie z wielowiekową tradycją, Kościół w Polsce posiadał własne archiwa przy katedrach biskupich, kolegiatach, klasztorach i parafiach. Pierwsze wzmianki o ich istnieniu pochodzą z XII w.¹⁹⁰ Archiwum działające przy przemyskiej kurii sięga początkami XIV w.¹⁹¹ Zostało ono uporządkowane w sposób naukowy przez kanonika kapituły ks. dra Fryderyka Alembeka († 1672 r.). Jego dzieło kontynuowali następcy¹⁹². W 1918 r. bp Józef Sebastian Pelczar mianował ks. Jana Kwolka archiwariuszem i zlecił mu uporządkowanie zasobu¹⁹³, a w 1927 r. na mocy decyzji bpa Anatola Nowaka, ks. Jan Kwolek włączył do tego archiwum akta i dokumenty archiwów parafialnych wytworzone przed końcem XVIII w. Archiwum otrzymało też w latach 20. XX w. dwa pomieszczenia w gmachu kurii. Część zbiorów pozostawiono w budynku pojezuickim (pl. Czackiego 10). Zostało ono również wyposażone w odpowiedni sprzęt i zabezpieczone przed ogniem i wilgocią¹⁹⁴.

Organizację placówki przeprowadzoną przez ks. Jana Kwolka uwieńczyło nadanie tej instytucji statutu organizacyjnego oraz regulaminu przez bpa Anatola Nowaka 15 października 1927 r.¹⁹⁵ Ordynariusz ten nadał archiwum prawa insty-

¹⁸⁷ E. Kot, *Collegium Marianum w Przemyślu – wczoraj i dziś*, w: *Numine Tuo Domine*, s. 521-522.

¹⁸⁸ Tamże, s. 528-529.

¹⁸⁹ S. Zych, *Centralne instytucje kulturalne diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w latach 1939-1945*, FMRB, Nr 4 (2009), s. 137.

¹⁹⁰ B. Kumor, *Diecezja tarnowska*, s. 530.

¹⁹¹ J. Kwolek, *Archiwa diecezji przemyskiej*, s. 6; tenże, *Archiwum Diecezjalne*, s. 3; *Archiwum Diecezjalne*, KAP 1993-1994, s. 152.

¹⁹² J. Kwolek, *Archiwum Diecezjalne*, s. 3-4.

¹⁹³ J. Kwolek, *Archiwa diecezji przemyskiej*, s. 25; tenże, *Archiwum Diecezjalne*, s. 4.

¹⁹⁴ Tamże, s. 4-5.

¹⁹⁵ *Statut i regulamin Archiwum Diecezjalnego przy Kurji [!] Biskupiej ob. łac. w Przemyślu*, [Przemyśl 1927], passim.

tucji kościelnej „rządzącej się własnymi ustawami”¹⁹⁶. Według statutu służyło ono nie tylko do gromadzenia archiwaliów, ale również do udostępniania ich władzom kościelnym oraz pracownikom naukowym. Statut przewidywał, że w Archiwum Diecezjalnym mają się znajdować dokumenty i akta z zasobu Kurii Biskupiej (za wyjątkiem archiwum tajnego oraz akt potrzebnych do urzędowania) oraz akta wytworzone przed 100 laty z archiwów dekanalnych, parafialnych oraz innych kościelnych osób prawnych i fizycznych¹⁹⁷. Na terenie diecezji funkcjonowały odrębne archiwa: Kapituły Katedralnej i Seminarium Duchownego¹⁹⁸.

Na czele Archiwum Diecezjalnego stał dyrektor mianowany przez ordynariusza. Do jego obowiązków należało m. in. sporządzanie rocznego sprawozdania z działalności archiwum, a także potwierdzanie urzędowych wyciągów z akt oraz ułatwianie urzędnikom kurii i badaczom poszukiwań archiwalnych¹⁹⁹. Zadaniem dyrektora było również w porozumieniu z profesorem historii Kościoła Diecezjalnego Instytutu Teologicznego, prowadzić wykłady i ćwiczenia z archiwistyki dla kleryków²⁰⁰.

Zatwierdzony wraz ze statutem „Regulamin pracowni Archiwum Diecezjalnego”, określał warunki korzystania z zasobu tej instytucji. Był on wzorowany na przepisach obowiązujących w archiwach świeckich. Dlatego nie wypożyczano archiwaliów oraz nie pozwalano na korzystanie z dokumentów i akt wytworzonych przed pięćdziesięcioma laty bez specjalnego zezwolenia biskupa przemyskiego²⁰¹. W latach 1918-1958 funkcję archiwariusza pełnił ks. Jan Kwolek²⁰².

Zasób Archiwum Diecezjalnego składał się z pięciu działów: pergaminy, księgi, registratura, ekstrakty, druki i zbiory poboczne²⁰³. Dział pierwszy stanowiły dokumenty pergaminowe z lat 1384-1931 w ilości 265 jednostek archiwalnych. Na szczególną uwagę zasługiwał dokument królowej węgierskiej Marii z 1384 r. dotyczący uposażenia biskupstwa. Dokumenty średniowieczne stanowiły zaledwie 23 jednostki. Pozostałe pochodziły z czasów nowożytnych oraz XIX i XX w.²⁰⁴

Kolejny dział (księgi) liczył 2056 tomów i dzielił się na 3 sekcje:

a) księgi kurialne (298) zawierały 10 grup: konsystorskie, terminaria, registra, notarialia, pontificalia, wizytacje, biskupstwo, seminarium, pomocnicze, sekcje;

b) księgi dekanalne (67) zawierały 2 grupy:

-bractwo kapłańskie ziemi sanockiej (1550-1782),

¹⁹⁶ Statut organizacyjny Archiwum Diecezjalnego przy Kurji Biskupiej o. l. w Przemysłu, w: Statut i regulamin, par. I.

¹⁹⁷ Tamże, par. II-IV.

¹⁹⁸ J. Kwolek, *Archiwum Diecezjalne*, s. 5.

¹⁹⁹ Statut organizacyjny Archiwum Diecezjalnego, par. VII i nast.

²⁰⁰ Tamże, par. XI.

²⁰¹ Regulamin pracowni Archiwum Diecezjalnego przy Kurji [!] Biskupiej o. l. w Przemysłu, w: Statut i regulamin Archiwum Diecezjalnego, s. 5-8, par. 1-15.

²⁰² *Archiwum Diecezjalne*, s. 152.

²⁰³ J. Kwolek, *Archiwum Diecezjalne*, s. 6.

²⁰⁴ Tamże, s. 6-7.

-dekanaty (62 tomy);

c) księgi parafialne (1691) – znajdowały się tu m. in. metryki (najstarsze z Sambora od 1571 r.), akta kapituł, bractw kościelnych, akta gospodarcze, inwentarze, wizytacje, kolekcje dokumentów i akt parafialnych oraz klasztorów i sądów wiejskich²⁰⁵.

Dział registratury składał się z dwóch sekcji:

a) registratura w układzie chronologicznym (zawierała akta konsystorskie wg numerów dziennika podawczego),

b) rektyfikaty (akta dobierane rzeczowo wg treści).²⁰⁶

Dział ekstraktów metrykalnych stanowiły odpisy dosłowne lub skrócone wyiągi z metryk wszystkich parafii w formie roczników od 1826 r.²⁰⁷

W dziale druków i zbiorów pobocznych umieszczono druki urzędowe diecezji przemyskiej (kalendarze liturgiczne, schematyzmy, „Kurendy” – do 1900 r., egzemplarze „Kroniki Diecezji Przemyskiej O. Ł.” – od 1901 r. oraz teksty synodów). Zebrano również kolekcję druków urzędowych innych diecezji oraz wydawnictw rządowych. W tym dziale umieszczono pieczęcie instytucji diecezjalnych, reprodukcje dokumentów związanych z diecezją przemyską oraz portrety biskupów²⁰⁸. W dziale druków i zbiorów pobocznych funkcjonowała biblioteka archiwalna. Zgromadzono w niej wydawnictwa źródłowe, herbarze, encyklopedie, bibliografie i inne przydatne w pracy archiwalnej²⁰⁹. Na uwagę zasługuje fakt, że przy placówce działało koło archiwistów złożone z kleryków seminarium. Wybuch II wojny światowej przerwał jego działalność²¹⁰.

Po wkroczeniu wojsk sowieckich do prawobrzeżnego Przemysła Archiwum Diecezjalne stało się obiektem zainteresowania NKWD. Instytucje tego typu posiadały bowiem materiały mogące służyć do prac operacyjnych sowieckich służb specjalnych. Według dyrektyw wydanych przez władze sowieckie naczelnikom grup operacyjnych NKWD przed wkroczeniem na teren Polski, w pierwszym rzędzie należało zabezpieczyć archiwa państwowe, szczególnie policji i ekspozytur Oddziału II Sztabu Głównego WP²¹¹. Z zachowanego materiału źródłowego wynika, że nadzorem nad Archiwum Diecezjalnym ob. łac. w Przemysłu zajmowali się funkcjonariusze Oddziału Archiwalnego NKWD Ukrainy²¹².

Sowieci upaństwowili Archiwum Diecezjalne w styczniu 1940 r. wraz z innymi instytucjami tego rodzaju na tzw. Zachodniej Ukrainie na podstawie dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 4 grudnia 1939 r. o nacjonalizacji przedsię-

²⁰⁵ Tamże, s. 7-12.

²⁰⁶ Tamże, s. 12.

²⁰⁷ Tamże, s. 12-13.

²⁰⁸ Tamże, s. 13-15.

²⁰⁹ Tamże, s. 14.

²¹⁰ AAPrz, Teczka „Archiwum. Zabranie i starania o zwrot”, b. sygn., Koło archiwistów 1937-1938. 1938-1939, passim.

²¹¹ P. Kołakowski, dz. cyt., s. 58.

²¹² Zob. AAPrz, Teczka „Archiwum. Zabranie i starania o zwrot”, b. sygn., Dokument przejęcia zbiorów Archiwum Diecezjalnego w Przemysłu przez funkcjonariuszy NKWD z 25 IV 1940 r., b.s.; S. Zych, *Losy Archiwum Diecezjalnego w Przemysłu*, s. 184.

biorstw przemysłowych i instytucji²¹³. Archiwum przejęto również na podstawie rozkazu ludowego komisarza (narkoma) Spraw Wewnętrznych ZSRR z 2 lutego 1940 r. i rozporządzenia Wydziału Archiwalnego NKWD ZSRR²¹⁴. Do przejęcia archiwum przyczynił się ukraiński działacz B. Zahajkiewicz, który jednocześnie zataił przed władzami sowieckimi fakt istnienia archiwum biskupstwa i kapituły ob. wschodniego w Przemyślu²¹⁵.

Przejęciem archiwum kierowała się niejaka Korolowa, pracownica Centralnego Archiwum Akt Dawnych we Lwowie i prawdopodobnie funkcjonariuszka NKWD. Przejęła ona nie tylko zbiory Archiwum Diecezjalnego, ale przy pomocy funkcjonariuszy sowieckich służb specjalnych wywiozła je do Lwowa. Wywiezienie dokumentów i akt tłumaczyła faktem, że zbiory znajdowały się w strefie nadgranicznej²¹⁶.

25 listopada 1940 r. NKWD przejęło 2086 ksiąg i 248 dokumentów pergaminowych z lat 1238-1931 oraz inwentarz kartkowy. Sowietom nie udało się odnaleźć 12 ksiąg²¹⁷. 8 z nich, tuż przed wkroczeniem enkawudzystów, wypożyczył z archiwum ks. Jan Kwolek i zataił ten fakt przed władzami sowieckimi²¹⁸. W trzy dni później archiwalia zostały wywiezione do Lwowa.²¹⁹ Według informacji uzyskanych przez ks. Jana Kwolka, przemyskie archiwalia (diecezjalne oraz kapitulne) trafiły do ratusza, gdzie znajdowały się jeszcze po wkroczeniu Wehrmachtu do Lwowa. Jesienią 1942 r. niemieckie władze okupacyjne nakazały przeniesienie tych archiwaliów do budynku dawnego lwowskiego Archiwum Państwowego (przy ul. Podwale 13)²²⁰.

W 1942 r. ks. Jan Kwolek rozpoczął starania o powrót archiwaliów diecezjalnych i kapitulnych do Przemyśla²²¹. W wyniku tych starań, Dyrekcja Archiwów Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie 19 grudnia 1942 r. zezwoliła na przekazanie kościelnych archiwaliów przemyskich do Archiwum Diecezjalnego oraz

²¹³ A. Głowacki, *Proces nacjonalizacji gospodarki*, s. 98; D. Matelski, *Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR. Próby restytucji. Archiwa – księgozbiory – dzieła sztuki – pomniki*, Poznań 2003, s. 108.

²¹⁴ AAPrz, Teczka „Archiwum. Zabranie i starania o zwrot”, b. sygn., Protokół przejęcia zasobu Archiwum Diecezjalnego w Przemyślu z 25 XI 1940 r., b.s.

²¹⁵ J. Smółka, dz. cyt., s. 79, 81.

²¹⁶ Tamże.

²¹⁷ AAPrz, Teczka „Archiwum. Zabranie i starania o zwrot”, b. sygn., Protokół przejęcia zasobu Archiwum Diecezjalnego w Przemyślu z 25 XI 1940 r., b.s.

²¹⁸ Tamże, Rewers ks. J. Kwolka 25 XI 1940 r.

²¹⁹ Tamże, Notatka ks. J. Kwolka, b. daty.

²²⁰ Tamże, Pismo K. Mańkowskiego do ks. J. Kwolka z 18 I 1941 r., b. s.; tamże, Pismo dra K. Badeckiego do ks. J. Kwolka z 14 V 1943, b.s. Zob. „*Archivwissenschaft*” unter bolschewistischer Flaqqe. Große Unordnung – wo Ordnung herrschen sollte – Mühselige Organisation der Lemberger Archive und Museen, „*Krakauer Zeitung*”, R. 4 (1943), 19. Februar.

²²¹ Tamże, Pismo Dyrekcji Archiwów Generalnego Gubernatorstwa do Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu z 15 V 1942 r., b.s.; Kopie pism ks. J. Kwolka do władz okupacyjnych z 14 i 29 VII 1942 r.

Archiwum Kapituły²²². Zbiory w imieniu ks. Kwolka mieli przyjąć: Jan Smółka i Adam Leśniak z przedwojennego Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej. Upoważnienie w tej kwestii wystawił dla nich dyrektor archiwum już 17 lutego 1943 r.²²³ Jednak nie zdołano wówczas przejąć archiwaliów.

Dopiero 26 maja tegoż roku odpowiednie pełnomocnictwo otrzymał ks. dr Hieronim Kocyłowski²²⁴. 5 czerwca przejął on archiwalia z Archiwum Państwowego we Lwowie jako delegat Archiwum Diecezjalnego w Przemyślu. Władze niemieckie zatrzymały 810 tomów ksiąg metrykalnych oraz 30 tomów ksiąg proveniencji świeckiej (wg Niemców)²²⁵. Ich wykaz zawiera poniższa tabela.

Tab. 24. Księgi proveniencji świeckiej odebrane Archiwum Diecezjalnemu przez władze niemieckie w 1943 r.

L.p.	Miejscowość	Rodzaj księgi	Lata	Sygnatura
1.	Czarna	Regestrum causarum	1562-1617	1049
2.	Czarna	Regestrum causarum	1626-1808	1050
3.	Czukiew	Księga sądowa	1586-1680	551
4.	Czukiew	Księga zapisów	1638-1680	552
5.	Czukiew	Akta prawa wiejskiego	1677-1836	553
6.	Czukiew	Księga dekretów i zapisów	1681-1691	554
7.	Czukiew	Księga dekretów i zapisów	1691-1702	555
8.	Czukiew	Księga dekretów i zapisów	1703-1717	556
9.	Czukiew	Księga dekretów i zapisów	1717-1745	557
10.	Czukiew	Akta sądowe i zapisy	1774-1814 1746-1758 1774-1818	558
11.	Czukiew	Dekrety i zapisy	1782-1792	559
12.	Czukiew	Akta	1681	560
13.	Czukiew	Regestr	1702-1713	562
14.	Futoma	Księga sądowa	1446-1664	661
15.	Golcowa	Księga wiejska	1601-1657	715
16.	Golcowa	Księga praw	1657-1745	2070
17.	Jaśliska	Lustracja	1747	900
18.	Jaśliska	Książka radziecka	1544-1603	902
19.	Jaśliska	Książka radziecka	1544-1594	903
20.	Leżajsk	Inwentarz starostwa	1759	1098
21.	Leżajsk	Inwentarz starostwa	1760	1099
22.	Leżajsk	Inwentarz starostwa	1765	1100
23.	Markowa	Księga sądowa	1591-1777	1204

²²² AAPrz, Teczka „Archiwum. Zabranie i starania o zwrot”, b. sygn., Pismo Dyrekcji Archiwów Generalnego Gubernatorstwa do Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu z 19 XII 1942 r., b.s.

²²³ Tamże, Upoważnienie z 17 II 1943 r. (kopia).

²²⁴ Tamże, Upoważnienie z 26 V 1941 r. (kopia).

²²⁵ Tamże, Protokół przejęcia archiwaliów przez ks. H. Kocyłowskiego z 5 VI 1943 r., b.s.

24.	Miejsce	Księga sądowa	1759-1850	1244
25.	Osobnica	Akta wsi	1568/1741	1375
26.	Przeworsk	Consularia	1777-1815	1453
27.	Przeworsk	Consularia	1642-1654? 1670 1632-1689	1452
28.	Wysoka	Księga sądowa	1665-1792	1898
29.	Wysoka	Księga gruntowa	1632-1789	1899
30.	Wysoka	Księga gruntowa	1789-1873	1900

Podstawa źródłowa : AAPrz, Teczka „Archiwum. Zabranie i starania o zwrot”, b. sygn., Spis b. daty.

Okazuje się jednak, że wśród tych ksiąg znajdowały się jednostki będące wytworem urzędowania kościelnego (np. dotyczące dóbr biskupich Jaśliśka i Golcowa)²²⁶. Ponadto zaginęło 7 tomów ksiąg, co ilustruje tab. nr 25.

Tab. 25. Księgi zagubione przez funkcjonariuszy NKWD w latach 1940-1941

L.p.	Miejscowość	Rodzaj księgi	Lata	Sygnatura
1.	Przemysł	Akta kolegium wikariuszy katedralnych		403
2.	Dębowiec	Dokumenty	1679, 1684	569
3.	Medyka	Akta	-	1216.1
4.	Medyka	Akta	-	1216.2
5.	Przeworsk	Rachunki	koniec XVIII w.	1448
6.	Turka	Akta	-	1780
7.	-	Exercitationes (wzory mów, listów itd.)		1995

Podstawa źródłowa : AAPrz, Teczka „Archiwum. Zabranie i starania o zwrot”, b. sygn., Kopia.

Cztery z wyżej wymienionych ksiąg udało się odnaleźć w Przemysłu, prawdopodobnie zostały one zagubione przez Sowietów w czasie transportu w 1940 r. lub wykradzione przez ludność miasta, bowiem 17 lipca 1943 r. do ks. Jana Kwolka zgłosiła się mieszkanka Przemysła i przekazała księgi o sygn. 403 i 1216 oraz dwie inne²²⁷.

Dyrektor archiwum rozpoczął starania o zwrot pozostałych we Lwowie ksiąg, jednak nie przyniosły one żadnego efektu, prawdopodobnie m. in. wskutek starań dra Ottona Guglii, kierownika Wydziału Archiwów Dystryktu Galicja, który

²²⁶ Tamże, Kopia pisma ks. J. Kwolka do Archiwum Państwowego we Lwowie z 17 VII 1943 r., b. s.

²²⁷ Tamże, późniejszy dopisek ks. J. Kwolka.

chciał, aby księgi te zatrzymać w podległym mu archiwum²²⁸.

W 1944 r. Niemcy wywieźli wszystkie księgi przemyskie zatrzymane we Lwowie w kierunku Dolnego Śląska i dotychczas (2009 r.) nie udało się ich odnaleźć²²⁹.

W związku ze zbliżaniem się frontu wschodniego do ziem polskich, ks. Jan Kwolek podjął decyzję o przeniesieniu cenniejszych archiwaliów do Brzozowa. Dyrektor prawdopodobnie brał pod uwagę niemieckie koncepcje wykorzystania twierdzy Przemyśl przed nacierającą Armią Czerwoną. 21 marca 1944 r. wywieziono do Brzozowa 129 ksiąg²³⁰. Dane na ich temat zawiera tab. nr 26.

Tab. 26. Archiwalia przewiezione do Brzozowa w 1944 r.

L.p.	Rodzaj akt	Lata	Sygnatury
1.	Konsystorskie	1470-1808	1-29, 31-34, 36-61, 63-77, 79, 81-83, 92, 99, 140-141, 143-145, 153
2.	Wizytacje	1699-1756	155-190, 192
3.	Lustracje dóbr biskupich	XVIII w.	194-199, 201.

Podstawa źródłowa: AAPrz, Teczka „Archiwum. Zabranie i starania o zwrot”, b. sygn., Pismo ks. J. Kwolka z 6 V 1944 r., b.s.

W Brzozowie archiwaliami opiekował się miejscowy proboszcz ks. Gerard Kielar oraz ks. Jan Grochowski, rektor Seminarium Duchownego²³¹. Po zakończeniu działań wojennych przewieziono je do Przemyśla²³².

W czasie II wojny światowej, oprócz ksiąg wywiezionych ze Lwowa przez Niemców w 1944 r., archiwum utraciło kilka dokumentów pergaminowych. Rozproszeniu uległa również biblioteka archiwalna²³³.

Mimo zniszczeń wojennych i warunków okupacyjnych, ks. Jan Kwolek prowadził w nim badania naukowe, o czym świadczy korespondencja z ks. prof. Szczepanem Szydelskim (1872-1967) z archidiecezji lwowskiej, który przebywał wówczas w rodzinnym Sokołowie Małopolskim²³⁴. W oparciu o materiały Archi-

²²⁸ Tamże; Zob. tamże, Pismo O. Guglii do Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu z 5 VI 1943 r.

²²⁹ Tamże, Korespondencja powojenna ks. J. Kwolka; J. Kwolek, *Kronika naukowa – Przemyśl*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 55 (1947), s. 236. ZWA, Teczka „Relacje”, b. sygn., Relacja ks. H. Borcza z 14 I 2005 r., b.s.

²³⁰ AAPrz, Teczka „Archiwum. Zabranie i starania o zwrot”, b. sygn., Pismo ks. J. Kwolka z 6 V 1944 r., b.s.

²³¹ Tamże.

²³² J. Kwolek, *Kronika naukowa*, s. 236.

²³³ Tamże.

²³⁴ AAPrz, Teczka „Archiwum. Zabranie i starania o zwrot”, b. sygn., Listy ks. S. Szydelskiego do ks. J. Kwolka. Zob. J. Wolczański, *Ksiądz Szczepan Szydelski (1872-1967) polityk i działacz społeczny*, PCh, T. 4 (1990/1991), s. 29-294; tenże, *Wydział Teologiczny Uniwersytetu Jana Kazimierza*, passim.

wum Diecezjalnego miało powstać również opracowanie dotyczące dziejów parafii Lutcza²³⁵. Ponadto w okresie okupacji w Archiwum Diecezjalnym prowadzili kwerendę uczeni niemieccy, prawdopodobnie z Instytutu Niemieckiej Pracy na Wschodzie. Przedmiotem ich zainteresowań były odpisy metrykalne znajdujące się w budynku pojezuickim na pl. Czackiego 10. Należy przypuszczać, że prowadzili oni badania nad osadnictwem niemieckim na terenie diecezji przemyskiej²³⁶.

b. Biblioteka Diecezjalna

Prawdopodobnie w XVI w. istniała biblioteka biskupstwa przemyskiego. Na pocz. XX w. do idei utworzenia biblioteki diecezjalnej nawiązał bp Józef Sebastian Pelczar²³⁷. Powołał ją do istnienia na synodzie diecezjalnym w 1902 r.²³⁸, przekazując do jej zbiorów książki bpa Łukasza Ostoi-Soleckiego. Księgozbiór ten usytuowano nad nawą kościoła Najśw. Serca Pana Jezusa²³⁹. Przed wojną biblioteka liczyła ok. 10 tys. tomów²⁴⁰. W 1938 r. funkcję dyrektora biblioteki pełnił ks. Eugeniusz Żukowski²⁴¹. W czasie II wojny światowej ks. Żukowski przebywał w niemieckiej strefie okupacyjnej, był profesorem seminarium w Brzozowie. Biblioteka znajdowała się natomiast w strefie sowieckiej, dlatego opiekował się nią prawdopodobnie ks. Jan Kwolek²⁴², który przebywał w prawobrzeżnej części Przemyśla. Bibliotekę zdewastowała wówczas ludność żydowska²⁴³. 25 września 1940 r. przybył do Przemyśla sowiecki delegat z Kijowa Jewsiejenko, który wizytował bibliotekę. Wówczas „szafy były otwarte, stelaże powywracane, a poroz-

²³⁵ AAPrz, Teczka „Archiwum. Zabranie i starania o zwrot”, b. sygn., List do ks. J. Kwolka z 23 VI 1944 r. b.s.

²³⁶ Tamże, List do ks. J. Kwolka z 11 IV 1944 r., b.s.

²³⁷ A. Szal, *Biblioteki diecezjalne*, s. 151. Zob. M. Zahajkiewicz, *Zarys dziejów i znaczenie bibliotek kościelnych*, ABMK, T. 56 (1988), s. 133-138.

²³⁸ Acta et statuta 1902, tit. VI, cap. IX (De bibliotheca dioecisana instituenda), s. 253;

²³⁹ A. Szal, *Biblioteki diecezjalne*, s. 151.

²⁴⁰ B. Filarecka, dz. cyt., s. 126.

²⁴¹ Schematyzm 1938, s. 21. Ks. Eugeniusz Żukowski urodził się 17 XII 1877 r. w Niżankowicach. Edukację na poziomie gimnazjum rozpoczął w Chyrowie, następnie kontynuował ją w Rzeszowie, a zakończył w Jarosławiu, gdzie zdał egzamin dojrzałości (1895 r.). Wstąpił do Seminarium Duchownego w Przemyślu. Święcenia kapłańskie otrzymał w 1900 roku i został wysłany na dalsze studia do Insbrucka. W trzy lata później (10 XI 1903 r.) uzyskał doktorat z teologii oraz rozpoczął specjalizację z bibliistyki. Po powrocie do diecezji pełnił urząd wikariusza w Odrzykoniu oraz Szebnicach. W latach 1904-1912 był prefektem w Seminarium Duchownym oraz wykładowcą w Instytucie Teologicznym. Od roku akademickiego 1911/1912 objął katedrę filozofii. W 1950 r. przeszedł na emeryturę. Pracował również jako referent i radca w konsystorzu i Kurii Biskupiej. W 1927 r. został odznaczony godnością podkomorzego papieskiego. Zmarł w Przemyślu 30 IV 1951 r. AAPrz, Tabela służbowa ks. Eugeniusza Żukowskiego, b. sygn., b.s.; T. Śliwa, *Żukowski Eugeniusz (1877-1951)*, w: SPTK, t. 7, red. L. Grzebień, s. 509-511.

²⁴² Zob. AAPrz, Teczka „Archiwum. Zabranie i starania o zwrot”, b. sygn., [J. Kwolek], [Relacja o stanie archiwów, bibliotek i muzeów przemyskich] sprzed 22 VI 1941 r. b.s.

²⁴³ „Mało tylko książek wynieśli Żydzi [!]”. Tamże.

rzucane książki i stare metryki leżały na podłodze na kupie sięgającej aż do okien²⁴⁴.

Według Jewsiejnki wartościowe książki należało przenieść do muzeum miejskiego, a pozostałe należało zniszczyć. Zbiory uratował Adam Leśniak wraz ze swoim synem Romanem, którzy zabezpieczyli je. Kilka dni później sowieccy decydenci nakazali cały księgozbiór przeznaczyć na makulaturę²⁴⁵. Aby wypełnić nakaz władz, Adam Leśniak zostawił na makulaturę „dwie fury zdeptanych i kompletnie zniszczonych papierów i książek”²⁴⁶. Jewsiejence nie udało się odnaleźć w bibliotece druków antysowieckich²⁴⁷. Dzięki postawie Adama Leśniaka biblioteka przetrwała do końca wojny²⁴⁸.

c) Muzeum

Do centralnych instytucji kulturalnych należy zaliczyć również muzeum. Muzeum Diecezjalne w Przemyślu powstało z inicjatywy bpa Józefa Sebastiana Pelczara na mocy postanowień synodu z 1902 r.²⁴⁹ Uroczyste otworzył je i poświęcił bp Pelczar sześć lat później (1908 r.)²⁵⁰. Początkowo zbiór umieszczono w dużej auli Seminarium Duchownego, a następnie przeniesiono do gmachu dawnego kolegium jezuickiego przy pl. Czackiego 10. Inicjatywa bpa Pelczara była posunięciem prekursorskim, ponieważ, wśród muzeów diecezjalnych, muzeum przemyskie było piątą tego typu placówką na ziemiach polskich²⁵¹. Właściwym twórcą tej instytucji był ks. Stefan Momidłowski. W latach 1931-1949 pełnił on funkcję dyrektora muzeum²⁵².

W okresie międzywojennym zdecydowana większość zbiorów pochodziła z darowizn parafii oraz osób indywidualnych, szczególnie księży diecezjalnych²⁵³. Instrukcja bpa Franciszka Bardy o dobrach materialnych parafii z 3 maja 1941 r. nakazywała, aby tkaniny, obrazy, rzeźby i inne przedmioty zabytkowe przekazy-

²⁴⁴ J. Smółka, dz. cyt., s. 77.

²⁴⁵ Tamże.

²⁴⁶ Tamże.

²⁴⁷ Tamże.

²⁴⁸ Zob. A. Szal, *Biblioteki diecezjalne*, s. 151; *Informator o stratach bibliotek*, s. 232-233. Zob. H. Zahel, *Biblioteki przemyskie*, cz. I, „Spojrzenia Przemyskie”, Nr 2/1993, s. 15. Por. Z. Z. Felczyński, *Kronika Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu 1909-1979*, w: *Siedemdziesiąt lat Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu 1909-1979*, oprac. zbiorowe, Przemyśl 1979, s. 188.

²⁴⁹ Acta et statuta 1902, cap. XII: De museo dioecetano instituendo; J. Strzyżewska, *Über die Geschichte des kirchlichen Museumswesens in Galizien. Das Diözesanmuseum in Tarnów*, w: *Aus der Geschichte Österreichs in Mitteleuropa*, H. 3: *Kirchengeschichte*, Wien 2005, s. 129.

²⁵⁰ J. Tarnawski, *Diecezja przemyska*, s. 416.

²⁵¹ B. Ruśnica, *Muzeum Archidiecezjalne im. bł. Józefa Sebastiana Pelczara w Przemyślu. Dzieje i organizacja*, ABMK, T. 79 (2003), s. 122.

²⁵² F. Leśnicka, *Muzeum Archidiecezjalne im. bł. Bpa Józefa Sebastiana Pelczara w Przemyślu*, KAP 1993-1994, s. 153.

²⁵³ J. Tarnawski, *Diecezja przemyska*, s. 418.

wać do Muzeum Diecezjalnego²⁵⁴. Jeszcze przed wybuchem wojny Kuria Biskupia zabroniła kapłanom przekazywania zabytków sztuki sakralnej do muzeów regionalnych²⁵⁵.

Ekspozycja muzealna mieściła się w trzech salach²⁵⁶. Składała się z czterech podstawowych działów: malarstwa, rzeźby, rzemiosła artystycznego i tkanin²⁵⁷. Dział malarstwa religijnego obejmował m.in. cenne obrazy związane z polską sztuką cechową, w znacznej mierze były to fragmenty średniowiecznych tryptyków oraz malarstwa z początków XVI w. Jednym z cenniejszych obiektów tego typu był tryptyk z Żurowej, powstały w ośrodku sądeckim ok. 1440 r. Obraz środkowy tegoż tryptyku przekazano do konserwacji w 1939 r. do Warszawy, gdzie zaginął. Malarstwo portretowe reprezentowały obrazy renesansowe i barokowe²⁵⁸. Dział rzeźby obejmował m.in. grupę madonn późnogotyckich. Jak podaje ks. Julian Tarnawski, większość zabytków z tej grupy stanowiły figury barokowe (z XVII i XVIII w.)²⁵⁹.

W dziale rzemiosła artystycznego zgromadzono naczynia liturgiczne (od XV w.). Do najciekawszych należały paramenty, monstrancje z okresu józefinizmu, kiedy to zaborcy zrabowali przedmioty złote i srebrne niemal wszystkich parafii²⁶⁰. W skład działu rzemiosła wchodziły również relikwiarze, m. in. tryptyk – relikwiarz sprowadzony z Rzymu (1731), który służył biskupom przemyskim jako ołtarz przenośny²⁶¹.

Od samego początku istnienia muzeum posiadało szaty liturgiczne. Przed II wojną światową do najcenniejszych zabytków należały tkaniny z XIV w. oraz ornaty z XV-XVIII w. zawierające także fragmenty szlacheckich pasów kontuszowych²⁶².

Według B. Filareckiej, Muzeum Diecezjalne w Przemyślu miało bogatą i ciekawą ekspozycję, a wśród zwiedzających znaleźli się m. in. kardynałowie: August Hlond i Aleksander Kakowski, abp Józef Bilczewski i in.²⁶³

Wybuch II wojny światowej zdeorganizował funkcjonowanie tej instytucji. W 1939 r. Muzeum znajdowało się w sowieckiej strefie okupacyjnej. Nie zostało co prawda rozgrabione, jak biblioteki kościelne, ale odebrano je Kościołowi. 3 grudnia 1939 r. Biuro Polityczne KC WKP(b) zatwierdziło projekt dekretu Rady

²⁵⁴ AAPrz, Okólniki diec. przem. 1939-1947, b. sygn., Instrukcja o temporaljach z 3 V 1941 r., nr 12 b.

²⁵⁵ *W sprawie Muzeum Diecezjalnego*, KDP, R. 37 (1937) z. 11-12, s. 252.

²⁵⁶ Deržavnyj Archiv L'vivskoj Oblasti u L'vovi, Wykaz muzeów na terenie oblasti drohobyckiej sporządzony przez Zacharczenkę, kierownika wydziału propagandy komitetu obwodowego w Drohobyczu, sygn. P-5001-1-111, s. 98.

²⁵⁷ M. Gutkowska-Rychlewska, *Siedemdziesiąt lat Muzeum Diecezjalnego w Przemyślu*, ABMK, T. 26 (1973), s. 265-272; B. Filarecka, dz. cyt., s. 131.

²⁵⁸ J. Tarnawski, *Diecezja przemyska*, s. 418.

²⁵⁹ Tamże.

²⁶⁰ M. Gutkowska-Rychlewska, dz. cyt., s. 266.

²⁶¹ B. Ruśnica, *Muzeum Archidiecezjalne im. bł. Józefa Sebastiana Pelczara w Przemyślu*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1998, nr 380.

²⁶² J. Tarnawski, *Diecezja przemyska*, s. 420-421.

²⁶³ B. Filarecka, dz. cyt., s. 131.

Najwyższej ZSRR „O nacjonalizacji przedsiębiorstw przemysłowych i instytucji na terenie Ukrainy Zachodniej”, który przewidywał nacjonalizację muzeów bez żadnego odszkodowania. Odpowiednią uchwałę w tej kwestii podjęła Rada Komisarzy Ludowych USRR. Według niej upaństwowienie należało zakończyć przed 1 stycznia 1940 r.²⁶⁴ Wtedy też nacjonalizacji uległo przemyskie Muzeum Diecezjalne, bowiem w relacji ks. Jana Kwołka z ok. 13 stycznia 1941 r. znalazła się informacja o tym wydarzeniu²⁶⁵. 27 stycznia 1940 r. Obwodowy Komitet Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy w Drohobyczu podjął uchwałę o reorganizacji muzeów na terenie oblasti. Postanowiono wówczas Muzeum Diecezjalne włączyć w skład projektowanego przemyskiego Państwowego Muzeum Historyczno-Etnograficznego. Oprócz Muzeum Diecezjalnego w jego skład weszło Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej oraz ukraińskie muzeum „Strywior”²⁶⁶. Władze obwodowe prawdopodobnie nie zdawały sobie sprawy z istnienia muzeum grekokatolickiej diecezji przemyskiej, bowiem przed wojną nie udostępniło ono swych zbiorów zwiedzającym²⁶⁷.

Na mocy decyzji rządu sowieckiej Ukrainy, 8 maja 1940 r. utworzono na terenie okupowanym 22 muzea, wśród nich Państwowe Miejskie Muzeum Historyczno-Etnograficzne w Przemyśle²⁶⁸. Zbiorów Muzeum Diecezjalnego wówczas nie eksponowano, ponieważ przygotowywane wystawy musiały ilustrować wiarygodność ideologii marksistowsko-leninowskiej i propagować ateizm, natomiast „w działach przyrodniczych obowiązywały zasady zwulgaryzowanego darwinizmu”²⁶⁹. Taki plan organizacji wystaw stawiała przed sobą również dyrekcja placówki przemyskiej, co podkreślił B. Zahajkiewicz w artykule opublikowanym na łamach „Czerwonego Przemysła”²⁷⁰.

Zbiorom sztuki sakralnej, które włączono do nowego sowieckiego muzeum, groziła zagłada. 9 kwietnia 1940 r. pojawił się w tej instytucji kierownik akcji bezbożniczej Władysław Pajkart z młotkiem do rozbijania rzeźb, specjalnym nożem do niszczenia obrazów i nożycami. Dzięki zabiegom Adama Leśniaka polegającym na upiciu sowieckiego urzędnika – zabytki nie uległy zniszczeniu²⁷¹. Zbiory Muzeum Diecezjalnego pozostawały w dawnej siedzibie (pl. Czackiego 10), część z nich przeniósł B. Zahajkiewicz do gmachu sowieckiego muzeum.

²⁶⁴ A. Głowacki, *Wypieranie polskości w reorganizowanych muzeach zachodnich obszarów Ukraińskiej SRR*, w: *Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej*, red. W. Bonusiak, Rzeszów 2000, s. 76.

²⁶⁵ AAPrz, Teczka „Archiwum. Zabranie i starania o zwrot”, b. sygn., Relacja ks. J. Kwołka, b.s.

²⁶⁶ Deržavnyj Archiv L'vivskoj Oblasti u L'vovi, Protokół nr 4/16 posiedzenia obwodowego KP(b)U w Drohobyczu z 27 I 1940 r., sygn. P-5001-1-1115, s. 97; A. Głowacki, *Wypieranie polskości*, s. 80.

²⁶⁷ Zob. tamże; B. Filarecka, dz. cyt., s. 133.

²⁶⁸ A. Głowacki, *Wypieranie polskości*, s. 80, 82.

²⁶⁹ Tamże, s. 87.

²⁷⁰ Б. Загайкевич, *Перемисьльський історико-етиографічний музей*, „Червоний Перемишль”, R. 3 (1941) nr 87, s. 4.

²⁷¹ J. Smółka, dz. cyt., s. 52.

Były to kielichy, obrazy i pasy słuckie²⁷². Wkroczenie Wehrmachtu do prawobrzeżnego Przemyśla było okazją do odzyskania zbiorów Muzeum Diecezjalnego. Bez większych strat przetrwało ono do końca wojny²⁷³.

5. Dekanaty

Ogniwiem pośrednim w organizacji terytorialnej diecezji są wikariaty foralne, zwane popularnie dekanatami. Pierwsze z nich powstały na terenie dzisiejszej Francji ok. VII w., na ziemiach polskich pojawiły się w XII w., a upowszechniły w następnych stuleciach²⁷⁴. Ich zadaniem było zapewnienie nadzoru nad parafiami i duszpasterstwem na danym terenie, a równocześnie ułatwienie przekazywania zarządzeń ordynariusza do parafii.

Pierwsze wzmianki o istnieniu niektórych dekanatów diecezji przemyskiej pochodzą z XIV w., jednak podział ten nie utrzymał się długo. Funkcje dekanatów przejęły okręgi bractwa kapłańskiego²⁷⁵. Dopiero na synodzie diecezjalnym w 1594 r. bp Wawrzyniec Goślicki (1591-1601) podzielił diecezję na siedem dekanatów²⁷⁶.

Sieć dekanalna diecezji w omawianym okresie została ukształtowana w znacznej mierze w wyniku reorganizacji w czasie rządów bpa Józefa Sebastiana Pelczara (1901-1924)²⁷⁷, a następnie przez bpa Anatola Nowaka w 1931 r., kiedy to ustalono podział diecezji na 35 dekanatów²⁷⁸. Z taką siecią dekanalną diecezja weszła w okres II wojny światowej. W 1938 r. wyglądała ona następująco:

Tab. 27. Sieć dekanalna diecezji przemyskiej ob. lac. w 1938 r.

L.p.	Dekanat	Parafie	
		Nazwa	Liczba
1.	Przemyski Miejski	Przemyśl – Katedra, Przemyśl – Błonie, Przemyśl – Zasanie, Grochowce, Pikulice	5
2.	Przemyski Zamiejski	Babice nad Sanem, Krasiczyn, Krzywca nad Sanem, Medyka, Niżankowice, Stubno, Tarnawka, Ujkowice, Wyszatyce, Żurawica.	10
3.	Brzosteki	Bieździedza, Brzostek, Brzyska, Gogołów, Kołaczyce, Lubla, Sieklówka.	7

²⁷² Tamże, s. 98.

²⁷³ M. Gutkowska-Rychlewska, dz. cyt., passim; J. Kwolek, *Kronika naukowa*, s. 236.

²⁷⁴ Zob. T. Pawluk, *Dekanat*, w: EK, t. 3, kol. 1114.

²⁷⁵ J. Kwolek, *Początki biskupstwa przemyskiego*, NP, T. 43 (1975), s. 19-20; H. Borcz, *Rzeszowsko-tyczyńskie Bractwo Kapłańskie pod patronatem Ducha Świętego i Maryi Dziewicy Matki Miłosierdzia od XV do XVIII stulecia*, w: *Ecclesiae, Patriae et Homini serviens*, t. 1, s. 68-69.

²⁷⁶ F. Pawłowski, dz. cyt., s. 334; przyp. 3, J. Kwolek, *Początki biskupstwa przemyskiego*, s. 20; W. Müller, *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej*, s. 45, tab. 3. Por. J. Sawicki, dz. cyt., t. 8, s. 72.

²⁷⁷ T. Śliwa, *Ustrój i organizacja diecezji przemyskiej*, s. 551-552.

²⁷⁸ J. Tarnawski, *Diecezja przemyska*, s. 157.

4.	Brzozowski	Blizne, Brzozów, Domaradz, Golcowa, Gwoźnica Górna, Hłudno, Humniska, Izdebki, Jasienica Rosielna, Przysietnica, Stara Wieś.	11
5.	Dobromilski	Bircza, Błozew Górna, Czyszki, Dobromil, Falkenberg, Kalwaria Paclawska, Leszczowa Dolna, Nowe Miasto, Nowosielce Kozickie, Ropienka, Rybotycze.	11
6.	Drohobycki	Borysław, Drohobycz, Dublany koło Sambora, Gaje Wyżne, Lipowiec, Medenice, Nowoszyce, Podbuż, Równe koło Medenic (Koenigsau), Rychcice, Schodnica, Stupnica Polska, Truskawiec, Wacowice, Wołoszcza.	15
7.	Dukielski	Bóbrka, Dukla, Jasionka, Kobylany, Lubatowa, Równe koło Dukli, Wietrzno.	7
8.	Dynowski	Bachórz, Bachórzec, Barycz, Borownica, Dubiecko, Dylągowa, Dynów, Futoma, Harta, Jawornik Polski, Łubno, Nozdrzec, Szklary, Wesola koło Dynowa.	14
9.	Głogowski	Bratkowice, Dzikowiec, Głogów, Majdan koło Kolbuszowej, Mazury, Mrowla, Nart Nowy, Przewrotne, Ranizów, Rudna Wielka, Spie, Widelka, Wola Ranizowska.	13
10.	Jaćmierski	Besko, Dydnia, Falejówka, Grabownica Starzeńska koło Brzozowa, Jaćmierz, Jasionów, Strachocina, Trześniów, Zarszyn.	9
11.	Jarosławski	Jarosław, Laszki koło Bobrówki, Michałowka, Mięgisz Nowy, Radymno, Tuczempy, Wiązownica, Wólka Pełkińska, Zapałów koło Jarosławia.	9
12.	Jasielski	Bączal Dolny, Jasło, Jedlicze, Sławęcin, Święcany, Szebnie, Tarnowiec koło Jasła, Trzcinią koło Jasła, Warzyce.	9
13.	Jaworowski	Bruchnal, Jaworów, Kalników, Krakowiec, Lipina, Mużyłowice, Szutowa, Wielkie Oczy.	8
14.	Krośnieński	Kombornia, Korczyzna, Krościenko Wyżne, Malinówka, Odrzykoń, Polanka koło Krosna, Targowiska, Ustrobnia, Wrocanka, Zręcin.	11
15.	Leski	Baligród, Hoczew, Jasień, Lesko, Lutowiska, Łobozew, Polana, Poraż, Tarnawa Górna, Uherce, Wołkowyja koło Leska.	11
16.	Leżajski	Białobrzegi, Brzózka Królewska, Budy Łańcuckie, Giedlarowa, Grodzisko Dolne koło Przeworska, Leżajsk, Sarzyna, Tarnawiec, Wola Zarczycka koło Leżajska, Żołynia.	10

17.	Łańcucki	Albigowa, Czarna, Handzlówka, Husów, Kosina, Kraczkowa, Krzemienica, Łańcut, Rakszawa, Wysoka koło Łańcuta.	10
18.	Miechociński	Chmielów, Grębów koło Tarnobrzega, Miechocin, Stale, Ślężaki, Tarnobrzeg, Tarnowska Wola, Trześń, Wielowieś.	9
19.	Mościski	Balice, Husaków, Krukienice, Lipniki, Miżyniec, Mościska, Myślatycze, Pnikut, Radnice, Radochońce, Tamanowice, Trzcieniec.	12
20.	Pruchnicki	Chłopice, Jodłówka koło Pruchnika, Kaszyce, Kosienice koło Przemyśla, Kramarzówka, Łowce, Pruchnik, Rokietnica koło Jarosławia, Rudołowice, Tuligłowy Pruchnickie, Waclawice, Zarzecze koło Jarosławia.	12
21.	Przeworski	Gać, Gniewczyzna Łańcucka, Kanczuga, Mianasterz koło Kańczugi, Markowa koło Łańcuta, Nowosielce Przeworskie, Ostrów, Pantalowice, Przeworsk, Siennów, Sietesz, Świętoniowa, Tryńcza, Ujezna, Urzejowice.	15
22.	Rzeszowski	Boguchwała, Krasne, Łąka, Przybyszówka, Rzeszów, Słocina, Staromieście, Świlcza, Trzciana koło Rzeszowa, Wysoka Głogowska, Zabierzów, Zaczernie, Zgłobień koło Rzeszowa.	13
23.	Rozwadowski	Gorzyce, Pniów, Radomyśl nad Sanem, Rozwadów, Turbia, Wola Rzeczycka, Wrzawy, Zaleszany.	8
24.	Rudecki	Kalinów, Komarno, Koniuszki Siemianowskie, Łanowice, Pohorce koło Rudek, Rudki, Rumno, Tuligłowy koło Komarna.	8
25.	Rudnicki	Jata koło Jeżowego, Jeżowe koło Rudnika, Kopki, Łętownia, Nisko, Raclawice, Rudnik nad Sanem, Stany.	8
26.	Rymanowski	Głębokie, Haczów, Iwonicz, Jaśliska, Klimkówka, Królik Polski, Miejsce Piastowe, Rogi, Rymanów.	9
27.	Samborski	Biskowice, Borynia, Brześciany, Chyrów, Czukiew, Felsztyn, Laszki Murowane, Łomna, Sambor, Sądowice, Stara Sól, Stary Sambor, Strzałkowie, Turka nad Stryjem, Wojutyce.	15
28.	Sanocki	Bukowsko, Dudyńce, Komańcza, Mrzygłód, Niebieszczany, Nowotaniec, Sanok, Tyrawa Wołoska, Zagórz koło Sanoka.	9
29.	Sieniawski	Kolonia Polska, Majdan Sieniawski, Mołodycz, Piskorowie, Radawa, Sieniawa.	6

30.	Sokołowski	Górno, Kamień, Medynia Głogowska, Nienadówka, Sokołów Małopolski, Stobierna, Trzeboś, Wólka Niedźwiedzka.	8
31.	Strzyżowski	Czudec, Dobrzechów, Frysztak, Grodzisko koło Dobrzechowa, Lutcza, Łączki Jagiellońskie, Niebylec, Niewodna, Połomia, Pstrągowa, Strzyżów, Wysoka, Żyżnów.	13
32.	Tyczyński	Błażowa Rzeszowska, Borek Stary, Budziwój, Chmielnik, Hyżne koło Dynowa, Kąkolówka, Lubenia, Maława, Straszylde, Tyczyn, Wola Rafałowska.	11
33.	Ulanowski	Bieliny, Domostawa, Jarocin koło Niska, Jastkowice, Kurzyna Mała, Pysznica, Ulanów nad Sanem, Zarzecze koło Niska.	8
34.	Wiszniewski	Bar, Milatyn, Milczyce, Sądowa Wisznia, Stojanice, Twierdza.	6
35.	Żmigrodzki	Cieklin, Dębowiec, Harkłowa (Hartłowa), Łężyny, Lubińko, Nienaszów, Osiek koło Żmigrodu, Osobnica, Samokłeski, Załęże, Żmigród Nowy, Żmigród Stary.	12

Podstawa źródłowa: Schematyzm 1938, passim.

Mimo przeprowadzonych w dwudziestoleciu międzywojennym regulacji na wschodzie i południu diecezji, zamieszkałym głównie przez ludność obrządku grecko-katolickiego, dekanaty były rozległe terytorialnie, podobnie jak tamtejsze parafie. Przed wybuchem wojny liczba osób przypadających na jeden dekanat wynosiła 31 994 osoby²⁷⁹ (1938 r.), jednak od średniej statystycznej odbiegała znacznie rozpiętość liczby ludności zamieszkującej poszczególne dekanaty, np. sieniawski liczył zaledwie 9 708 łacinników, gdy rzeszowski 64 109, a przeworski 60 145. Również liczba placówek duszpasterskich w poszczególnych dekanatach wahała się od 5 do 15, co ilustruje powyższa tabela. Dysproporcje panowały również w liczbie urzędów duszpasterskich w dekanatach. Na przykład w dekanacie sieniawskim pracowało 7 kapłanów diecezjalnych, w wiszniewskim 8, podczas gdy w rzeszowskim 33, a w przemyskim miejskim 38²⁸⁰.

W niemieckiej strefie okupacyjnej (1939-1941) przeprowadzono tymczasową korektę sieci dekanalnej, funkcjonował jeden dekanat przemyski (obejmował parafie przedwojennych dekanatów stołecznych: miejskiego i zamiejskiego), a z parafii dekanatu sanockiego i leskiego utworzono jeden: sanocki-leski. Reorganizacja ta nie była konsekwentna, ponieważ jako samodzielną jednostkę pozostawiono liczący 3 parafie dekanat sieniawski²⁸¹.

Nowy podział miał charakter tymczasowy i nieformalny. Po wybuchu wojny

²⁷⁹ Zob. J. Tarnawski, *Diecezja przemyska*, s. 159.

²⁸⁰ Schematyzm 1938, passim.

²⁸¹ AAPrz, Stan personalny diecezji przemyskiej w r. 1941 [okupacja niemiecka], b. sygn., b.s.

niemiecko-sowieckiej przywrócono dawny porządek²⁸².

Trwale zmiany granic dekanatów nastąpiły dopiero 17 lutego 1945 r. wskutek ustalenia granicy między Polską „ludową” a ZSRR: do dekanatu jarosławskiego przyłączono parafię Wielkie Oczy z dekanatu jaworowskiego. Również wtedy do dekanatu przemyskiego zamiejskiego przyłączono parafię Kalników (z dek. jarosławskiego). Regulację dostosowania organizacji dekanalnej do nowej granicy państwowej zakończono dopiero 21 marca 1947 r., kiedy to utworzono dekanat birczański, obejmujący część dawnego dekanatu dobromilskiego pozostałą w granicach Polski²⁸³.

6. Parafie i ekspozytury²⁸⁴

Parafia stanowi oddzielną część obszaru diecezji z własną świątynią, wiernymi i swoim duszpasterzem, która posiada uprawnienia „cum cura animarum”. Parafie są co prawda najmniejszymi, ale jednak najważniejszymi jednostkami organizacyjnymi diecezji²⁸⁵, stanowią bowiem „teren bezpośredniego kontaktu człowieka z Kościołem”²⁸⁶. Na terenie diecezji przemyskiej pierwsze placówki tego

²⁸² Zob. tamże, Röm. kath. Dioecese Przemyśl, b.s.; J. Rąb, *Sześć wieków rozwoju sieci dekanalnej w diecezji przemyskiej (1385-1984)*, KDP, R. 71 (1985) z. 5-6, s. 136.

²⁸³ *Zmiany terytorialne w diecezji przemyskiej*, s. 32.

²⁸⁴ Funkcjonowanie poszczególnych parafii diecezji przemyskiej ob. łac. w czasie poprzedzającym wybuch II wojny światowej posiada bogatą literaturę. Zob. np. A. Motyka, *Parafia rzeszowska w okresie międzywojennym*, w: *Kościół, klasztor i parafia dawnego Rzeszowa*, s. 41-57; S. Rydzik, *Z dziejów miejscowości i parafii Piotraszówka-Boguchwała do 1939 r.*, w: *Ecclesiae, Patriae et Homini serviens*, t. 1, s. 487-505; S. Bembien, *Parafia Gać w latach 1918-1939*, mps w zbiorach BPAT, Przemyśl 1998; P. Łysek, *Parafia Bachórz w latach 1886-1939*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1995; W. Wojtas, *Parafia Harta w latach 1918-1939*, mps w zbiorach BMWSDPrz, Przemyśl 1997; A. Chmiel, *Historia parafii Zabierzów w latach 1800-1939*, mps w zbiorach BUR, Rzeszów 2006; B. Stanaszek, *Parafia Brzostek w latach 1918-1939*, wyd. 2, Brzostek 1998. Dzieje poszczególnych parafii w czasie wojny ukazują następujące opracowania: J. Dudek, *Monografia parafii Gogołów*, Krosno 2003; K. Szopa, *Parafia Frysztak w latach 1918-1945*, b.m.r.; A. Szypuła, *Parafia rzymsko-katolicka w Straszycach. Rok jubileuszowy 1929-1994*, Rzeszów 1995; M. Oziembłowska, *Historia parafii rzymsko-katolickiej pod wezwaniem Świętej Trójcy w Niżankowicach w latach 1918-1945*, mps w zbiorach AAPrz, Wrocław 2002; K. Ożóg, *Dzieje parafii Górno 1599-1999*, Górno-Rzeszów 1999; J. Kasprzyk, *Dzieje parafii Lubenia w latach 1918-1945*, mps w zbiorach BUR, Rzeszów 2005; L. Grzebień, *Dzieje kościelne parafii Dobrzechów*, Kraków 2004; J. Półciwiardek, *Z dziejów wsi Sarzyna i parafii sarzyńskiej*, w: *400 lat parafii w Sarzyni (1598-1998)*, red. tenże, Nowa Sarzyna 2000, s. 126 i nast.; B. Urban, S. Wnęk, *Z dziejów parafii Stobierna w latach 1789-1999*, Stobierna 1999; F. Turbiarz, *Z dziejów parafii Gorzyce Tarnobrzeskie*, Sandomierz b.r., s. 35 i nast.; M. Nabożny, *Duszpasterze i duszpasterstwo w parafii Lubla w latach 1939-1945*, Lubla 2008, passim; E. Midura, dz. cyt., passim; S. Folta, W. Kret, *Szkice z dziejów parafii św. Józefa*, passim.

²⁸⁵ J. Tarnawski, *Diecezja przemyska*, s. 161. Zob. W. Tomaka, *Obraz obecnego ustroju i życia diecezji przemyskiej*, [Przemyśl] 1934, s. 19.

²⁸⁶ T. Śliwa, *Ustrój i organizacja*, s. 553.

typu powstały przed 1375 r., a do poł. XVII w. powstało ich 181²⁸⁷. Znaczne zasługi w rozwoju sieci placówek duszpasterskich miał bp. Józef Sebastian Pelczar²⁸⁸.

Nieco odmienną formę posiadały placówki duszpasterskie zwane ekspozyturami. KPK z 1917 r. nie znał takiego pojęcia. Były to wikariaty stałe. W praktyce pełniły funkcję parafii, tworzone je w dawnym zaborze austriackim w praktyce administracji kościelnej. Powoływano je do istnienia w miejscowościach, gdzie nie było zewnętrznych warunków do erygowania parafii lub brakowało zgody władz świeckich. Zależność wikariatu eksponowanego od parafii macierzystej była czysto formalna, a wikariusz ekspozyt posiadał jurysdykcję proboszcza²⁸⁹. Najwięcej jednostek tego typu utworzono w czasach austriackich, gdy panowały trudności z tworzeniem nowych parafii. Po zawarciu konkordatu w 1925 r. ekspozytury stały się parafiami usuwalnymi²⁹⁰. Termin „parafia usuwalna” i „parafia nieusuwalna” dotyczył prawnego stopnia stałości proboszcza. W przypadku parafii nieusuwalnej – ordynariusz nie mógł przenieść proboszcza na inny urząd ani odwołać wbrew woli zainteresowanego. Decyzja o charakterze parafii zależała od ordynariusza i opinii kapituły katedralnej²⁹¹. W przeddzień wybuchu wojny biskupstwo posiadało 356 parafii²⁹².

Na terenie diecezji przemyskiej ekspozytury pojawiły się powtórnie w okresie okupacji zarówno niemieckiej, jak i sowieckiej, co ilustruje poniższa tabela. Mimo niesprzyjających warunków udało się utworzyć *de facto* 6 parafii, a nadając im charakter ekspozytur, w ten sposób uniknięto ingerencji władz okupacyjnych²⁹³.

Tab. 28. Placówki duszpasterskie utworzone w czasie okupacji

L.p.	Data	Placówka	Rodzaj	Parafia macierzysta	Dekanat
1.	1939 24 V 1942	Chłopy	ekspozytura par. usuwalna	Komarno	Rudki
2.	7 XII 1939	Ożomla	ekspozytura	Sądowa Wisznia	Sądowa Wisznia

²⁸⁷ H. Borcz, Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej, s. 230-237.

²⁸⁸ J. Szczupak, *Rozwój duszpasterskich struktur terenowych diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego za rządów bpa Józefa Sebastiana Pelczara (1901-1924)*, w: Ecclesiae, Patriae et Homini serviens, t. 1, s. 528 i nast.

²⁸⁹ J. Krukowski, *Ekspozytura*, w: EK, t. 4, Lublin 1983, kol. 815; J. Tarnawski, *Diecezja przemyska*, s. 183.

²⁹⁰ J. Ataman, *Diecezja przemyska*, s. 14.

²⁹¹ J. Kłosowski, Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej w okresie rządów ks. bpa Franciszka Bardy w latach 1939-1964, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1985, s. 37; J. Tarnawski, *Diecezja przemyska*, s. 185.

²⁹² Schematyzm 1938, passim; *Zmiany terytorialne w diec. przemyskiej*, s. 32.

²⁹³ S. Zych, *Parafie łacińskiej diecezji przemyskiej w latach 1939-1945*, FMRB, Nr 4 (2009), s. 123.

3.	12 III 1940 (potw. 7 I 1943)	Szówsko	ekspozytura	Jarosław	Jarosław
4.	15 V 1940 (potw. 23 VII 1946)	Kuńkowce	ekspozytura	Przemysł- Zasanie	Przemysł- zamiejski
5.	29 XI 1943	Stalowa Wola	ekspozytura	Rozwadów	Rudnik
6.	5 II 1944	Wierzbna	ekspozytura	Jarosław	Jarosław

Podstawa źródłowa: *Zmiany terytorialne w diec. przemyskiej*, s. 32-33; Historia kuńkowskiej parafii, mps w BMWSDPrz, b.m.r., passim.

Obok powstawania nowych placówek duszpasterskich, zachodził proces odwrotny – zaniku parafii. Co prawda nie były one znoszone kanonicznie, jednak faktycznie nie funkcjonowały, a wobec władz GG przedstawiano je jako „zniesione”²⁹⁴. Należały do nich parafie położone w Puszczy Sandomierskiej, których terytorium włączono do poligonu Wehrmachtu²⁹⁵. Były to parafie: Spie, Wola Raniżowska (z dekanatu głogowskiego), Jata, Stany (dekanat rudnicki)²⁹⁶.

We wschodniej części diecezji zanikły dwie parafie w związku z wyjazdem ludności pochodzenia niemieckiego do Rzeszy: Nowoszyce i Koenigsau (dekanat drohobycki)²⁹⁷. Wyjątkiem od tej prawidłowości była parafia Falkenberg, gdzie mimo wyjazdu niemal całej ludności wraz z wycofującym się Wehrmachtem w 1939 r. oraz w roku następnym, nie zniesiono parafii, lecz tylko powierzono ją opiece duszpasterskiej proboszcza z pobliskiej Kalwarii Paclawskiej²⁹⁸. W związku z wysiedleniami ludności z tzw. pasa przygranicznego zanikła położona nad Sanem parafia Siedliska²⁹⁹. W 1943 r. na terenie diecezji funkcjonowało 349 parafii³⁰⁰.

Kolejny faktyczny zanik parafii nastąpił wiosną 1944, kiedy to wskutek mordów dokonanych na ludności polskiej przez nacjonalistów ukraińskich przestały funkcjonować następujące parafie:

²⁹⁴ AAPrz, Akta luźne, Pismo Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemysłu do Urzędu Statystycznego GG z 16 I 1944 r., dopisek ks. J. Kwołka.

²⁹⁵ Zob. rozdz. 1 par. 2.

²⁹⁶ AAPrz, Pismo j. w.; Zob. tamże, Röm. kath. Dioceze Przemysł, s. 1, 3.

²⁹⁷ Zob. rozdz. 1, par. 2.

²⁹⁸ A. Uchman, *Fragment kroniki konwentu oo. franciszkanów w Kalwarii Paclawskiej od 26 sierpnia 1939 do 21 lipca 1941*, oprac. M. Krzysztofiński, A. Brożyniak, w: *Lwowskie pod okupacją sowiecką*, s. 295-296.; AAPrz, Röm. kath. Dioceze Przemysł, s.4.

²⁹⁹ *Zmiany terytorialne w diec. przemyskiej*, s. 32. Zob. *Siedliska*, w: *Rocznik 1997 A*, s. 104.

³⁰⁰ AAPrz, *Relatio 1943*, nr 3f.

Tab. 29. Parafie zanikłe wskutek mordów ludności polskiej przez nacjonalistów ukraińskich

L.p.	Parafia	Dekanat	Skład wyznaniowy w 1938 r. łacinnicy	Skład wyznaniowy w 1938 r. grekokatolicy	Data	Okoliczności
1.	Bruchnal	Jaworów	962	4760	IV 1944	W związku z wymordowaniem przez banderowców polskich mieszkańców wsi Moosberg (należącej do parafii), wierni wyjechali częściowo do Jaworowa, a częściowo za San.
2.	Lipina	Jaworów	494	2337	6 IV 1944	Ludność polska zmęczona nieustannym zagrożeniem ze strony UPA, po odparciu przez samoobronę kilku ataków, wyjechała z administratorem do Jaworowa, a następnie „za San”.
3.	Szutowa	Jaworów	992	4911	IV 1944	Po zamordowaniu miejscowego proboszcza i grupy Polaków przez bandę ukraińską, wierni wyjechali pod osłoną żołnierzy Wehrmachtu do Krakowca, a następnie „za San”.

4.	Rumno	Rudki	1417	5730	VI 1944	Po napadzie na Rumno przez Ukraińców (13 VI 1944 r.) i zamordowaniu kilku Polaków, mieszkańcy przenieśli się do Chłopów k. Komarna.
5.	Łomna	Sambor	438	11360	lato 1944	Po zastraszaniu ludności polskiej i morderstwach, parafię opuściła większość wiernych ze swym duszpasterzem zabierając wyposażenie świątyni. W kościele odprawiali nadal Służbę Bożą kapłani łańciscy z Turki.
6.	Ozomla	Sądowa Wisznia	493	?	V 1944	Ekspozyt ks. J. Ataman opuścił miejscowość na polecenie bpa Bardy 28 II 1944 r., a po zabójstwach ok. 35 osób przez Ukraińców, Polacy przenieśli się do Rodatycz (archidiec. lwowska).

Podstawa źródłowa: Schematyzm 1938, passim; AAPrz, Schematyzm 1938 (-1952), passim; *Dokumenty do dziejów stosunków polsko-ukraińskich* I nr 80, 86, 88, 91; T. Pater, *Oczyma i sercem. Wieś Rumno w latach 1939-1945*, t. 1-2, Przemysł 2000, passim, W. Piętowski, dz. cyt., passim.

Okupacja przyniosła również zanik parafii wojskowych. Przed wybuchem wojny na terenie łańciskiej diecezji przemyskiej istniały cztery wojskowe parafie personalne podlegające Ordynariatowi Polowemu. Proboszczowie wojskowi mieli jurysdykcję personalną m. in. w odniesieniu do żołnierzy i oficerów WP, kadetów, jeńców, więźniów i internowanych, personelu i pacjentów szpitali wojskowych. Parafie te erygowano 10 maja 1926 r. Ich strukturę przedstawia poniższa tabela³⁰¹.

³⁰¹ J. Tarnawski, *Diecezja przemyska*, s. 191-192; J. Majka, *Kościół poreformacki i parafia wojskowa*, w: *Kościół, klasztor i parafie dawnego Rzeszowa*, s. 154. Schematyzm 1938, s. 167.

Tab. 30. Parafie wojskowe na terenie diecezji przemyskiej ob. łac. w 1939 r.

L.p.	Parafia	Patrocinium	Zasięg terytorialny (wg powiatów)
1.	Przemyśl	Najśw. Serce Pana Jezusa	Przemyśl, Dobromil, Mościska, Gródek Jagielloński, Jaworów.
2.	Jarosław	Św. Wojciech	Jarosław, Przeworsk, Cieszanów.
3.	Rzeszów	NMP Królowa Polski	Rzeszów, Łańcut, Jasło, Tarnobrzeg, Mielec, Kolbuszowa, Ropczyce, Pilzno.
4.	Sanok	Chrystus Król	Brzozów, Drohobycz, Krosno, Lesko, Rudki, Sambor, Sanok, Turka, Stary Sambor.

Podstawa źródłowa: Schematyzm 1938, s. 167.

Parafie wojskowe na terenie diecezji przestały funkcjonować we wrześniu 1939 r.³⁰² Z chwilą utworzenia podokręgu rzeszowskiego AK (marzec 1944 r.), Tajna Kuria Polowa powołała do istnienia „parafię podokręg Rzeszów”, a uprawnienia proboszcza wojskowego otrzymał ks. Józef Stefański ps. Pius³⁰³.

Parafie diecezji przemyskiej były zróżnicowane pod względem obszaru oraz ilości wiernych. W 1938 r. na terenie diecezji były 3 parafie miejskie o liczbie przekraczającej 20 tys. wiernych (Jarosław – 26 994, Rzeszów – 22 172, Borysław – 21 111). Kolejne duże parafie mieściły się również w miastach: w Przeworsku i Jaśle (ponad 15 tys. wiernych). Sześć kolejnych parafii liczyło ponad 10 tys. wiernych (Przemyśl-Zasanie, Drohobycz, Krosno, Łańcut, Sambor, Sanok). Parafii o liczbie wiernych 7,5-10 tys. było 7, natomiast 5-7,5 tys. wiernych - 26. Parafii małych (500-1000 wiernych) było 39, a „karłowatych” (poniżej 500 wiernych) - 10. Najmniejszą parafię stanowiła niemiecka kolonia Falkenberg (172 osoby)³⁰⁴.

Problematykę rozległości okręgów terytorialnych poszczególnych parafii trudno jest ująć w dokładne zestawienia liczbowe³⁰⁵. Można jedynie wskazać ogólnie, obszarowo, że w części północnej i północno-zachodniej diecezji, gdzie przeważali katolicy ob. łac., przeważały parafie małe i średnie.

W czasie wojny dokonywano rozgraniczeń parafii ze względów duszpasterskich, w ten sposób starano się skrócić odległość do kościoła lub kaplicy miesz-

³⁰² Zob. Z. K. Wójcik, *Służba duszpasterska w obwodzie ZWZ-AK Rzeszów*, PHA, T. 7 (1999), s. 84.

³⁰³ Tamże, s. 85; P. Malinowski, dz. cyt., s. 60.

³⁰⁴ Schematyzm 1938, passim; J. Tarnawski, *Diecezja przemyska*, s. 172-173; J. Ataman, *Diecezja przemyska*, s. 17-19.

³⁰⁵ Tamże, s. 19.

kańcom, dlatego też do parafii Wólka Pełkińska przyłączono Kolonię Leżachowską z Sieniawy (1942 r.); do parafii Przemyśl-Zasanie – przysiółek na Lipowicy z Ujkowic (1943 r.); do parafii Lesko – Załuż i Wujskie z Sanoka (30 listopada 1943 r.), do parafii Przemyśl-Błonie – Hurko, Hureczko i Chałupki z Medyki (15 listopada 1944 r.); do parafii Pikulice przyłączono wieś Hermanowice z Niżankowic³⁰⁶.

W odniesieniu do wielu parafii funkcjonowało tzw. prawo patronatu. Przed wybuchem wojny (1938 r.) odnosiło się ono do 185 parafii³⁰⁷. Przyjmując, że w tej liczbie uwzględniono jako patronów: rady miejskie (3), ordynariusza (10) i kapitułę (4), należy wnioskować, że 168 parafii posiadało jako kolatorów osoby prywatne³⁰⁸. Jeszcze w czasie zaborów prawa kolatorskie były zostały okrojone do podpisania tzw. prezenty jednemu z trzech kandydatów wyznaczonych przez ordynariusza i kapitułę, co powinien kolator podpisać w ciągu 30 dni³⁰⁹.

W sowieckiej strefie okupacyjnej na parafie nakładano bardzo wysokie podatki, mające na celu finansowe zrujnowanie ludzi wierzących, a w konsekwencji zamknięcie świątyni i likwidację duszpasterstwa³¹⁰. Na przykład w parafii Dylągowa (dekanat brzozowski) podatek od kultu wynosił na początku 1940 r. 600 rb rocznie, ale po trzech miesiącach podwyższono go do 6 000 rb, a w następnym kwartale do 12 000 rb. Wiosną 1941 r. stawka wynosiła już 16 000 rb. Podobnie naliczono podatek od plebanii (początkowo od 250 rb. rocznie), dlatego tamtejszy

³⁰⁶ *Zmiany terytorialne w diec. przemyskiej*, s. 34.

³⁰⁷ AAPrz, Relatio 1938, nr 66.

³⁰⁸ Zob. A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej*, s. 202. Kolatorzy posiadali prawa i obowiązki wobec parafii. Ich prawa były raczej honorowe. Kolator miał honorowe miejsce w świątyni parafialnej, blisko głównego ołtarza. Zajmował on tzw. ławkę kolatorską. Również na procesjach zajmował honorowe miejsce, prowadząc celebriansa pod rękę. Mógł ponadto umieścić swój herb w kościele, a także miał prawo do pochówku pod posadzką kościoła. Posiadał również liturgiczny przywilej całowania pateny po Mszy św. S. Zych, *Szpital ubogich*, s. 148-149. J. Krukowski, *Teologia pasterska katolicka*, t. 2, s. 543. Zwyczaj całowania pateny był sprzeczny z ustawami Kościoła powszechnego, jednak przetrwał on w łacińskiej diecezji przemyskiej aż do XX wieku. Pierwsze świadectwa istnienia tej niezgodnej z normami liturgicznymi tradycji pochodzą z XVI w. Osiemnastowieczne prawodawstwo diecezji przemyskiej ob. łac. walczyło z tą praktyką, a niekiedy tolerowało ją. Bp W. H. Sierakowski zezwolił na całowanie pateny, ale z ograniczeniem tylko i wyłącznie do osoby patrona. Takie prawo nie przysługiwało jego rodzinie. Warunek ten przypominano w 1880 r. (M. [Hirschler], *Przypomnienie przepisów dotyczących przyznanego patronom, czyli kollatorom [!] kościołów prawa pateny według kurendy konsystorza metropolitalnego*, l. 179, „Kurendy”, R. 1880 nr 8, s. 10-12). Zwyczaj ten zmienił bp J. S. Pelczar w 1902 r. Nakazał on, aby zamiast pateny całowano pacyfikał. Mimo tego rozporządzenia, praktyka całowania pateny zaczęła zanikać dopiero po 1944 r. (W. Głowa, *Niedzielną Służba Boża w kościołach parafialnych diecezji przemyskiej w pierwszej połowie XVIII w. w świetle wizytacji biskupich*, Przemyśl 1993, s. 71). Na przykład w latach 30. XX w. w parafii Dzikowiec „w ławce kolatorskiej siedział zawsze na sumie kolator [...] dziedzic Jan Pasek Błotnicki. Jemu to podawał kapłan celebrujący Mszę św. patenę do ucałowania”. A. Sudoł, *Tam był mój dom... Dzieciństwo w rodzinnej Lipnicy. Gimnazjum w Rzeszowie 1931-1936*, Sanok 2005, s. 196.

³⁰⁹ A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej*, s. 202.

³¹⁰ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 179, S. Dudziński, dz. cyt., b.s.

proboszcz, nie mogąc zapłacić wysokiej kwoty, opuścił budynek i zamieszkał u jednego z parafian. Podobna sytuacja panowała m. in. na terenie przemyskiej parafii katedralnej, co obrazuje poniższa tabela.

Tab. 31. Stawki ubezpieczeniowe i podatkowe nałożone na świątynie na terenie parafii katedralnej w Przemysłu w 1940 r.

L.p.	Świątynia	Ubezpieczenie	Podatek
1.	Kościół katedralny	1 314 rb 75 kop	7 888 rb 50 kop
2.	Kościół Najśw. Serca P. J. (garnizonowy)	400 rb	1 456 rb
3.	Kościół oo. franciszkanów	462 rb 90 kop	3 572 rb 50 kop
4.	Kościół oo. reformatów	200 rb 80 kop	1 264 rb 40 kop
5.	Kościół ss. karmelitanek	144 rb 75 kop	564 rb
6.	Kaplica w Prałkowcach	62 rb	11 rb 60 kop
7.	Kaplica w Kruhelu Wielkim	104 rb. 55 kop	620 rb
8.	Kaplica w Kruhelu Małym	171 rb	329 rb 10 kop

Podstawa źródłowa: S. Dudziński, dz. cyt., b.s.

Okazję do wyniszczenia finansowego parafii stworzyła również uchwała Rady Komisarzy Ludowych USRR z 21 sierpnia 1940 r. o taryfach opłat za energię elektryczną w zachodnich obwodach republiki (obowiązywały od 1 lipca 1940 r.). Najwyższą stawkę płaciły „zakłady kultu religijnego” (5 rubli i 50 kopiejek za 1 kWh), gdy najniższa wynosiła zaledwie 25 kopiejek za 1 kWh³¹¹.

Cechą charakterystyczną parafii diecezji przemyskiej było występowanie dużej ilości kaplic publicznych lub półpublicznych. Znajdowały się one głównie przy żeńskich domach zakonnych, a ich liczba prawdopodobnie równała się kościołom parafialnym. Zapewniały one możliwość uczestniczenia w łaćńskiej Służbie Bożej wiernym obrządku rzymsko-katolickiego tam, gdzie przeważała ludność greckokatolicka³¹².

W parafiach diecezji przemyskiej ob. łać. przeważały kościoły murowane. W 1939 r. dwa z nich były w budowie, natomiast 78 parafii miało drewniane kościoły, niejednokrotnie o dużej wartości zabytkowej³¹³. Mimo okupacji sowieckiej, mieszkańcy wioski Chłopy k. Komarna prowadzili prace wykończeniowe w nowo wybudowanym kościele i wyposażali wnętrza świątyni³¹⁴. Podobna sytuacja miała miejsce w parafii Mazury k. Sokołowa Małopolskiego. W czasie okupacji, mimo zubożenia wiernych, nakryto świątynię dachem i urządzono wnętrze. Kościół ten poświęcił bp Wojciech Tomaka 21 listopada 1941 r.³¹⁵ Ponadto w 1940 r.

³¹¹ A. Głowacki, *O nieprawidłowościach*, s. 153; L. B. Paszkiewicz, dz. cyt., s. 212.

³¹² J. Ataman, *Diecezja przemyska*, s. 26; S. Zych, *Huta Polańska*, passim.

³¹³ Zob. M. Kornecki, *Kościoły drewniane w Małopolsce. Zagadnienia uwarunkowań oraz systematyki typów i form architektury (od średniowiecza do XX wieku)*, Kraków 1999, passim; Schematyzm 1938, passim.

³¹⁴ K. Lanckorońska, dz. cyt., s. 43.

³¹⁵ W. Dopart, *Dzieje parafii Mazury w latach 1938-1998*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 2001, s. 32 i nast.

zakończono budowę kościoła w Wysokiej Głogowskiej (dekanat rzeszowski)³¹⁶, a w dekanacie strzyżowskim prowadzono prace wykończeniowe w kościele w Niebylcu oraz przeprowadzono generalny remont świątyni parafialnej w Lutczy³¹⁷.

Podstawę utrzymania świątyń stanowiły składki wiernych, ponieważ już w okresie międzywojennym żadna świątynia parafialna w diecezji przemyskiej nie posiadała nieruchomości majątku lub renty. Zapisy z czasów staropolskich istniały wówczas tylko formalnie³¹⁸.

W czasie kampanii wrześniowej nie odnotowano większych zniszczeń budynków sakralnych, mimo bombardowań ze strony Luftwaffe ośrodków miejskich diecezji³¹⁹. Wyjątkiem był kościół parafialny w Krakowcu (dekanat jaworowski). Wskutek ostrzału miasteczka przez artylerię niemiecką 12 września 1939 r. spłonął on wraz z wyposażeniem wnętrza oraz budynkami parafialnymi, dlatego też w czasie okupacji sowieckiej, a następnie niemieckiej, liturgię łacińską sprawowano w cerkwi greckokatolickiej za zgodą tamtejszego proboszcza³²⁰.

Wybuch wojny niemiecko-radzieckiej i zaciekle walki o prawobrzeżny Przemysł w 1941 r. pociągnęły za sobą częściowe zniszczenie katedry oraz m. in. kościoła benedyktynek³²¹. Jednak największe straty spowodowało przesunięcie się frontu wschodniego na teren diecezji w 2 poł. 1944 r. Wówczas całkowitemu zniszczeniu uległo 7 kościołów. W czasie walk niemiecko-radzieckich ucierpiał m. in. drewniany kościół w Gogołowie, gdzie uszkodzeniu uległa wschodnia ściana prezbiterium i dach. Podobne straty poniosły świątynie w Szebniach i Lubli. Wieże kościołów niejednokrotnie wykorzystywano jako punkty obserwacyjne, dlatego w wielu przypadkach kierowali na nie ogień żołnierze sowieccy, co skutkowało uszkodzeniem dachów i hełmów wież. Kilka świątyń uległo uszkodzeniu w wyniku bezpośrednich walk (np. w Hucie Polańskiej), a niektóre uległy dewastacji jak np. kościół parafialny w Nowym Żmigrodzie³²².

Niemal zupełnie zniszczono świątynie Jasła, które Niemcy zniszczyli wraz z innymi budynkami miasta. Z gotyckiego kościoła farnego pozostały same ściany³²³. Wskutek eksplozji bomb lotniczych i pocisków w wielu kościołach wybite

³¹⁶ Z. K. Wójcik, *Dekanat rzeszowski*, s. 263.

³¹⁷ Tenże, *Dekanaty rzeszowski i strzyżowski*, s. 184-185.

³¹⁸ J. Tarnawski, *Diecezja przemyska*, s. 186.

³¹⁹ AAPrz, Ankiety wojenne, b. sygn.; T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 175. Uszkodzeniu uległ wówczas kościół parafialny w Chmielowie (dekanat miechociński). T. Sudół, dz. cyt., s. 79. Zob. P. Malinowski, dz. cyt., s. 41.

³²⁰ W. Piętowski, dz. cyt., s. 337.

³²¹ Zob. rozdz. 3, par. 1.

³²² AAPrz, Ankiety wojenne, b. sygn., passim; T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 183; J. Dudek, dz. cyt., s. 53; ADRz, Kronika parafii w Nowym Żmigrodzie, b. sygn., b.s.; S. Zych, *Huta Polańska*, s. 33; B. Urban, S. Wnęk, dz. cyt., s. 45; M. Matysik, *Dekanat żmigrodzki*, w: *Kościół katolicki w Jasielskiem 1939-1945*, s. 214 i nast.

³²³ AAPrz, Ankiety wojenne, b. sygn., passim; Zob. szerzej: „*Na świadectwo ducha religijnego...*” *Z dziejów, powstania, odbudowy i konserwacji kościoła farnego w Jasle. Materiały z sesji, Jasło 20 września 2002*, red. A. Laskowski, Jasło 2004; M. A. Rudnicka, *Dekanat jasielski*, w: *Kościół katolicki w Jasielskiem 1939-1945*, s. 127.

zostały szyby w oknach oraz witraże, np. w kościele farnym w Rzeszowie³²⁴.

Wraz z wkroczeniem Wehrmachtu we wrześniu 1939 r. parafie wojskowe przestały funkcjonować, a niektóre świątynie garnizonowe Niemcy zmienili na magazyny wojskowe (np. w Rzeszowie)³²⁵ natomiast kościół garnizonowy w Przemyślu, znajdujący się pod okupacją sowiecką, pełnił rolę kościoła filialnego katedry³²⁶.

W związku z koncentracją Wehrmachtu na terenie zachodniej części diecezji przed wybuchem wojny niemiecko-sowieckiej, kapelani ewangelicy odprawiali nabożeństwa dla żołnierzy tego wyznania w świątyniach katolickich. Biskup Franciszek Barda godził się na te celebracje, pod warunkiem, że na czas nabożeństwa należało wynieść Najświętszy Sakrament do zakrystii, „a wiernych pouczyć, gdzie zachodzi potrzeba o wyjątkowych obecnie okolicznościach, aby nie gorszyli się, w nabożeństwach jednak nie brali udziału”³²⁷. Akcję zamiany kościołów parafialnych i klasztornych (2) na obiekty wojskowe (magazyny, szpital, kwatery), rozpoczęli Niemcy już jesienią 1939 r.³²⁸ Warto zaznaczyć, że przed wybuchem wojny niemiecko-sowieckiej, kilka kościołów filialnych zamieniono na magazyny³²⁹. Podobna akcja miała miejsce w czasie przesuwania się frontu wschodniego w 1944 i 1945 r.

Wkroczenie wojsk sowieckich w 1939 r. przyniosło dewastację kaplic, kapliczek i krzyży przydrożnych oraz profanację cmentarzy³³⁰. Na przykład w Siankach (parafia Borynia, dekanat samborski), żołnierze sowieccy zdewastowali kaplicę mszalną, „wyciągali z grobów pod kaplicą zabalsamowane zwłoki zmarłych córek właścicieli wsi, powiesili na płocie i strzelali. A potem jeszcze wlekli po zagrodach i straszili ludzi”³³¹. Taki sam los spotkał niemal wszystkie kaplice dworskie i pałacowe. Charakterystyczny dla tego zjawiska jest los kaplicy w Dąbrówce (parafia Dylągowa): „Kielich, ornaty, bielizna kościelna, wszystko było w kredensach we dworze. Po zajęciu dworu nic nie dało się zabrać [...]. Ornaty służyły jako zapaska [...] do szorowania podłogi. Bursa do chorych służyła jako worek do tytoniu [...]. Na dole [w krypcie – przyp. S. Z.] w sarkofagach z czerwonego marmuru spoczywają [zmarli ...], otóż pierwszą rzeczą było porozwalać trumny i szukać złota”³³².

³²⁴ AAPrz, Ankiety wojenne, b. sygn.

³²⁵ J. Majka, *Kościół poreformacki i parafia wojskowa*, s. 156; Z. K. Wójcik, *Dekanaty rzeszowski i strzyżowski*, s. 61.

³²⁶ S. Dudziński, dz. cyt., b.s.

³²⁷ AAPrz, Teczka dekanatu tyczyńskiego (1941-1990), b. sygn., Okólnik Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu z 30 IV 1941 r. (l. 736/41), b.s.

³²⁸ AAPrz, Ankiety wojenne, b. sygn.; T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 182.

³²⁹ AAPrz, Ankiety wojenne, b. sygn.; M. Jarosińska, *Kościół pod wezwaniem Chrystusa Króla*, w: *Kościół, klasztor i parafia dawnego Rzeszowa*, s. 164.

³³⁰ S. Dudziński, dz. cyt., b.s. Na temat kapliczek leśnych na terenie diecezji zob. E. Marszałek, *Kapliczki, cmentarze i Dęby Papieskie na terenie Regionalnej Dyrekcji Lasów Państwowych w Krośnie*, Krosno 2008, *passim*.

³³¹ K. Potaczka, *Ostatnia Polka w Siankach*, „Nowiny”, Nr 112/2006, s. 12.

³³² AP w Dylągowej, Kronika, b. sygn., s. 16.

Z kościołów parafialnych szczególnie ucierpiał kościół w Krasiczynie, bowiem na wiosnę 1940 r. Sowietzi wysiedlili mieszkańców z pasa przygranicznego, a w kościele zniszczyli wyposażenie wnętrza i zamienili go na magazyn, a „na cmentarzu [...] rozbili grobowiec śp. ks. [J.] Rogulskiego, poprzedniego proboszcza i zwłoki jego wyrzucili z trumny [...]. To samo bolszewicy uczynili z grobowcem księżąt Sapiechów. Z trumien metalowych zrobili sobie wanny”³³³.

W kościołach parafialnych lub zakonnych na terenie parafii znajdowały się wizerunki cudowne lub łaskami słynące, które doznawały szczególnej czci wiernych. Do wielu z nich pielgrzymowano indywidualnie lub zbiorowo. Do takich miejsc należały przede wszystkim sanktuaria maryjne. Według relacji o stanie diecezji, w 1938 r. na jej terytorium było 12 obrazów i figur cudownych, ukoronowanych na prawie papieskim. Największą liczbę pielgrzymów gromadziły sanktuaria w Leżajsku, Starej Wsi i Kalwarii Pałacowskiej³³⁴. Dużą popularnością wśród wiernych cieszyły się również sanktuaria: Rzeszów-bernardyni, Borek Stary k. Rzeszowa, Przemyśl-Katedra, Rudki, Mościska, Komarno i in.³³⁵ W czasie wojny pielgrzymowano indywidualnie, np. do Kalwarii Pałacowskiej (zarówno w czasie okupacji sowieckiej, jak i niemieckiej)³³⁶, a we wschodniej części diecezji w latach 1939-1941 w czasie odpustów miejsca pielgrzymkowe znajdowały się pod obserwacją NKWD³³⁷. Warto zaznaczyć, że w tym ostatnim sanktuarium, mimo okupacji sowieckiej, odbywały się uroczyste procesje po tzw. dróżkach pod przewodnictwem osoby świeckiej – Marcina Lichoty, rolnika z Huty (par. Bircza)³³⁸.

Wiele świątyń, w tym parafialnych, posiadało obrazy łaskami słynące, które cieszyły się czcią w czasach staropolskich, ale ich kult zahamowały reformy józefińskie (np. Czudec, Skalnik, Sokołów Małopolski i in.). Warto zaznaczyć, że wydarzenia wojenne wpłynęły w wielu przypadkach na odrodzenie kultu (np.

³³³ S. Dudziński, dz. cyt., b.s.; A. S. Fenczak, *Śliwnica. Szkice z dziejów wsi i parafii*, Krasiczyn 2000, s. 115.

³³⁴ AAPrz, Relatio 1938, nr 3f.

³³⁵ A. Motyka, *Centra duszpasterskie Kościoła katolickiego w międzywojennym Rzeszowie (1918-1939)*, w: *Kościół na drogach historii*, s. 301-304; B. Stopyra, *Kult obrazu Matki Boskiej Boreckiej*, w: *Z dziejów sanktuarium w Borku Starym k. Rzeszowa*, oprac. zbiorowe, Tyczyn 1995, s. 47-86; T. Kukiz, *Madonny Kresowe i inne obrazy sakralne z Kresów w archidiecezji wrocławskiej i w diecezji legnickiej*, Wrocław 2003, s. 183 i nast.; tenże, *Madonny Kresowe i inne obrazy sakralne z Kresów w diecezjach Polski (poza Śląskiem)*, cz. 1, Wrocław 2004, s. 23 i nast., 285 i nast.; M. Burczyk, dz. cyt., s. 141-143. Na temat sanktuariów maryjnych łacińskiej diecezji przemyskiej zob. szerzej: A. Fridrich, *Historie cudownych obrazów Najświętszej Maryi Panny w Polsce*, t. 2, Kraków 1904, s. 335-450; J. Kwolek, *Z dziejów kultu maryjnego w diecezji przemyskiej*, KDP, T. 43 (1957) z. 5-6, s. 171-177.

³³⁶ A. Uchman, dz. cyt., s. 297-299; ZWA, Teczka „Relacje”, b. sygn., Relacja M. Dryniak z Falkenbergu z 27 IX 2005 r., b.s. Por. P. Jamioł, dz. cyt., s. 346; P. Bartnik, J. Koziarz, dz. cyt., s. 34.

³³⁷ A. Uchman, dz. cyt., s. 298-299.

³³⁸ Tamże, s. 298.

w Skalniku)³³⁹.

Jedną z najboleńszych strat, jakie poniosły parafie łańciskiej diecezji przemyskiej w czasie wojny, była niewątpliwie rekwizycja dzwonów kościelnych³⁴⁰. Podobny rabunek przeprowadziły m. in. na tym terenie wojska austro-węgierskie podczas I wojny światowej³⁴¹. Niemcy dokonali jej w związku z brakami surowców strategicznych w gospodarce, jednak nadali temu wydarzeniu propagandowy charakter udziału Kościoła w „krucjacie antybolszewickiej”, co znalazło swe odbicie w okólniku rozesłanym przez okupacyjnego starostę jasielskiego do parafii leżących na podległym mu terytorium: „Podczas gdy pod silną ochroną Rzeszy Niemieckiej zagwarantowane jest swobodne wykonywanie kultu religijnego dla chrześcijańskiego społeczeństwa religijnego [!], to kościół [!] w Rosji sowieckiej jest prześladowany i uciskany. Z tego powodu jest samozrozumiałym [!] obowiązkiem kościołów[!] także ze swej strony użyć pomocy przy tej rozprawie”³⁴².

Rekwizycji nie podlegały dzwony historyczne, lecz mimo to, należało odstawić je do punktu zbornego, natomiast o oddanie ich starała się Kuria Biskupia w Wydziale Głównym Administracji Wewnętrznej GG³⁴³. W parafiach położonych na wschód od Sanu akcję tę rozpoczęto pod koniec grudnia 1942 r. Tam jednak, zgodnie z decyzją gubernatora dystryktu Galicja, rekwizycji nie podlegały dzwony średniowieczne oraz wykonane przez niemieckich ludwisarzy lub zawierające niemieckie napisy. Dzwony z XVI w. i późniejsze mogły zostać zwrócone parafii po rozpatrzeniu prośby władz okupacyjnych³⁴⁴. Mimo interwencji kurii, tylko część dzwonów zachowano jako zabytki. Jednak przebieg rekwizycji zależał w dużej mierze od decyzji niemieckich urzędników okupacyjnych, np. w powiecie rzeszowskim w akcję ratowania zabytkowych dzwonów zaangażował się ówczesny dyrektor Muzeum Miejskiego w Rzeszowie Franciszek Kotula. Dzięki jego interwencji, nie objęto rekwizycją obiektów opisanych w książce T. Szydłowskiego „Dzwony starodawne” oraz zwolnionych z rekwizycji przez władze

³³⁹ S. Nabywaniec, S. Zych, *Dzieje kultu Matki Bożej Łaskawej w Czudcu od XVII w. do 2002 roku*, „Studia Claromontana”, T. 22 (2004), s. 806. Zob. W. Borowiec, *Placówka Armii Krajowej w Czudcu*, s. 4, 104. Zob. B. Walicki, *Dzieje obrazu i kultu Pani Sokolowskiej*, w: *Łaskami słynący obraz NMP Królowej Świata – Opiekunki Ludzkich Dróg w Sokolowie Małopolskim*, red. S. Zych, Lublin-Rzeszów 2008, s. 11 i nast.

³⁴⁰ P. Majewski, *Wojna i kultura. Instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939-1945*, Warszawa 2005, s. 208.

³⁴¹ T. Szydłowski, *Dzwony starodawne z przed [!] r. 1600 na obszarze b. Galicji*, Kraków 1922, s. V.

³⁴² Archiwum Parafii Farnej w Gorlicach, Teczka „Pisma archiwalne od 1917 r., b. sygn., Pismo „do wszystkich gmin kościelnych jasielskiego starostwa” z 9 VIII 1941 r., b.s. Rekwizycję tę przeprowadzono na terenach leżących w granicach Rzeszy, m.in. w Austrii. Zob. E. Schmied, *Gottesdiensträume*, w: *850 Jahre Lebendige Pfarre Hartberg. Festschrift*, red. E. Schmied, H. Farnberger, [Hartberg 2007], s. 166.

³⁴³ AAPrz, Okólnik Kurii Biskupiej ob.łac. w Przemyśle do urzędów dziekańskich z 12 VIII 1941 r. (l. 1210/41).

³⁴⁴ AAPrz, Okólniki diec. przem. 1939-1947, Okólniki Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyśle do urzędów dziekańskich i parafii dawnej okupacji sowieckiej z 31 XII 1942 (l. 4110/42), 24 II 1943 (l. 544/43) i 13 VIII 1943 (l. 2426/43).

austriackie w czasie I wojny światowej³⁴⁵. Co prawda władze niemieckie unikały słowa „rekwizycja” i zobowiązały się pokryć koszt przywózki i oddanych dzwonów, ale były to sumy niewspółmierne do ich wartości³⁴⁶.

Wiele dzwonów uratowali kapłani i wierni. Informacje na ten temat zawierają ankiety wojenne. Niekiedy dzwony zakopywano, zamiast dużych oddawano sygnaturki, w innych wypadkach zamykano dzwonnice lub nie przejmowano się zarządzeniem. Według tejsze ankiety 26 parafii w ogóle nie oddało dzwonów, a niekiedy sami Niemcy nie przejawiali żadnego zainteresowania nimi, jak to miało miejsce m. in. w Hucie Polańskiej³⁴⁷. Niekiedy przeszkodą w rekwizycji dzwonów okazywały się problemy techniczne, np. w drohobyckiej farze nie udało się zająć Niemcom dzwonu „Bartłomiej”, który pozostał na swoim miejscu³⁴⁸. Łącznie okupanci zrabowali 209 dzwonów o wadze 118 682 kg³⁴⁹.

Wojna i okupacja niosły również zaburzenia w funkcjonowaniu świątyń. W kilku powiatach zachodniej części diecezji (Rzeszów, Jasło, Nisko, Brzozów) Niemcy nakazali zamykanie kościołów ze względów sanitarnych od końca 1941 do kwietnia 1942 r. W niektórych rejonach zakaz ten obowiązywał przez około 3 miesiące, a w innych tylko parę tygodni³⁵⁰. W powiecie rzeszowskim 28 marca 1942 r. władze okupacyjne zgodziły się na otwarcie świątyń pod warunkiem, że proboszczowie nie będą bezwzględnie „dopuszczali do kościołów wiernych z okolic nawiedzonych zarazą [...]. W razie zaniedbania tej ostrożności kościoły [...] będą zamknięte nawet w czasie wielkanocnym”³⁵¹. Również względami sanitarnymi tłumaczyły niemieckie władze okupacyjne nakaz zamknięcia świątyń w dekanatach: Sądowa Wisznia, Mościska, Jaworów, Rudki. Według okólnika kurii, zapowiedzi należało publikować przez wywieszenie ich na drzwiach kościoła, sakra-

³⁴⁵ AAPrz, Teczka „Dzwony”; F. Kotula, *Z dziejów Rzeszowa 1939-1944. Losy rzeszowskich zabytków i pamiątek*, wyd. 2. uzup. M. Jarosińska, Rzeszów 1947-1998, s. 47-49. Szczegółowy wykaz zarekwirowanych dzwonów zawiera publikacja: *Straty wojenne. Zabytkowe dzwony utracone w latach 1939-1945 w granicach Polski po 1945*, t. 1: woj. krakowskie i rzeszowskie, oprac. J. Gołos, A. Kasprzak-Miler, Poznań 2000, passim.

³⁴⁶ Zob. Archiwum Parafialne w Gorlicach, Teczka „Pisma archiwalne od 1917 r.”, b. sygn., Pismo „do wszystkich gmin kościelnych jasielskiego starostwa” z 9 VIII 1941 r, b.s.; AAPrz, Okólnik z 12 VIII 1941 r. (l.1210/41), b.s.

³⁴⁷ Zob. ADRz, Kronika parafii w Nowym Żmigrodzie, b. sygn., b.s. Zob. C. Naleziński, *Chmielnik w latach okupacji niemieckiej 1939-1945. Wspomnienia*, Chmielnik 1996, s. 24-26; J. F. Adamski, [E. Sokołowski], *Dekanat jaćmierski*, w: *Kościół katolicki w Brzozowskim i Sanockim 1939-1945*, s. 194-195; E. Sokołowski, *Duchowieństwo rzymsko-katolickie dekanatu jaćmierskiego w okresie okupacji 1939-1944*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1986, s. 35-36; M. Rudnicka, *Dekanat jasielski*, s. 102; I. Lewandowska-Kozimala, *Dekanat sieniawski*, s. 89; Z. K. Wójcik, *Dekanat rzeszowski*, s. 262-263; tenże, *Dekanaty rzeszowski i strzyżowski*, s. 182-184; P. Bartnik, J. Koziarz, dz. cyt., s. 28, 123-124; P. Malinowski, dz. cyt., s. 43.

³⁴⁸ T. M. Trajdos, T. Zaucha, *Drohobycz. Miasto królewskie i jego kościoły*, Warszawa 2001, s. 55.

³⁴⁹ AAPrz, Ankiety wojenne, b. sygn.; T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 183.

³⁵⁰ Tamże, s. 184.

³⁵¹ ADRz, Teczka „Akta dekanatu rzeszowskiego 1916-1947”, b. sygn., Pismo Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyśle do dziekana rzeszowskiego z 28 III 1942 r. (l. 922/42), b.s.

ment małżeństwa można było błogosławić w zakrystii kościelnej, kancelarii parafialnej, ewentualnie w domu prywatnym. W tych samych miejscach można było udzielać sakramentu chrztu św. Proszących o sakrament pokuty można było wyspowiadać na plebanii, z zastrzeżeniem „niewiasty jednak przez kratkę i wykomunikować przeniósłszy *secreto* Najświętszy Sakrament”³⁵².

Mimo grożących sankcji, w parafiach wiejskich nakaz ten nie był najczęściej przestrzegany. Niekiedy zamykano *pro forma* tylko główne drzwi świątyń, a wierni wchodziłi do środka bocznymi lub przez zakrystię; niejednokrotnie Mszę św. odprawiano bardzo wcześnie rano. W parafiach miejskich, gdzie znajdowały się siedziby władz okupacyjnych, starano się te nakazy respektować³⁵³.

Okupacja przyniosła nieznanym w czasie pokoju problem zaopatrzenia świątyń w materię do sprawowania Eucharystii oraz naftę i świece do oświetlenia kościołów i kaplic. Na przykład 9 grudnia 1942 bp Franciszek Barda zarządził, aby wino mszalne – dar Piusa XII dla diecezji rozdzielono po dwie butelki dla każdego kapłana odprawiającego Mszę św. Ponadto kuria zaopatrywała również parafie za pośrednictwem dziekanów w mąkę do wypieku hostii i komunikantów³⁵⁴. Zalecała również, aby starać się o przydział nafty u władz okupacyjnych, natomiast w świece należało zaopatrywać się w krakowskiej firmie Rothe³⁵⁵.

W okresie przedwojennym znaczną rolę w życiu społeczności lokalnych, szczególnie wiejskich i małomiasteczkowych, odgrywały cechy rzemieślnicze, bractwa i stowarzyszenia religijne. Zakres ich oddziaływania jest trudny do uchwycenia. Na przykład w dekanacie rzeszowskim funkcjonowało 69 bractw. Popularnością cieszyły się następujące konfraternie: Najświętszego Sakramentu, Św. Rodziny, Apostolstwa Serca Jezusowego oraz trzeźwościowe. W większości parafii tegoż dekanatu (7) działało po 6 bractw, a w parafii Mrowla było ich aż 7. W pozostałych parafiach było po pięć konfraterni³⁵⁶. Prawdopodobnie ta odnosiła się do całego terenu diecezji³⁵⁷.

Warto zaznaczyć, że w miasteczkach bractwa i stowarzyszenia miały duży wpływ na życie społeczne katolików, np., przed 1939 r. w Sokołowie Małopolskim funkcjonowało 6 bractw i 4 cechy. Ponadto prężną działalność prowadził tam Trzeci Zakon Św. Franciszka z Asyżu i Akcja Katolicka, istniało także Papiejskie Dzieło Św. Piotra Apostoła. W tym miasteczku aktywne były stowarzyszenia

³⁵² AAPrz, Okólniki diec. przem. 1939-1947, b. sygn., Okólnik bpa F. Bardy z 11 XII 1941 r. (l. 2184/41).

³⁵³ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 184; M. Lignowski, *Dekanat brzozowski*, w: *Kościół katolicki w Brzozowskim i Sanockim 1939-1945*, s. 31; Śliwa S., *Dekanat dynowski*, w: tamże, s. 104; J. F. Adamski, [E. Sokołowski], *Dekanat jaćmierski*, w: tamże, s. 193.

³⁵⁴ ADRz, Teczka „Akta dekanatu rzeszowskiego 1916-1947”, Okólnik Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu z 9 XII 1942, L. 3898/42, b.s.

³⁵⁵ Tamże, Pisma Kurii Biskupiej do Urzędu Dziekańskiego z 17 III 1941 i z 7 III 1942 (L. 695/42).

³⁵⁶ W. Sopol, *Bractwa religijne w dekanacie rzeszowskim 1914-1939*, mps w ZWA, [Przemyśl] b.r., s. 27. Zob. W. Wierzbieniec, *Formy działalności organizacji katolickich na terenie Rzeszowa w okresie II Rzeczypospolitej*, PHA, T. 7 (1999), s. 67-81.

³⁵⁷ AAPrz, Relatio 1938, nr 92.

religijne świeckich: Stowarzyszenie Pań Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo, Żywy Różaniec, Apostolstwo Modlitwy, Krucjata Eucharystyczna i Stowarzyszenie Św. Aniołów Stróżów³⁵⁸.

Okupacja przyniosła w wielu wypadkach kres działalności bractw i stowarzyszeń, jednak w wielu parafiach istniały one nadal. Na przykład w czasie okupacji sowieckiej w przemyskiej parafii katedralnej funkcjonowało Bractwo Różańcowe (5 róż utworzono w latach 1939-1941), Apostolstwo Modlitwy (65 osób), Sodaliczka Pań Miejskich, Sodaliczka Pań Nauczycielek, Sodaliczka Panien, Sodaliczka Młodzieży Szkół Średnich (męska i żeńska)³⁵⁹.

Sowietom nie udało się również zdławienie akcji społecznej w tejsze parafii. Działalność tę prowadził utworzony z inicjatywy seniora wikariuszy katedralnych ks. Stanisława Dudzińskiego Komitet Parafialny, złożony głównie z członkiń Akcji Katolickiej i Towarzystwa Św. Wincentego à Paulo. Komitet pomagał początkowo polskim żołnierzom – jeńcom sowieckim, a także uchodźcom. Sowietci nie zatwierdzili tego komitetu, ale tolerowali jego działalność³⁶⁰.

Mimo okupacyjnych warunków, na terenie diecezji działały niemal bez przerw chóry parafialne. Na przykład na początku okupacji powstał w parafii Rzeszów chór męski. Chóry działały m. in. w powiatach rzeszowskim, jasielskim i brzozowskim³⁶¹. Warto zaznaczyć, że działający na terenie dekanatu strzyżowskiego Chór Międzyparafialny (Wiśniowa, Niewodna, Dobrzechów) w latach 1942-1943 wykonywał m. in. utwory o charakterze patriotycznym³⁶².

W czasie wojny w wielu parafiach funkcjonowały dawne szpitale ubogich – przytulki dla osób w podeszłym wieku, chorych i kalekich. Przed wybuchem I wojny światowej istniały one w przeszło 70. parafiach i w większości dotrwały do końca II wojny światowej, zniszczyły je dopiero władze komunistyczne³⁶³. Miały one charakter instytucji kościelnych i podlegały jurysdykcji miejscowych proboszczów³⁶⁴.

³⁵⁸ B. Walicki, *Funkcjonowanie parafii pw. św. Jana Chrzciciela w Sokolowie Małopolskim w latach międzywojennych*, w: *Ecclesiae, Patriae et Homini serviens*, t. 1, s. 643-644; tenże, *Organizacje, stowarzyszenia i zespoły religijne w parafii pw. św. Jana Chrzciciela w Sokolowie Młp. w latach 1918-1939*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 2003, passim.

³⁵⁹ S. Dudziński, dz. cyt., b.s.

³⁶⁰ Tamże.

³⁶¹ S. Śliwa, *Dekanat dynowski*, s. 106; B. Jaśkiewicz, dz. cyt., s. 168-169.

³⁶² Z. Tatara, *Działalność Chóru Międzyparafialnego w okresie okupacji hitlerowskiej (1941-1943) w Wiśniowej, Niewodnej i Dobrzechowie*, cz. 2, „Rodzina Boża”, Nr 4/2003, s. 7-8.

³⁶³ H. Borcz, *Kościelno-diecezjalne tło życia i działalności sługi Bożego ks. Jana Balickiego*, s. 39; S. Zych, *Szpital ubogich przy kościele parafialnym w Zabierzowie w latach ok. 1619-1939*, Kolbuszowa 2002, s. 53; G. Tendelski, *Prepozytura szpitalna i szpital ubogich w Tyczynie w latach 1500-1957*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 2003, passim; J. Gapys, *W służbie bliźniemu. Działalność dobroczynna księży w parafiach na terenie dystryktu krakowskiego 1939-1945 w świetle materiałów archiwalnych Rady Głównej Opiekuńczej*, RS, T. 14-15 (2007-2008), s. 251-252.

³⁶⁴ Tamże, passim. Zob. S. Zych, *Szpitala parafialne w świetle prawodawstwa partykularnego w diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego do 1917 roku*, w: *Ku prawdzie w miłości. Księga pamiątkowa poświęcona Księdzu Biskupowi Profesorowi Janowi Śrutwie*, red. S. Koczwarą, Lublin 2002, s. 179-187.

ROZDZIAŁ IV

DUCHOWIEŃSTWO DIECEZJALNE ORAZ ZAKONY I ZGROMADZENIA

1. Duchowieństwo diecezjalne

Duchowieństwo to „ogół osób stanowiących zhierarchizowaną wspólnotę złożoną z podporządkowanych sobie stopni, wyznaczonych zakresem posiadanej władzy kościelnej; tworzą one prezbiterium diecezji pozostające w łączności z biskupem”¹. W znaczeniu szerszym do tej grupy społecznej należeli wszyscy, którzy przyjęli tzw. tonsurę², natomiast w węższym – święcenia prezbiteratu³. Stan liczbowy duchowieństwa diecezji przemyskiej ob. łac. w omawianym okresie przedstawia poniższa tabela.

Tab. 32. Liczba kapłanów łacińskiej diecezji przemyskiej w latach 1939-1945*

Rok	Neoprezbiterzy	Zmarli/zamordowani	Ogółem
1939	46	20	745
1940	-	14	731
1941	23	19	729
1942	-	28	701
1943	46	12	735
1944	19	22	732
1945	1	14	719

* Stan na 31 XII poszczególnych lat

Podstawa źródłowa: AAPrz, Teczki personalne i tabele służbowe kapłanów, b. sygn.; tamże, Schematyzm 1938 (-1952), b. sygn., passim; Schematyzm 1938, passim; Rocznik 1952, s. 163 i nast.; *Święcenia kapłańskie otrzymali w czasie wojny*, KDP, R. 40 (1947) z. 1-4, s. 29-31; *Księża zmarli od roku 1939*, tamże, s. 34 i nast.; A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej*, s. 36, tab. 3.

¹ H. Rybczyński, *Duchowieństwo*, EK, t. 4, kol. 307; A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej*, s. 15. Podobnie to zagadnienie ujmował KPK z 1917 r. Zob. CIC, can. 108-214; F. Bączkiewicz, dz. cyt., t. 1, s. 302-304.

² CIC, can. 111.

³ J. Tarnawski, *Diecezja przemyska*, s. 195.

Wynika z niej, że mimo strat wojennych, liczba kapłanów utrzymała się powyżej 700 osób, od 745 do 701 (w 1942 r.). W przeddzień wybuchu wojny statystycznie na jednego kapłana łacińskiej diecezji przemyskiej przypadało 1584 wiernych, dzięki czemu diecezja ta zajmowała pod tym względem czwarte miejsce w Polsce⁴.

Nie wszyscy kapłani przebywali na terenie diecezji. Wśród kapłanów pracujących poza diecezją należy wymienić ks. Jana Stawarczyka (1887-1944), pracującego od 1918 r. na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Warszawskiego. Posiadał on tytuł profesora zwyczajnego filologii biblijnej⁵. Jedną z ciekawszych postaci wśród kapłanów diecezji przemyskiej ob. łac. był mieszkający w Krakowie ks. Piotr Niezgodza (1875-1955), emerytowany kapelan armii austriackiej i WP w stopniu generała brygady. W czasie okupacji należał do ZWZ-AK, był dziekanem Obszaru AK Południe⁶.

Poza granicami diecezji pracowali duszpasterze polonijni, np. ks. Franciszek Bolek (1886-1958), który pracował w USA od końca lat 20. i zasłużył się m. in. jako organizator życia społeczno-kulturalnego tamtejszej Polonii⁷. Poza diecezją przebywał również ks. Kazimierz Kwaśny (1900-1987), pracujący od 1930 r. w duszpasterstwie polonijnym we Francji⁸.

Po wybuchu wojny wielu kapłanów opuściło teren diecezji i kraju. Wraz z oddziałami WP ewakuował się do Rumunii ks. płk Stanisław Sinkowski (1890-1942), kawaler Krzyża *Virtuti Militari*, delegat Biskupa Polowego przy Kwaterze Głównej Naczelnego Wodza. 18 września przekroczył granicę i został internowany w obozie w Tulcea, a następnie w Babodag, gdzie pełnił posługę duszpasterską. W kwietniu 1940 r. przedostał się do Francji, a po jej upadku do Wielkiej Brytanii. Tam otrzymał nominację na szefa służby duszpasterskiej I Korpusu Polskiego w Szkocji (luty 1941 r.). Funkcję tę pełnił do śmierci (20 października 1942 r.)⁹.

Również 18 września granicę z Rumunią przekroczył ks. ppłk Antoni Kosiba, kapelan służby stałej WP, przedwojenny duszpasterz garnizonu krakowskiego. W Rumunii pełnił funkcję kapelana obozu dla internowanych w Campulung Muscel. 12 kwietnia 1940 r. uciekł z obozu i przedostał się do Francji, a następnie do

⁴Tamże, s. 196-197.

⁵A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej*, s. 425.

⁶B. Stanaszek, *Księża jasielscy*, s. 57-58.

⁷AAPrz, Tabela służbowa ks. F. Bolka, b. sygn.; tamże, Teczka personalna bpa A. Nowaka nr 2, b. sygn., Listy ks. F. Bolka do bpa A. Nowaka; J. Tarnawski, *Wpływ Anatola Nowaka – biskupa diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego na powstanie i organizację duszpasterstwa polonijnego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego”, Z. 12/2003, s. 93.

⁸AAPrz, Teczka personalna ks. Kazimierza Kwaśnego, b. sygn.; tamże, Tabela służbowa ks. Kazimierza Kwaśnego, b. sygn.; R. Dzwonkowski, *Polska opieka religijna we Francji 1909-1939*, Poznań-Warszawa 1988, s. 272; J. Tarnawski, *Wpływ Anatola Nowaka*, s. 95.

⁹IPiMS, sygn A.III.3/14, S. Sinkowski, Sprawozdanie z działalności duszpasterskiej kapelanów wojskowych w Rumunii z 16 X 1939 r.; AAPrz, Teczka personalna ks. S. Sinkowskiego, b. sygn.; B. Szewo, *Zawsze w pierwszej linii. Kapłani odznaczeni Orderem *Virtuti Militari* 1914-1921*, 1939-1945, Warszawa [2004], s. 126; T. Dubicki, *Wojsko Polskie w Rumunii w latach 1939-1941*, Warszawa 1994, s. 113-114, 150, 183.

Wielkiej Brytanii, gdzie mianowano go m. in. szefem duszpasterstwa 10 Brygady Kawalerii Pancerniej (2 października 1940 r.), a 4 czerwca 1943 r. zastępcą szefa duszpasterstwa I Korpusu¹⁰. Poza diecezją znalazł się również ks. Bronisław Bieszczad, proboszcz parafii Borynia k. Turki. Jako kapelan pomocniczy kompanii KOP „Sianki”, po 17 września 1939 r. przekroczył granicę z Węgrami¹¹. Poza granicami kraju znalazł się też ks. Stanisław Józef Nastalek, późniejszy kapelan III Brygady Karpackiej, a następnie duszpasterz i katecheta szkół polskich w Palestynie (1942-1947)¹².

Wraz z oddziałami WP ewakuowali się na Węgry kapłani, którzy podjęli pracę wśród tamtejszej Polonii¹³:

Tab. 33. Kapłani diecezji przemyskiej pracujący wśród Polaków na Węgrzech (1940-1941)

L.p.	Imię i nazwisko	Miejsce pracy
1.	Kazimierz Pudło	Mosdós
2.	Franciszek Sudół	Sárvár
3.	Jan Stączek*	Balatonboglár
4.	Bronisław Bieszczad	Vámosmikola

* Nie odnotowuje go „Catalogus Sacerdotorum Polonorum in Hungaria degentium a mense Iulio 1940”.

Podstawa źródłowa: Prímási Levéltár Esztergom, Iktatószámok Szerint Feléllitot Iratok 1939-1945, Serédi Jusztinián, sygn. 5879/1941 (Catalogus Sacerdotorum Polonorum in Hungaria degentium a mense Iulio 1940, b.s.); Conspectus cleri Poloni in Hungaria, 1941, b.s.); M. Wieliczko, *Praca i publicystyka duszpasterzy wychodźstwa polskiego na Węgrzech w latach 1939-1944*, w: *Historia i archiwistyka. Studia z dziejów Polski, Polonii i archiwistyki. Księga dedykowana Księdzu doktorowi Romanowi Nirowi*, red. J. Faryś i in., Gorzów Wlkp. 2004, s. 275, aneks I.

Z innego powodu terytorium diecezji opuścił znany działacz społeczny ks. Stanisław Belch (1904-1989); ponieważ we wrześniu 1939 r. przekazano do Kurii Biskupiej w Przemyślu ostrzeżenie, że wraz z bratem (ks. Józefem Belchem) „umieszczeni są na liście do rozstrzelania przez Niemców”. Dlatego też bp Wojciech Tomaka polecił im wyjechać na wschód do Kołomyi¹⁴. Po 17 września ks. Stanisław Belch przekroczył granicę rumuńską, następnie wyjechał do Rzymu i na wezwanie bpa polowego Józefa Gawliny przybył do Francji, gdzie został kapelanem WP, a po jej kapitulacji przedostał się do Anglii, gdzie nadal pełnił

¹⁰ IPiMS, sygn A.XII.27/67: Zeszyt ewidencyjny ks. A. Kosiby z 11 IV 1946 r.; A Kosiba, Sprawozdanie za czas od dnia 1 września 1939 r. do dnia 9 kwietnia 1940 r.; Roczna lista kwalifikacyjna za rok 1942; A. Kosiba, *Fragments [dziennika] od 1 września 1939*, w: *Kapelani wrześniowi*, s. 759-762; T. Dubicki, *Wojsko Polskie w Rumunii*, s. 144, 269, 272.

¹¹ AAPrz, Teczka personalna ks. Bronisława Bieszczada, b. sygn.

¹² Zmarli, KDP, R. 53 (1970) z. 3, s. 77.

¹³ W. Kret, *Ks. Jan Stączek 1902-1989*, Sandomierz 1995, s. 64 i nast.

¹⁴ E. Rusin, *Poglądy i działalność społeczna księdza Stanisława Belcha na emigracji*, Rzeszów 2002, s. 41.

obowiązki kapelańskie. Rozwinął tam szeroką działalność społeczną¹⁵.

Już po powrotnym wkroczeniu Sowietów na teren diecezji (1944 r.), bp Barda w okólniku z 18 października 1944 r. zachęcał kapłanów diecezji przemyskiej do wyjazdu na teren diecezji kamienieckiej i żytomierskiej¹⁶: „Otrzymaliśmy dwa pisma tymczasowych administratorów diecezji żytomierskiej z łzawą prośbą o posłanie im kapłanów na pomoc. Diecezja kamieniecka liczy od 150 do 200 tysięcy wiernych z 101 parafiami, a żytomierska od 200 do 250 tysięcy z 120 parafiami. Obecnie w diecezji kamienieckiej pracuje dwóch, a w żytomierskiej sześciu kapłanów na obszarze od granic polskich do Kijowa. Wierni błagają o kapłana, a tymczasem idą do sakramentów św. Władze pozostawiają wolność religijną i niejednokrotnie ułatwiają w urządzeniu się kapłana. Warunki – pisze Ks. Administrator kamieniecki – egzystencji dobre. Lud ogromnie ofiarny i dla kapłanów oddany. Zaznajamiając się z powyższym stanem rzeczy oświadczamy, że chętnie zezwolimy pewnej liczbie kapłanów na wyjazd do powierzonych diecezji, które w opłakanych znajduje się warunkach. Ufamy, że Duch Św. wzbudzi wśród W[ielebnego] Duchowieństwa serca apostołskie, które ofiarnie podążą na misyjną pracę”¹⁷.

Według administratora apostołskiego tamtejszych terenów bpa łuckiego Adolfa Szelażka, kapłani przemyscy włączyli się w pracę na terenach położonych na wschód od granicy państwowej z 1921 r.¹⁸ Należy jednak zaznaczyć, że nie odnaleziono żadnych świadectw na ten temat¹⁹.

W czasie kampanii wrześniowej sześciu kapelanów – kapłanów przemyskich dostało się do niewoli niemieckiej, a dwóch do sowieckiej. Wielu księży służących jako kapelani uniknęło jednak niewoli, co obrazuje przykład ks. Stanisława Lechowicza: „Byłem kapelanem rezerwy mianowanym przez B[is]k[u]pa i Władze Wojskowe z przydziałem do 5. Pułku Piechoty Przemyśl. Za późno zawiadomiono mnie o odjeździe pułku do akcji bojowej, ministerium wojskowe przydzieliło mnie do szpitala wojskowego w Przemyślu jako ‘rezerwę’ [...]. Gdy szpital ewakuowano częściowo, dwaj kapelani [J.] Stączek i [...] Gliński odjechali, ja zostałem z ciężko chorymi i kalekami (7 pawilonów), zacierając za sobą ślady mojej przynależności do Wojska Pol[skiego]. Legitymację wojskową posłałem do ks. prof. [J.] Atamana, by ją schował albo zniszczył, maskę, czapkę i płaszcz wojskowy oddałem do magazynu i przemieniłem się w księdza świeckiego. [...] Tak uniknąłem wywozu do obozów niemieckich”²⁰. Niewoli niemieckiej uniknął rów-

¹⁵ Tamże, s. 41 i nast. B. Walicki, *Duszpasterze sokołowscy: katecheta ks. Stanisław Belch i administrator ks. Józef Belch*, Roczn. Sokół, T. V (2003) s. 246 i nast.; B. Polak, Z. Werra, *Duszpasterstwo Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, w: *Historia duszpasterstwa wojskowego*, s. 613.

¹⁶ S. Zych, *Biskup Franciszek Barda (1880-1964)*, s. 788.

¹⁷ AAPrz, Okólniki diec. przem. 1939-1947, b. sygn., Okólnik z 18 X 1944 r. (l. 1991/44).

¹⁸ Actes 3/II nr 605 (L’evêque de Luck Szelażek a Pie XII, Kielce, 26 V 1946).

¹⁹ Zob. M. Dębowska, *Posługa duszpasterska duchowieństwa diecezji łuckiej na Kresach Wschodnich I RP w czasie II wojny światowej*, w: *Historia et ius. Księga Pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Henryka Karbownika*, red. A. Dębiński i G. Górski, Lublin 1998, s. 33 i nast.; J. Szymański, *Kościół katolicki na Podolu*, s. 38 i nast.

²⁰ AAPrz, Ankiety „Diecezja przemyska w latach 1939-1951”, b. sygn.

niez ks. mjr Franciszek Kisiel, kapelan służby stałej. Prawdopodobnie przebył szlak bojowy 17 Pułku Piechoty. 20 września powrócił do Rzeszowa i w cztery dni później osiadł w parafii Zgłobień²¹.

Niewoli uniknął również ks. Ludwik Niemczycki, kapelan rezerwy WP w stopniu kapitana. Brał udział w wojnie obronnej 1939 r. jako kapelan 17 PP. Po rozbiciu pułku pod Borownicą (dekanat dobromilski), ks. Niemczycki przedstawił się żołnierzom niemieckim jako miejscowy proboszcz²².

Gwałtowne zmiany w rozmieszczeniu duchowieństwa na terenie diecezji spowodował podział jej terytorium pomiędzy dwóch agresorów. Z sowieckiej strefy okupacyjnej uciekali głównie kapłani, którzy przed wojną prowadzili działalność społeczną i narodową, a także słynący z antysowieckich kazań. Ks. Lechowicz tak opisuje tę sytuację: „Felsztyn leżał na dziwnym rozdrożu narodowo-politycznie-geograficznie i ideowo niespokojnym, dlatego nic dziwnego, że rządy w rejonie Felsztyna w czasie [I] wojny [światowej] i parę lat po wojnie zmieniały się aż sześć razy. Z tych przyczyn ks. [Józef] Watulewicz, b. poseł i marszałek powiatu musiał uciekać do swoich [tj. rodziny] za Jasło, a ja, że miałem mniej na sumieniu, zostałem administratorem-samozwańcem w Felsztynie²³”. Z tych powodów opuścili 28 września 1939 r. parafię Niżankowice proboszcz ks. Wincenty Boczar wraz z wikariuszem oraz administrator z sąsiedniego Falkenbergu ks. Andrzej Mikołajczyk. W parafii niżankowickiej pozostał jako neoprezbiter ks. Ignacy Kozieja. Przed wojną ks. Boczar w swoich kazaniach wypowiadał się bardzo negatywnie o władzy sowieckiej oraz krytykował nacjonalistów ukraińskich. Był ponadto emerytowanym kapelanem WP w stopniu majora oraz kawalerem Krzyża Niepodległości²⁴. Z podobnych motywów opuścił parafię Medenice słynny kaznodzieja ks. Jan Patrzyk, ostrzeżony o grożącym mu niebezpieczeństwie przez naczelnika sądu, przekazał administrowanie parafią wikariuszowi ks. Stanisławowi Klatce, a sam osiadł w rodzinnych Lipinkach (diecezja tarnowska)²⁵. Przed Armią Czerwoną uciekł ks. Józef Wołczański ze Stojaniec koło Mościsk i otrzymał funkcję administratora parafii Mrzygłód w niemieckiej strefie okupacyjnej²⁶.

Niekiedy oficerowie niemieccy-katolicy zmuszali siłą wahających się kapłanów do wyjazdu z terenów, które miały przypaść Sowietom. Taki los spotkał ks. Władysława Lecińskiego, katechetę w Rudkach. Jego zmusił do wyjazdu kapitan Wehrmachtu: „Niech ksiądz jedzie z nami, bo jutro tu już będą Rosjanie, a was wywiozą na Sybir” i wprost zmusił księdza do wyjazdu i przywiózł go do Przemyśla [na Zasanie], tak, że ksiądz nie miał czasu wziąć ze sobą coś ciepłego do okrycia, tylko w teczce brewiarz i najpotrzebniejsze drobiazgi²⁷.

Do sowieckiej strefy okupacyjnej udali się kapłani zagrożeni aresztowaniem

²¹ Z. K. Wójcik, *Służba duszpasterska*, s. 84.

²² P. Chmielowiec, *Księża niezłomni. „Zwyczajny” ksiądz Ludwik Niemczycki (1904-1976)*, „Nasz Dziennik, Nr 93/2008, s. 23.

²³ AAPrz, Ankieta „Diecezja przemyska w latach 1939-1951”, b. sygn.

²⁴ M. Oziembłowska, dz. cyt., s. 103.

²⁵ K. Martyński, *W Lipińskim kościele Maryi tron się wznosi*, Lipinki 1992, s. 22.

²⁶ J. Wołczański, *Eksterminacja narodu polskiego*, s. 12.

²⁷ AGZSSJW, Z. Łuc, *Kronika Stowarzyszenia*, s. 58.

przez Niemców. Jednym z nich był ks. Józef Belch, który wspominał: „Ostatni raz zetknąłem się z nim [bł. ks. Janem Balickim] we wrześniu 1939 r. – gdy zgłosiłem się u ks. biskupa Tomaki na ochotnika na objęcie pierwszej opuszczonej parafii na wschodzie i zaraz otrzymałem aplikatę do Stojaniec. Odprawiłem przed nim spowiedź generalną, bo szedłem pod okupację sowiecką”²⁸.

Niektórzy kapłani zostali wywiezieni przez Sowieców, jak np. ks. Jan Lisowski, wyświęcony we wrześniu 1939 r. W 1940 r. został aresztowany w Lipowcu (obwód drohobycki) i skazany na 10 lat łagrów. Wiosną 1942 r. opuścił ZSRR z Armią Polską na Wschodzie. Pełnił funkcję kapelana 5 batalionu w II Brygadzie, a następnie w 7 Pułku Artylerii Lekkiej 7 DP. Został ciężko ranny pod Monte Cassino²⁹.

Teren diecezji opuszczali m. in. katecheci, którym zamknięcie szkół przez Niemców odebrało środki do życia np. katecheta w Jaśle ks. Antoni Gagatnicki osiadł w rodzinnej miejscowości w archidiecezji krakowskiej³⁰.

Mordy dokonane na ludności polskiej przez ukraińskich nacjonalistów spowodowały *exodus* kapłanów sąsiedniej, łacińskiej archidiecezji lwowskiej, którzy w panice szukali schronienia w innych diecezjach³¹. Zjawisko to w mniejszym stopniu dotknęło duchowieństwo diecezji przemyskiej. Wobec zagrożenia utraty życia ze strony Ukraińców, Kuria Biskupia ob. łac. w Przemyślu wydała 2 marca 1944 r. okólnik skierowany tylko i wyłącznie do urzędów dziekańskich, bez liczby dziennika, z klauzulą „ściśle poufne”, jak powinni zachować się kapłani w takiej sytuacji.

Parafię mogli opuszczać księża „w wypadkach poważnego niebezpieczeństwa zagrażającego życiu [...], zwłaszcza gdzie skupienia [skupiska] wiernych w bliskości kościoła są nieliczne”. Należało jednak pozostać w pobliżu parafii, w mieście lub wsi, gdzie było więcej ludności polskiej „i stamtąd – dopóki niebezpieczeństwo nie minie – excurrento w miarę możliwości zarządzać parafią”³². Należało również wyspowiadać wiernych i pouczyć o żalu doskonałym, „wzywając ich aby chorym i umierającym żal doskonały poddawali”³³. W związku z opuszczeniem placówki duszpasterskiej, należało spożyć Najświętszy Sakrament, gdyby nieobecność kapłana miała trwać ponad tydzień lub gdyby groziła profanacja postaci eucharystycznych. Opiekę nad kościołem i plebanią trzeba było powierzyć zaufanym parafianom, a także zabezpieczyć księgi parafialne, cenniejsze sprzęty i szaty liturgiczne. O opuszczeniu parafii należało również powiadomić właściwy

²⁸ O słudze Bożym ks. Janie Balickim wspomnienia księży, t. 1, s. 190.

²⁹ R. Dzwonkowski, *Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRR 1939-1988*, Lublin [2003], s. 376; M. Wesołowski, *Duszpasterstwo w II Korpusie gen. Władysława Andersa*, Kielce 2004, s. 102-103.

³⁰ W. Kałamarz, *Życie i działalność księdza Antoniego Gagatnickiego (1891-1971)*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1995, s. 86.

³¹ J. Wołczański, *Eksterminacja narodu polskiego*, s. 17.

³² AAPrz, Teczka „Sprawy ukraińskie”, b. sygn., Okólnik Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu z 2 III 1944 r.

³³ Tamże.

urząd dziekański i kurie³⁴.

Na podstawie tego zarządzenia kapłani opuścili parafie, które przestały funkcjonować³⁵ oraz ci, którzy otrzymali *de facto* od UPA „wyrok śmierci”, m. in. ks. Stanisław Sudoł, proboszcz z Wiązownicy³⁶.

W czasie okupacji zaprzestano praktyki przenoszenia wikariuszy po około dwuletnim pobycie na placówce duszpasterskiej, co było praktyką w okresie międzywojennym oraz po zakończeniu wojny. W czasie wojny zmiany następowały „tylko z konieczności lub na prośbę”³⁷. Jednak zdarzało się, że „po zawiadomieniu kurii prawie wszyscy wypraszają się, różne podając przyczyny, albo wprost zasłaniają się świadectwami lekarskimi”³⁸. W 1944 r. okazało się, że w duszpasterstwie brakuje posad dla neoprezbiterów, dlatego 10 lutego 1944 r. bp Franciszek Barda zaapelował do proboszczów i administratorów „aby zechcieli tymczasowo przyjąć o ile kto może neoprezbitera do pomocy”³⁹. Ten stan trwał do końca okupacji.

a) grupy funkcyjne

Diecezją kierował biskup ordynariusz. KPK podkreślał szerokie uprawnienia ordynariusza na terenie diecezji, posiadał on władzę ustawodawczą, sądowniczą i nauczycielską⁴⁰. We władzy biskupiej uczestniczyli w różny sposób i w różnym stopniu inni biskupi: koadiutorzy i pomocniczy, wikariusze generalni, prałaci i kanonicy kapituły, urzędnicy kurii biskupiej oraz kapłani należący prawnie do diecezji, a w pewnym sensie – wszyscy w niej przebywający. Warto dodać, że stanowili oni nikły procent ogółu duchowieństwa⁴¹.

Wyżej przedstawiono już sylwetkę biskupa pomocniczego, wikariuszy generalnych oraz kapłanów pracujących w centralnych instytucjach diecezjalnych, warto natomiast przyrzeć się kapłanom pracującym w duszpasterstwie.

Funkcje łącznika między ordynariuszem a kapłanami diecezjalnymi pełnił dziekan – „vicarius foraneus episcopi”⁴². Stał on na czele dekanatu i był mianowany przez biskupa. Ordynariusze przemyscy, w tym bp Franciszek Barda, przywiązywali wielką wagę do tego urzędu, dlatego też starannie dobierali sobie dzieka-

³⁴ Tamże.

³⁵ Zob. rozdz. 3, por.

³⁶ J. Konefał, *Bogu i ludziom bezgranicznie oddany. Życie i posługa duszpasterska księdza Stanisława Sudoła (1895-1981)*, Sandomierz-Dzikowiec 2001, s. 121 i nast.; S. Nabywaniec, *Okres duszpasterskiej pracy w parafii Wiązownica. Uwarunkowania narodowościowe i religijne*, w: Ksiądz Stanisław Sudoł, s. 90.

³⁷ AAPrz. Okólniki diec. przem. 1939-1947, Okólniki Kurii Biskupiej ob. łac. z 3 VIII 1942 r. (l. 2596/42).

³⁸ Tamże.

³⁹ Tamże, Okólnik Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu z 10 II 1944 (l. 535/44).

⁴⁰ CIC, can. 335.

⁴¹ F. Bączkiewicz, dz. cyt., t. 1, s. 501; A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej*, s. 62.

⁴² Zob. CIC, can. 446

nów oraz liczyli się z ich zdaniem⁴³. W okresie międzywojennym, a także po zakończeniu okupacji, organizowano okresowe kongregacje dekanalne, na których omawiano bieżące sprawy Kościoła diecezjalnego⁴⁴.

Jednym z najważniejszych obowiązków dziekanów było dbanie o właściwy poziom pracy duszpasterskiej w dekanacie. W tym celu organizowano kongregacje dekanalne, aby pogłębić formację ascetyczną i intelektualną duchowieństwa; przekazywano również zarządzenia biskupa ordynariusza. Do obowiązków dziekanów należało również przeprowadzanie wizytacji dziekańskich⁴⁵. Współpracownikami dziekanów byli wicedziekani, których mianował ordynariusz⁴⁶.

Główną grupę funkcyjną w diecezji stanowili proboszczowie. Podstawą ich działalności była troska o zbawienie dusz – „cura animarum”. Podobnie do proboszczowskich prawa i obowiązki posiadali kapłani noszący tytuł „wikariusza eksponowanego” i „administratora”. Nazewnictwo to było uwarunkowane rolą placówki duszpasterskiej (parafia lub ekspozytura). „Nie bez znaczenia był też sposób objęcia placówki – mianowanie tymczasowo przez biskupa czy przejście oficjalnej drogi, zgodnie z wymogami prawa kanonicznego”⁴⁷. W przeddzień wybuchu II wojny światowej liczba proboszczów wynosiła 344 (1938 r.) – 350 osób (1939 r.)⁴⁸. W diecezji przemyskiej funkcję tę pełnili zasadniczo kapłani diecezjalni. Do wyjątków należały następujące parafie: Stara Wieś (jezuici), Kalwaria Pacławska (franciszkanie), Wielkie Oczy (dominikanie), Sąsiadowice (karmelici), Przemyśl-Zasanie (salezianie), Tarnobrzeg (dominikanie), Miejsce Piastowe (michalicy)⁴⁹. Ciekawy fenomen stanowiła parafia katedralna w Przemyślu, której proboszczem była kapituła katedralna w Przemyślu. Na stanowisko rzadcy parafii wyznaczano jednego spośród prałatów lub kanoników⁵⁰.

Pomocnikami proboszczów w duszpasterstwie byli wikariusze. Największą grupę stanowili kooperatorzy, zobowiązani do pomocy proboszczowi we wszystkich obowiązkach, z wyjątkiem celebrowania Mszy św. za parafian („pro populo”)⁵¹. Nieliczną grupę stanowili natomiast wikariusze „ad personam” zwani „dirigensami”. Zakres ich obowiązków wyznaczał dekret nominacyjny – byli przydzielani z reguły proboszczowi, który ze względu na wiek lub stan zdrowia nie był w stanie podjąć wszystkim obowiązkom duszpasterskim. W przeddzień wybuchu wojny (1939) liczba wikariuszy-współpracowników wynosiła 142 osoby, a wikariuszy-dirigensów – 4⁵².

Kolejną grupę stanowili katecheci szkół powszechnych i średnich. Byli oni nauczycielami religii i duszpasterzami dzieci i młodzieży w zakresie życia szkol-

⁴³ A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej*, s. 82.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Tamże; Akta i statuta 1908, s. 32.

⁴⁶ A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej*, s. 82.

⁴⁷ Tamże, s. 83

⁴⁸ Tamże, s. 85

⁴⁹ Tamże, s. 84.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ Tamże, s. 86.

⁵² Tamże, s. 86-87.

nego. W 1939 r. liczba katechetów szkół powszechnych wynosiła 90 księży, a średnich – 25⁵³. W warunkach okupacji niemieckiej w szkołach, tam gdzie przed wojną istniały stanowiska katechetów etatowych, przywrócono je również w 1940 r., z tym, że pensje otrzymywane przez katechetów nie wystarczały na utrzymanie⁵⁴.

W przeddzień wybuchu wojny 20 kapłanów diecezji przemyskiej pełniło funkcję kapelanów wojskowych służby stałej. Ich liczba uległa fluktuacji w poszczególnych latach wojny. Zadaniem kapelanów WP w wojnie obronnej i w PSZ na Zachodzie było sprawowanie posług duchowych wojskowym i ich rodzinom. Przedwojenna ustawa o duchowieństwie katolickim zalecała kapelanom, aby służyli radą i przykładem żołnierzom, wpływali na urabianie ich charakteru, a także włączali się w pracę kulturalno-oświatową. Przed wybuchem wojny ci kapelani byli proboszczami parafii wojskowych, więzień i szpitali. Jeden z nich, ks. dr Mikołaj Drużbacki, pracował w Kurii Polowej w Warszawie⁵⁵. W czasie kampanii wrześniowej wielu kapelanów odznaczyło się męstwem na polach bitew. Na szczególną uwagę zasługuje ks. mjr Wojciech Artur Rojek (1906-1988), kawaler Krzyża *Virtuti Militari*, kapelan służby stałej WP. Przed wybuchem wojny otrzymał nominację na proboszcza 25 DP (w składzie Armii „Poznań”). 11 września 1939 r. został mianowany dziekanem Obrony Warszawy, a w kilka dni później (23 września), na mocy rozkazu gen. Waleriana Czumy, dziekanem Armii „Warszawa”. Do jego niewątpliwych sukcesów należało zorganizowanie służby duszpasterskiej oblężonej stolicy. Utworzył również Pogotowie Duszpasterstwa Cywilnego. Po kapitulacji stolicy dostał się do niewoli niemieckiej i przebywał w oflagach, a wiosną 1940 r. został przez Gestapo osadzony w KL Buchenwald, z kolei w 1942 r. przeniesiony do Dachau. Po wyzwoleniu wstąpił do Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie⁵⁶.

W okresie międzywojennym kapłani diecezjalni i zakonnicy pełnili funkcję kapelanów więziennych, jednak okupanci sowieccy nie uznali tej funkcji. Jedynie Niemcy godzili się na duszpasterstwo, np. w kaplicy więziennej w Samborze sprawowano Służbę Bożą, ale tylko dla więźniów „niepolitycznych”, istniała również możliwość spowiedzi⁵⁷. Pacjentom szpitali nieśli posługę kapłani zatrudnieni w duszpasterstwie. W sowieckiej strefie okupacyjnej kapłani udawali się do placówek leczniczych w stroju świeckim⁵⁸.

W czasie wojny trzech kapłanów pełniło posługę kapelanów biskupa ordynariusza: ks. Józef Kilar, ks. Roman Głodowski (kanclerz kurii, bez formalnej nomi-

⁵³ Tamże, s. 87-88.

⁵⁴ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 192.

⁵⁵ Schematyzm 1938, s. 177.

⁵⁶ IPiMS, sygn. A.XII.86/30/17: Wnioski awansowe; AAPrz, Teczka personalna ks. A. R. Rojka; A. R. Rojek, *Meldunek kapelana*, w: *Kapelani wrześniowi*, s. 805-809; B. Szewedo, dz. cyt., s. 110-111; Z. Waszkiewicz, *Duszpasterstwo w Siłach Zbrojnych II Rzeczypospolitej*, [Toruń 2000], wg indeksu; R. Nir, *Śp. ks. prał. Artur W. Rojek (1906-1988). Wspomnienie*, DPZ, R. 39 (1988), s. 489-492

⁵⁷ AAPrz, Teczka „Ankieta. Diecezja przemyska w l. 1939-1951”, b. sygn.

⁵⁸ S. Dudziński, dz. cyt., b.s.

nacji), a następnie ks. Hieronim Kocyłowski. Posługiwali oni biskupowi przy ceremoniach liturgicznych, załatwianiu korespondencji oraz wypełniali zlecone im zadania⁵⁹. Osobną grupę stanowili kapelani zgromadzeń zakonnych żeńskich i męskich (laickich). W dwudziestoleciu międzywojennym tych kapłanów było ponad 20⁶⁰.

Nieliczną grupę stanowili przed wojną księża-studenci odbywający studia specjalistyczne na uczelniach. Grupa ta zanikła w czasie okupacji – studiujący w Rzymie ks. Jan Puzio przebywał na wakacjach w kraju latem 1939 r. i w związku z wybuchem wojny, został mianowany administratorem parafii Dzikowiec⁶¹. Jesienią 1939 r. rozpoczął studia w Rzymie na „Angelicum” ks. Stanisław Belch. Jednak w styczniu 1940 r. został powołany przez bpa Gawlinę na stanowisko kapelana PSZ we Francji⁶².

Ostatnią grupę stanowili księża emeryci, deficyjenci, przebywający na urloпах zdrowotnych oraz kapłani bez posad duszpasterskich. W 1939 r. było 68 emerytów oraz 19 deficyjentów, chorych i zwolnionych⁶³.

Wojna i okupacja przyniosły problemy w utrzymaniu się duchowieństwa. Wobec niskich wynagrodzeń w szkołach, wielu etatowych katechetów podjęło pracę w duszpasterstwie parafialnym⁶⁴. Problemy te dotknęły również proboszczów małych parafii we wschodniej części diecezji. Dlatego też niektórzy z nich podejmowali się prac zarobkowych, np. administrator parafii Felsztyn, ks. Stanisław Lechowicz w czasie okupacji niemieckiej prowadził zakład zegarmistrzowski i mechaniczny⁶⁵.

b) nadzwyczajne uprawnienia

Uprawnienia kapłanów zostały rozszerzone latem 1939 r. Wówczas proboszczowie i administratorzy otrzymali „na wypadek wojny” władze „tempore belli”⁶⁶. Dotyczyły one sakramentu pokuty i odnosiły się do władzy zwalniania od niektórych cenzur i kar kościelnych⁶⁷. Natomiast każdy kapłan posiadający jurysdykcję na terenie diecezji przemyskiej, uzyskiwał władzę rozgrzeszania od rezerwatów (przypadków zastrzeżonych) ordynariuszowi⁶⁸.

Uprawnienia te zostały znacznie rozszerzone na mocy dekretu bpa Franciszka Bardy z 8 września 1939 r. Proboszczowie i administratorzy parafii otrzymali

⁵⁹ A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej*, s. 91.

⁶⁰ Tamże, s. 92.

⁶¹ Zob. rozdz. 3, par. 2.

⁶² J. Rusin, dz. cyt., s. 42; F. W. Bednarski, *Śp. ks. prał. dr Stanisław Belch*, DPZ, R. 40 (1989) z. 4, s. 562.

⁶³ Tamże, s. 92-93.

⁶⁴ AAprz, Teczka „Ankieta. Diecezja przemyska w l. 1939-1951”, b. sygn.

⁶⁵ Tamże.

⁶⁶ *Na wypadek wojny*, KDP, R. 39 (1939) z. 7-9, s. 145-146.

⁶⁷ *Władza zwalniania od cenzur i kar kościelnych*, KDP, R. 39 (1939) z. 3, s. 86.

⁶⁸ *Na wypadek wojny*, s. 146; AAprz, Okólniki diec. przem. Okólnik Kurii Biskupiej z 11 V 1939 r. (32/ Ord), nr 1.

władzę dyspensowania od jednej, dwu, a nawet trzech zapowiedzi pod warunkiem stwierdzenia stanu wolnego nupturientów i złożenia przez nich przysięgi. Mogli również dyspensować w kwestiach dotyczących przeszkód małżeńskich⁶⁹.

Na wypadek oddzielenia frontem walk jakiejś części diecezji, dziekani oddzielonych terytoriów otrzymali władzę udzielania jurysdykcji spowiednikom z innych diecezji oraz wszelkie władze odnośnie forum zewnętrznego i wewnętrznego przysługujące z mocy prawa wikariuszowi generalnemu (kan. 368 i nast. KPK). Wszyscy kapłani diecezji przemyskiej otrzymali przedłużenie jurysdykcji spowiedniczej. W razie śmierci dziekana, jego uprawnienia otrzymywał wicedziekan⁷⁰.

Ponadto proboszczowie i administratorzy mogli udzielić tzw. misji kanonicznej osobom świeckim do nauczania religii w szkołach, a szczególnie w przypadkach, gdy katecheta otrzymał lub miał otrzymać przydział mobilizacyjny jako kapelan wojskowy⁷¹.

Wobec pewnej „stabilizacji” sytuacji Kościoła w GG 20 maja 1940 r. bp Barda cofnął uprawnienia wikariusza generalnego nadane dziekanom, a w przypadku braku łączności z ordynariuszem, posiadali oni uprawnienia nadane 8 września 1939 r. dotyczące obsady parafii i udzielania jurysdykcji kapłanom z innych diecezji⁷². To ostatnie uprawnienie zostało odwołane przez ordynariusza 10 października 1941 r.⁷³.

Jesienią 1940 r. (30 października) dodano kolejne uprawnienia. Wszyscy kapłani posiadający w diecezji przemyskiej jurysdykcję do spowiadania, otrzymali władzę dyspensowania od abstynencji i ścisłego postu (również poza konfesjonalem). Proboszczowie i administratorzy parafii mogli dyspensować wszystkich wiernych danej parafii, ilekroć uroczystość odpustowa w danej parafii przypadała w dzień postny⁷⁴.

Zniesienie przez władze niemieckie granicy dzielącej diecezję przyniosło kolejne cofnięcie części dotychczasowych uprawnień: 10 października 1941 r. ordynariusz przemyski odwołał wszystkie władze udzielone proboszczom i administratorom parafii na czas wojny w sprawach małżeńskich. Pozostawiono jedynie władzę dyspensowania od trzeciej zapowiedzi⁷⁵.

Dnia 29 czerwca 1943 r., wobec zbliżania się frontu wschodniego do granic diecezji, bp. Franciszek Barda wydał ostatni w czasie wojny okólnik dotyczący nadzwyczajnych uprawnień kapłanów. Okólnik ten miał za zadanie na nowo ujedynolnić dla całej diecezji te władze. Dziekani otrzymali ponownie uprawnienia wikariusza na wypadek zupełnego uniemożliwienia komunikacji z ordynariuszem lub biskupem-wikariuszem generalnym. W nagłych przypadkach dziekan mógł dyspensować narzeczonych od trzech zapowiedzi. Mógł również na wypadek wa-

⁶⁹ Tamże, Okólnik bpa F. Bardy z 8 IX 1939 r. (l. 4903)

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ Tamże.

⁷² Tamże, Okólnik Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyśle z 20 V 1940 (l. 234/Prz).

⁷³ Tamże, Okólnik Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyśle z 10 X 1941 (l. 1716).

⁷⁴ Tamże, Okólnik Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyśle z 30 X 1940 (l. 1050).

⁷⁵ Tamże, Okólnik Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyśle z 10 X 1941 r.

kansu parafii mianować jej administratora. Podobnie, jak we wcześniejszym zarządzeniu, na wypadek śmierci lub więzienia dziekana, jego uprawnienia przechodziły na wicedziekana, a następnie na najstarszego kapłaństwem proboszcza dekanatu⁷⁶.

Proboszczowie i administratorzy parafii rezydujący w swoich parafiach, administratorzy oraz wikariusze-administratorzy (zwani substytutami i dirigensami), a także wikariusze-ekspozyci prowadzący księgi metrykalne, mogli dyspensować od jednej lub dwóch zapowiedzi. Mogli również asystować ślubowi z jednym świadkiem lub nawet bez świadków. Można było wówczas opuścić zapowiedzi. Msze św. dla pracujących przymusowo w godzinach przedpołudniowych w niedziele i święta mogli celebrować o każdej porze dnia, także wieczorem. W miejscach odległych od kościoła, gdzie nie przechowywano Najśw. Sakramentu, ilekroć zachodziła racja duszpasterska rozdania komunii św., mógł proboszcz lub kapłan przez niego upoważniony również w dzień powszedni celebrować Eucharystię, o każdej porze dnia z zachowaniem czterogodzinnego postu, można było również binować w takim wypadku⁷⁷. W przypadku zamknięcia kościoła można było ogłaszać zapowiedzi przez wywieszenie plakatu przez 8 dni (w tym dwie niedziele lub święta), udzielać chrztu i błogosławić małżeństwa w kancelarii, a w konieczności w domu prywatnym, udzielać sakramentu pokuty i komunii św. na plebanii. W razie konieczności można było odprawiać Msze św. w domu prywatnym, na portatylu. Proboszczów zmuszonych do przebywania poza parafią i nie korzystających z beneficjum ordynariusz zwolnił od aplikowania Mszy św. za swoich parafian (*pro populo*)⁷⁸.

W związku z wojennym obowiązkiem zaciemniania światła, można było z upoważnienia Stolicy Apostolskiej odprawiać tzw. „Pasterkę” w Wigilię Bożego Narodzenia wieczorem, a wierni obecni na takiej Mszy św. zadośćuczynili obowiązkowi słuchania Mszy św. w Boże Narodzenie⁷⁹. W święta zniesione przez władze GG wierni zostali zwolnieni z obowiązku uczestnictwa we Mszy św. oraz podejmowania ciężkich prac. Ilekroć miejscowa uroczystość odpustowa przypadła w dzień postny, rządcą parafii mógł dyspensować swoich wiernych od przykazania abstynencji i ścisłego postu⁸⁰.

Wszyscy kapłani łacińskiej diecezji przemyskiej i posiadający jurysdykcję do spowiadania otrzymali następujące władze nadzwyczajne:

1. Mogli (również poza konfesjonałem) dyspensować poszczególnych wiernych od postu ścisłego i wstrzemięźliwości od mięsa.
2. Mogli na forum wewnętrznym zwalniać niemal od wszystkich cenzur oraz dyspensować od tzw. nieregularności.
3. Mieli władzę zwalniania penitentów na forum wewnętrznym od cenzur zastrzeżonych ordynariuszowi i rezerwatów biskupich.
4. Dla słusznej i rozumnej przyczyny, za zgodą proboszcza, mogli znosić lub

⁷⁶ Tamże, Okólnik bpa F. Bardy z 29 VI 1943 r. (l. 2020/43).

⁷⁷ Tamże.

⁷⁸ Tamże.

⁷⁹ Tamże.

⁸⁰ Tamże.

zawozić Komunię św. prywatnie w świeckim stroju, byle w stule i z bursą.

Jednocześnie bp Franciszek Barda przedłużył jurysdykcję do spowiadania aż do odwołania⁸¹.

Wszystkie te władze obowiązywały do końca okupacji i okazały się szczególnie przydatne w 1944 r., gdy tereny diecezji stały się widownią krwawych walk niemiecko-węgiersko-sowieckich.

W związku z trudnym położeniem duchowieństwa pod okupacją sowiecką oraz ograniczeniami narzucanymi przez władze sowieckie, Stolica Apostolska udzieliła kapłanom szerokich uprawnień⁸². Zostały one nadane z datą 29 listopada 1939 r. i dołączone do listu kardynała Eugene Tisseranta z 27 listopada tegoż roku do grekokatolickiego arcybiskupa lwowskiego Andrzeja Szeptyckiego, który miał je przekazać biskupom wszystkich obrządków. Odpisy sporządzone w kancelarii abpa Szeptyckiego 13 grudnia 1939 r. rozesłano do wszystkich biskupów na terytoriach okupowanych. Uprawnienia te zostały uzupełnione przez Penitencjarię Apostolską 10 grudnia 1940 r. o nowe, obejmujące kwestie związane z szafarstwem sakramentów⁸³.

W związku z tym każdy spowiednik mógł udzielić rozgrzeszenia od wszelkich cenzur i kar kościelnych. W czasie nalotów bombowych oraz w warunkach bitewnych wolno było kapłanowi udzielić ogólnego rozgrzeszenia (po wzbudzeniu żalu za grzechy przez poszczególnych wiernych). Mógł również udzielić wiatyku (nakładając na wiernego obowiązek późniejszego dopełnienia spowiedzi szczegółowej). W przypadku udzielenia komunii św. w godzinach popołudniowych, można ją było przyjąć bez postu eucharystycznego, z zachowaniem odstępu 4 godzin od ostatniego posiłku i jednej godziny od napoju. Chorzy mogli napić się przed komunią lub przyjąć lekarstwo.

W kwestiach związanych ze sprawowaniem Eucharystii, Mszę św. można było binować i trynować (odprawiać 2 lub 3 razy w ciągu dnia), nie tylko podczas świąt, ale nawet w dni powszednie, jeśli trzeba było konsekrować komunikanty. W przypadku braku mszału, kapłan mógł celebrować Mszę św. z pamięci według formularza o Najświętszej Trójcy, NMP lub za zmarłych. Mógł ją odprawiać w jakimkolwiek pomieszczeniu, bez szat liturgicznych, bez świec, bez świadków na zwykłym stole, a także używać szklanego kielicha zamiast metalowego. W przypadku, gdyby posiadanie brewiarza było niebezpieczne dla kapłana, obowiązek jego odmawiania można było zamienić na odmówienie całego różańca. Duchowni mogli używać szat świeckich „jeśli nie mogliby inaczej czy to przechodzić, czy też pozostać na obszarze, który znalazł się pod władzą Rosjan”.

W odniesieniu do udzielania sakramentów zezwalano chrzczyć poza świątynią przy zastosowaniu formy skróconej. W razie konieczności kapłan mógł udzielić sakramentu bierzmowania, a kapłani obrządku łacińskiego, mogli go udzielać

⁸¹ Tamże.

⁸² Tekst uprawnień wydała drukiem M. Dębowska. Zob. M. Dębowska, *Nadzwyczajne uprawnienia*, s. 41-64. Zachował się również w AAPrz. Zob. AAPrz, Okólniki diec. przem. 1939-1947, b. sygn., Okólnik bpa W. Tomaki z 10 I 1940 r.

⁸³ M. Dębowska, *Nadzwyczajne uprawnienia*, s. 41; T. Śliwa, *Kontakty metropolity Szeptyckiego*, s. 196.

wiernym obrządku wschodniego. Bez względu na tzw. jurysdykcję dotyczącą sakramentu pokuty (związana z granicami diecezji), kapłani otrzymali władzę na całym terytorium ZSRR. Wydłużono również czas na spełnienie obowiązku przyjęcia komunii wielkanocnej (od Niedzieli Siedemdziesiątnicy do uroczystości świętych Piotra i Pawła). Rozszerzono również władzę spowiedników. W wypadkach konieczności wiatyku mógł udzielić mężczyzna („uczciwy”) przez podanie konsekrowanej postaci w naczynku choremu. W razie niebezpieczeństwa profanacji Najświętszego Sakramentu, można go było przechowywać bez światła (tzw. wiecznej lampy), w jakimkolwiek miejscu („przyzwoitym”), o czym należy powiadomić kilku mężczyzn.

Przy zawieraniu małżeństw proboszczowie mogli udzielić dyspensy od jednej lub dwóch zapowiedzi, a w razie konieczności – od wszystkich trzech, po odebraniu przysięgi o stanie wolnym narzeczonych. Posiadali również pewne uprawnienia do dyspensowania przeszkód małżeńskich na swoim terytorium, a każdy na terytorium Związku Sowieckiego w granicach z 1939 r. Małżeństwo mogło być zawarte nawet bez świadków, byle kapłan był przekonany o stanie wolnym nupturientów. Można było je zawrzeć o dowolnej porze dnia. Każdy proboszcz posiadał również prawo tzw. konwalidowania i sanowania małżeństw.

Każdy kapłan posiadał upoważnienie również w zakresie „forum externum” do udzielania dyspens od przestrzegania postów. W rodzinach mieszanych (pod względem obrządku), kapłani mogli udzielać pozwolenia na przestrzeganie postów i świąt tylko jednego obrządku, co oznaczało, że otrzymywali oni *de facto* władzę nad wiernymi innego niż swój obrządku⁸⁴.

Kapłani łacińskiej diecezji przemyskiej otrzymali tylko część powyższych uprawnień. Z uwag ks. Jana Kwolka umieszczonych na ich marginesie wynika, że zostały udzielone tylko niektóre przez zarządzającego wschodnią (sowiecką) częścią diecezji bpa Wojciecha Tomakę, ponieważ miejscowe warunki funkcjonowania Kościoła łacińskiego nie wymagały udzielenia wszystkich. Zostały one odwołane na terenie diecezji przemyskiej 12 grudnia 1941 r., po opanowaniu znacznych części ZSRR przez wojska niemieckie⁸⁵. Wszystkie te nadzwyczajne uprawnienia odwołał bp Franciszek Barda tego samego dnia w okólniku adresowanym do duchowieństwa dekanatów „po prawej stronie Sanu”⁸⁶. Jednak ordynariusz potwierdził, że z nadania Stolicy Apostolskiej spowiednikom przysługuje władza rozgrzeszania od niemal wszelkich cenzur i władza dyspensowania od tzw. „irregularites” (odnośnie wypadków tajnych, w których należałoby się odnieść do Penitencjarii Apostolskiej w Rzymie). Spowiednicy otrzymali również władzę rozgrzeszenia od rezerwatów i cenzur zastrzeżonych ordynariuszowi. Mieli też władzę dyspensowania wiernych na tzw. forum zewnętrznym od postu i wstrzeźliwość od mięsa.

⁸⁴ Opracowano na podstawie: M. Dębowska, *Nadzwyczajne uprawnienia*, passim oraz T. Śliwa, *Nadzwyczajne uprawnienia duszpasterskie kapłanów katolickich w Związku Radzieckim w okresie II wojny światowej*, PCh, T. 9 (2001), s. 447-448.

⁸⁵ Tamże, s. 448-449.

⁸⁶ AAPrz, Okólniki diec. Przem. 1939-1947, b. sygn., Okólnik bpa F. Bardy z 12 XII 1941 r. (l. 2229/41).

Wszyscy proboszczowie i administratorzy parafii otrzymali władzę dyspensowania od zapowiedzi (jednej lub dwóch) z ważnych przyczyn oraz od przeszkód małżeńskich mniejszych (kan. 1042 KPK). Dziekani, oprócz władzy wynikającej z prawa kodeksowego oraz diecezjalnego, otrzymywali uprawnienia wikariuszy generalnych (kan. 368 i nast.) w obrębie danego dekanatu, gdyby nie było możliwości komunikowania się z ordynariuszem lub biskupem wikariuszem generalnym. W nagłych wypadkach (np. choroba, więzienie), mogli powierzać administrację parafii. W przypadku śmierci, więzienia lub choroby diekana władza ta przechodziła na wicediekana, a następnie na najstarszego kapłaństwem proboszcza dekanatu⁸⁷. Jednak niektóre specjalne uprawnienia zostały przywrócone 2 stycznia 1942 r. przez papieża Piusa XII na terenach byłej okupacji sowieckiej⁸⁸. Zostały one przedłużone do końca wojny. Dotyczyły one:

1. Asystowania małżeństwu z jednym świadkiem lub bez świadków, byleby stwierdzono stan wolny nupturientów.

2. Odprawienia Mszy św. w niedzielę i święta obowiązkowe dla wiernych, którzy z powodu prac nie mogą uczestniczyć w niej przed południem. Wówczas można było je odprawić o każdej porze dnia, przy zachowaniu w miarę możliwości czterogodzinnego postu.

3. Eucharystię można było sprawować także w dni powszednie o każdej porze, przy zachowaniu w miarę możliwości czterogodzinnego postu, ale tylko w miejscach oddalonych od kościoła parafialnego, gdy istniały racje dla udzielenia wiernym komunii św. W przypadkach konieczności ordynariusz posiadał władzę szanowania małżeństw cywilnych i dyspensowania od ślubów, nawet uroczystych⁸⁹.

c) działalność duszpasterska i charytatywna

W centrum posługi kapłańskiej znajdowało się niewątpliwie szafarstwo sakramentów św. i głoszenie słowa Bożego⁹⁰, dlatego warto przyjrzeć się temu zagadnieniu. Eucharystia stanowi niewątpliwie centrum życia chrześcijańskiego. W czasie wojny we wszystkich kościołach parafialnych, gdzie pracował jeden kapłan, celebrowano dwie Msze św. w niedzielę. Pierwszą (prymarię) ok. godz. 7.00-7.30. Drugą była suma, którą odprawiano zazwyczaj po dwugodzinnej przerwie. Gdy w parafii pełniło posługę dwóch lub trzech kapłanów, odprawiano dodatkowo Mszę św. o godz. 9.00, a w większych ośrodkach miejskich również o innych godzinach (do godz. 13.00)⁹¹.

Prymaria była zazwyczaj recytowana, a podczas jej celebracji wierni śpiewali

⁸⁷ Tamże.

⁸⁸ Tamże, Okólniki diec. przem. 1939-1947, b. sygn., Okólnik bpa F. Bardy z 15 IV 1942 r. (l. 752/42).

⁸⁹ Tamże.

⁹⁰ Zob. T. Gocel, *Uczestnictwo wiernych diecezji kieleckiej w nabożeństwach roku liturgicznego w latach drugiej wojny światowej*, w: *Ecclesiae, Patriae et Homini serviens*, t. 1, s. 157-177. Zob. szerzej: M. Nabożny, *Duszpasterstwo i duszpasterstwo w parafii Lubla*, s. 39 i nast.

⁹¹ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 183-184.

z akompaniamentem organów „Godzinki o NMP”. Również tzw. „cichą” Mszą św. była tzw. „dziewiątówka”, często była to Msza szkolna. Suma natomiast miała charakter uroczysty, była śpiewana. Rozpoczynano ją aspersją i uroczystą procesją (od wiosny do jesieni, jeśli pozwalały warunki pogodowe). Zarówno po prymarii, jak i po sumie odbywało się krótkie nabożeństwo z wystawieniem Najśw. Sakramentu. W czasie tegoż nabożeństwa odmawiano modlitwy za papieża i Kościół (po prymarii) oraz za ojczyznę i prezydenta kraju (po sumie). Po południu odprawiano nieszpory w języku polskim, które w okresie zimowym w parafiach wiejskich niekiedy łączono z sumą. W Wielkim Poście niekiedy zaraz po sumie odprawiano „Gorzkie Żale”. W maju, najczęściej wieczorem, odprawiano nabożeństwa ku czci NMP, a w październiku (rano lub wieczorem) – nabożeństwa różańcowe⁹².

Trudności komunikacyjne czasu wojny miały wpływ na sposób sprawowania sakramentu chorych. W związku z niemożnością udania się do chorego furmanką, bp Franciszek Barda zezwolił w „wypadkach konieczności, gdy chodzi o dalszą okolicę, pozwalam na czas wojny udawać się rowerem ze św. wiatykiem w sutannie podwiązanej, w stule, z bursą na piersiach, przy zwykłym nakryciu głowy, zawsze, o ile można w towarzystwie drugiej osoby na innym rowerze”⁹³.

Okupacja nie stworzyła w zasadzie żadnych ograniczeń w szafarstwie sakramentaliów. Poświęcenia i błogosławieństwa zajmowały szczególne miejsce w życiu codziennym społeczności wiernych, ponieważ były powiązane z pracą oraz sytuacjami życiowymi⁹⁴. Były one również wyrazem wiary w pośrednictwo patronów oraz działania Bożego przez poświęcone rzeczy. Z uroczystością św. Szczepana (26 grudnia) związane było poświęcenie owsa, natomiast ze Środą Popielcową poświęcenie popiołu i posypanie nim głów na znak przemijalności ludzkiego życia i pokuty. Wśród wiernych popularne były: poświęcenie wody, soli, palm i ziół. Przez cały czas okupacji święcono również pokarmy wielkanocne. Okres świąt Bożego Narodzenia kapłani pracujący w duszpasterstwie pod okupacją niemiecką przeznaczali na tradycyjną „kolędę” (wizytę duszpasterską), wykorzystując ją do podnoszenia na duchu wiernych. Zwracano także uwagę na ich życie moralne⁹⁵. W wielu parafiach w czasie wojny ze względów bezpieczeństwa nie praktykowano jednak kolędy. Stwierdzenie to odnosi się zwłaszcza do terenów okupacji sowieckiej. Jednak od tej reguły zdarzały się wyjątki. Na przykład pracujący w parafii Komarno ks. Franciszek Wołczański zimą 1939/1940 r. odwiedzał swoich parafian, podobnie jak miejscowy proboszcz greckokatolicki (z Łowczyc)⁹⁶.

Do sakramentaliów należą obrzędy pogrzebu. Wojna przyniosła nieznaną

⁹² Tamże.

⁹³ AAPrz, Okólniki diec. przem. 1939-1947, b. sygn., Okólnik Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemysłu z 31 X 1942 r. (l. 3340/42).

⁹⁴ Zob. Z. Wit, *Troska liturgiczna o człowieka chorego w świetle polskich rytuałów potrydenckich (1631-1964)*, Lublin 1995, passim.

⁹⁵ Z. Góra, Duchowieństwo rzymsko-katolickie dekanatu miechocińskiego w okresie okupacji 1939-1944, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1987, s. 60.

⁹⁶ ZWJWK, F. Wołczański, dz. cyt., s. 14.

wcześniej problem palenia ciał ludzkich w obozach zagłady. Zetknęła się z nim Kuria Biskupia ob. łac. w Przemyślu w marcu 1941 r.⁹⁷ Początkowo stwierdzono, że jedynie „pokropienie prochów w wypadku, w którym chodzi o praktykującego katolika, może być tolerowane, jeżeliby to nie wzbudziło zgorszenia, o co przy powtarzających się aktach należałoby się lękać. Powoli bowiem wierni przyzwyczailiby się do krematoriów. Nabożeństwo żałobne za spalonych podlega normom ogólnym Kościoła św.”⁹⁸, jednak w okólniku wydanym w tym samym miesiącu, zrewidowano to stanowisko, dopuszczając pogrzeb liturgiczny, jeśli prochy będą złożone w trumnie⁹⁹.

W odniesieniu do kaznodziejstwa, obie okupacje nie przyniosły „specjalnych ograniczeń”¹⁰⁰. Jednak we wschodniej części diecezji pod okupacją sowiecką zdarzało się, że początkowo nie wygłaszano kazań z obawy przed represjami, takie przypadki miały miejsce w stolicy diecezji, gdzie w pierwszych tygodniach okupacji, kazania głosili jedynie wikariusze w katedrze. Watro dodać, że sowieckie służby specjalne rejestrowały treść kazań, m. in. w kościele katedralnym, doszukując się w nich elementów antyradzieckich¹⁰¹. Dlatego, aby też uniknąć oskarżeń, wielu kapłanów odczytywało wydane drukiem kazania bpa Totha. Odczytujący opuszczał zazwyczaj fragmenty, które Sowietci mogliby odebrać jako aluzję do okupacyjnej rzeczywistości¹⁰².

Takie odczytywanie drukowanych homilii i kazań, praktykowano również w niemieckiej strefie okupacyjnej, a niekiedy opuszczano głoszenie słowa Bożego w święta zniesione przez niemieckie władze okupacyjne. Warto zaznaczyć, że już przed wojną istniał zwyczaj w parafiach miejskich, że na niektórych Mszach nie głoszono kazań (np. o godz. 9 i 12), co kontynuowano w czasie wojny i okupacji.

Na prymarii głoszono przeważnie homilie, podobnie na innych Mszach recytowanych, natomiast na sumie kazanie katechizmowe. Często zdarzało się wygłaszanie kazań patriotycznych, nawiązujących w formie alegorycznej do sytuacji politycznej. Okazją do wygłaszania tego typu kazań bywały „Gorzkie Żale”¹⁰³.

Niejednokrotnie kapłani odważnie piętnowali negatywne postawy i zachowania. W czasie okupacji sowieckiej w Przemyślu „wiele pań przeważnie ze sfer wojskowych, bawiło się z ‘komandirami’ nawet w czasie W[ielkiego] Postu. Odważnie z ambony nawoływaliśmy do zachowania przykazań kościelnych. Na ‘dwunastówce’ ks. prał. [Z.] Męski wspaniałą zrobił aluzję, która wywarła ogromne wrażenie i okazała się skuteczną. ‘Nie wypada bawić się i tańczyć przy zwłó-

⁹⁷ AAPrz, Okólniki diec. przem. 1939-1947, Okólnik Kurii Biskupiej z III 1941, b. s.

⁹⁸ Tamże.

⁹⁹ Tamże, Okólnik Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu z 22 III 1941 r. (l. 548/41).

¹⁰⁰ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 191. Zob. A. Michno, dz. cyt., s. 89 i nast.

¹⁰¹ S. Dudziński, dz. cyt., b. s.; A. Kuś, dz. cyt., s. 44; ZWA, Teczka „Relacje”, b. sygn., Relacja ks. J. Fiedenia z 30 X 1980 r., b. s.

¹⁰² R. Terlecki, Dekanat drohobycki, s. 7.

¹⁰³ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 191; ZWA, Teczka „Relacje”, b. sygn., Relacja M. Skotnickiego, b. s.

kach matki w trumnie”¹⁰⁴.

We wschodniej części diecezji po 1941 r., tam, gdzie istniała polska samoobrona, zdarzały się przypadki uroczystego obchodzenia świąt państwowych z kazaniem patriotycznymi, np. w Milczycach¹⁰⁵. Niekiedy treść kazań wykorzystywano przeciw głoszącemu. Jednym z nich był ks. Szymon Korpak (1880-1940) proboszcz z Medyki, który krytykował ówczesną rzeczywistość panującą w sowieckiej strefie okupacyjnej. Zadenuncjowany przez miejscowych nacjonalistów ukraińskich i komunistów narodowości żydowskiej, został aresztowany 2 listopada 1939 r. i osadzony w przemyskim więzieniu, gdzie zmarł w czerwcu 1940 r.¹⁰⁶

Podobne wypadki miały miejsce w niemieckiej strefie okupacyjnej. W Mrzygłodzie k. Sanoka miejscowy proboszcz ks. Ludwik Sieradzki (1903-1985) „w kazaniu zwrócił uwagę pannom mrzygłodzkim, które zaczęły się zadawać z żołnierzami niemieckimi pełniącymi służbę nad Sanem jako straż graniczna. Tej samej niedzieli wieczorem przyszli Niemcy na plebanię, kazali się proboszczowi ubrać w futro i następnie wrzucili do Sanu, by szedł na drugą [sowiecką] stronę. Niemcy świecili latarkami i strzelali, by zaalarmować Sowietów o zbiegu. Lecz Sowietci widocznie gdzieś dobrze popijali i dzięki temu ks. Sieradzkiemu udało się przejść przez San”¹⁰⁷.

W diecezji przemyskiej przed wojną upowszechniał się zwyczaj organizowania rekolekcji wielkopostnych. W parafii katedralnej organizowano je co roku, nawet podczas okupacji sowieckiej, kiedy to „wierni masowo wzięli udział w rekolekcjach, a następnie przystępowali do spowiedzi i komunii św. Pod względem duchowym wprost cuda się działy. Spowiedzi odprawiano z długich okresów czasu, poprawiano, nawracano się”¹⁰⁸.

Generalnie jednak rzadziej niż przed wojną odbywały się rekolekcje, częściej urządzano je w parafiach miejskich, do rzadkości należało natomiast organizowanie misji¹⁰⁹, np. w czasie wojny zgromadzenie redemptorystów przeprowadziło w diecezji przemyskiej 3 prace misyjne (1 misja, 2 renowacje) i rekolekcje w 14 parafiach¹¹⁰.

Jedną z form przepowiadania słowa Bożego jest katechizacja. W okresie przedwojennym miejscem nauczania religii była szkoła¹¹¹. 31 sierpnia 1939 r. 25

¹⁰⁴ S. Dudziński, dz. cyt., b. s.

¹⁰⁵ Z. Goldziński, *Na zachód od Lwowa. Kompania „Milczyce”. Kwiecień-sierpień 1944*, Lublin 2000, s. 88 i nast.

¹⁰⁶ M. Kapłon, dz. cyt., s. 121.

¹⁰⁷ ZWJWK, F. Wołczański, dz. cyt., s. 13; F. Oberc, *Dekanat sanocki*, w: *Kościół katolicki w Brzozowskim i Sanockim 1939-1945*, s. 294.

¹⁰⁸ S. Dudziński, dz. cyt. (w druku).

¹⁰⁹ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 191-192.

¹¹⁰ M. Sojka, *Misje i rekolekcje redemptorystów w latach 1939-1945*, „Folia Historica Cracoviensia”, Vol. 2 (1994), s. 122-123.

¹¹¹ Tę problematykę opracował dla okresu międzywojennego: A. Szal, *Udział duchowieństwa diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w katechizacji dzieci i młodzieży szkolnej w okresie międzywojennym*, w: *Katecheza w służbie wiary. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Pralutowi Doktorowi Bronisławowi Twardzickiemu*, red. W. Janiga, T. Kocór, Przemysł 2004, s. 285.

kapłanów było zatrudnionych jako katecheci szkół średnich, a 90 jako katecheci szkół podstawowych¹¹², co stanowiło 15,9% ogółu duchowieństwa. W sowieckiej strefie okupacyjnej początkowo zezwolono na nauczanie religii w szkołach z zastrzeżeniem, że życzą sobie tego rodzice. Miała stanowić przedmiot nadobowiązkowy¹¹³. Jednak wkrótce wydano zakaz nauczania religii w szkole i nakazano zdjąć ze ścian sal lekcyjnych krzyże i obrazy o treści religijnej¹¹⁴.

Dlatego też w parafiach sowieckiej strefy okupacyjnej w latach 1939-1941 uczono religii w kościele. W przemyskiej parafii katedralnej już w październiku 1939 r. rozpoczęto nauczanie młodzieży szkół średnich, a następnie katechezą objęto uczniów szkół powszechnych. Warto zaznaczyć, że uczono wg programu przedwojennego. Obowiązki katechetów przejęli wikariusze katedralni¹¹⁵. W roku szkolnym 1939/40 nauczano w kościele katedralnym „w godzinach popołudniowych, w zimie od godziny 15., w porze wieczornej i letniej od godziny 16. Młodzież szkół powszechnych uczyła się w prezbiterium lub w nawie głównej siedząc w ławkach, młodzież zaś szkół średnich początkowo w kaplicy Jezusa Ukrzyżowanego”, natomiast w roku szkolnym 1940/1941 nauczanie przeniesiono do zakrystii kanoniczkiej, którą opalano węglem zakupionym przez wikariuszy¹¹⁶.

W tejże parafii na katechezę uczęszczało ok. 20% młodzieży, co stanowiło wskaźnik zadowalający. Niewątpliwie na frekwencję miał wpływ fakt, że szkoły sowieckie zapełniały dzieciom i młodzieży dzień różnego rodzaju zajęciami, brak odpowiedniego obuwia i ubrania (zwłaszcza w zimie) oraz „ogólna przytłaczająca atmosfera”. Na zakończenie poszczególnych klas uczniowie otrzymywali świadectwa¹¹⁷. Przemyska parafia katedralna organizowała również rekolekcje szkolne dla uczniów szkół powszechnych i średnich oraz przygotowanie do przyjęcia I Komunii św.¹¹⁸

Jedno z pierwszych zarządzeń bpa Franciszka Bardy po ustaniu walk wojny obronnej 1939 r. dotyczyło wznowienia katechizacji w niemieckiej strefie okupacyjnej. W związku z zamknięciem szkół, biskup prosił duszpasterzy, „aby zorganizowali w swych parafiach naukę religii dla dziatwy szkolnej, czy w kościołach, póki nie zrobi się zimniej, czy w domach katolickich lub gdzie indziej”¹¹⁹. Kolejne rozporządzenie dotyczące katechizacji wydał bp Barda 19 marca 1940 r. Okazją do nauczania religii młodzieży szkolnej i pozaszkolnej miało być nabożeństwo majowe, aby „przynajmniej w trzy oznaczone dni tygodnia wypowiedzieć krótką

¹¹² Tamże, s. 190-192.

¹¹³ ZWA, Teczka „Relacje”, b. sygn., Relacja ks. J. Fiedenia, S. Dudziński, dz. cyt., b. s., A. Kuś, dz. cyt., s. 58.

¹¹⁴ S. Dudziński, dz. cyt.

¹¹⁵ S. Dudziński, dz. cyt. Na temat programu i podręczników zob. A. Szal, *Udział duchowieństwa*, s. 293 i nast.

¹¹⁶ Tamże.

¹¹⁷ Tamże.

¹¹⁸ Tamże.

¹¹⁹ ADRz, Akta dekanatu rzeszowskiego 1916-1947, b. sygn., Okólnik Kurii Biskupiej ob. łac. w Brzozowie z 8 X 1939 r. (l. 18/Brz).

naukę katechetyczną do młodzieży¹²⁰. Według zarządzenia, od Świąt Wielkanocnych do nastania zimy, kapłani powinni urządzać katechizację dzieci i młodzieży w każdą niedzielę przed lub po niesporach¹²¹.

W związku z tym, że po zakończeniu działań wojennych nie funkcjonowały szkoły i nie prowadzono w nich nauki religii, bp Franciszek Barda 8 października 1939 r. zachęcał duchowieństwo do zakładania w parafiach Bractwa Nauki Chrześcijańskiej. Jego członkowie mieli za zadanie katechizację młodzieży szkolnej¹²². Nie udało się odnaleźć śladów działalności bractwa w diecezji, prawdopodobnie nie rozwinęło się na szerszą skalę.

W niemieckiej strefie okupacyjnej początkowo nauka religii odbywała się w parafiach, jednak na podstawie rozporządzenia o reorganizacji nauczania w GG z 16 marca 1940 r., nauka religii miała odbywać się tak samo jak przed wojną w wymiarze dwóch godzin tygodniowo i wg podobnego programu¹²³.

W 1940 r. Niemcy dopuścili nauczanie religii w szkołach zawodowych, w tym w Gimnazjum Mechanicznym w Rzeszowie¹²⁴. Jednak po pewnym czasie zakazano jej, a następnie przywrócono wskutek interwencji abpa Sapiehy. Jednak władze GG wysunęły szereg zarzutów wobec uczących, w tym kapłanów diecezji przemyskiej ob. łac.¹²⁵ Zarzuty władz miały na celu odwołanie rozpoczęcia kate-

¹²⁰ Tamże, Okólnik Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu z 19 III 1940 r. (l. 94/Prz).

¹²¹ Tamże.

¹²² Tamże, Okólnik Kurii Biskupiej ob. łac. w Brzozowie z 8 X 1939 r. (l. 18/Brz). Na temat genezy i działalności bractwa zob. J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 2004, s. 126, 229-230.

¹²³ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 192. Por. A Szal, *Udział duchowieństwa*, s. 293-294.

¹²⁴ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 192-193.

¹²⁵ „Duchowni nie chcą obejmować nauki religii w szkołach, wymawiając się brakiem czasu, naukę często opuszczają lub spóźniają się, tłumacząc się brakiem pojazdu lub innymi przyczynami, nie chcą chodzić do szkoły, lecz każą młodzieży przychodzić na lekcje do kościoła, naukę lekceważą (zastano księdza śpiącego w czasie lekcji), żądają od kierowników szkół wpisywania zaniedbanych godzin nauki do katalogów i do wykazów do wypłaty, nie trzymają się obowiązujących programów nauki, nie chcą wpisywać tematu lekcji do dziennika lekcyjnego (utrudnia to kontrolę co się uczy), zamiast uczyć religii mówią młodzieży o „Befreiung des Vaterlandes” i uczą patriotycznych pieśni (np. na 3 maja), odmawiają podpisu pod deklaracją lojalności itp. Młodzież uczy się w ten sposób zaniedbywania obowiązków i ich lekceważenia. Na 1 200 księży uczących, 600 nie spełnia należycie swych obowiązków. Władze szkolne dotąd nie utrudniały w niczem nauczania religii, podręczniki do nauki religii były pierwszymi jakie zostały zatwierdzone w ogóle do nauki szkolnej, nie chcą iść przeciw Kościołowi, lecz z Kościołem, statystyka wykazuje, że obecnie jest więcej godzin religii i więcej Duchownych uczy w szkołach, niż to miało miejsce w tych szkołach przed wojną. Niedbalstwa jednak tolerować nie można i jeżeli można spodziewać się poprawy stosunków, to przywróci się naukę religii w szkołach zawodowych z tym, że pewne wypadki muszą Władze jeszcze dodatkowo zbadać. Na przyszłość za niedbalstwo lub wykroczenia jednego będą cierpieć dziesiątki, a w razie braku zmiany w najbliższych miesiącach ustosunkowania się Duchownych do nauki religii w szkołach i należytego wykorzystania godzin religii Władze będą musiały znieść naukę religii w szkołach.” Między miejscowościami z których nadeszły do GG zażalenia na niedbalstwo i niesumienność Księża uczących w szkołach, znajdują się niestety także nazwy miejscowości z naszej diecezji. Nie przepuszczaliśmy, że podobne zarzuty mogą dotyczyć, choćby niewielkiej części naszego Duchowieństwa. Wobec powyższego polecamy WW. Księżom Proboszczom, aby

chizacji w tych szkołach; część zarzutów była prawdziwa, bowiem kapłani pragnęli uzupełnić braki w wykształceniu dzieci i niejednokrotnie „przemycali” w nauczaniu treści patriotyczne i narodowe¹²⁶.

Materiał z klasy pierwszej szkoły powszechnej obejmował omówienie prawd wiary w oparciu o opowiadania biblijne Starego i Nowego Testamentu. W klasie II przygotowywano dzieci do pierwszej spowiedzi i Komunii św., a w trzeciej omawiano przykazania Boskie i kościelne oraz zagadnienia związane z sakramentem pokuty oraz Eucharystii. Czwarta klasa poświęcona była ukazaniu podstawowych prawd wiary wg artykułów „Składu Apostolskiego” oraz omówieniu głównych zasad moralnych. Materiał klasy piątej stanowiło Objawienie Boże w Starym Testamencie oraz z Nowego Testamentu: nauczanie Chrystusa o Królestwie Bożym, szczegółowe omówienie prawd wiary w zakresie trzech pierwszych artykułów „Składu Apostolskiego”, utrwalenie zasad moralnych oraz najważniejszych uroczystości roku liturgicznego. W klasie szóstej omawiano objawienie Boże w Nowym Testamencie, natomiast w siódmej – życie parafialne. W programie przewidziano także przygotowanie uczniów do wykonywania praktyk religijnych¹²⁷.

Problem duszpasterski stanowiły masowe wywozy do Niemiec, do pracy „dla Rzeszy”. Wywożeni pozbawieni byli w nowym miejscu pobytu opieki duchowej, dlatego też wielu kapłanów starało się utrzymywać łączność listową ze swymi parafianami. Do podobnej praktyki zachęcał bp Franciszek Barda: „w związku z wyjazdem niektórych parafian na roboty sezonowe do Niemiec niech WW. Duchowieństwo utrzymuje z nimi kontakt, aby podtrzymać ich we wierze i chrześcijańskich obyczajach”¹²⁸. 10 listopada 1943 r. apelował do kapłanów, „aby swym parafianom w Niemczech zechcieli przesłać życzenia z okazji świąt Bożego Narodzenia z cząstką opłatka. Będzie to wielka dla nich radość, która ożywi ich uczucia religijne”¹²⁹. Próbę opieki nad deportowanymi przez Sowieców wiernymi podejmowali również kapłani we wschodniej części diecezji, np. ks. Andrzej Osikowicz, proboszcz w Borysławiu, który interweniował w sprawie wywożonych mieszkańców. Organizowano również wysyłkę paczek z żywnością i odzieżą¹³⁰.

Kapłani nieśli także posługę religijną więźniom obozów na terenie okupacji

w odpowiedniej porze zaprosili wszystkich kapłanów swojej parafii uczących religii w szkołach czy to powszechnych czy innych, by na tym posiedzeniu niniejsze pismo odczytali i jeżeli były jakie braki w ich parafiach co do nauczania religii, by je omówili i wspólnie powzięli uchwały co do ich usunięcia i czuwania, ażeby się w przyszłości w żadnym wypadku nie powtarzały. Przewielebnym Ks. Dziekanom usilnie zalecamy, aby przy wizytacji parafii, szczególną uwagę zwracali na spełniania przez WW. Duchowieństwo obowiązku nauczania religii w szkołach”. AAPrz, Okólniki diec. przem. 1939-1947, b. sygn., Okólnik Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu z 11 III 1943 r. (l. 829/43), s. 2.

¹²⁶ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 194.

¹²⁷ Tamże, s. 192.

¹²⁸ ADRz, Akta dekanatu rzeszowskiego 1917-1947, b. sygn., Okólnik Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu z 22 IV 1940 (l. 156/Prz.)

¹²⁹ Tamże, Okólnik z 10 XI 1943 (l. 3283/43).

¹³⁰ R. Terlecki, *Dekanat drohobycki*, s. 7.

niemieckiej. Dzięki staraniom Jana Kantego Działotta, właściciela majątku Lubla, ks. Walenty Jasionowski niósł posługę religijną więźniom obozu w Cieszynie koło Frysztaka: „więźniowie prosili, aby [...] przywieść im księdza. Było to trudne zadanie, gdyż na wjazd było zezwolenie tylko dla dwóch osób. Od czego jednak odwaga i pomysłowość naszego kapelana ks. Jasionowskiego? Ubrał się po cywilnemu i pojechał ze mną jako woźnica. Drugi wyjazd i posługi księdza odbyły się bez przeszkód. Dla komendanta znowu wódka i kiełbasa, by nie interesował się, o czym furman rozmawia z więźniami”¹³¹.

Jedną ze znaczących okazji do pogłębiania formacji kapłańskiej były niewątpliwie kongregacje dekanalne wznowione w czasie wojny dopiero w 1942 r. Ich tematykę obrazuje poniższa tabela.

Tab. 34. Tematy na kongregacje dekanalne (1942-1945)

Dyscyplina	1942	1943	1944	1945
Teologia dogmatyczna	Uzasadnić prawdę: „Poza kościołem katolickim nie ma zbawienia”.	Nauka Kościoła św. o zasłudze (<i>meritum</i>), o jej warunkach, przedmiocie i odżywaniu	Istota i przeznaczenie sakramentu kapłaństwa.	Katolicka nauka o czyśćcu.
Teologia moralna	Które ćwiczenia pobożne winien kapłan praktykować i z jakich powodów (kan.124-126 KPK)?	Wykazać, dlaczego codzienne rozmyślanie jest dla kapłana moralnie konieczne.	Upomnienie braterskie, obowiązków, warunki, znaczenie społeczne.	Obowiązek chrześcijańskiego miłosierdzia.
Prawo kanoniczne	Władze duszpasterszy w czasie obecnej wojny.	Obowiązki proboszcza względem beneficjum.	Przepisy prawne (kan. 1327-1351) z uwzględnieniem diecezjalnych o głoszeniu Słowa Bożego.	Nauka duszpasterza do narzeczonych w myśl kan. 1033.
Teologia pastoralna	Znaczenie bractwa Najśw. Sakramentu w życiu parafialnym, o jego erekcji (kan. 711, 108) i prowadzeniu.	Które z bractw mojej parafii oddziałuje na wiernych najpomyślniej i z jakich powodów.	W jaki sposób duszpasterz winien oddziaływać na wiernych, aby nie tylko w niedzielę, lecz w dni powszednie w miarę możliwości uczestniczyli w słuchaniu Mszy św.?	Duszpasterz w walce z alkoholizmem.

Podstawa źródłowa: AAPrz, Okólnik diec. przem. 1939-1947, b. sygn., Okólnik z 3 VIII 1942 (l. 2596), nr 2 z 10 VIII 1943 (l. 2416/43); 17 I 1944 (l. 138/44) nr 11; 30 I 1945 (l. 152/45) nr 2.

¹³¹ J. Działotta, *Lubla – ulamek „Tarczy” Inspektoratu Armii Krajowej na Podkarpaciu*, w: *Wojenne losy Strzyżowiaków (Ziemia Strzyżowska, Sybir, Monte Cassino)*, red. J. Nowakowski, C. Szećtela, Strzyżów-Rzeszów 2001, s. 178.

Warunki okupacyjne niosły z sobą trudności w zorganizowaniu rekolekcji kapłańskich, dlatego też duszpasterze organizowali je we własnym zakresie. Takie rekolekcje odbyły się m. in. w Zabierzowie w dekanacie rzeszowskim w 1942 r.¹³²

Diecezja przemyska posiadała bogate tradycje wydawnicze, jednak warunki okupacyjne uniemożliwiały tę działalność. Wiadomo tylko, że w czasie wojny bp Franciszek Barda polecił ks. Grochowskiemu przygotować modlitewnik diecezjalny, zawierający odprawiane w diecezji nabożeństwa wraz z wyjaśnieniami¹³³. Prawdopodobnie taki modlitewnik ks. Grochowski przygotował, jednak nie zachował się jego rękopis. Szeroką działalność publicystyczną i wydawniczą prowadził przebywający w Anglii ks. Stanisław Bełch. Był on założycielem pisma katolicko-narodowego „Jestem Polakiem”. Podczas wojny opublikował 74 pozycje książkowe, w tym dzieło w obronie papieża Piusa XII „Papiestwo i Polska” (1943)¹³⁴.

Jedną z najważniejszych dziedzin aktywności duszpasterskiej duchowieństwa była działalność charytatywna. Działalność tę na wielką skalę (niemożliwą do ujęcia liczbowego) duchowieństwo rozwijało szczególnie w trzech okresach. Pierwszy z nich rozpoczął się w pierwszych dniach września 1939 r. Świadczone pomoc uchodźcom oraz żołnierzom z rozbitych oddziałów WP. Żywiono ich, zapatrywano w cywilne ubrania i udzielano schronienia. Drugi okres stanowi przełom 1939/1940 r. Pomoc świadczone wówczas wysiedleńcom, głównie z Kraju Warty oraz uciekinierom z Małopolski Wschodniej, okupowanej przez ZSRR. Trzeci z nich rozpoczął się w 1944 r., w okresie przesuwania się przez teren diecezji frontu wschodniego. Wtedy to pomagano ludności wysiedlonej z linii frontu¹³⁵.

O pomoc potrzebującym zwracał się dwukrotnie ordynariusz przemyski do diecezjan. Pod koniec 1940 r. skierował list do diecezjan z wezwaniem do świadczenia miłosierdzia chrześcijańskiego¹³⁶. 31 października 1942 r. bp Barda wydał w tej sprawie odezwę do wiernych. Nawiązując do swojego poprzedniego listu, zwracał uwagę na pogorszenie sytuacji materialnej diecezjan. Nawoływał też społeczeństwo do ofiar. Zachęcał wiernych, aby w każdą czwartą niedzielę miesiąca składali ofiary dla ubogich podczas sumy. Ordynariusz polecał też duchowieństwu, aby te składki odsyłało w całości do Delegatury Polskiego Komitetu Opie-

¹³² „[...] Miłą jest mi wiadomość o wspólnych ćwiczeniach duchownych. Cieszę się, że Duch Św. odnowi Wasze serca, napełniając swą mocą i weselem. Z serca Wam wszystkim błogosławię, prosząc P[ana] Jezusa, aby Was, Drodzy Moi Współbracia, obfitością swej łaski ubogacił i do dalszej pracy zapalił. Łączę dla Cz[cigodnego] Ks[iędza] Kanonika Jubilata i wszystkich Kapłanów najszczerze pozdrowienia w Panu, a Cz. Ks. Gospodarzowi podziękuje, że ułatwił zbożne dzieło”. AP w Zabierzowie, Teczka „Dokumenty kronikarskie par. Zabierzów”, b. sygn., List bpa F. Bardy do ks. Marcelęgo Sochańskiego z 15 XII 1942 r.

¹³³ AMWSDPrz, sygn. MK 1, List z 24 IV 1944 r., b. s.

¹³⁴ E. Rusin, dz. cyt., s. 108 i nast.

¹³⁵ AAPrz, Ankiety wojenne, b. sygn., passim; T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 195.

¹³⁶ Zob. rozdz. II par. 1.

kuńczego¹³⁷. W związku z faktem, że Niemcy nie zgodzili się na funkcjonowanie diecezjalnej „Caritas”, księża zaangażowali się w działalność Rady Głównej Opiekuńczej. Instytucja ta została założona przez środowiska ziemiańskie z inicjatywy m. in. Adama hr. Ronikiera, przy czynnym wsparciu hierarchów Kościoła w GG z metropolitą krakowskim abpem Adamem Sapiehą. To poparcie episkopatu stanowiło zachętę dla duchowieństwa do zaangażowania się w pracę tej instytucji charytatywnej, tym bardziej, że biskupi zachęcali swych kapłanów do angażowania się w działalność charytatywną prowadzoną przez RGO¹³⁸.

W czasie okupacji w granicach diecezji przemyskiej znajdowały się w całości agendy powiatowe RGO w Sanoku, Przemyślu, Jarosławiu, Krośnie, Drohobyczu i Samborze, prawie cała delegatura rzeszowska oraz częściowo Dębica, Jasło i Lwów (m. in. Komarno, Sądowa Wisznia i Jaworów)¹³⁹.

O ile władze kościelne popierały udział kapłanów w pracach RGO, to niekiedy przeszkody stawiały władze niemieckie¹⁴⁰. W strukturach powiatowych RGO na terenie pracowało ośmiu kapłanów: ks. Stanisław Jakubczak (Jasło), ks. Stanisław Szpetnar, a następnie ks. Wojciech Lewkowicz (Jarosław), ks. Józef Jałowy (Rzeszów), ks. Stanisław Banaś (Drohobycz), ks. Michał Ziejka (Sambor), ks. Antoni Śródka SDB, a następnie ks. Franciszek Winnicki (Przemyśl)¹⁴¹.

Kapłani angażowali się w działalność RGO również na niższych szczeblach, co potwierdzają dane dla powiatu przemyskiego.

Tab. 35. Udział księży w strukturach delegatur RGO w powiecie przemyskim (listopad-grudzień 1942 r.)

L.p.	Delegatura	Imię i nazwisko	Urząd kościelny	Funkcja w RGO
1.	Bircza	ks. Józef Grydek	proboszcz w Birczy	członek zarządu
2.	Borownica	ks. Antoni Soszyński	proboszcz w Borownicy	prezes
3.	Nizankowice	ks. Ignacy Kozieja	administrator par. Nizankowice	prezes
4.	Nowe Miasto	ks. Jan Szetela	katecheta w Nowym Mieście	prezes

¹³⁷ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 195.

¹³⁸ A. Ronikier, *Pamiętniki 1939-1945*, Kraków 2001, s. 32-37, 105-106; J. Gapys, *Działalność społeczna duchowieństwa polskiego w strukturach Rady Głównej Opiekuńczej na terenie diecezji przemyskiej 1939-1945*, PHA, T. 16 (2005), s. 71. K. Śmigiel, *Życie i działalność Kościoła*, w: HKP II/2, s. 175. Zob. Z. Świstak, *Dekanat brzosteki*, w: *Kościół katolicki w Jasielskiem 1939-1945*, s. 23 i nast.

¹³⁹ J. Gapys, *Działalność społeczna duchowieństwa*, s. 73-74.

¹⁴⁰ Tenże, *Działalność społeczna duchowieństwa*, s. 74; W. Kret, *Ks. Józef Jałowy (1885-1954)*, Rzeszów 1996, s. 69.

¹⁴¹ J. Gapys, *Działalność społeczna duchowieństwa*, s. 74; R. Tłuczek, *Z działalności Rady Głównej Opiekuńczej w dystrykcie Galicja*, „Rocznik Przemyski”, T. 43 (2007) z. 4, s. 216; W. Kret, *Ks. Józef Jałowy*, s. 69.

5.	Nowosielce Kozi- ckie	ks. Józef Ryczan	proboszcz w No- wosielcach	prezes
6.	Rybotycze	ks. Jarosław Kleinowski	proboszcz w Ry- botyczach	prezes

Podstawa źródłowa: AAN, RGO, sygn. 726, k. 16-17, 22; Z. i R. Majkowscy, *Z działalności Rady Głównej Opiekuńczej w powiecie przemyskim*, „Przemyskie Zapiski Historyczne”, R. 4-5 (1987), s. 198-199.

Działalność duchowieństwa w agendach RGO została zahamowana przez zarządzenie niemieckich władz okupacyjnych wydane 27 listopada 1942 r. Zabraniało ono udziału kapłanów w strukturach powiatowych i gminnych. Od tego czasu ich działalność ograniczyła się do funkcji członków Komisji Rewizyjnych¹⁴².

Największy udział kapłanów w zarządach delegatur (struktur gminnych) miały powiaty: przemyski (18 kapłanów), sanocki (16), krośnieński (14), rzeszowski (12) i samborski (8). Najmniej kapłanów liczyły struktury gminne RGO w powiatach: Jasło i Drohobycz¹⁴³. Ogółem w skali diecezji w działalność RGO zaangażowało się 91 kapłanów, co stanowiło ok. 12,5 % ogółu duchowieństwa, podczas gdy w innych diecezjach GG odsetek ten wynosił 25%. Wpływ na to miał zapewne zróżnicowany etnicznie charakter terytorium diecezji, gdzie na terenach wschodnich większość stanowili Ukraińcy, w większości wrogo nastawieni do polskich działań społecznych¹⁴⁴.

Wśród księży zaangażowanych w działalność RGO najliczniej reprezentowani byli kapłani legitymujący się stosunkowo szeroką aktywnością społeczną¹⁴⁵. Byli to głównie kapłani działający w powiatach: sanockim, krośnieńskim, przemyskim i sporadycznie dębickim. Na wyróżnienie zasługuje postać ks. Stanisława Gołdasza, proboszcza z Wołkowyi. Na terenie powiatu przemyskiego aktywną działalność w RGO prowadził ks. Tadeusz Wielobób, prezes zarządu delegatury w Medyce¹⁴⁶. Według obliczeń J. Gapysa, 99 kapłanów łacińskiej diecezji przemyskiej pracowało społecznie w strukturach terenowych RGO, a ponad 10 współpracowało z zarządami delegatur, a więc ok. 15% ogółu duchowieństwa w diecezji¹⁴⁷.

Kapłani diecezji przemyskiej ob. łac. wspierali również materialnie RGO. W praktyce polegało to na przekazywaniu funduszy na rzecz komitetów, delegatur i bezpośrednio do centrali w Krakowie jako tzw. członkowie wspierający¹⁴⁸. Najbardziej rozpowszechnioną formą były świadczenia dokonywane z dochodów parafii (ofiary składane na tacę i do puszek). Mniejszą skalę przybrała natomiast

¹⁴² J. Gapys, *Działalność społeczna duchowieństwa*, s. 75.

¹⁴³ Tamże, s. 77; M. A. Rudnicka, *Dekanat jasielski*, s. 90 i nast.; Z. K. Wójcik, *Dekanat rzeszowski*, s. 274 i nast.

¹⁴⁴ J. Gapys, *Działalność społeczna duchowieństwa*, s. 78.

¹⁴⁵ Tamże, s. 81.

¹⁴⁶ Tamże, s. 83.

¹⁴⁷ Tamże, s. 89-90.

¹⁴⁸ J. Gapys, *Ofiarność duchowieństwa w diecezji przemyskiej na rzecz Rady Głównej Opiekuńczej 1939-1945*, PHA, T. 17 (2006), s. 107-108.

ofiarność z dochodów osobistych kapłanów, natomiast świadczenia w naturze miały charakter marginalny¹⁴⁹.

Pierwsze wpłaty na rzecz RGO, z parafii Kosina i Laszki, pojawiły się jeszcze przed zachętą bpa Franciszka Bardy, natomiast w październiku 1942 r. ordynariusz wezwał duchowieństwo do przekazywania ofiar z tacy z każdej 4 niedzieli miesiąca¹⁵⁰. Według obliczeń J. Gapysa, od końca 1942 do jesieni 1944 r. duchowieństwo diecezji przemyskiej przekazało 121.845 zł, 26 kapłanów wspierało RGO z osobistych dochodów¹⁵¹.

Jedną z organizacji charytatywnych, gdzie pracowali kapłani łacińskiej diecezji przemyskiej, był Polski Czerwony Krzyż. Na mocy rozporządzenia gubernatora Hansa Franka z 8 sierpnia 1940 r., został on włączony w struktury służby zdrowia GG. To rozporządzenie określiło również ramy działalności PCK jako sanitarno-opiekuńczą i rejestracyjno-informacyjną. Ostatecznie 9 lutego 1942 r. niemieckie władze okupacyjne określiły listę zadań, które mogło wykonywać PCK na terenie GG. Były to: opieka i poszukiwanie zaginionych, opieka nad inwalidami i jeńcami wojennymi, prowadzenie schronisk dla dzieci, doraźna opieka nad poszkodowanymi i nie posiadającymi opieki (ze strony komitetu opiekuńczego, gminy itp.); dożywanie chorych w szpitalach podlegających PCK¹⁵².

W zarządach poszczególnych oddziałów Okręgu Krakowskiego PCK znajdowali się następujący kapłani łacińskiej diecezji przemyskiej: jarosławskiego – ks. Stanisław Szpetnar (członek), przeworskiego – ks. Roman Penc (członek Komisji Rewizyjnej), krośnieńskiego – ks. Michał Nowakowski (pełnomocnik), przemyskiego – ks. Franciszek Winnicki (członek), brzozowskiego – ks. Józef Bielawski (prezes)¹⁵³. Na szczególną uwagę zasługuje działalność ks. Franciszka Winnickiego związana z opieką nad grobami żołnierzy WP na przemyskim cmentarzu. Dzięki jego staraniom bp F Barda przyjął godność członka PCK i zachęcał duchowieństwo do pracy w tej organizacji. Dzięki staraniom ks. Winnickiego, ordynariusz przemyski zezwolił na prowadzenie w przedsiódkach świątyń sprzedaży różnych przedmiotów przeznaczonych na pomoc jeńcom i inwalidom wojennym¹⁵⁴.

Kapłani łacińskiej diecezji przemyskiej pracowali społecznie również w agendach terenowych PCK, np. w zarządzie Koła PCK w Żurawicy zasiadał ks. Ludwik Dyszyński¹⁵⁵.

¹⁴⁹ Tamże, s. 108-109.

¹⁵⁰ Tamże, s. 109.

¹⁵¹ Tamże, s. 119-121.

¹⁵² J. Gapys, *Działalność społeczna duchowieństwa polskiego w Oddziale Polskiego Czerwonego Krzyża w Przemysłu 1939-1945*, w: *Ecclesiae, Patriae et Homini serviens*, t. 1, s. 137-138.

¹⁵³ Tamże, s. 139.

¹⁵⁴ Tamże, s. 140-141.

¹⁵⁵ Tamże, s. 141.

d) udział w ruchu oporu¹⁵⁶

Zjawisko to jest niemożliwe do uchwycenia liczbowego. Wielu kapłanów pełniło w ruchu oporu nieformalne funkcje kapelanów, co doskonale oddają wspomnienia ks. Stanisława Lechowicza, pracującego w czasie wojny we wschodniej części diecezji: „uważano mnie za kogoś w rodzaju kapelana i składano mi relacje o tym, co dzieje się w moim okręgu: wysadziliśmy hitlerowcom pociąg za Chyrowem, ale pusty, złapaliśmy auto ciężarowe, ale z szutrem. Akcja b[ardzo] często nieudana, bezcelowa ale podnosząca na duchu. Bywało – przychodzili partyzanci narod[owości] ukraińskiej na ‘pohwarku’, wytykali błędy naszych partyzantów w nadziei, że powtórzą to Polakom. Polacy wytykali błędy banderowców”¹⁵⁷.

Kapelan polskiego podziemia niepodległościowego posiadali od 1940 r. wszystkie uprawnienia i przywileje nadawane przez Stolicę Apostolską kapelanom armii regularnych¹⁵⁸. Należało do nich m. in. prawo do odprawiania Mszy św. na zwyczajnym stole, udzielania odpustu zupełnego i błogosławieństwa apostołskiego, rozgrzeszania od kar kościelnych w sakramencie pokuty. Wobec braku mszału lub mszalika, kapelan wojskowy mógł celebrować Eucharystię z pamięci¹⁵⁹.

Od 1943 r. funkcjonowało szefostwo Służby Duszpasterskiej AK zwane potocznie „Kurią Polową”. Terytorium diecezji przemyskiej wchodziło w skład obszarów (na ich czele stali dziekani): wschodniego (tereny należące do dystryktu galicyjskiego) oraz południowego (dystrykt krakowski). Okręgi dzieliły się na obwoły, rejony i placówki. Te ostatnie były z kolei najmniejszymi komórkami duszpasterstwa. Na przełomie 1943 i 1944 r. Kuria Polowa AK przystąpiła do tworzenia konspiracyjnych parafii wojskowych¹⁶⁰.

Do głównych zadań kapelanów należało zaspokajanie potrzeb religijnych żołnierzy. Kandydat na tę funkcję musiał uzyskać zgodę od swojej władzy duchownej – ordynariusza lub przełożonego zakonnego. Duchowny, który nie był przedwojennym kapelanem rezerwy, w przypadku powołania do służby, otrzymywał od Komendanta Głównego AK, za pośrednictwem naczelnego kapelana, nominację na „kapelana czasu wojny”. Powołano również „rezerwę księży kapelanów”¹⁶¹.

Obowiązki kapelanów AK określono na podstawie przedwojennych regulaminów, dodając elementy uwzględniające specyfikę konspiracji. Podstawowym obowiązkiem kapelanów było zapewnienie posług duszpasterskich żołnierzom podziemia, który nie zawsze mogli uczestniczyć w życiu parafialnym. Podkreślano również rolę wychowawczą kapelanów w odniesieniu do żołnierzy, szczególnie młodych. Podstawowym środkiem wychowawczym były pogadanki i rozmowy indywidualne z żołnierzami. Należało wówczas podkreślać świętość przysięgi

¹⁵⁶ Zob. szerzej: R. Zapart, dz. cyt. (w druku), passim.

¹⁵⁷ AAPrz, Ankieta „Diecezja przemyska w latach 1939-1951”, b. sygn.

¹⁵⁸ T. Gocel, dz. cyt., s. 79; J. Odziemkowski, *Służba duszpasterska w Armii Krajowej*, w: *Historia duszpasterstwa wojskowego*, s. 535.

¹⁵⁹ Tamże, s. 536.

¹⁶⁰ Tamże, s. 536-538.

¹⁶¹ Tamże, s. 539-540.

wojskowej oraz zwalczać pijaństwo i bandytyzm¹⁶². Ważnym elementem wychowawczym były również sprawowane w miejscu zgrupowań partyzanckich „leśne Msze św.”, odprawiane dla oddziałów partyzanckich z okazji świąt kościelnych i państwowych¹⁶³.

Kapelani AK wykonywali niemal wszystkie obowiązki kapelanów armii regularnych. Roztaczali oni opiekę duszpasterską nad żołnierzami, odbierali przysięgę wojskową, błogosławili małżeństwa, dokonywali chrztów, uczestniczyli w pogrzebach, prowadzili ewidencję poległych i zmarłych oraz miejsc pochówku. Prowadzili również księgi metrykalne i księgi zgonów¹⁶⁴.

Działalność duszpasterska kapelanów podziemia niepodległościowego była raczej skromna. Zazwyczaj ograniczała się do spowiadania i udzielania komunii św. uczestnikom akcji zbrojnych, odprawiania (niejednokrotnie w warunkach konspiracji) nabożeństw dla członków AK z okazji święta 3 Maja lub 11 Listopada. Znane są również przypadki celebrowania Eucharystii z okazji śmierci gen. W. Sikorskiego. Niejednokrotnie udzielano sakramentów rannym partyzantom oraz urządzano pogrzeb poległym lub zamordowanym¹⁶⁵. Dramatyczny przebieg miała Msza św. sprawowana przez kapelana AK ks. Franciszka Łądowicza. Wówczas „cała grupa została otoczona przez wojsko niemieckie. Wartownik został osaczony i nie dał strzału na znak niebezpieczeństwa. Kap[elan] Łądowicz w ornacie czołgał się mając po bokach dwu polskich oficerów. Zginęło kilku żołnierzy AK i wielu Niemców”¹⁶⁶.

Znane są również przypadki udziału kapelanów AK w działaniach bojowych. Podczas bitwy o Tyczyn (24 lipca 1944 r.), obowiązki duszpasterskie wobec walczących żołnierzy pełnił ks. kpt. Ludwik Niemczycki ps. „Pasterz”, kapelan inspektoratu AK Rzeszów i placówki w Tyczynie¹⁶⁷. Obsadę personalną struktur duszpasterskich przez kapelanów przemyskich Obszaru „Południe” AK ukazuje poniższy wykaz:

¹⁶² Tamże, s. 540. Pogadanki na powyższe tematy wygłaszał m.in. kapelan AK ks. Stanisław Bąk do żołnierzy placówki w Górnie k. Sokołowa Małopolskiego. Taką samą działalność prowadził ks. Mieczysław Bossowski. P. Pratko, *Życie i działalność ks. Stanisława Bąka (1908-1983)*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 2007, s. 45-46; I. Lewicka, *Idźcie do okopów...! Życie, praca duszpasterska i działalność patriotyczna księdza kapelana kpt. Mieczysława Bossowskiego*, Kraków 2003, s. 51.

¹⁶³ AAPrz, Ankieta „Diecezja przemyska w l. 1939-1951”, b. sygn.; M. Lignowski, *Dekanat brzozowski*, w: *Kościół katolicki w Brzozowskim i Sanockim 1939-1945*, s. 39; Z. K. Wójcik, *Dekanaty rzeszowski i strzyżowski*, s. 101.

¹⁶⁴ J. Odziemkowski, dz. cyt., s. 541.

¹⁶⁵ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 197; [M. Bossowski], *Jeśli chce tego historia – wspomnienia ks. Mieczysława Bossowskiego*, wyd. 2, Kolbuszowa 2004, s. 13; Z. K. Wójcik, *Dekanaty rzeszowski i strzyżowski*, s. 102.

¹⁶⁶ AAPrz, „Ankieta. Diecezja przemyska w l. 1939-1951”, b. sygn.

¹⁶⁷ M. Skotnicki, dz. cyt., s. 54 i nast. *Za działalność w AK ks. Ludwik Niemczycki został odznaczony Srebrnym Krzyżem Zasługi z Mieczami*. Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, Kopia pisma Archiwum Diecezjalnego w Pelplinie do ks. M. Lignowskiego, l. dz. 205, bez daty, b. sygn.

Wykaz kapelanów AK Podokręgu Rzeszów z terenu diecezji przemyskiej¹⁶⁸.

Ks. generał Piotr Niezgoda ps. „Buk” – Dziekan Okręgu Południowego

Okręg Kraków, Podokręg AK Rzeszów

Ks. Prof. Józef Stefański ps. „Frer”, „Burski”, „Tarcica”, „Pius” – Proboszcz Podokręgu Rzeszów

Inspektorat Rejonowy Rzeszów

Ks. Ludwik Niemczycki ps. „Pasterz” – Kapelan Inspektoratu

Obwód Rzeszów:

Ks. Michał Pilipiec ps. „Ski” – Kapelan Obwodu

Ks. Michał Sternal ps. „Łęg”, „Morski” – Kapelan placówki Bratkowice

Inspektorat Rejonowy Tarnobrzeg

Ks. Prałat ppłk Jan Kroczek ps. „Rola”, zaw. kapelan WP – Kapelan Inspektoratu

Obwód Tarnobrzeg:

Ks. Józef Łach ps. „Lech” – Kapelan Obwodu

Obwód Nisko:

Ks. Franciszek Ładowicz ps. „Bielski” – Kapelan Obwodu

Inspektorat Rejonowy Przemysł

Ks. Prof. Józef Stefański ps. „Frer”, „Burski”, „Tarcica”, „Pius” – Kapelan Inspektoratu

Obwód Przemysł:

Ks. Prof. Franciszek Winnicki ps. „Witomir” – Kapelan Obwodu

Obwód Jarosław:

Ks. Józef Kopeć ps. „Odważny” – Kapelan Obwodu

Ks. Wincenty Burgiel ps. „Wicus” – Kapelan placówki Próchnik

Obwód Przeworsk:

Ks. Bogumił Migdał ps. „Ambroży” – Kapelan Obwodu

Ks. Rufin Janusz ps. „Oczko” – Kapelan placówki

Ks. Jan Mochylski ps. „Afryka” – Kapelan placówki Manasterz

Ks. Jan Michnar ps. „Markowiak” – Kapelan placówki Markowa

Ks. Józef Przybylski ps. „Kruczek” – Kapelan placówki

Ks. Jan Błaż ps. „Zatory” – Kapelan placówki Kańczuga

Obwód Łańcut:

Ks. Julian Bąk ps. „Zator” – Kapelan Obwodu

Inspektorat Rejonowy Jasło

Ks. mjr Franciszek Kisiel ps. „Woda”, zaw. kapelan WP – Kapelan Inspektoratu

¹⁶⁸ A. Zagórski, Konspiracja w zachodniej części diecezji przemyskiej 1939-1944, b.m.r., mps w zbiorach Andrzeja Zagórskiego w Krakowie. Fragment maszynopisu ze zbiorów córki Pani Ewy Zagórskiej Hohendorff; Wykaz kapelanów AK Podokręgu Rzeszów, b. sygn., mps w zbiorach Andrzeja Zagórskiego w Krakowie.

Obwód Brzozów:

Ks. Franciszek Kojder ps. „Karp” – Kapelan Obwodu

Ks. Józef Czyż ps. „Kasper”

Obwód Jasło:

Ks. Stanisław Zub-Zborowski ps. „Pstrąg” – Kapelan Obwodu

Ks. Jan Haligowski ps. „Cichy” – Kapelan

Ks. Władysław Findysz ps. „Władek” – Kapelan

Obwód Krosno:

Ks. Erazm Skróńnicki ps. „Walenty” – Kapelan

Ks. Tadeusz Podhorodecki ps. „Stach” – Kapelan

Ks. Jan Górecki ps. Walenty, „Piast” – Kapelan

Obwód Sanok:

Ks. Tadeusz Witkoś ps. „Górski” – Kapelan Obwodu

Inni Księża Kapelani:

Ks. Franciszek Kisiel ps. „Woda”, zaw. kapelan WP – Kierownik kursów duszpasterskich dla XX Kapelanów czasu wojny

Ks. Walerian Rapała ps. „Walek”

Ks. Walenty Jasionowski ps. „Pulchny”

Ks. Stanisław Wrażeń ps. „Kwaśny”

Ks. Mieczysław Bossowski ps. „Miły”

Ks. Antoni Olejarka ps. „Olejarz”

Ks. Andrzej Moskal ps. „Polak”

Ks. Ignacy Kociak ps. „Pawlikiewicz”

Ks. Jan Puzio ps. „Czekaj”

Ks. Stanisław Solecki ps. „Staszek”

Przeważnie jednak duchowni byli zaangażowani w działalność podziemia niepodległościowego, służąc jako łącznicy, ułatwiali „przerzuty” kurierów i żołnierzy przez granicę węgierską, prowadzili nasłuch zagranicznych audycji radiowych oraz udostępniali plebanie i wikarówki na spotkania konspiracyjne¹⁶⁹. W tzw. „przerzuty zagraniczne” zaangażowali się kapłani diecezji przemyskiej pracujący w parafiach przy granicy węgierskiej i słowackiej, a plebanie pełniły funkcję punktów etapowych. Do zasłużonych w tej dziedzinie należał m. in. ks. Józef Tęcza, proboszcz w Dukli, ks. Walerian Rapała z Jaślisk oraz ks. Władysław Wójcik z Zagórza¹⁷⁰.

¹⁶⁹ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 197. Zob. R. Terlecki, *Udział duchowieństwa w ruchu oporu w regionie brzozowskim*, w: Chwalcie z nami Panią Świata, s. 221-222; M. Lignowski, *Dekanat brzozowski*, s. 38 i nast.; S. Śliwa, *Dekanat dynowski*, s. 115 i nast.; Z. Świstak, *Dekanat brzostecki*, s. 38 i nast.; M. Matysik, *Dekanat żmigrodzki*, s. 209 i nast.; Z. K. Wójcik, *Dekanaty rzeszowski i strzyżowski*, s. 94 i nast.; P. Bartnik, J. Koziarz, dz. cyt., s. 141; P. Malinowski, dz. cyt., s. 60 i nast.

¹⁷⁰ A. Zagórski, *Inspektorat Rejonowy ZWZ-AK Jasło*, s. 8. Zob. Oberc F., *Dekanat leski*, w: Kościół katolicki w Brzozowskim i Sanockiem 1939-1945, s. 243; tenże, *Dekanat sanocki*, w: tamże, s. 265.

W sowieckiej strefie okupacyjnej działalność niepodległościową prowadził przebywający poza terenem diecezji emerytowany kapelan WP ks. płk Józef Pannaś ps. „Sękacz”. Zasiadał on w Komitecie Społeczno-Politycznym przy lwowskim ZWZ-1, gdzie reprezentował ruch ludowy¹⁷¹. Wchodził również w skład Komisji Skarbowej ZWZ-1, gdzie pełnił funkcję przewodniczącego. W związku z tą działalnością został aresztowany przez NKWD wiosną 1940 r. (koniec marca-początek kwietnia)¹⁷².

Trzech kapłanów diecezji przemyskiej pełniło funkcję kapelanów w NOW: ks. Józef Skoczyński, związany z konspiracją narodową ekspozyt w Stalowej Woli był kapelanem obwodu AK Nisko; Ks. Franciszek Ładowicz (od 2 poł. 1943 r. w oddziale NOW-AK Franciszka Przysiężniaka ps. „Ojciec Jan”) i ks. Florian Zajac¹⁷³. Ponadto kilku kapłanów współpracowało z podziemiem narodowym, m. in. księża: Michał Potaczała, Leon Szado, Henryk Uchman, a także zasłużony na polu tajnego nauczania ks. Ignacy Kociak (vel Pawlikiewicz)¹⁷⁴.

Trudno dokładnie określić, ilu księża diecezji przemyskiej pełniło funkcję kapelanów w oddziałach BCh. Wiadomo, że jednym z nich był ks. Leon Trojnar, wikariusz w Tyczynie¹⁷⁵. Funkcję tę pełnił również przedwojenny kapelan służby stałej ks. ppłk Stanisław Warchałowski ps. „Michał”. W latach 1942-1944 należał do oddziału leśnego „Nira” operującego w Lasach Janowskich¹⁷⁶. Warto zaznaczyć, że ks. Stanisław Buczek pełnił funkcję kapelana AL¹⁷⁷. Na uwagę zasługuje ks. Stanisław Gołdasz, proboszcz w Wołkowie. Pełnił on funkcję kapelana oddziału partyzantki polsko-radzieckiej¹⁷⁸.

¹⁷¹ R. Wnuk, dz. cyt., s. 51-52.

¹⁷² Tamże, s. 55; J. Smirnow, dz. cyt., s. 214. Na temat działalności niepodległościowej ks. J. Pannasia zob. *Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w latach 1939-1941*, cz. 2: *Materiały śledcze*, Warszawa – Moskwa 2001, s. 1321, 1345; *Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 1: *Polskie podziemie 1939-1941*, Lwów – Kołomyja – Stryj – Złoczów, Warszawa – Kijów 1998, s. 499, 521, 707, 709, 727-731, 765.

¹⁷³ K. Kaczmarek, *Podziemie narodowe*, s. 278-279, 300, 319, tenże, *Ks. Franciszek Jan Ładowicz (1913-1973)*, SR, T. 9 (2002), s. 207-210; R. Oleszkowicz, *Ks. Florian Zajac (1906-1980)*, tamże, s. 202-206.

¹⁷⁴ Zob. K. Kaczmarek, *Podziemie narodowe*, passim; T. Balbus, K. Kaczmarek, *Ks. Ignacy Kociak (1908-1963)*, SR, T. 8 (2002), s. 176-180.

¹⁷⁵ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 197.

¹⁷⁶ Notatka służbowa Departamentu Kadr Ministerstwa Obrony Narodowej z 30 I 1952 r. dotycząca zwolnienia ks. Stanisława Warchałowskiego ze służby wojskowej (fotografia), w: *Źródła do dziejów duszpasterstwa wojskowego*, t. 9: *Duszpasterstwo wojskowe w Polsce w latach 1945-1991*, cz. 1: 1945-1956, wybór i oprac. T. Kośmider, M. Wesołowski, Warszawa [2007], wkładka, b. s.

¹⁷⁷ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 197.

¹⁷⁸ E. Mąka, *Duchowieństwo rzymsko-katolickie dekanatu sanockiego w okresie okupacji 1939-1944*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1986, s. 70. W latach 50. XX w. „wojewódzki zarząd komisji księży patriotów wyraźnie kokietował raniżowskiego proboszcza ks. Gołdasza, chcąc go nakłonić do wstąpienia w szeregi ‘księży patriotów’. Przesyłał mu zaproszenia na zebrania komisji, a także życzenia świąteczne i imieninowe, a przypuszczam, że spotkał się i z formalną propozycją wstąpienia do ZBoWiD-u. Otaczała go bowiem sława uczestnika partyzantki sowieckiej w Biesz-

Zaangażowanie się znacznej liczby kapłanów przemyskich w działalność konspiracyjną niosło z sobą zagrożenie aresztowaniem ze strony Gestapo. Dlatego też wielu „spalonych” księży ukrywało się za wiedzą ordynariusza. Należał do nich m. in. ks. Stanisław Marek Buczek ps. „Ks. Marek”, prowadzący działalność niepodległościową w dekanacie sanockim. Ukrywał się od jesieni 1940 r. początkowo na plebanii w Gwoźnicy Górnej, od czerwca 1941 r. pełnił funkcję wikariusza w Jedliczu, a następnie do lata 1944 r. ukrywał się w parafiach dekanatu dynowskiego¹⁷⁹. Wśród ukrywających się kapłanów był m. in. Michał Potaczała. „Spalony” na terenie Rozwadowa, pełnił funkcję wikariusza w Chmielniku k. Rzeszowa¹⁸⁰. Zaangażowany w tajne nauczanie ks. Maciej Dudek, proboszcz w Niewodnej, ukrywał się przed Gestapo w latach 1942-1944¹⁸¹.

Wkroczenie Armii Czerwonej i LWP na teren diecezji przyniosło kres duszpa-sterstwu wojskowemu w formie konspiracyjnej. Warto zaznaczyć, że kapłan diecezji przemyskiej ks. płk Stanisław Warchałowski (przedwojenny kapelan) został mianowany generalnym dziekanem „ludowego” WP¹⁸².

Jednym z nurtów ruchu oporu na okupowanych ziemiach polskich było tajne nauczanie. Jego ośrodki funkcjonowały niemal we wszystkich miastach, miasteczkach, a także w wielu wsiach. W większości tych ośrodków zaangażowani byli kapłani łacińskiej diecezji przemyskiej¹⁸³. Na terenie diecezji decydującą władzę w tym zakresie posiadały Delegatury Komisji Oświecenia Publicznego. Podlegały one Komisji Oświaty i Kultury w Krakowie, podporządkowanej Departamentowi Oświaty i Kultury Delegatury Rządu RP na Kraj. Analogiczne struktury szkolne posiadała wschodnia „galicyjska” część diecezji¹⁸⁴. Pierwsze Powiatowe Komisje Oświaty i Kultury powstały na omawianym terenie dopiero w 1942/1943 r. Tajne szkolnictwo „przyniosło na wieś” edukację w zakresie szkoły średniej, co było swoistym *novum* w tej dziedzinie. Duży wkład w rozwój tego nurtu ruchu oporu miało duchowieństwo łacińskiej diecezji przemyskiej¹⁸⁵. W ośrodkach kształcących na poziomie szkoły średniej, wśród uczących z reguły figurowali księża, przeważnie jako nauczyciele j. łacińskiego, niekiedy uczyli też innych przedmiotów. Dla zilustrowania tego zjawiska charakterystyczna jest dzia-

czadach, do której rzeczywiście przez pewien czas należał, gdy z grupą wiernych wraz z ich dobyt-kiem z parafii Wołkowyja, gdzie był proboszczem, w okresie przesuwania się frontu radziecko-niemieckiego szukał i znalazł schronienie przez napadami Ukraińców z organizacji UPA. Jego przyna-leżność do ‘księży patriotów’ przydałaby im znaczenia. Te wysiłki okazały się jednak daremne”. T. Śliwa, *Moje spotkania z ks. Stanisławem Sudolem*, w: Książd Stanisław Sudół, s. 136.

¹⁷⁹ E. Mąka, dz. cyt., s. 67.

¹⁸⁰ Cz. Naleziński, dz. cyt., s. 54.

¹⁸¹ AAPrz, APK Tabela służbowa ks. M. Dudka; Cz. Przysaś, *Wspomnienie o tajnym nauczaniu w latach 1939-1944 w parafii Niewodna*, „Rodzina Boża”, Nr 4/2003, s. 5-6.

¹⁸² M. Wesółowski, dz. cyt., s. 10.

¹⁸³ AAPrz, „Ankieta. Diecezja przemyska w l. 1939-1951”, b. sygn. Zob. M. Piórek, *Dzieje szkolnictwa parafialnego ludowego, powszechnego i podstawowego w powiecie kolbuszowskim (XVI-XX w.)*, Kolbuszowa 2008, s. 130 i nast.

¹⁸⁴ Zob. J. Draus, R. Terlecki, *Oświata na Rzeszowszczyźnie w latach 1939-1945*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984, s. 113 i nast.

¹⁸⁵ Zob. tamże, s. 242 i nast.; B. Jaśkiewicz, dz. cyt., s. 97 i nast.

łałność ks. Leona Trojnar, wikariusza w Tyczynie. Jako przewodniczący gminnej Komisji Oświaty i Kultury w 1943 r. zorganizował trzy „komplety” w zakresie klas I-IV i jeden – VII (łącznie 50 osób). Stały się one w 1944 r. załącznikiem gimnazjum i liceum w Tyczynie, natomiast ks. Trojnar pełnił funkcję zastępcy przewodniczącego komitetu założycielskiego¹⁸⁶. W dekanacie dynowskim w tajne nauczanie zaangażowało się trzech kapłanów Jan Śmietana (udostępnił plebanię na lekcje), Franciszek Blotnicki (nauczyciel i członek komisji egzaminacyjnej z języka polskiego) oraz Stanisław Buczek – wikariusz w Futomie, a następnie w Błażowej¹⁸⁷.

Zaangażowanie duchowieństwa diecezji przemyskiej w tajne nauczanie warto prześledzić na przykładzie dekanatu łańcuckiego. Jednym z organizatorów szkolnictwa na tym terenie był ks. Józef Stefański, kapelan ZWZ-AK, przedwojenny katecheta w Przeworsku¹⁸⁸. W parafii Handzlówka w tajne nauczanie angażował się ks. Józef Pustelak, ps. „Maria”, w Husowie tamtejszy proboszcz ks. Julian Bąk oraz wikariusz ks. Józef Urbanik, w Kosinie – wikariusze: ks. Szymon Lewicki i ks. Piotr Szkolnicki, w Kraczkowej – ks. Kazimierz Dahl (brat tamtejszego proboszcza), w Łańcucie – ks. Antoni Szpila ps. „Alfa”, ks. Stanisław Solecki ps. „Cis”¹⁸⁹.

W pomoc i ratowanie Żydów zaangażowali się liczni kapłani łańcuckiej diecezji przemyskiej. Była to najniebezpieczniejsza forma pracy charytatywnej, bo zagrożona niebezpieczeństwem utraty życia. Zakres tej akcji jest niemożliwy do odtworzenia, ponieważ o tych przypadkach „nie mówiono głośno, uważając ratowanie życia za coś zwyczajnego. O niektórych wydarzeniach dowiedziano się zupełnie przypadkowo”¹⁹⁰.

W akcję ratowania ludności żydowskiej włączył się ordynariusz bp Franciszek Barda. Już 6 czerwca 1942 r. do siedziby przemyskiego Gestapo wezwano przedstawicieli biskupów obrządku łańcuckiego i greckiego. Wówczas oznajmiono, że na każdy chrzest osoby narodowości żydowskiej jest wymagana zgoda Gestapo. O zezwolenie musiał się starać sam zainteresowany¹⁹¹. Nakazano również, aby kurie obydwu obrządków przedłożyły wykaz wszystkich neofitów narodowości żydowskiej od 1 stycznia 1933 r. z wszystkich parafii położonych na terenie

¹⁸⁶ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, s. 198.

¹⁸⁷ Tamże. Zob. szerzej: S. Śliwa, *Dekanat dynowski*, s. 96; G. Brzęk, *Ksiądz Michał Pilipiec („Ski”) bohater i męczennik sprawy polskiej*, Lublin 1995, s. 19 i nast.; M. Kryczko, *Przyczynki uzupełniające do pracy pióra Gabriela Brzęka pt. „Ksiądz Michał Pilipiec, Bohater i Męczennik Sprawy Polskiej”*, Przemysł-Błażowa 1996, s. 12. Zob. J. Draus, *Brzozowski Kościół katolicki w tajnym nauczaniu*, w: *Chwalcie z nami Panią Świata*, s. 231-232.

¹⁸⁸ A. Michno, dz. Cyt., s. 96.

¹⁸⁹ Tamże, s. 99-101.

¹⁹⁰ AAPrz, Teczka „Korespondencja”, Pismo Archiwum Archidiecezjalnego w Przemysłu do IPN w Rzeszowie z 21 2004, l.dz. 33/inf/2004.

¹⁹¹ L. M. Włodek, *Kościół obrządku łańcuckiego w Przemysłu pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1944*, mps w zbiorach BMWSDPrz, Przemysł 1976, s. 6. Zob. AAPrz, Okólniki diec. przem. 1939-1947, Okólnik Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemysłu z 9 VI 1942 (l. 1633/42).

starostwa przemyskiego¹⁹². W kilka dni później (12 czerwca), w wyniku żądań władz GG, wszystkie urzędy parafialne na terenie diecezji otrzymały nakaz sporządzenia wykazu neofitów od roku 1920 włącznie¹⁹³.

Następnie udali się na Gestapo proboszczowie trzech łańskich parafii w Przemyślu z prośbą, aby neofitów pozostawiono poza gettem. 22 czerwca 1942 r. interweniował w tej sprawie bp Barda u niemieckiego komisarza miasta Giesselmana, 6 lipca kuria skierowała odpowiednie pismo do Gestapo, a 12 dnia tegoż miesiąca w imieniu ordynariusza interweniował proboszcz katedry ks. Zygmunt Męski, b. poseł do parlamentu wiedeńskiego¹⁹⁴.

Nawiązując do tych interwencji, niemiecki komisarz miasta zwołał konferencję, na której bpa Franciszka Bardę reprezentował oficjał Sądu Biskupiego ks. dr Jan Kwolek. Podczas konferencji komisarz złożył ustne zapewnienie, że neofici mogą pozostać poza granicami getta i nie nosić opasek z gwiazdą Dawida. Jednak ustny charakter tego oświadczenia wzbudził nieufność ks. Kwołka, który zażądał od Gestapo zapewnienia na piśmie. Jednak z kolei Giesselman zażądał wykazu przemyskich neofitów, co miało być warunkiem wydania pisemnej zgody¹⁹⁵. Wykaz dostarczono za pośrednictwem ks. dra Hieronima Kocyłowskiego 16 sierpnia. W następnych dniach (19-21 sierpnia) Kuria interweniowała w sprawie wydania pisemnego potwierdzenia. Jednak Niemcy nie dotrzykali danego słowa. 29 sierpnia 1942 r. hitlerowcy rozstrzelali neofitę dra Grabscheida z żoną, a podobny los spotkał również neofitę dra Juliusza Jrganga (zamordowany 10 października 1942)¹⁹⁶. Niedotrzymanie słowa i kłamliwe zapewnienia oficerów Gestapo wobec przedstawicieli bpa Bardy nie były faktem odosobnionym. Również kłamstwem posługiwali się niemieccy funkcjonariusze RSHA wobec wojskowego komendanta Przemyśla mjra Maxa Liedtke w sprawie pozostawienia przy życiu Żydów pracujących dla Wehrmachtu¹⁹⁷.

Kapłani z racji funkcji duszpasterskich mieli możliwość wystawienia fałszywych metryk, które dla władz okupacyjnych były poświadczeniem „aryjskości” danej osoby, udzielali również chrztu bez zgody Gestapo. Pomocą w tej dziedzinie służył Żydom m. in. ks. Stanisław Stępień, proboszcz w Majdanie Królewskim, który wydawał Żydom metryki chrztu i ochrzcił kilkanaścioro żydowskich dzieci¹⁹⁸. Podobnie ks. Stanisław Kułak, proboszcz w Gniewczynie k. Przewor-

¹⁹² Tamże.

¹⁹³ Tamże.

¹⁹⁴ AAPrz, Kronika księży wikarych katedralnych b. sygn., sprawa neofitów; L. M. Włodek, dz. cyt., 6; A. Kuś, dz. cyt., s. 72.

¹⁹⁵ AAPrz, Kronika księży wikarych, b. s.; L. M. Włodek, dz. cyt., s. 6; A. Krochmal, *Żydzi przemyscy w czasie II wojny światowej*, w: *Pamiętam każdy dzień... Losy Żydów przemyskich podczas II wojny światowej*, red. J. J. Hartman, J. Krochmal, Przemyśl 2001, s. 273; A. Kuś, dz. cyt., s. 72.

¹⁹⁶ AAPrz, Kronika księży wikarych, b. sygn., b. s.; A. Kuś, dz. cyt., s. 72-73; L. M. Włodek, dz. cyt., s. 6.

¹⁹⁷ Z. Andrzejewski, dz. cyt., s. 200 i nast.

¹⁹⁸ AAPrz, Ankieta „Diecezja przemyska w latach 1939-1951”, b. sygn.; [E. Rączy], *Sprawiedliwi wśród Narodów Świata. Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie w latach*

ska, udzielił chrztu dziewczynie żydowskiej. Falszywe metryki wypisywali również: ks. Józef Bełch i ks. Antoni Wołek-Waławski, obydwaj pracujący w parafii Stojańce, odbiorcami tych metryk byli Żydzi ze Lwowa i okolicy¹⁹⁹. Falszywe metryki dla ludności żydowskiej wystawiał kapelan AK ks. Józef Czyż²⁰⁰. Podobnie postępował ks. Franciszek Twardzicki, proboszcz parafii Przemyśl-Błonie. On z kolei zostawiał w kościele podpisane *in blanco* dokumenty, które odbierali zainteresowani²⁰¹. Również ks. Jan Stączek pracujący na Węgrzech, podczas inwazji Wehrmachtu i rządów tzw. „strzałokrzyżowców”, zaopatrywał Żydów w fałszywe metryki: „Jedną z bardzo ważnych dziedzin naszej pracy Duszpasterstwa Polskiego na Węgrzech była opieka nad uciekinierami żydowskiego pochodzenia. Na Węgrzech od 1938 roku obowiązywały prawa antyżydowskie. Duszpasterstwo Polskie wydawało więc, bez chrztu, uchodźcom żydowskiego pochodzenia metryki z nowymi nazwiskami, które stawały się świadectwem aryjskości. Napływ ludności żydowskiej z Polski nasilił się szczególnie po czerwcu 1941 roku. Wysyłaliśmy ich na Zachód, wielu jednak decydowało się zostać na Węgrzech. Gdy wkroczyli Niemcy wiosną 1944 roku zaczęły się prześladowania, nasze metryki uratowały życie tysiącom ludzi. Nie traktowano ich bowiem jako Żydów, lecz jako Polaków.”²⁰² Za tego typu pomoc został aresztowany przez Niemców w kraju wikariusz jasielski ks. Mieczysław Kociubiński. Ks. Stanisław Ziobro, wikariusz w Borysławiu, wydawał Żydom fałszywe metryki, za co otrzymał ostrzeżenie od niemieckich policjantów²⁰³. Podobnie pomagał Żydom proboszcz w Pruchniku ks. Bronisław Stankiewicz oraz proboszcz jaćmierski ks. Wojciech Szpytma²⁰⁴.

Na uwagę zasługuje postawa ks. Wilhelma Żywickiego, proboszcza w Brzostku. Odmówił on wydania Gestapo wykazu neofitów, informował również Żydów o osobach tej nacji poszukiwanych przez niemieckie władze okupacyjne. Podobną działalność prowadzili również księża: Julian Beigert (proboszcz w Starym Żmigrodzie) i bł. ks. Władysław Findysz z Nowego Żmigrodu. Obydwaj zachęcali Żydów do ucieczki na Węgry, zaopatrywali ich w „aryjskie” dokumenty i wyszukiwali dla nich zaufanych przewodników²⁰⁵.

Wielu kapłanów, mimo kary śmierci grożącej za przechowywanie ludności żydowskiej, ukrywało Żydów w zabudowaniach kościelnych i plebańskich. Ks. Wincenty Boczar, administrator w Nisku, ukrywał żydowskiego chłopca z rodziny Klimaschków, ks. Urbanik w Husowie ochrzcił żydowską dziewczynę i przygotował ją do I Komunii św., natomiast ks. Władysław Wroński, proboszcz w Humniskach, pomagał swoim parafianom w ukrywaniu żydowskiej rodziny. W budynkach plebańskich w Bratkowicach ukrywał żydowskiego adwokata Izydora

1939-1945, Rzeszów 2004, s. 16.

¹⁹⁹ AAPrz, Ankieta „Diecezja przemyska w latach 1939-1951”, b. sygn.

²⁰⁰ E. Ch[rzanowski], *Ks. Józef Czyż*, KDP, R. 71 (1985) z. 5-6, s. 169.

²⁰¹ A. Kuś, dz. cyt., s. 73.

²⁰² J. Stączek, *Ks. Béla Varga*, w: *Wspomnienia polskich uchodźców na Węgrzech w latach 1939-1945*, red. J. Stolarski i in., Warszawa 1999, s. 420. Zob. W. Kret, *Ks. Jan Stączek*, s. 69.

²⁰³ R. Terlecki, *Dekanat drohobycki*, s. 8.

²⁰⁴ AAPrz, Ankieta „Diecezja przemyska w l. 1939-1951”, b. sygn.

²⁰⁵ E. Rączy, *Sprawiedliwi wśród Narodów Świata*, s. 16.

Morgersteina wraz z małżonką tamtejszy proboszcz ks. Michał Sternal²⁰⁶, a proboszcz brzozowski ks. Wroński przez kilka tygodni ukrywał żydowską rodzinę Abrahamów²⁰⁷. Z pomocą żywnościową spieszył Żydom brzozowskim ks. Tadeusz Łącki z Bliznego, za co został aresztowany przez Niemców. Udało mu się jednak zbiec z więzienia²⁰⁸.

O pomoc dla ludności żydowskiej Niemcy podejrzewali również kapłanów diecezji przemyskiej: Wojciecha Blajera (proboszcza we Frysztaku), Antoniego Porębskiego (proboszcza w Sanoku), Michała Tuleję z Domaradza i Tadeusza Świerada z Golcowej. Gestapo zarzucało im pomoc Żydom w ukrywaniu się (przez wydanie metryki i wspomaganie artykułami spożywczymi), natomiast ks. Michała Bara z Dynowa oskarżano o umożliwianie ucieczki do dużych miast przedstawicielom ludności żydowskiej²⁰⁹.

W Rzeszowie działalność charytatywną na rzecz Żydów prowadził ks. Ludwik Wywrocki (1901-1965). Wystawiał im „aryjskie” metryki, wspierał materialnie biedotę żydowską i wyszukiwał schronienie dla żydowskich dzieci w polskich rodzinach. Swą działalność kontynuował mimo inwigilacji Gestapo i policji granatowej, a „dzięki niemu uratowało się kilkunastu Żydów z Rzeszowa”²¹⁰.

Podobną działalność prowadził ks. Piotr Kuźniar (1890-1958), katecheta w Ustrzykach Dolnych (par. Jasień). Zaopatrywał on ukrywającą się ludność żydowską w żywność i odzież. Podobną działalność prowadzili: Roman Penc (1884-1963), proboszcz w Przeworsku, ks. Jan Mochylski (1892-1974) z Manasterza k. Kańczugi, ks. Józef Pęcherek (1894-1974) z Kańczugi, ks. Jan Błaż z Gaci (1901-1976) oraz wikariusz w Gorzycach – ks. Franciszek Ładowicz²¹¹. Ten ostatni ukrywał dzieci żydowskie na plebanii w Gorzycach²¹². Pracujący jako katecheta w Rymanowie, a następnie w Krośnie ks. Jan Zawrzycki (1903-1976) uratował szereg Żydów, w tym dzieci, które umieszczał w sierocińcu siostr michalitek w Miejscu Piastowym²¹³.

Ks. Michał Potaczała, wikariusz w Rozwadowie, organizował akcję zaopatrywania ludności żydowskiej miasteczka w produkty żywnościowe. Okazję do pomocy stwarzała miejscowa kuchnia RGO: „Dobrzy ludzie, a zwłaszcza okoliczni księża ofiarowali nam żywność i z tych nadwyżek wspieraliśmy wszystkich, którzy nie figurowali na listach opiekuńczych. Do takich należeli Żydzi”²¹⁴. Na uwagę zasługuje postać ks. Adama Osetka, proboszcza w Gorzycach Tarnobrzeskich, który „przed wojną popierał bojkot gospodarczy Żydów, jednak w czasie wojny ułatwiał ich ukrywanie i wspierał materialnie, jedną dziewczynę przygotował do

²⁰⁶ AAPrz, Ankieta „Diecezja przemyska w l. 1939-1951”, b. sygn.

²⁰⁷ M. Lignowski, *Dekanat brzozowski*, s. 53.

²⁰⁸ Tamże, s. 52.

²⁰⁹ E. Rączy, *Sprawiedliwi wśród Narodów Świata*, s. 17.

²¹⁰ Tamże.

²¹¹ AAPrz, Teczka „Korespondencja”, Pismo 33/inf/2004; E. Rączy, *Sprawiedliwi wśród Narodów Świata*, s. 17.

²¹² K. Kaczmarski, *Podziemie narodowe*, s. 278.

²¹³ Tamże, s. 18-19.

²¹⁴ M. Potaczała, dz. cyt., s. 334

chrztu, ułatwił jej zamążpójście za Polaka, a przez to pomógł jej przetrwać wojnę²¹⁵.

Z pomocą ludności żydowskiej spieszyło m.in. duchowieństwo dekanatu sanockiego. Ks. Antoni Wołek utrzymywał materialnie nauczyciela religii mojżeszowej, a w parafii Bukowsko przygotował do chrztu rabina i podrabina. Ks. Antoni Porębski udzielał chrztu, wystawiał metryki; ks. Henryk Cieśliski, jako sanocki wikariusz, pomagał materialnie ludności żydowskiej. Wcześniej pracując na tym samym stanowisku w Rzeszowie, udzielał chrztu tamtejszym Żydom. Ks. Józef Kruczek – pomagał uciekinierom z getta w Bukowsku, natomiast ks. E. Tomaszewski organizował wraz z parafianami pomoc dla Żydów: kryjówki i żywność²¹⁶.

Podobna sytuacja panowała w dekanacie jasielskim. W Warzycach, w wieży kościelnej ukrywał się Żyd Weiss. Proboszcz w Trzcinity ks. Jan Potępa uratował od śmierci żydowskie dziecko, zaświadczając, że jest mu znane i ochrzczone, natomiast ks. Florian Zajac z Bączala, wystawiał metryki Żydom²¹⁷. W parafii Święcany k. Jasła, w budynkach plebańskich ukrywał się Żyd za wiedzą i zgodą miejscowego proboszcza ks. Władysława Pawlikowskiego²¹⁸.

W dekanacie miechocińskim, leżącym na północnych krańcach diecezji, ludności żydowskiej spieszył z pomocą ks. Franciszek Michalec, proboszcz w Trześni. Dostarczał on Żydom metryki, ponadto udzielał im chrztu, a także ukrywał w wieży kościelnej Żydówkę oraz rodzinę Grossów. W akcję pomocy ludności żydowskiej zaangażowali się również inni kapłani dekanatu: ks. Osikowski oraz J. Zuba. Pomagali im w ukrywaniu się oraz dostarczali żywność²¹⁹.

W ratowanie żydowskiej dziewczyny zaangażował się ks. Jan Patrzyk, przebywający w czasie wojny w rodzinnej parafii Lipinki (diec. tarnowska). Przechowywał on przez okres okupacji Judytę Eisenberg z Medenic. Na życzenie ojca przyjęła chrzest i otrzymała metrykę na nazwisko Anna Maziarz, a następnie kenkartę i arbeitskartę²²⁰. Za ten czyn ks. Jan Patrzyk otrzymał pośmiertnie medal i dyplom „Sprawiedliwy wśród Narodów Świata”²²¹.

Ks. Bolesław Hołub (1894-1973), wikariusz w Jaworowie, ukrywał przez cały czas okupacji niemieckiej Żydówkę Matyldę Goldshlag z Sanoka, a jej matkę zaopatrzył w „aryjskie” dokumenty. Ukrywana kobieta uchodziła za siostrzenicę księdza. Mimo, że odkryto jej pochodzenie, przebywała na plebanii do końca wojny²²². Podobnie ks. Władysław Szubarga, proboszcz w Pyszniczy k. Stalowej Woli,

²¹⁵ B. Szczupak, *Śp. ks. Adam Osetek. Proboszcz w Gorzycach Tarnobrzeskich 1887-1954*, KDP, R. 44 (1958) z. 5-6, s. 164.

²¹⁶ E. Mąka, dz. cyt., s. 92.

²¹⁷ M. A. Rudnicka, *Dekanat jasielski*, s. 96.

²¹⁸ AAPrz, Ankiety „Diecezja przemyska w l. 1939-1951”, b. sygn.

²¹⁹ Z. Góra, dz. cyt., s. 96-97.

²²⁰ J. Patrzyk, *Historia Cudownej Figury [w Lipinkach]*, mps w zbiorach AP w Lipinkach, Lipinki 1965, s. 50.

²²¹ Zbiory Własne Ks. Jana Edlinga, Dyplom Instytutu Yad Waschem z września 1981 r., b. s.

²²² AAPrz,teczka „Korespondencja”, Pismo 33/Inf/2004.

przez kilka lat przechowywał na plebanii Żydówkę²²³.

Do kapłanów spieszących z pomocą ludności żydowskiej należy dodać również ks. Stanisława Zborowskiego oraz ks. Jana Kuźniara, proboszcza w Chmielniku k. Rzeszowa²²⁴. Za wiedzą tego ostatniego na plebanii zamieszkała w 1941 r. Żydówka Elżbieta Zwick (ur. 1931 r. w Katowicach). Pozostawała ona pod opieką siostry proboszcza – Marii Krzywonos. Po wyrobieniu dokumentów na nazwisko Kuźniar, Elżbieta uchodziła za bratanicę proboszcza i dotrwała do końca okupacji²²⁵.

Ks. Stanisław Lechowicz, proboszcz w Felsztynie k. Sambora, wspominał: „nauczałem religii i ochrzciłem dwie Żydówki: matkę i córkę. Matka – Felicja z Hansenów Biberowa ur. 1901 r. w Przemyślu, żona Jakuba Bobera, dra medycyny. Córka – ochrzczona 15 października 1943 [r.], w tym samym dniu co i matka, imię córki Juga (Krystyna) ur. 1928. Obydwu niewiastom dałem metryki. Córka, zgubiwszy swoją, szła do mnie po duplikat, w drodze schwytali ją milicjanci [właściwie policjanci], została zgładzona w obozie niemieckim. Matka ocalała [...]. Na prośbę śp. ks. Zawrzyckiego napisałem metrykę urodzenia pewnej zmarłej dziewczynki [...]. Ks. Zawrzycki dał metrykę siostron michalitkom w Miejscu Piastowym, a one tą metryką obroniły przed śmiercią małą Żydówkę (z kolei ona – po latach – jako sekretarka ministerialna w Izraelu broniła ks. Zawrzyckiego przed skazaniem na 10 lat)²²⁶.

Na uwagę zasługuje działalność znanego działacza politycznego ks. Eugeniusza Okonia, który przebywał w czasie wojny w Radomyślu nad Sanem. W 1940 r. powołał on w tej miejscowości Komitet Niesienia Pomocy Żydom. W jego skład wszedł m. in. miejscowy proboszcz ks. Feliks Chudy oraz ks. Janusz Geneja. Dzięki pomocy ks. Okonia oraz mieszkańców Dąbrowy Rzeszyckiej, przeżył okupację Jerzy Nikodem Lewinkopf znany jako Jerzy Kosiński, autor szkalującej Polaków książki „Malowany ptak”²²⁷.

Kilku kapłanów diecezji przemyskiej zapłaciło za pomoc ludności żydowskiej swym życiem. Należy do nich ks. Andrzej Osikowicz, proboszcz w Borysławiu. Przygotowywał on w tajemnicy przed Gestapo Żydów do chrztu. Ukrył również żydowskie dziecko. Został za to aresztowany przez Niemców i uwięziony początkowo w Drohobyczu, a następnie we Lwowie. Zginął 23 grudnia 1943 r. w obozie koncentracyjnym na Majdanku²²⁸. Za ratowanie Żydów śmierć poniósł również ks. Jan Gielarowski, proboszcz w Michałowce k. Radymna. Zginął w Oświęcimiu w kwietniu 1943 r.²²⁹

²²³ Tamże.

²²⁴ Tamże.

²²⁵ Z. K. Wójcik, *Rzeszów w latach drugiej wojny światowej*, s. 163.

²²⁶ AAPrz, Ankiety „Diecezja przemyska w l. 1939-1951”, b. sygn.

²²⁷ E. Rączy, *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej*, s. 77, przyp. 86.

²²⁸ AAPrz, Teczka personalna ks. Andrzeja Osikowicza, b. sygn.; tamże, Teczka „Korespondencja”, Pismo 33/Inf/2004; R. Terlecki, Dekanat drohobycki, s. 8; Świadkowie wiary diecezji przemyskiej, s. 130-132; T. Wróbel, dz. cyt., s. 15-16.

²²⁹ Tamże, s. 85-86; AAPrz, Teczka „Korespondencja”, Pismo 33/Inf/2004; tamże, Teczka personalna ks. Jana Gielarowskiego, b. sygn.

Niemieckie władze okupacyjne zdawały sobie sprawę, że kapłani łacińskiej diecezji przemyskiej niosą pomoc ludności żydowskiej. Świadczy o tym demonstracyjne zachowanie Gestapo w Rzeszowie opisane przez F. Kotulę pod datą 1 października 1943 r.: „Dzisiaj rano przez Rynek Gestapo prowadziło jakiegoś księdza, dwie kobiety i chłopca. Ale przekupki, kiedy lepiej się przyglądnęły owemu księdzu, poznały w nim rzeszowskiego Żyda, złotnika Singera. Przywieziono go z Krakowa i umyślnie prowadzono przez miasto w sutannie, żeby wywołać u Polaków zgorznie [....]. w związku z Singerem aresztowano w Rzeszowie kilka osób, które pomogły mu w uzyskaniu aryjskich papierów [...] kilka osób zwało, między innymi i jakiś ksiądz z prowincji, który Singerowi dał czy sprzedał sutannę”²³⁰.

e) eksterminacja i martyrologia duchowieństwa²³¹

Kapłani diecezji przemyskiej byli również ofiarami wojny. W wyniku bombardowań Luftwaffe zginął 9 września 1939 r. w Samborze ks. Józef Antosz i został pochowany na cmentarzu rzymskokatolickim w Czukwi²³². Podobny los spotkał towarzyszącego bpowi połowemu Józefowi Gawlinie ks. mjra Mikołaja Drużbackiego. Zginął podczas nalotu na Łuck w rezydencji tamtejszego biskupa 11 września 1939 r. około godz. 16.00²³³. W bliżej nieznanach okolicznościach zginął w wyniku eksplozji bomby ks. Jan Władysław Szczerbiński, emeryt mieszkający w Rzeszowie²³⁴. W podobnych okolicznościach poniósł śmierć ks. Ludwik Kordyl pełniący obowiązki administratora parafii Grybów w diecezji tarnowskiej 4 listopada 1944 r.²³⁵ Ofiarą działań wojennych był również ks. Ludwik Bira (1877-1939), proboszcz w Strzyżowie. Zmarł z ran zadanych mu przez żołnierza Wehrmachtu²³⁶. W bliżej nieznanach okolicznościach poniósł śmierć ks. Józef Gustaw Nachajski, katecheta w Jaworniku k. Dynowa. Wiadomo, że brał udział jako kapelan w powstaniu warszawskim²³⁷.

²³⁰ F. Kotula, *Losy Żydów rzeszowskich*, s. 167.

²³¹ Zob. szerzej: S. Zych, *Kapłańskie świadectwo męczeństwa. Polscy duchowni podczas II wojny światowej*, w: *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*, t. 10, red. J. Walkusz, Lublin 2011, s. 171-189.

²³² H. Borcz, *Antosz Józef*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 26; S. Zygarowicz, *Ks. Antosz Józef (1885-1939)*, w: *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 63.

²³³ H. Olszar, *Drużbacki Mikołaj*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 312-313; S. Zygarowicz, *Ks. Drużbacki Mikołaj (1895-1939)*, w: *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 75-76; *Kapelani wrześniowi*, *passim*.

²³⁴ H. Borcz, *Szczerbiński Jan Władysław*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 144; *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 151-152.

²³⁵ AAPrz, *Teczka i tabela służbowa ks. Ludwika Kordyla*, b. sygn.; H. Borcz, *Kordyl Ludwik*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 90-91; *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 116.

²³⁶ H. Borcz, *Bira Ludwik*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 33.

²³⁷ AAPrz, *Tabela służbowa ks. J. G. Nachajskiego*, b. sygn.; H. Borcz, *Nachajski Józef Gustaw*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 106; *Świadkowie wiary diecezji*

Kolejne ofiary i represje przynieśli dopiero okupanci niemieccy i sowieccy²³⁸. Jako pierwsi w niewoli niemieckiej i sowieckiej znaleźli się kapelani WP. Dane dotyczące kapelanów w niewoli niemieckiej zawiera poniższa tabela. Niemcy po-gwałcili prawo międzynarodowe, osadzając kapelanów w obozach zagłady.

Tab. 36. Kapelani WP – księża przemyscy w niewoli niemieckiej

L.p.	Imię i nazwisko	Stopień i funkcja woj-skowa w wojnie obron-nej 1939 r.	Oflag/KL
1.	Czach Józef	Kpt., szef duszpasterstwa 12 DP	Prenzlau, Murnau, KL Buchenwald, KL Dachau
2.	Juszczak Franciszek	Ppłk, szef duszpasterstwa 44 DP Rez.	brak danych
3.	Kostikow Roman	Mjr, kapelan 2 Pułku Strzelców Podhalańskich w 22 DP Górskiej	Doessel
4.	Matzner Stanisław	brak danych	brak danych
5.	Mihułka (Michułka) Jan	Mjr, szef duszpasterstwa 27 DP	Rothenburg, KL Buchenwald, KL Dachau – zamordo- wany 7 września 1942 r.
6.	Szerlągowski Aleksander	Kpt. rez., kapelan szpitala polowego we Lwowie	KL Dachau
7.	Rojek Wojciech Artur	Mjr; szef duszpasterstwa 25 DP, dziekan obrony Warszawy, szef duszpa- sterstwa Armii „Warsza- wa”	Hohstein, Königstein, Rothenburg, KL Buchenwald, KL Dachau
8.	Turzyński Walenty	Mjr, szef duszpasterstwa 5 DP	Nienburg, KL Buchen- wald, KL Dachau

Podstawa źródłowa: AAPrz, Teczki personalne kapłanów i tabele służbowe; b. sygn.; tamże, Teczka „Korespondencja z Sekretariatem Episkopatu Polski”, Pismo bpa W. Tomaki z 25 VIII 1951 r. (l. 3307/51); Kapelani wrześniowi, s. 573, 590, 597, 610, 623, 631-632, 636; B. Szewo, dz. cyt., s. 111; Z. Waszkiewicz, *Duszpasterstwo w Siłach Zbrojnych II Rzeczypospolitej*, [Toruń 2000], wg indeksu; E. Weiler, *Die Geistlichen in Dachau sowie anderen Konzentrationslagern und in Gefäng-nissen*, Mödling b.r., wg indeksu.

Od początku okupacji Niemcy prowadzili politykę zastraszania ludności pol-skiej brutalnością i okrucieństwem. Już na początku listopada policja niemiecka

przemyskiej, s. 129; W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatoli-ckiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1945*, z. 4, Warszawa 1978, s. 311; H. Borcz, *Księ-ża ofiary zbrodni wojennych lat 1939-1945 na terenie diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*, w: *Lista strac duchowieństwa metropolii lwowskiej obrządku łacińskiego w latach 1939-1945*, red. J. Krętosz, M. Pawłowiczowa, Opole 2005, s. 60; K. Kaczmarek, *Podziemie narodowe*, s. 287.

²³⁸ K. Śmigiel, *Eksterminacja narodu i Kościoła*, w: HKP II/2, s. 162.

przeprowadziła masowe aresztowania wśród inteligencji we wschodniej części dystryktu krakowskiego. Aresztowano ogółem 600 osób, w tym ok. 200 kapłanów łacińskiej diecezji przemyskiej. Po pewnym czasie wszyscy kapłani zostali uwolnieni²³⁹. Jednocześnie Niemcy usiłowali nakłaniać księży noszących niemieckie nazwiska do podpisania volkslisty²⁴⁰. Znany jest jeden przypadek kapłana-volksdeutscha. Był nim ks. Jan Kania, proboszcz w Bóbrce k. Krosna²⁴¹. Na okupowanych terenach RP śmierć z rąk okupantów niemieckich ponieśli następujący kapłani:

Tab. 37. Kapłani diecezji przemyskiej zamordowani przez Niemców na terenie RP

L.p	Imię i nazwisko	Funkcja kościelna	Data i miejsce śmierci	Okoliczności aresztowania i śmierci
1.	Jan Gielarowski	Proboszcz w Michałowce	IV 1943, KL Auschwitz	Aresztowany za pomoc Żydom.
2.	Marcin Kędziński	Proboszcz w Jarocinie	12 VI 1943, Jarocin	W czasie pacyfikacji wioski spalony żywcem.
3.	Andrzej Osikowicz	Proboszcz i dziekan w Borysławiu	29 XII 1943, KL Majdanek	Aresztowany pod koniec stycznia 1943 r. za pomoc Żydom, zmarł zarażony tyfusem.
4.	Karol Potoczny	Emeryt w Tuligłowach k. Pruchnika	1941, więzienie w Jarosławiu	Brak danych
5.	Albin Selwa	Proboszcz w Tuligłowach k. Pruchnika	9 III 1943, Tuligłowy	Zamordowany w czasie pacyfikacji wioski.
6.	Józef Tęcza	Proboszcz w Dukli	31 III 1943, więzienie w Łańcucie	Aresztowany za działalność patriotyczną – kapelan AK.
7.	Jan Wiech	Wikariusz w Przybyszówce	8 VI 1942, KL Auschwitz	Prowadził działalność patriotyczną. Aresztowany za posiadanie radia.

²³⁹ AAPrz, „Korespondencja z Sekretariatem Episkopatu Polski”, Pismo bpa W. Tomaki z 25 VIII 1951 r. (l. 3307/51); AAPrz, Teczka „Ankieta. Diecezja przemyska w l. 1939-1951”, b. sygn.; S. Zabierowski, dz. cyt., s. 40; 33; A. Michno, dz. cyt., s. 72; S. Złonkiewicz, dz. cyt., s. 9; Z. K. Wójcik, Dekanaty rzeszowski i strzyżowski, s. 60, 182; P. Bartnik, J. Koziarz, dz. cyt., s. 26, 122; P. Malinowski, dz. cyt., s. 44.

²⁴⁰ AAPrz, Teczka „Ankieta. Diecezja przemyska w l. 1939-1951”, b. sygn.

²⁴¹ Tamże.

8.	Władysław Wójcik	Proboszcz w Zagórzcu	20 X 1940, KL Auschwitz	Aresztowany za działalność nie- podległościową 16 IV 1940 r. – pomoc dla kurierów rządu RP i ochotników do WP udających się na Węgry.
----	------------------	-------------------------	----------------------------	--

Podstawa źródłowa: AAPrz, Teczki personalne i tabele służbowe, b. sygn.; H. Borcz, *Gielarowski Jan*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, 67; Świadkowie wiary diecezji przemyskiej, s. 85-86; H. Borcz, *Kędziński Marcin*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 83-84, S. Momidłowski, *Wspomnienie pośmiertne Śp. ks. Marcin Kędziński*, KDP, R 41 (1948), s. 182-183; Z. Suchy, *Ks. Marcin Kędziński, (1892-1943)*, w: Świadkowie wiary diecezji przemyskiej, s. 100-104; M. Bobula, *Śmierć w płomieniach. Ks. Marcin Kędziński męczennik z Jarocina*, Sandomierz 2006, passim; M. Pelczar, *Ks. Osikowicz Andrzej (1900-1943)*, w: Świadkowie wiary diecezji przemyskiej, s. 130-132; H. Borcz, *Potoczny Karol*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 117-118; H. Borcz, *Selwa Władysław Albin*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 127-128; Świadkowie wiary diecezji przemyskiej, s. 145-146; H. Borcz, *Tęcza Józef*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 330; Świadkowie wiary diecezji przemyskiej, s. 155; H. Borcz, *Wiech Jan*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 172-173; M. Śliż, *Ks. Wójcik Władysław (1880-1940)*, w: Świadkowie wiary diecezji przemyskiej, s. 172-173; W. Jacewicz, J. Woś, dz. cyt., s. 292, 294, 300-3001, 307, 309; H. Borcz, *Księża ofiary zbrodni wojennych*, s. 55, 58, 60-61, 63-64.

Dziesięciu kapłanów zamordowali Niemcy w obozie koncentracyjnym w Dachau:

Tab. 38. Kapłani łacińskiej diecezji przemyskiej zamordowani w obozie koncentracyjnym w Dachau

L.p.	Imię i nazwisko	Urząd kościelny	Pobyt w innych obozach koncentracyjnych	Data śmierci	Numer obozowy
1.	Broda Czesław	Dziekan i proboszcz w Leżajsku	Sachsenhausen	12 XII 1940	18 218
2.	Kołodziej Stanisław	Administrator w Kobyłanach k. Dukli	Auschwitz	17 XII 1942	25 290
3.	Lach Kazimierz	Proboszcz w Dydni	Auschwitz	5 IV 1941	22 227
4.	Lubas Stanisław	Wikariusz w Leżajsku	Sachsenhausen	21 III 1942	22 419

5.	Mihulka [Michulka] Jan	Kapelan WP, mjr, proboszcz garnizonowy we Włodzimie- rzu Wołyńskim	Buchenwald	14 X 1942	31 222
6.	Niemiec Józef	Ekspozyt w Skalniku	Auschwitz	13 XI 1942	25 277
7.	Siuzdak Jan	Proboszcz w Wołkowyci	Sachsenhausen	14 X 1942	22 536
8.	Sobowski Walenty	Administrator w Hłudnie	Auschwitz	19 VII 1942	22 215
9.	Tomaka Marcin	Proboszcz w Haczowie	Auschwitz	8 VII 1942	22 242
10.	Węgrzynowski Stanisław	Proboszcz w Nisku	Auschwitz	21 III 1941	22 198

Podstawa źródłowa: AAPrz, Teczki personalne i tabele służbowe kapłanów, b. sygn.; E. Weller, dz. cyt., nr 221-2578; W. Jacewicz, J. Woś, dz. cyt., z. 4, s. 290 i nast.; H. Borcz, *Księża ofiary zbrodni*, s. 57-65; tenże, *Broda Czesław*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 35-37; S. Momidłowski, *Ś.p. Ks. Czesław Broda 1885-1940*, KDP, R. 41 (1949), s. 56-57; W. Jedynek, *Ks. Broda Czesław (1885-1940)*, w: Świadkowie wiary diecezji przemyskiej, s. 65-70; H. Borcz, *Kołodziej Stanisław*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 88-89; Świadkowie wiary diecezji przemyskiej, s. 109-110; H. Borcz, *Lach Kazimierz*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 99-100; W. Jedynek, *Ks. Lach Kazimierz (1886-1941)*, w: Świadkowie wiary diecezji przemyskiej, s. 120-124; H. Borcz, *Lubas Stanisław*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 100-101; S. Momidłowski, *Ś.p. ks. Stanisław Lubas*, KDP, R. 42 (1950), s. 57-58; W. Jedynek, *Ks. Lubas Stanisław (1886-1942)*, w: Świadkowie wiary diecezji przemyskiej, s. 124-127; H. Olszar, *Mihulka [Michulka] Jan*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 321-322; Świadkowie wiary diecezji przemyskiej, s. 128-130; H. Borcz, *Niemiec Józef*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 107-108; H. Borcz, *Siuzdak Jan*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 129-130; Świadkowie wiary diecezji przemyskiej, s. 146; H. Borcz, *Sobowski [Motyka] Walenty*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 132-133; W. Jedynek, *Ks. Sobowski Walenty (1892-1942)*, Świadkowie wiary diecezji przemyskiej, s. 147-148; H. Borcz, *Tomaka Marcin*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 160-161; S. Momidłowski, *Wspomnienie pośmiertne. Ś.p. Ks. Marcin Tomaka*, KDP, R. 41 (1949), s. 55-56; W. Jedynek, *Ks. Tomaka Marcin (1884-1942)*, w: Świadkowie wiary diecezji przemyskiej, s. 156-159; H. Borcz, *Węgrzynowski Stanisław*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 165-166; W. Jedynek, *Ks. Węgrzynowski Stanisław (1890-1941)*, w: Świadkowie wiary diecezji przemyskiej, s. 163-165; H. Słotwińska, *Ewangelizacyjna działalność parafii pod wezwaniem Świętej Trójcy w Leżajsku (1400-2000)*, Leżajsk 2000, s. 32-33.

Przez dłuższy okres Niemcy więzili 16 kapłanów przemyskich w więzieniach i obozach zagłady:

Tab. 39. Kapłani diecezji przemyskiej, którzy przeżyli pobyt w niemieckich więzieniach i obozach koncentracyjnych

L.p.	Nazwisko i imię	Miejsce uwięzienia
1.	Bielawski Józef	Jasło
2.	Dobosz Władysław	KL Dachau
3.	Ergietowski Stanisław	Jasło
4.	Haligowski Jan	KL Dachau
5.	Jastrzębski Michał	Kraków
6.	Kasak Franciszek	Jasło
7.	Keller Jan	Jasło
8.	Marszałek Gabriel	Kraków
9.	Nowakowski Michał	Krosno
10.	Pacula Tomasz	KL Dachau
11.	Pawłowski Feliks	KL Auschwitz, KL Dachau
12.	Przybylski Józef	KL Dachau
13.	Rapała Walerian	Krosno
14.	Twaróg Antoni	koło Wiednia
15.	Wojnar Jan	KL Dachau
16.	Ziółkowski Władysław	KL Dachau

Podstawa źródłowa: AAPrz, APK, Teczki personalne kapłanów i tabele służbowe; tamże, Teczka „Korespondencja z Sekretariatem Episkopatu Polski”, Pismo bpa W. Tomaki z 25 VIII 1951 r. (l. 3307/51); E. Weiler, dz. cyt., wg indeksu; M. Kruk, dz. cyt., s. 106; K. Kaczmarek, *Podziemie narodowe*, s. 254; M. Matysik, dz. cyt., s. 210-211; P. Bartnik, J. Koziarz, dz. cyt., s. 26-27.

Latem 1943 r., w wyniku akcji przeciw partyzantom w Lasach Janowskich, Niemcy uwięzili wraz z parafianami następujących księży diecezji przemyskiej: ks. Władysława Szubargę (proboszcza z Pyszniczy), ks. Ludwika Kordyla (proboszcza w Jastkowicach), ks. Adama Iwińskiego (proboszcza w Domostawie, wysiedlonego z Kraju Warty) oraz wikariusza w Pyszniczy ks. Stanisława Grębskiego. Kapłani ci przebywali przez kilka tygodni w obozie w Budzynie Lubelskim koło Kraśnika oraz w Zamościu. Oprócz nich w obozach tych więziono 26 księży (m. in. z archidiecezji lwowskiej ob. łac. oraz diecezji lubelskiej, a także 3 siostry zakonne)²⁴².

Represje i morderstwa dotknęły duchowieństwo przemyskie również ze strony drugiego z agresorów. 15 września 1939 r. Ławrentij Beria wydał dyspozycje grupom operacyjnym NKWD przed wkroczeniem na teren RP. Według nich należało aresztować przedstawicieli administracji państwowej, policji, wywiadu i żandarmerii oraz czołowych działaczy partii politycznych i organizacji społecznych, ziemian i „kapitalistów”. Ze względów taktycznych polecono „na razie” nie aresz-

²⁴² S. Grębski, *Obozowe wspomnienia księdza. Byłem więźniem obozu*, Kuńkowce 1991, passim. Autor przebywał w obozach 10 VII-14 VIII 1943 r.

tować duchownych, szczególnie katolickich²⁴³. Jako formę represji wykorzystywano początkowo wysokie obciążenia fiskalne.

Tab. 40. Wysokość podatku osobistego nałożonego na kapłanów pracujących na terenie parafii katedralnej w Przemyślu w latach 1940-1941

L.p.	Imię i nazwisko	Kwota – 1940 r.	Kwota – 1941 r.
1.	bp W. Tomaka	4 800 rb	2 400 rb
2.	ks. J. Balicki	500 rb	800 rb
3.	ks. S. Momidłowski	2 775 rb	1 299 rb
4.	ks. J. Kwolek	3 600 rb	nie zdołano wymierzyć
5.	ks. Z. Męski	2 200 rb	2 200 rb
6.	ks. J. Gorczyca	1 941 rb 60 kop	nie zdołano wymierzyć
7.	ks. M. Jastrzębski	500 rb	nie zdołano wymierzyć
8.	ks. W. Wyderka	520 rb	556 rb
9.	ks. H. Kocylowski	390 rb	7 000 rb
10.	ks. S. Dudziński	800 rb	4 225 rb
11.	ks. J. Fiedeń	800 rb	3 361 rb

Podstawa źródłowa: S. Dudziński, dz. cyt., b. s.

Funkcjonariusze NKWD podejmowali próby werbunku kapłanów na współpracowników. Takie propozycje składano często ks. Hieronimowi Kocylowskiemu, a wobec odmowy współpracy nałożono na niego podatek dochodowy w zawrotnej kwocie 7. 000 rb²⁴⁴

Tragiczny przypadek „podjęcia współpracy” w parafii Drohobycz tak opisuje ks. Władysław Piętowski: „Księża wiedzieli, że nigdy, pod żadną groźbą nie wolno zgodzić się na współpracę z NKWD. Jednak z natury mało odporny ks. Grzegorz Gościński, katecheta w Drohobycz, uległ przy kolejnym przesłuchaniu i dla ‘świętego spokoju’ podpisał ‘współpracę’ z NKWD. Miał śledzić proboszcza ks. Stanisława Banasia. Po powrocie z komendy zaraz proboszczowi o wszystkim opowiedział. Na drugi dzień po Mszy św. przyszło do ks. Gościńskiego dwóch funkcjonariuszy, wręczyli mu pensję oraz legitymację NKWD (ze zdjęciem ks. Gościńskiego gdzieś potajemnie wykonanym przez enkawudzistów). Odtąd ciągle nachodzili księdza, nieraz i dwa razy w ciągu nocy i ciągle pytali o ks. Banasia; co mówił, co robi. ks. Gościński ciągle odpowiadał im, że na razie ks. Banas nic przeciw prawu, nie zrobił i nie powiedział. W końcu zaczęli mieć pretensję do ks. Gościńskiego, że on sam jest szpiegiem i kontrrewolucjonistą, bo nie donosi do NKWD. Na skutek długotrwałego nękania przez NKWD, ksiądz dostał rozstroju nerwowego i zmarł początkiem czerwca 1941 r.”²⁴⁵

Czterech kapłanów diecezji przemyskiej zostało aresztowanych i zamęczonych w więzieniach za „działalność antysowiecką”. Należał do nich ks. Szymon

²⁴³ P. Kołakowski, dz. cyt., s. 58.

²⁴⁴ S. Dudziński, dz. cyt., b. s.

²⁴⁵ W. Piętowski, dz. cyt., s. 329.

Korpak, proboszcz w Medyce. Został aresztowany przez NKWD 2 listopada 1939 r. Sowieci oskarżali go o podburzanie ludności, planowanie antyradzieckiego powstania i zamiar nielegalnego przekroczenia granicy niemiecko-sowieckiej. Początkowo skazano go na śmierć, później zamieniono wyrok na 10 lat łagrów. Zmarł w więzieniu w Przemyślu na atak serca 28 maja 1940 r.²⁴⁶

Podobny los spotkał ks. Józefa Chmurowicza (1889-1940), mieszkającego w Cisnej. Został tam aresztowany przez NKWD i uwięziony w Samborze. Następnie wywieziono go do Woroszyłgradu i tam skazano go 18 października 1940 r. na 5 lat łagrów. Zmarł pod koniec 1940 r. w łagrze koło Archangielska²⁴⁷. W głąb ZSRR został deportowany wraz z ludnością polską ks. Edmund Dutschka, mieszkający na terenie łacińskiej archidiecezji lwowskiej; Trafił do Kazachstanu, gdzie panowały skrajnie trudne warunki bytowania. Zmarł 17 maja 1941 r. w Ak-tiubińsku²⁴⁸.

Sowieci aresztowali również znanego działacza ludowego, płka WP w stanie spoczynku ks. Józefa Panasia (1887-1940). Jego zatrzymanie przez NKWD miało związek z działalnością konspiracyjną. Początkowo więziono go w Haliczu, a następnie we Lwowie. Według oficjalnej wersji rozpowszechnianej przez NKWD, popełnił samobójstwo 4 kwietnia 1940 r., wyskakując przez okno w czasie nocnego przesłuchania²⁴⁹. Bardziej prawdopodobna wydaje się wersja, że „być może zamęczonego enkawudziści wyrzucili przez okno”²⁵⁰.

Sowieci zamordowali również kapelanów wojskowych wziętych do niewoli. Ks. Mieczysław Janas był więziony w Ostaszkwie. Zamordowano go w Twerze w 1940 r. (wraz z 6314 jeńcami polskimi), a pogrzebano w Miednoje²⁵¹, ks. Władysław Urbana Sowieci wzięli w Starobielsku, skąd 24 grudnia 1939 r. wywieziono go do więzienia na Butyrkach w Moskwie, a następnie odesłano do Kozielska. Został zamordowany w Katyniu wiosną 1940 r.²⁵²

²⁴⁶ R. Dzwonkowski, *Korpak Szymon*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 91-92; W. Jedynek, *Ks. Korpak Szymon (1880-1940)*, w: Świadkowie wiary diecezji przemyskiej, s. 116-118; R. Dzwonkowski, *Leksykon duchowieństwa polskiego*, s. 331-332.

²⁴⁷ R. Dzwonkowski, *Chmurowicz Józef*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 41-42; Świadkowie wiary diecezji przemyskiej, s. 71-72; R. Dzwonkowski, *Leksykon duchowieństwa polskiego*, s. 154.

²⁴⁸ R. Dzwonkowski, *Dutschka Edmund*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 53-54; Świadkowie wiary diecezji przemyskiej, s. 76-77; R. Dzwonkowski, *Leksykon duchowieństwa polskiego*, s. 209.

²⁴⁹ P. Kołakowski, dz. cyt., s. R. Dzwonkowski, *Leksykon duchowieństwa polskiego*, s. 462; tenże, *Panaś Józef*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 322-323; W. Jedynek, *Ks. Panaś Józef (1887-1940)*, w: Świadkowie wiary diecezji przemyskiej, s. 132-137.

²⁵⁰ P. Kołakowski, dz. cyt., s. 97. Zob. L. Fac, *Józef Panaś (1887-1940), ksiądz kapelan Legionów i WP*, „Rocznik Przemyski”, T. 42 (2006) z. 1, s. 183-188; Z. S. Siemaszko, *Sprawy religijne wśród Polaków w Sowietach (1939-1942)*, DPZ, R. 39 (1988) nr 1, s. 98.

²⁵¹ R. Dzwonkowski, *Leksykon duchowieństwa polskiego*, s. 283; tenże, *Janas Mieczysław*, s. 316; Z. Waszkiewicz, *Duszpasterstwo w silach zbrojnych*, s. 274.

²⁵² R. Dzwonkowski, *Leksykon duchowieństwa polskiego*, s. 608; tenże, *Władysław Urban*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 333; Z. Waszkiewicz, *Duszpasterstwo w silach zbrojnych*, s. 273.

Wycofujące się pod naporem Wehrmachtu w 1941 r. wojska sowieckie dokonywały zabójstw kapłanów. Wydarzenia te sprawiają wrażenie przypadkowych, jednak były częścią zaplanowanej akcji. W ręce jednostek niemieckich wpadło archiwum NKWD w Drohobyczu, które Sowieci usiłowali spalić. Wśród ucalałych od ognia dokumentów, odnaleziono plan działań operacyjnych na najbliższe tygodnie, a jeden z jego punktów „przewidywał aresztowanie 24 czerwca wszystkich księży i rozstrzelanie ich w przygotowanym już koło Sambora zbiorowym grobie²⁵³. Czterech kapłanów zamordowali Sowieci po wybuchu wojny z Niemcami.

Tab. 41. Kapłani diecezji przemyskiej zamordowani przez Sowieców po 22 VI 1941 r.

L.p.	Imię i nazwisko	Urząd kościelny	Okoliczności śmierci
1.	Józef Kilar	Proboszcz w Stupnicy Polskiej	Aresztowany przez żołnierzy sowieckich 23 VI 1941 r. i prawdopodobnie zamordowany w więzieniu w Drohobyczu.
2.	Antoni Piróg	Wikariusz w Milczycach	Zamordowany w Milczycach przez wycofujących się żołnierzy Armii Czerwonej
3.	Piotr Szczupiel	Wikariusz w Dublanach	Oskarżony przez żołnierzy sowieckich o zabicie oficera w czasie potyczki z Niemcami, mógł uratować życie spełniając żądanie Sowieców, aby dokonał profanacji krzyża. Zamordowany 26 VI 1941 r.
4.	Jan Wolski	Proboszcz w Chyrowie	Zamordowany 25 VI 1941 r. na przedmieściu Chyrowa przez dwóch żołnierzy sowieckich, kiedy wracał z posługi duszpasterskiej.

Podstawa źródłowa: AAPrz, Teczki i tabele służbowe kapłanów, b. sygn.; R. Dzwonkowski, *Leksykon duchowieństwa polskiego*, s. 319, 486, 558, 644; tenże, *Kilar Józef*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 84; W. Jedynek, *Ks. Kilar Józef (1892-1942?)*, w: *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 104-109; R. Dzwonkowski, *Piróg Antoni*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 115; *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 144-145; R. Dzwonkowski, *Szczupiel Piotr*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 144-145; S. Zygarowicz, *Ks. Szczupiel Piotr*, w: *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 152-155; R. Dzwonkowski, *Wolski Jan*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 171-172; R. Woźniak, *Przemysł w latach II wojny światowej w relacjach kronikarza klasztoru Franciszkanów-Reformatów*, Przemysł 1998, s. 83; W. Jedynek, *Ks. Wolski Jan (1874-1941)*, w: *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 165-171; H. Borcz, *Księża ofiary zbrodni wojennych*, s. 58-64.

²⁵³ P. Kołakowski, dz. cyt., s. 124.

Pięciu kapłanów przemyskich zostało zamordowanych przez nacjonalistów ukraińskich. Dane na temat ich śmierci przedstawia poniższa tabela.

Tab. 42. Kapłani łacińskiej diecezji przemyskiej zamordowani przez nacjonalistów ukraińskich

L.p.	Imię i nazwisko	Urząd kościelny	Data śmierci	Okoliczności morderstwa
1.	Albin Barnaś	Administrator parafii Szutowa	20/21 II 1944 ?	Uprowadzony nocą z 20 na 21 II 1944 r. wraz z 9 Polakami a następnie zamordowany
2.	Józef Kopeć	Administrator parafii Borownica	12 VII 1944	Zamordowany przez bojówkę UPA
3.	Jan Mazur	Administrator parafii Tarnawka k. Dubiecka	12 VII 1944	Zamordowany przez bojówkę UPA
4.	Franciszek Stańko	Proboszcz parafii Równe k. Drohobycza	29 VI 1941	Zamordowany przez wycofujących się Sowieców lub przez nacjonalistów ukraińskich za gorliwą obronę polskości
5.	Marceli Zmora	Proboszcz parafii Husaków	Prawdopodobnie 19 VII 1944	Porwany w nocy z 13 na 14 VII 1944 r. przez bandę UPA z tymczasowej plebani w Bojowicach. Następnie wywieziono go prawdopodobnie do Miżyńca, gdzie poddano go brutalnym przesłuchaniom, zmuszając do wypisywania łacińskich metryk dla banderowców.

Podstawa źródłowa: AAPrz, Teczki personalne i tabele służbowe kapłanów, b. sygn.; W. Piętowski, dz. cyt., s. 169 i nast.; *Dokumenty do dziejów stosunków polsko-ukraińskich 1939-1945*, t. 1, nr 71, 88, 191; H. Borcz, *Barnaś Albin*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 28; Świadkowie wiary diecezji przemyskiej, s. 64; H. Borcz, *Kopeć Józef*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 103-104; Świadkowie wiary diecezji przemyskiej, s. 127-128; H. Borcz, *Stańko Franciszek*, w: Świadkowie wiary diecezji przemyskiej, s. 149-151; H. Borcz, *Zmora Marceli*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 175-176; W. Jedynek, *Ks. Zmora Marceli (1884-1944)*, w: Świadkowie wiary diecezji przemyskiej, s. 177-183; H. Borcz, *Księża ofiary zbrodni wojennych*, s. 28, 59-60, 62, 64; W. Jacewicz, J. Woś, dz. cyt., s. 289, 295, 298, 305, 310; L. Popek, *Martyrologia duchowieństwa katolickiego na Kresach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1946*, w: *Ojczyzna i wolność*, s. 255; tenże, *Losy księży rzymskokatolickich na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943-1944*, w: *Antypolska akcja*, s. 78.

Chaos wojenny sprzyjał rozwojowi bandytyzmu²⁵⁴, ponadto procederem tym paraly się ówczesne „oddziały” GL-AL, które niejednokrotnie dokonywały napadów na plebanie²⁵⁵. W wyniku takiego napadu na plebanię w Harcie zabito miejscowego proboszcza ks. Andrzeja Trzynę. Morderstwa dokonano nocą 1 grudnia 1942 r., a dopuściła się go kilkuosobowa szajka złożona ze zbiegłych sowieckich jeńców, Cyganów, Żydów i miejscowych kryminalistów²⁵⁶.

Powtórne wkroczenie Sowieców i wprowadzenie „władzy ludowej” rozpoczęło nowy rozdział w eksterminacji i prześladowaniach kapłanów, tym razem przez władze komunistyczne. Wstępem do tego było aresztowanie (3 grudnia) i zamordowanie (8 grudnia 1944 r.) przez funkcjonariuszy rzeszowskiego UB ks. kpt. Michała Pilipca ps. „Ski”, kapelana rzeszowskiego obwodu AK²⁵⁷.

2. Zakony męskie²⁵⁸

Obecność zakonów męskich na terenie diecezji przemyskiej ob. łac. sięgała początkami czasów przed pojawieniem się tej struktury kościelnej²⁵⁹. Ich rozwój w czasach staropolskich zahamowały tzw. „reformy józefińskie”²⁶⁰. Odrodziły się i dynamicznie rozwinęły w 2. poł. XIX w. i w okresie rządów bpa Józefa Sebastiana Pelczara²⁶¹.

²⁵⁴ P. Bartnik, J. Koziarz, dz. cyt., s. 123.

²⁵⁵ Zob. szerzej: M. Krzysztofiński, dz. cyt., 61 i nast.

²⁵⁶ AAPrz, Tabela służbowa ks. A. Trzyny, b. sygn.; E. Gagajek, *Z Pogórza Dynowskiego na Pomorze Zachodnie*, Poznań 1993, s. 28 i nast.; H. Borcz, *Trzyna Andrzej*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 161-162; W. Jedynak, *Ks. Trzyna Andrzej (1887-1942)*, w: Świadkowie wiary diecezji przemyskiej, s. 159-162; W. Jacewicz, J. Woś, dz. cyt., s. 307; W. Wojtas, dz. cyt., s. 95.

²⁵⁷ H. Borcz, *Pilipiec Michał*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 324-325; G. Brzęk, dz. cyt., s. 44 i nast.; M. Kryczko, dz. cyt., s. 13 i nast.; S. Lazarowicz, *Ksiądz Michał Pilipiec ps. „Ski”. Męczennik za wiarę i Ojczyznę*, „Nasz Dziennik” z. 5-6 IV 2003, s. 17. Na szczególną uwagę zasługują ustalenia R. Zaparta. Zob. R. Zapart, dz. cyt. (w druku), rozdz. 7, par. 4: „Pierwsze represje. Śmierć ks. Michała Pilipca”.

²⁵⁸ „Stosunkowo najlepsze warunki dla zakonów, podobnie jak dla całego Kościoła katolickiego, istniały w GG. I tu władze niemieckie stosowały represje, ale nie były one tak krwawe i tak totalnie przeprowadzane, jak na pozostałych obszarach. O aresztowaniu zakonników, i w ogóle duchowieństwa, decydowały najczęściej akcje odwetowe lub ślepy przypadek. Zakonnicy posiadali możliwość prowadzenia życia wspólnego oraz mogli rozwijać, chociaż w ograniczonym zakresie, niektóre formy działalności zewnętrznej”. S. Wilk, *Zakony męskie w życiu religijnym okupowanej Polski*, w: Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską, s. 455.

²⁵⁹ J. Kłoczowski, *Zakony w diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w XIV-XVIII wieku*, NP, T. 43 (1975), s. 28 i nast.

²⁶⁰ H. Borcz, *Zakony w diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego i ich stan personalny w okresie kasat józefińskich przy końcu XVIII stulecia w świetle statystyk urzędowych*, ABMK, T. 82 (2004), s. 31-64.

²⁶¹ E. Jabłońska-Deptuła, *Zakony diecezji przemyskiej od pierwszego rozbioru do 1938 roku*, NP, T. 46 (1976), s. 223 i nast.

W 1938 r. na terenie diecezji funkcjonowały następujące zakony i zgromadzenia zakonne męskie:

Tab. 43. Zakony męskie na terenie łacińskiej diecezji przemyskiej w 1938 r.

A. Stare formacje

	Liczba domów	Razem zakonników	Liczba kapłanów	Liczba kleryków	Liczba laików
<i>Bernardyni</i>	5	45	19		26
<i>Bonifratrzy</i>	1	5			5
<i>Dominikanie</i>	3	15	9		6
<i>Franciszkanie konwentualni</i>	5	32	19		13
<i>Jezuici</i>	2	106	36	14	56
<i>Kapucyni</i>	3	26	14		12
<i>Karmelici trzewiczkowi</i>	1	4	3		1
<i>Reformaci</i>	3	19	9		10
Razem	23	252	109	14	129

B. Nowe formacje

	Liczba domów	Razem zakonników	Liczba kapłanów	Liczba kleryków	Liczba laików
<i>Albertyni</i>	1	8			8
<i>Michalicy</i>	1	22	4	2	16
<i>Redemptoryści</i>	1	17	9		8
<i>Saletyni</i>	2	39	13	16	10
<i>Salezjanie</i>	2	18	9	5	4
<i>Sercanie</i>	1	15	2	10	3
Razem	8	119	37	33	49

Podstawa źródłowa: AAPrz, Relatio 1938, nr 3g; Schematyzm 1938, s. 186-191; E. Jabłońska-Deptuła, dz. cyt., s. 250-251; J. Tarnawski, Diecezja przemyska, passim; Z. Gogola, *Rozwój i organizacja zakonu franciszkanów w II Rzeczypospolitej Polskiej*, w: *Stromata historica in honorem Romani Mariae Zawadzki. Studia historyczne ofiarowane Romanowi Marii Zawadzkiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. J. Urban, Kraków 2006, s. 857.

Sieć placówek zakonnych nowych formacji kształtowała się następująco:

Tab. 44. Wykazy placówek nowych formacji zakonnych na terenie diecezji przemyskiej w 1938 r.

	Razem	Liczba kapłanów	Liczba kleryków	Liczba braci
<i>Albertyni</i> Przemyśl	8			8
<i>Michalici</i> Miejsce Piastowe	22	4	2	16
<i>Redemptoryści</i> Mościska	17	9		8
<i>Saletyni</i> 1. Dębowiec 2. Hurko	35 4	9 4	16	10
<i>Razem</i>	39	13	16	10
<i>Salezianie</i> Przemyśl 1 Przemyśl 2	16 2	7 2	5	4
<i>Razem</i>	18	9	5	4
<i>Sercanie</i> Felsztyn	15	2	10	3
Ogółem	119	37	33	49

Podstawa źródłowa: AAprz, Relatio 1938, nr 3g; Schematyzm 1938, s. 186-191; E. Jabłońska-Deptuła, dz. cyt., s. 251.

Działania wojenne i okupacja przyniosły materialne zniszczenia i szkody. Zakony i zgromadzenia zakonne męskie nie poniosły większych strat materialnych w wyniku wojny obronnej 1939. Jedynie w Rzeszowie został uszkodzony dach na kościele zakonnym bernardynów²⁶². Znacznie większe szkody przyniósł wybuch wojny niemiecko-sowieckiej. Podczas walk o stolicę diecezji trzykrotnie płonął dach na kościele oo. franciszkanów²⁶³.

Największe straty przyniosło przesuwanie się frontu niemiecko-sowieckiego w 2 połowie 1944 i na początku 1945 r. W sierpniu 1944 r., podczas wycofywania się przed nacierającą Armią Czerwoną, Niemcy podpalili w Chyrowie konwikt słynnego kolegium jezuitów (gimnazjum i liceum)²⁶⁴. Podczas planowego burzenia miasta, Niemcy zniszczyli niemal całkowicie kościół i klasztor franciszkanów w Jaśle²⁶⁵. Szkody poniósł również kościół tegoż zakonu w Krośnie²⁶⁶ oraz bernardyński w Rzeszowie. Dach tego ostatniego uległ ponownemu uszkodzeniu w cza-

²⁶² J. Koziarz, *Bernardyni*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 71.

²⁶³ A. Zwiercan, *Franciszkanie konwentualni*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 235.

²⁶⁴ J. Niemiec, *Zakład naukowo-wychowawczy ojców jezuitów w Chyrowie 1886-1939*, Rzeszów-Kraków 1998, s. 83.

²⁶⁵ A. Zwiercan, dz. cyt., s. 214-215.

²⁶⁶ Tamże, s. 222.

sie walk o miasto. Zniszczono ponadto niemal zupełnie budynki gospodarcze należące do konwentu²⁶⁷. Częściowemu zniszczeniu uległ także kościół i klasztor dominikanów w Tarnobrzegu²⁶⁸. Straty poniosło też zgromadzenie księży saletynów, bowiem w czasie walk uszkodzono kaplicę i dom w Rzeszowie oraz kościół sanktuarijny w Dębowcu²⁶⁹.

Zakonnicy doświadczeni represji ze strony obu okupantów. Znaczna część budynków zakonnych została zajęta na pomieszczenia dla instytucji państwowych, wojska, szpitali lub szkół. W 1939 r. Niemcy zajęli część klasztorów bernardyńskich w Przeworsku, Rzeszowie i Leżajsku. Pod koniec tegoż roku w klasztorze kapucyńskim w Rozwadowie zakwaterowano oddział 200 żołnierzy. Taki sam los spotkał konwent krośnieński tegoż zakonu w 1940 r. Wehrmacht zajął również większość klasztoru księży Saletynów w Dębowcu, prowadzony przez nich zakład wychowawczy w Rzeszowie przestał funkcjonować, a mieszkających tam trzech księży – zakonników Niemcy usunęli wiosną 1940 r. Saletyni powrócili do Rzeszowa dopiero po wkroczeniu Armii Czerwonej w 1944 r.²⁷⁰ Spektakularną formą represji było wywiezienie wszystkich dominikanów i reformatów z klasztorów jarosławskich nocą 27/28 września 1939 za San, na teren, który miał zostać zajęty przez Sowieców, przy czym zabroniono im powrotu do miasta. Przy okazji zamknięto ich kościoły i klasztory. W następnych latach zakony te odbudowały swoje placówki: dominikanie w 1941 r., a reformaci w 1942 r.²⁷¹ W 1944 r. budynek klasztoru bonifratrów w Iwoniczu zajęli ukraińscy esesmani z dywizji „Galizien”²⁷², a kaplicę przeznaczono na cele wojskowe²⁷³.

Zakonników na terenie diecezji przemyskiej dotknęły również wywózki i aresztowania. Dwóch albertynów wywieziono „na roboty” do Niemiec²⁷⁴. Rozwadowskiego kapucyna o. Kasjana Wolaka po uwięzieniu wysłano do KL Auschwitz, a następnie do Dachau. Siedmiu innych zakonników z tegoż konwentu było więzionych jako zakładnicy²⁷⁵. Aresztowaniami objęto również niektórych bernardynów z Leżajska, Przeworska i Rzeszowa. Niemcy uwięzili ponadto dwóch kapłanów, z których jednego zamordowano w Oświęcimiu²⁷⁶.

²⁶⁷ J. Koziarz, dz. cyt., s. 77.

²⁶⁸ Z. Mazur, M. Rudnicka, *Dominikanie*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 168.

²⁶⁹ Z. K. Wójcik, *Saletyni*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 543-544, 546.

²⁷⁰ J. Koziarz, dz. cyt., s. 48, 61, 71; K. Gadacz, *Kapucyni*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 339, 346; Z. K. Wójcik, *Saletyni*, s. 545-546.

²⁷¹ AAPrz, *Zakony*, Teczka „OO. Dominikanie”, b. sygn., Protokół z oddania kościoła N. Marii Panny [...] oo. dominikanom w Jarosławiu z XII 1940 r.; Z. Mazur, M. Rudnicka, dz. cyt., s. 151; J. Pasiecznik, *[Franciszkanie-reformaci]*, *Jarosław*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 262 i nast.; tenże, *Prowincja Matki Bożej Anielskiej Zakonu Braci Mniejszych (franciszkanie reformaci)*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją*, s. 258-259.

²⁷² J. F. Adamski, *Bonifratrzy*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 127.

²⁷³ AAPrz, *Zakony*, Teczka „Bonifratrzy”, b. sygn., Pismo przeora do Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemysłu z 9 II 1947 r.

²⁷⁴ J. Musiał, *Albertyni*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 10.

²⁷⁵ J. Duchniewski, *Kapucyni*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939-1945*, s. 594; K. Gadacz, dz. cyt., s. 340-341.

²⁷⁶ J. Koziarz, dz. cyt., s. 47, 66-67, 72.

Represje dotknęły również zakonników w sowieckiej strefie okupacyjnej. Już 12 października 1939 r. władze radzieckie zlikwidowały w Chyrowie słynny zakład wychowawczy prowadzony przez księży jezuitów²⁷⁷. Podobnie zlikwidowano Dom Opieki św. Józefa dla chłopców prowadzony przez salezjanów w parafii Przemyśl-Błonie²⁷⁸. Zajmowano również zabudowania klasztorne, umieszczając w nich lokatorów, np. u reformatów w Przemyślu i franciszkanów w Kalwarii Paclawskiej²⁷⁹. Temu ostatniemu konwentowi odebrano niemal całość uposażenia²⁸⁰. Podobnie postąpiono z karmelitami trzewickowymi w Sąsiadowicach. Rozparcelowano ich ziemię, a w 1940 r. usunięto ich z klasztoru, w którym Sowieci ulokowali szkołę podoficerską. Karmelici powrócili do Sąsiadowic po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej, ale w lipcu 1946 r. opuścili je ostatecznie²⁸¹. Redemptoryści w Mościskach zmuszeni byli oddać w 1939 r. część swego klasztoru na szpital²⁸². Pod okupacją sowiecką uległa likwidacji placówka saletynów w Hurku k. Przemyśla (z nowicjatem) oraz analogiczna sercanów w Felsztynie. Nowicjusze z tej ostatniej we wrześniu 1939 r. znaleźli się w Rumunii²⁸³.

W mniejszym stopniu niż w niemieckiej strefie okupacyjnej, zakonników dotknęły szykany ze strony służb bezpieczeństwa²⁸⁴. Reformaci w Sądowej Wiszni byli kilkakrotnie wzywani na przesłuchania przez NKWD. Sowieci deportowali ponadto czterech jezuitów na Ural: dwóch braci i dwóch kleryków; jeden z braci zmarł²⁸⁵.

W przeciwieństwie do siostr zakonnych, zakonnicy na terenie łacińskiej diecezji przemyskiej nie doznawali w zasadzie prześladowań ze strony nacjonalistów ukraińskich. Przyczyną tego była lokalizacja klasztorów męskich – w miastach i miasteczkach, gdzie stacjonowały zazwyczaj oddziały Wehrmachtu i policji niemieckiej, natomiast represji doznał klasztor karmelitów trzewickowych w Sąsiadowicach²⁸⁶. Pod koniec czerwca 1944 oddział UPA dokonał napadu na klasztor franciszkanów w Kalwarii Paclawskiej, nie wyrządzając jednak żadnej szkody²⁸⁷.

²⁷⁷ J. Niemiec, *Zakład naukowo-wychowawczy*, s. 80; L. Grzebień, *Jezuici*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 308; B. Natoński, *Jezuici*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939-1945*, s. 564.

²⁷⁸ J. Liszka, *Fragment kroniki Zakładu św. Józefa w Przemyślu dotyczący działalności pod okupacją sowiecką od września 1939 do kwietnia 1940 r.*, oprac. A. Świeży, w: *Lwowskie pod okupacją sowiecką*, s. 266-267; S. Wilk, *Salezjanie*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939-1945*, s. 745.

²⁷⁹ R. Woźniak, dz. cyt., s. 49 i nast.; A. Uchman, dz. cyt., s. 314.

²⁸⁰ Tamże, s. 284 i nast.

²⁸¹ P. Żuk, *Karmelici trzewickowi*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 362 i nast.

²⁸² M. Brudzisz, *Redemptoryści w Mościskach w latach okupacji 1939-1944/48*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 508.

²⁸³ Z. K. Wójcik, *Saletyni*, s. 545; J. Musiał, *Sercanie*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 588 i nast.

²⁸⁴ D. Synowiec, *Franciszkanie konwentualni*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939-1945*, s. 527-528.

²⁸⁵ A. Sroka, *Franciszkanie-reformaci*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 270; L. Grzebień, *Jezuici*, s. 310.

²⁸⁶ P. Żuk, dz. cyt., s. 366.

²⁸⁷ A. Zwiercan, dz. cyt., s. 240.

W warunkach wojennych zakony prowadziły ożywioną aktywność zewnętrzną, szczególnie w odniesieniu do potrzebujących. Działalność ta rozpoczęła się już we wrześniu 1939 r. wobec uciekinierów zmierzających na wschód. Udzielano im wówczas schronienia i pożywienia. Pomagano także oficerom i żołnierzom WP²⁸⁸.

Na szczególną uwagę zasługuje działalność braci albertynów. Oni to do końca 1940 r. udzielali schronienia i rozdzielali żywność z pomocą PCK zwolnionym przez Niemców polskim jeńcom wojennym. Ponadto udzielili schronienia około tysiącu Polaków – uciekinierów z Wołynia i Małopolski Wschodniej w latach 1942-1946²⁸⁹. Podobnie postępowali franciszkanie w Krośnie i Sanoku²⁹⁰. Należy też podkreślić aktywność charytatywną jezuitów. Placówka tego zakonu w Starej Wsi prowadziła we współpracy z RGO kuchnię, która w latach 1943-44 wydawała uciekinierom ze Wschodu ok. 120 obiadów dziennie²⁹¹. Podobną kuchnię prowadzili dominikanie w Tarnobrzegu (wrzesień 1939-1 poł. 1940 r.). Michalicy w Miejscu Piastowym udzielali również pomocy uciekinierom z Kresów. Od września 1944 r. do lutego 1945 r. wydawali ok. 500 posiłków dziennie ludności wysiedlonej z pasa przyfrontowego. Starali się również spieszyć z pomocą jeńcom sowieckim więzionym przez Niemców w Rymanowie²⁹². Z podobną pomocą jeńcom włoskim spieszyli przemyscy salezjanie. Obozy dla tych jeńców zlokalizowali Niemcy w podprzemyskich Pikulicach i Nehrybce²⁹³.

Zakony męskie na terenie łacińskiej diecezji przemyskiej wzięły aktywny udział w tajnym nauczaniu. Pierwsze tajne komplety rozpoczęły się w klasztorze bernardynów przeworskich. Dwóch ojców z tegoż konwentu było bezpośrednio zaangażowanych w dydaktykę, a klerycy brali udział w tajnym nauczaniu²⁹⁴. W klasztorze leżajskim tegoż zgromadzenia, tajne nauczanie rozpoczęto już jesienią 1939 r. i trwało ono przez całą okupację²⁹⁵. Do najważniejszych ośrodków tajnego nauczania w diecezji należał klasztor jezuitów w Starej Wsi. W czasie okupacji przebywało w nim kilku profesorów słynnego zakładu naukowo-wychowawczego w Chyrowie, ponadto w klasztorze starowiejskim funkcjonował nowicjat. Warunki te ułatwiły zorganizowanie tajnych kompletów dla kleryków nowicjuszy. W Starej Wsi funkcjonowało również studium teologii. Już jesienią 1939 r., współdziałając z nauczycielami z powiatu brzozowskiego, rozpoczęto również tajne nauczanie młodzieży świeckiej. Nauczaniem objęto 247 uczniów. Spośród nich 63 uzyskało świadectwo dojrzałości, a 47 złożyło tzw. małą maturę. W nauczaniu uczestniczyło 14 księży jezuitów, głównie oni wchodziłi w skład komisji

²⁸⁸ Zakony 1939-1945, passim; H. E. Wyczawski, *Bernardyni*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską*, s. 478.

²⁸⁹ J. Musiał, *Albertyni*, s. 8-9.

²⁹⁰ A. Zwiercan, dz. cyt., s. 224, 231.

²⁹¹ L. Grzebień, *Jezuici*, s. 296; B. Natoński, dz. cyt., s. 588-589.

²⁹² Z. Mazur, M. Rudnicka, dz. cyt., s. 162 i nast.; J. Przekłasa, *Michalicy*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 439.

²⁹³ A. Rachfał, *Salezjanie*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 552.

²⁹⁴ J. Koziarz, dz. cyt., s. 56 i nast.

²⁹⁵ Tamże, s. 61; P. Bartnik, J. Koziarz, dz. cyt., s. 55.

egzaminacyjnej²⁹⁶. W tajnym nauczaniu uczestniczyli także kapucyni rozwadowscy, którzy udostępniili w klasztorze miejsce na tajne komplety oraz bibliotekę konwentu²⁹⁷. W tej formie pracy konspiracyjnej brali udział również michalicy z Miejsca Piastowego²⁹⁸.

Przedstawiciele zakonów męskich należeli też do polskich organizacji podziemnych, chociaż nie brali czynnego udziału w walce. Często wspomagano natomiast uczestników podziemia niepodległościowego, udzielając im schronienia, pożywienia i ułatwiając kontakty²⁹⁹. Znane są dwa przypadki pełnienia funkcji kapelanów AK przez księży zakonnych. Byli to: o. Rufin Janusz z przeworskiego konwentu bernardynów, kapelan miejscowej placówki od 1942 r.³⁰⁰ i salezjanin ks. Władysław Dec, kapelan struktur AK na przemyskim Zasaniu³⁰¹. Wielu kapłanów zakonnych sympatyzowało z AK, ale przeważnie bez formalnych związków³⁰². Niekiedy klasztory udzielały schronienia partyzantom, m. in. klasztor dominikanów w Borku Starym k. Rzeszowa. Ważnym punktem kontaktowym był przeworski klasztor bernardynów, w którym zorganizowano w 1942 r. kurs kapelanów AK³⁰³. Na podkreślenie zasługuje również konspiracyjna działalność jezuitów oraz michalitów z Miejsca Piastowego. Klasztor tych ostatnich stanowił punkt przerzutowy dla osób udających się na Węgry³⁰⁴. W tę działalność zaangażowali się również saletyni z Dębowca. Dlatego w odwecie Niemcy aresztowali w 1940 r. ekonoma i superiora domu³⁰⁵.

Zakony męskie włączyły się w miarę swych możliwości w akcję ratowania ludności żydowskiej. Na szczególną uwagę zasługuje postać redemptorysty z Mościsk o. M. Pirożyńskiego, który pomagał w uciezkach i ukrywaniu się Żydów z miejscowego getta³⁰⁶. W niesienie pomocy zaangażowali się również przemyscy albertyni oraz michalicy z Miejsca Piastowego³⁰⁷.

²⁹⁶ B. Natoński, dz. cyt., s. 564-566; L. Grzebień, *Jezuici*, s. 291, 296 i nast.; J. Draus, *Brzozowski Kościół katolicki w tajnym nauczaniu*, s. 225 i nast.; M. Lignowski, *Dekanat brzozowski*, s. 42 i nast.; Encyklopedia wiedzy o jezuitach, s. 642.

²⁹⁷ J. Duchniewski, dz. cyt., s. 609-610; K. Gadacz, *Kapucyni*, s. 342.

²⁹⁸ J. Przeklasa, dz. cyt., s. 436-437.

²⁹⁹ Zob. R. Terlecki, *Udział duchowieństwa w ruchu oporu*, s. 219.

³⁰⁰ J. Koziarz, dz. cyt., s. 55.

³⁰¹ A. Rachwał, *Salezjanie*, s. 552; S. Wilk, *Salezjanie*, s. 747; L. M. Włodek, dz. cyt., s. 9.

³⁰² M. Brudzisz, *Redemptoryści*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską*, s. 716.

³⁰³ J. Koziarz, dz. cyt., s. 55; P. Malinowski, dz. cyt., s. 62.

³⁰⁴ J. Przeklasa, dz. cyt., s. 428 i nast.

³⁰⁵ M. Wieliczko, *Ksiądz dr Andrzej Czełuśniak – misjonarz saletyński*, „Studia Polonijne”, T. 28 (2007), s. 178; P. Jemioł, dz. cyt., s. 308 i nast.; M. Matysik, dz. cyt., s. 209.

³⁰⁶ M. Brudzisz, *Redemptoryści*, s. 717; E. Rączy, *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej*, s. 78-79.

³⁰⁷ Zob. tamże, s. 76.

3. Zakony żeńskie

W 1938 r. na terenie diecezji przemyskiej ob. łac. funkcjonowały 182 domy zakonne z 1306 siostrami, co obrazuje poniższa tabela.

Tab. 45. Żeńskie zakony i zgromadzenia na terenie diecezji przemyskiej (1938)

A. Stare formacje

	Liczba domów	Liczba sióstr
<i>Benedyktynki</i>	1	27
<i>Duchaczki</i>	1	4
<i>Karmelitanki bose</i>	1	22
<i>Prezentki</i>	1	4
<i>Wizytki</i>	1	33
Razem	5	90

B. Kongregacje czynne – szpitalnicze

<i>Boromeuszki</i>	3	28
<i>Szarytki (siostry miłosierdzia)</i>	7	55
Razem	10	83

C. Kongregacje czynne

<i>Albertynki</i>	5	30
<i>Dominikanki III Zakonu</i>	4	27
<i>Felicjanki</i>	8	73
<i>Józefitki</i>	2	17
<i>Michalitki</i>	6	65
<i>Nazaretanki</i>	1	22
<i>Niepokalanki</i>	1	53
<i>SS. Opatrzności</i>	4	25
<i>SS. Rodziny Maryi</i>	15	121
<i>Serafitki</i>	5	54
<i>Sercanki</i>	8	75
<i>Slużebniczki dębickie</i>	15	60
<i>Slużebniczki starowiejskie</i>	92	504
<i>Sodaliczka misyjna św. Piotra Klawera</i>	1	7
Razem	167	1133
Ogółem	182*	1306*

* Według danych Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyśle w 1938 r. na terenie diecezji było 184 domy zakonne z ok. 1250 siostrami. Schematyzm 1938, s. 207.

Podstawa źródłowa: AAPrz, Teczka „Wizytacje zakonów żeńskich 1938 i 1948, 1949”, b. sygn.; Schematyzm 1938, s. 192-205; AAPrz, Relatio 1938, nr 3h; E. Jabłońska-Deptuła, dz. cyt., s. 252-268.

Działania wojenne podczas kampanii wrześniowej 1939 r. nie przyniosły w zasadzie większych szkód materialnych w poszczególnych domach zakonnych. Dopiero wybuch wojny niemiecko-sowieckiej przyniósł zniszczenie w wyniku ostrzału artyleryjskiego klasztoru i szkoły sióstr benedyktynek w Przemyślu, spłonął również kościół i klasztor karmelitanek bosych³⁰⁸. Jednak największe szkody materialne poniosły zakony i żeńskie zgromadzenia zakonne w czasie przesuwania się frontu wschodniego przez teren diecezji w 2 poł. 1944 i w początkach 1945 r. Niemal doszczętnie został zniszczony jasielski kościół i klasztor sióstr wizytek w czasie burzenia miasta przez Niemców³⁰⁹. Wskutek walk niemiecko-sowieckich zniszczeniu uległa ochronka w Zawodziu k. Krosna, prowadzona przez siostry józefitki, a ich dom zakonny w tym mieście został poważnie uszkodzony³¹⁰. Również podczas walk frontowych spłonęła ochronka sióstr sercanek we Frysztaku³¹¹.

Podobnie jak zakonnicy, siostry zakonne doznawały różnego rodzaju represji. Niemal wszystkie domy zakonne znajdujące się w miastach były zajmowane na siedziby instytucji państwowych obu okupantów, niekiedy kwaterowano w nich wojsko. Benedyktynkom przemyskim już 14 września 1939 r. Niemcy zajęli niemal całe zabudowania klasztorne i przeznaczyli je na mieszkania dla oficerów, natomiast szkołę – dla żołnierzy³¹². Niemal przez cały czas okupacji niemieckiej nie funkcjonowały domy sióstr sercanek przy Seminarium Duchownym oraz *Collegium Marianum* w Przemyślu³¹³. W 1944 r. zanikła placówka tego zgromadzenia we Frysztaku, ponieważ siostry zostały wysiedlone w związku z walkami frontowymi³¹⁴. W styczniu 1940 r. znaczna część klasztoru sióstr wizytek w Jaśle została zamieniona na koszary dla żołnierzy (do momentu wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej), w 1942 r. przeznaczono pomieszczenia klasztorne na magazyn zbożowy, a w styczniu 1944 r., wobec nadciągającego frontu wschodniego, siostry były zmuszone opuścić klasztor, który zajęło wojsko niemieckie. We wrześniu tegoż roku wizytki zostały zupełnie wysiedlone z miasta³¹⁵. W zabudowaniach szkoły klasztornej sióstr niepokalanek w Jarosławiu Niemcy umieścili szpital (wrzesień 1939-sierpień 1941 r.). W 1943 r. większość sióstr musiała opuścić ten dom zakonny, ponieważ władze okupacyjne umieściły w nim przejściowo nie-

³⁰⁸ S. Czenczek, *Benedyktynki*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 33 i nast.; W. Trojanowski, *Karmelitanki bosc*, w: tamże, s. 382.

³⁰⁹ M. M. Wójcik, *Wizytki*, w: tamże, s. 793-794; M. M. Wójcik, *Dzieje wizytek jasielskich*. Wilno – Wersal – Jasło, Jasło 2002, s. 187 i nast.

³¹⁰ E. Z. Lasko, *Józefitki*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 321 i nast.

³¹¹ Archiwum Domu Sióstr Służebnic Najśw. Serca Jezusowego we Frysztaku, Kronika domu we Frysztaku [od] 1937 r., t. I, b. sygn., s. 46; R. J. Sawicka, *Sercanki*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 604.

³¹² S. Czenczek, *Benedyktynki*, s. 30 i nast.

³¹³ R. J. Sawicka, dz. cyt., s. 594-595.

³¹⁴ Tamże, s. 604.

³¹⁵ M. M. Wójcik, *Wizytki*, s. 786 i nast.; M. M. Wójcik, *Dzieje wizytek jasielskich*, s. 166 i nast.

mieckie dzieci, a następnie szpital psychiatryczny i koszary wojskowe³¹⁶. Często zmieniał przeznaczenie klasztor sióstr opatrnościerek na Zasaniu w Przemyślu, gdzie w listopadzie 1939 r. Niemcy zorganizowali szpital, zostawiając kilka sióstr do pracy w kuchni oraz jako personel medyczny. W lutym 1941 r. umieszczono w nim siedzibę zarządu miasta Deutsch-Przemysl. Po opanowaniu „sowieckiego” Przemyśla urząd ten zlikwidowano i zakonnice przejęły klasztor, ale jesienią 1943 r. zmuszone zostały do całkowitego opuszczenia budynku, ponieważ utworzono w nim internat³¹⁷. W podobny sposób niemieckie władze okupacyjne potraktowały dom zakonny sióstr sług Jezusa na Zasaniu, zamieniając go na „Deutsches Haus”³¹⁸. Podobnie siostry serafitki pracujące na Zasaniu w szpitalu miały opuścić zajmowane przez siebie pomieszczenia i zamieszkać w baraku³¹⁹. W przypadku krośnieńskiej placówki sióstr klawerianek, niemieckie władze okupacyjne od jesieni 1939 r. zajmowały poszczególne pomieszczenia domu zakonnego, a w maju 1942 r. usunęły niemal wszystkie siostry z wyjątkiem trzech. Wysiedlane zakonnice zostały przyjęte przez józefitki w Iwoniczu, a gdy placówka tych ostatnich uległa likwidacji – zamieszkały u sióstr michalitek w Miejscu Piastowym³²⁰. Na dwa lata (1939-1941 r.) zanikła również placówka sióstr szarytek w Moszczanach, gdzie prowadziły one sierociniec³²¹. Obok zaniku placówek zakonnych na terenach okupacji niemieckiej zachodził równocześnie proces odwrotny – powstawanie nowych domów. Na przykład 17 sierpnia 1943 r. powstała placówka albertynek w Rymanowie Zdroju, dokąd siostry zostały przesiedlone z Krakowa wraz z podopiecznymi z prowadzonego przez nie żłobka³²².

Represje dotknęły siostry zakonne również pod okupacją sowiecką³²³. Władze radzieckie od początku okupacji ziem polskich starały się usunąć Kościół z życia społecznego, dlatego m. in. odebrano zgromadzeniom zakonnym prawo wychowywania i kształcenia dzieci i młodzieży w szkołach i ochronkach. Zlikwidowano też „Dom Bożego Miłosierdzia” dla dziewcząt w Kruhelu k. Przemyśla prowadzony przez siostry opatrnościarki³²⁴. Wszystkie (4) placówki sióstr sercanek w „sowieckim” Przemyślu uległy likwidacji³²⁵. Służebniczki starowiejskie, które prowadziły na wschód od Sanu kilkanaście ochronek, kilka szkół i sierociniec – zostały usunięte ze wszystkich tych placówek. Co prawda do kilku z nich powró-

³¹⁶ T. Marcińczak, *Niepokalanki*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 477 i nast.

³¹⁷ J. S. Moskwa, *Siostry Opatrzności Bożej*, w: tamże, s. 614 i nast.

³¹⁸ AGZSSJW, Z. Luc, dz. cyt., b. sygn., s. 60 i nast.

³¹⁹ N. A. Kunisz, *Serafitki*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 559 i nast.

³²⁰ M. Krzymkowska, *Klawerianki*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 409 i nast.; M. A. Krzymkowska, *Sodaliczka świętego Piotra Klawera (klawerianki)*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją*, s. 411; Z. E. Lasko, *Zgromadzenie Sióstr św. Józefa (józefitki)*, Lublin 1987, s. 208.

³²¹ Z. Łyszczarz, *Szarytki*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 778.

³²² AAPrz, *Zakony*, Teczka „SS. Albertynki”, b. sygn., Pismo wikarii generalnej do Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu z 15 X 1943 r.

³²³ M. L. Mistecka, *Zakony żeńskie w życiu religijnym okupowanej Polski*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską*, s. 796.

³²⁴ J. S. Moskwa, dz. cyt., s. 619; L. J. Bura, S. J. Moskwa, *Zgromadzenie Sióstr Opatrzności Bożej*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją*, s. 432.

³²⁵ R. J. Sawicka, dz. cyt., s. 594 i nast.

ciły po wybuchu wojny niemiecko- sowieckiej, ale w 1944 i 1945 r. opuściły wszystkie domy³²⁶. Siostry Rodziny Maryi, które przed wybuchem wojny posiadały na tym terenie osiem placówek, utraciły niemal wszystkie z wyjątkiem Turki. Tam pracowały nieprzerwanie w szpitalu, ale w strojach świeckich³²⁷. Większość sióstr we wschodniej części diecezji zmuszona była posługiwać się strojem świeckim³²⁸. Ponadto władze radzieckie zmusiły siostry karmelitanki w Przemyślu do otwarcia klauzury, a w klasztorze zakwaterowano rodziny sowieckich aktorów³²⁹. W funkcjonowaniu placówek sióstr pod okupacją sowiecką dochodziło niekiedy do humorystycznych wydarzeń. Siostry Sługi Jezusa w sowieckim Przemyślu posiadały dom, w którym opiekowały się służącymi. Ten fakt spowodował, że cieszyły się poważaniem władz sowieckich i zakonnice zostały zatrudnione we własnej pralni, która odtąd służyła oficerom i żołnierzom radzieckim³³⁰. Okupacja sowiecka spowodowała znaczną dezorganizację życia zakonnego we wschodniej części diecezji, a ilustracją tego zjawiska może być fakt, że spośród ok. 150 słuźebniczek starowiejskich na tym terenie, ok. 116 musiało opuścić zajmowane mieszkania³³¹.

W przeciwieństwie do zakonów męskich, siostry zakonne dzieliły los wiejskiej ludności wschodniej części diecezji przemyskiej, prześladowanej przez nacjonalistów ukraińskich. Nie zdarzyły się jednak przypadki, by Ukraińcy targnęli się na życie sióstr³³². Co prawda w Więzownicy banderowcy spalili na oczach zakonnice ich dom, ale nie odważyli się dokonać na nich morderstwa. W kilku wsiach Ukraińcy oszczędzili domy sióstr, mimo, że UPA podpaliła zabudowania należące do Polaków (Grochowce, Prałkowce, Pielna, Pikulice, Ujkowice). Prawdopodobnie zostały one oszczędzone, gdyż siostry zakonne świadczyły pomoc medyczną bez względu na obrządek czy narodowość³³³. 14 września 1943 r. banderowcy napadli na dom i zakład wychowawczy sióstr Rodziny Maryi w Łomnej, dlatego też część sióstr wraz z dziećmi wyjechała do Warszawy³³⁴. W obawie przed niebezpieczeństwem ze strony Ukraińców, siostry boromeuszki opuściły

³²⁶ E. Korobij, J. Wołoszyn, *Słuźebniczki Starowiejskie*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 705 i nast.; I. Lewandowska-Kozimala, dz. cyt., s. 77.

³²⁷ T. Frącek, *Siostry Rodziny Maryi*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 638.

³²⁸ Tamże. Zob. *Zakony 1939-1945*, passim; J. Kachniarz, *Fragment pamiętnika dotyczący wydarzeń w Nowosielcach Kozickich w okresie od września 1939 do czerwca 1941 r.*, oprac. M. Krzysztofński, w: *Lwowskie pod okupacją sowiecką*, s. 253; M. H. Jasłowska, *Wspomnienia dotyczące wydarzeń w Starym Samborze od września 1939 do czerwca 1941 r.*, oprac. M. Krzysztofński, w: tamże, s. 324.

³²⁹ W. Trojanowski, dz. cyt., s. 376 i nast.

³³⁰ S. Dudziński, dz. cyt., w druku; *Zarys pracy Zgromadzenia Sióstr Sług Jezusa na terenie diecezji przemyskiej w latach 1897-1984*, mps w zbiorach AAPrz, b.m.r., s. 37. Zob. A. Jakubczyk, *Zgromadzenie Sług Jezusa w społeczeństwie polskim w latach 1884-1939*, Warszawa 2001, s. 443 i nast.

³³¹ E. Korobij, J. Wołoszyn, dz. cyt., s. 705-707.

³³² T. Śliwa, [rec.:] *Zakony 1939-1945*, s. 397.

³³³ E. Korobij, J. Wołoszyn, dz. cyt., 711-712

³³⁴ T. Frącek, *Siostry Rodziny Maryi*, s. 656; M. Lignowski, *Ks. Franciszek Malak (1905-1994). Wspomnienie w 10. rocznicę śmierci*, „Z Niepokalaną”, Nr 52/2004, s. [2].

placówki w Wielkich Oczach i zamieszkały u sióstr służebniczek starowiejskich w Tapinie do lipca 1944 r. W tymże miesiącu miał miejsce napad ukraińskich nacjonalistów na miejscowość. Spłonęło wówczas $\frac{3}{4}$ zabudowań wioski. Budynek sióstr jednak ocalał³³⁵.

W związku z pauperyzacją społeczeństwa pod rządami obu agresorów, pojawiła się potrzeba rozwinięcia pracy charytatywnej na nie spotykaną dotychczas skalę. Stwarzało to okazję do rozwinięcia działalności, którą żeńskie zgromadzenia zakonne w większości miały zapisaną w swych regułach. Jesienią 1939 r. pracę charytatywną w skali niemożliwej do liczbowego przedstawienia prowadziły wszystkie zgromadzenia żeńskie na terenie diecezji³³⁶. Na przykład dominikanki w Bielinach wydawały uciekinierom od 50 do 100 posiłków dziennie³³⁷, a służebniczki w Jarosławiu ogółem 37 699 posiłków³³⁸. Od 1942 r. siostry zakonne zaangażowały się we współpracę z RGO³³⁹. Na szczególną uwagę zasługuje akcja dożywiania dzieci, np. dominikanki w Tyczynie (od 1942 r. do 1944 r.) wydawały kilkadziesiąt posiłków dziennie³⁴⁰.

Należy też wspomnieć o działalności boromeuszek w Łańcucie, które w czasie okupacji wydały w tzw. kuchni obywatelskiej ok. 600 tys. posiłków³⁴¹. Siostry niosły również pomocy medyczną, bowiem niemal każdy dom zakonny posiadał podręczną apteczkę. Warto zaznaczyć, że siostry zakonne pracowały w 9 szpitalach na terenie diecezji: Drohobycz, Jasło, Krosno, Moszczany, Przemyśl, Przeworsk, Rzeszów, Sambor, Sanok, Tarnobrzeg, Turka³⁴². Ze szpitala w Drohobyczu zostały usunięte przez władze sowieckie siostry serafitki³⁴³. W 1943 r., na żądanie niemieckich władz okupacyjnych, służebniczki dębickie podjęły pracę w szpitalu w Stalowej Woli³⁴⁴. Z wielu domów zakonnych wysyłano paczki do więźniów obozów koncentracyjnych³⁴⁵.

Siostry zakonne zaangażowały się również w najniebezpieczniejszą formę pracy charytatywnej – pomoc ludności żydowskiej³⁴⁶. W domu św. Jadwigi w Przemyślu siostry felicjanki przechowały przez okres okupacji dwie żydowskie rodziny. W ochronce w Sądowej Wiszni zakonnice tegoż zgromadzenia ukrywały

³³⁵ G. T. Kasperek, dz. cyt., s. 141-142.

³³⁶ T. Śliwa, [rec.:] *Zakony 1939-1945*, s. 397.

³³⁷ J. A. Głuszek, *Dominikanki*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 178.

³³⁸ E. Korobij, J. Wołoszyn, dz. cyt., s. 737.

³³⁹ *Zakony 1939-1945*, passim.

³⁴⁰ J. A. Głuszek, dz. cyt., s. 178 i nast.

³⁴¹ G. T. Kasperek, dz. cyt., s. 133.

³⁴² T. Śliwa, [rec.:] *Zakony 1939-1945*, s. 397; B. Laszczak, *Zgromadzenie Sióstr Matki Bożej Bolesnej (serafitki)*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939-1945*, s. 390; Z. Łyszczarz, *Szarytki. Zarys historyczny i sytuacja zgromadzenia w latach 1939-1945*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939-1945*, s. 939.

³⁴³ A. Głowacki, *O nieprawidłowościach*, s. 152.

³⁴⁴ AAPrz, *Zakony*, Teczka „SS. Służebniczki Dębickie”, b. sygn., Pismo przełożonej generalnej do Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu z 10 XI 1943 r.

³⁴⁵ *Zakony 1939-1945*, passim.

³⁴⁶ E. Kurek, *Dzieci żydowskie w klasztorach. Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939-1945*, [Lublin 2001], passim.

kilkoro dzieci żydowskich³⁴⁷. Michalitki z placówek w Godowej, Miejscu Piastowym i Wysokiej Strzyżowskiej uratowały od śmierci łącznie trzy dziewczynki narodowości żydowskiej³⁴⁸. Siostry sercanki uratowały życie 11 dzieciom³⁴⁹. Opatrznościanki w Przemyślu przechowały do końca wojny kilka dziewczynek³⁵⁰. Siostry Rodziny Maryi z Łomnej i Sambora, prowadząc w tych miejscowościach sierocińce, przechowały łącznie 34 dzieci żydowskich³⁵¹. W Tapinie (parafia Rokietnica) siostry służebniczki starowiejskie ukrywały rodzinę żydowską, w Grodzisku Dolnym – wychowywały żydowskie dziecko, a w domu macierzystym w Starej Wsi ukrywano dorosłą Żydówkę³⁵². Przejściowo udzieliły schronienia czterem osobom narodowości żydowskiej boromeuszki z Łańcuta i uratowały żydowskiego chłopca³⁵³. Ponadto w ratowaniu dzieci żydowskich uczestniczyły albertynki z Przemyśla i Drohobycza, nazaretanki z Komańczy, niepokalanki z Jarosławia i serafitki z Drohobycza³⁵⁴.

Pracując oficjalnie w szkołach powszechnych jako nauczycielki, siostry zakonne starały się uzupełniać przekazywaną wiedzę o treści usunięte przez Niemców z przedwojennego programu nauczania. W ten sposób nauczały m. in. boromeuszki w Łańcucie i służebniczki starowiejskie³⁵⁵. Tajne nauczanie prowadziły też niepokalanki w Jarosławiu³⁵⁶ i felicjanki w Iwoniczu. W tej ostatniej placówce oprócz sióstr nauczały osoby świeckie i miejscowi kapłani³⁵⁷. Tajne nauczanie prowadzono także w zakresie pierwszej klasy licealnej (do 1945), a w domu generalnym służebniczek w Starej Wsi w czasie okupacji prowadzono tajne nauczanie w zakresie szkoły średniej dla sióstr³⁵⁸.

Siostry zakonne wspierały również podziemie niepodległościowe. Jedną z form pomocy było ukrywanie osób zagrożonych aresztowaniem³⁵⁹. Ponadto świadczyły pomoc medyczną dla partyzantów, np. w Przemyślu siostry benedyktyнки i felicjanki na Zasaniu³⁶⁰. Materiały opatrunkowe dla partyzantów przysto-

³⁴⁷ M. P. Lenart, *Felicjanki*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 197; T. Śliwa, [rec.:] *Zakony 1939-1945*, s. 398; E. Rączy, *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej*, s. 73.

³⁴⁸ R. Dziewit, *Michalitki*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 457-458; E. Rączy, *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej*, s. 73; E. Kurek, dz. cyt., s. 244.

³⁴⁹ R. J. Sawicka, dz. cyt., s. 599; E. Rączy, *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej*, s. 73-74.

³⁵⁰ J. S. Moskwa, dz. cyt., s. 617; E. Rączy, *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej*, s. 74; L. J. Bura, S. J. Moskwa, dz. cyt., s. 448.

³⁵¹ T. Frącek, *Siostry Rodziny Maryi*, s. 656-657. Zob. Frącek T., *Franciszkanki Rodziny Maryi*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939-1945*, s. 842.

³⁵² E. Korobij, J. Wołoszyn, dz. cyt., s. 739.

³⁵³ E. Rączy, *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej*, s. 73; E. Kurek, dz. cyt., s. 242.

³⁵⁴ E. Kurek, dz. cyt., s. 241 i nast.

³⁵⁵ Tamże, s. 737 i nast.; G. T. Kasperek, dz. cyt., s. 134 i nast.; T. Śliwa, [rec.:] *Zakony 1939-1945*, s. 399.

³⁵⁶ T. Marcińczak, dz. cyt., s. 483 i nast.

³⁵⁷ M. P. Lenart, *Felicjanki*, s. 193.

³⁵⁸ E. Korobij, J. Wołoszyn, dz. cyt., s. 737-739.

³⁵⁹ E. Czerny, dz. cyt., 77 i nast.

³⁶⁰ Tamże, s. 62.

wywały również felicjanki z Rymanowa Zdroju i marianki z Nosówki (parafia Zabierzów)³⁶¹. Na uwagę zasługuje m. in. działalność dominikanek z Bielin, które w 1944 r. ukrywały rannych partyzantów, w tym kapelana AK-NOW ks. Franciszka Łądowicza³⁶². Niekiedy siostry należały formalnie do AK, np. w Miejscu Piastowym cztery michalitki pełniły funkcję łączniczek³⁶³. Współpracowały z AK m.in. józefitki z Krosna, sercanki z Rymanowa i Jaślisk, marianki z Nienadowej, Krzywczy i Nosówki³⁶⁴. Działalność konspiracyjną w wyżej wymienionych formacjach rozwijało najliczniejsze zgromadzenie żeńskie na terenie diecezji – służebniczki starowiejskie. Trzy spośród nich zostało uwięzione za to przez Niemców, z czego dwie zmarły³⁶⁵. Niejednokrotnie siostry wstawiały się u władz okupacyjnych w obronie ludności polskiej, w tym członków podziemia. Dowodem na to jest działalność s. Damazji Napieraj, mającej niemieckich przodków, służebniczki dębickiej, pracującej w czasie wojny w Żołyni³⁶⁶.

Mimo trudnych warunków egzystencji, żeńskie zakony i zgromadzenia ofiarne wypełniały swoją misję na terenie diecezji. Zakończenie działań wojennych i przesiedlenia ludności przyniosły zanik placówek zakonnych na terenach włączonych do ZSRR. Władze sowieckie podjęły próby odbierania podopiecznych siostrom, np. w Samborze i Borysławiu³⁶⁷. Jednocześnie rozpoczął się proces powstawania nowych domów na terenach pozostałych w granicach Polski. Zakładały je głównie siostry przesiedlone z Kresów³⁶⁸.

³⁶¹ M. P. Lenart, *Felicjanki*, s. 199; S. Zych, *Szkice do dziejów Nosówki*, Kolbuszowa 2008, s. 14.

³⁶² J. A. Głuszek, dz. cyt., s. 181.

³⁶³ R. Dziewit, dz. cyt., s. 456.

³⁶⁴ E. Z. Lasko, *Józefitki*, s. 325; R. J. Sawicka, dz. cyt., s. 600, 605; T. Frącek, *Siostry Rodziny Maryi*, s. 659 i nast.

³⁶⁵ E. Korobij, J. Wołoszyn, dz. cyt., s. 709-710; R. Terlecki, *Udział duchowieństwa w ruchu oporu*, s. 220-221.

³⁶⁶ W. Tajanowicz, *Służebniczki dębickie*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 691.

³⁶⁷ AAPrz, Teczka „SS. Franciszkańki Rodziny Maryi”, b. sygn., Pismo Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu do Ministerstwa Administracji Publicznej z 1 IX 1945 r. (kopia).

³⁶⁸ Zob. tamże, Pismo delegatki generalnej do Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu z 16 XI 1945 r.; Z. E. Lasko, *Zgromadzenie Sióstr św. Józefa (józefitki)*, s. 212.

ZAKOŃCZENIE

Wybuch II wojny światowej stanowił przełomowy moment w dziejach narodu i Kościoła w Polsce. Wydarzenie to wycisnęło piętno na dziejach łacińskiej diecezji przemyskiej. Doświadczyla ona okupacji ze strony dwóch lewicowych totalitaryzmów reprezentowanych przez Niemcy i Związek Radziecki. Już we wrześniu 1939 r. terytorium diecezji zostało podzielone pomiędzy dwie strefy okupacyjne, a rok 1944 przyniósł *de facto* utratę trzeciej części obszaru diecezji na rzecz ZSRR. Wojna zburzyła również strukturę etniczną diecezji, przynosząc zagładę Żydów i Cyganów oraz walki polsko-ukraińskie, zakończone dopiero w 1947 r. W wyniku przesiedleń Polaków, Ukraińców i Łemków, diecezja w granicach PRL uzyskała jednorodne oblicze narodowościowe i obrządkowe.

Diecezja przemyska działała w trudnych warunkach dwóch systemów mających na celu zniszczenie Kościoła, co szczególnie uwidoczniło się pod okupacją sowiecką. Postawa duchowieństwa oraz ofiarność wiernych sprawiły, że mogły funkcjonować struktury i instytucje diecezjalne. Dzięki „podziałowi władzy” przez ordynariusza bpa Franciszka Bardę z sufraganem bpem Wojciechem Tomką, mogły być bez przeszkód zarządzane obie części diecezji, a przy obu biskupach funkcjonowały kurie oraz sądy. Dzięki utworzeniu Seminarium Duchownego w Brzozowie zapewniono dopływ nowych kadr duchowieństwa, w miarę warunków funkcjonowała również kapituła katedralna (podzielona w latach 1939-1941). Warunki wojenne przyniosły zamknięcie placówek kulturalnych na szczeblu diecezjalnym oraz bolesne straty w zasobie Archiwum Diecezjalnego i Archiwum Kapitulnego oraz Biblioteki Kapitulnej i Biblioteki Seminarium Duchownego. W nikłym stopniu funkcjonowało Archiwum Diecezjalne, bowiem badania nad „niemieckością” diecezji prowadzili pracownicy Instytutu Niemieckiej Pracy na Wschodzie z Krakowa.

Mimo trudnych warunków wojennych, funkcjonowały struktury terenowe. Tworzono również nowe parafie, choć zaznaczył się też proces ich zaniku, m. in. pod wpływem wysiedleń ludności polskiej oraz mordów na Polakach dokonywanych przez nacjonalistów ukraińskich. Podczas okupacji niemieckiej dochodziło do zamknięcia kościołów przez władze okupacyjne, a bolesną stratą dla parafii była rekwizycja dzwonów kościelnych. Mimo warunków okupacyjnych, w wielu parafiach działały bractwa i stowarzyszenia o charakterze dewocyjnym, a w przemyskiej parafii katedralnej – o charakterze społecznym.

Wojna i okupacja wpływały również na funkcjonowanie duchowieństwa. To stwierdzenie dotyczy zwłaszcza działalności duszpasterskiej oraz charytatywnej.

Aktywność tej grupy społecznej wyrażała się zwłaszcza w organizacji nauki religii w parafiach (okupacja sowiecka i początek okupacji niemieckiej) oraz w organizowaniu pomocy potrzebującym w ramach parafii oraz w strukturach RGO i PCK. Na szczególną uwagę zasługuje pomoc ludności żydowskiej, co wyakcentowano w niniejszej pracy.

Duchowieństwo potwierdziło swój patriotyzm, włączając się w służbę konspiracyjną, szczególnie duszpasterską oraz angażując się czynnie w ruchu oporu w AK, a także m. in. w tajnym nauczaniu. Działalność duchownych przynosiła represje ze strony obu okupantów, o czym świadczy liczba kapłanów zamordowanych i więzionych przez Niemców i Sowieców. Duchowieństwo było również przedmiotem eksterminacji ze strony UPA. Swą działalność na terenie diecezji prowadziły też zakony i zgromadzenia zakonne męskie i żeńskie, co ujęto syntetycznie w niniejszej pracy.

Okres II wojny światowej przyniósł doświadczenie funkcjonowania Kościoła w warunkach państwa totalitarnego, wrogiego Kościołowi, zarówno w strefie niemieckiej jak i sowieckiej. Te bogate, a zarazem bolesne i trudne doświadczenia zostały wykorzystane przez Kościół przemyski w okresie powojennym, w walce z władzami PRL, co uwidoczniło się szczególnie w okresie pontyfikatu bpa Ignacego Tokarczuka (1965-1993). Z tej walki diecezja przemyska wyszła zwycięsko.

Niniejsza praca ukazuje funkcjonowanie diecezji w latach II wojny światowej. Bogactwo problematyki związanej z tym zagadnieniem uniemożliwia bardziej szczegółową prezentację wyników pracy badawczej. Duża ilość źródeł, dotycząca szczególnie okupacji niemieckiej, zmuszała do dokonania ich selekcji i syntetycznej prezentacji niektórych problemów, w zasadzie każdy rozdział, a nawet paragraf mógłby stanowić przedmiot osobnych badań. Zapewne niniejsza praca choć w małym stopniu poszerzy wiedzę o dziejach Kościoła obrządku łacińskiego w Polsce podczas II wojny światowej i będzie inspiracją do kolejnych badań.

WYKAZ SKRÓTÓW

- AAŁ - Administracja Apostolska Łemkowszczyzny
AAN - Archiwum Akt Nowych w Warszawie
AAPrz - Archiwum Archidiecezjalne w Przemyślu
ABMK - „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, Lublin 1959-
Acta et statuta 1902 - *Acta et Statuta Synodi dioeceseanae premisliensis quam A. D. 1902, Diebus 19, 20, 21, 22 mensis Augusti habuit Josephus Sebastianus Pelczar Episcopus Premisliensis Latino- rum [...]*, Premisliae 1903.
Actes 3/I - *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale*, ed. P. Blet i in., vol. 3: *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes 1939-1945*, première partie: 1939-1941, Città del Vaticano 1967.
Actes 3/II - *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale*, ed. P. Blet i in., vol. 3: *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes 1939-1945*, deuxième partie: 1942-1945, Città del Vaticano 1967.
ADK - Archiwum Diecezjalne w Kielcach
ADRz - Archiwum Diecezjalne w Rzeszowie
AGSJK - Archiwum Generalne Zgromadzenia Sióstr Św. Józefa w Krakowie
AGZSSJW - Archiwum Generalne Zgromadzenia Sióstr Sług Jezusa w Warszawie
AGZSMAMP - Archiwum Generalne Zgromadzenia Sióstr Św. Michała Archaniola w Miejscu Piastowym
Akcja Reinhardt - *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004.
AKMPrz - Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Przemyślu
Akta i statuta 1908 - *Akta i Statuta Kongregacji Synodalnej czyli Synodu diecezjalnego 20-go odbytego 25-26-27 sierpnia 1908r. w Przemyślu*, Przemyśl 1909.
Akta Kongregacji Synodalnej 1914 - *Akta Kongregacji Synodalnej czyli Synodu diecezjalnego 21-go odbytego w dniach 7-8 i 9 lipca 1914 r. w Chyrowie*, Przemyśl 1916.
AL - Armia Ludowa
AMWSDPrz - Archiwum Metropolitalnego Wyższego Seminarium Duchownego w Przemyślu
Antypolska akcja - *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944. Fakty i interpretacje*, red. G. Motyka i D. Libionka, Warszawa 2003.
AP - Archiwum Parafialne
Archiwum A. Bienia - *Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942-1944)*, oprac. J. Brzeski, A. Roliński, Kraków 2001.

Arch. KUL	- Archiwum Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego
ASMPPrz	- Archiwum Sądu Metropolitalnego w Przemyślu
BAK	- Bundesarchiv Koblenz
BCh	- Bataliony Chłopskie
BUR	- Biblioteka Uniwersytetu Rzeszowskiego
BPAT	- Biblioteka Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie
BMWSDPrz	- Biblioteka Metropolitalnego Wyższego Seminarium Duchownego w Przemyślu
BWSDRz	- Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego w Rzeszowie
cap.	- caput
Cat. Prof. et Alumn.	- Cathalogus Professorum et Alumnorum
Chwalcie z nami Panią Świata	- <i>Chwalcie z nami Panią Świata. Z dziejów Kościoła na ziemi brzozowskiej</i> , red. L. Grzebień, Kraków [1985].
CIC	- Codex Iuris Canonici
DOK	- Dowództwo Okręgu Korpusu
DP	- Dywizja Piechoty
DPZ	- „Duszpasterz Polski Zagranicą”, Rzym 1950-1999.
Drohobycz	- <i>Drohobycz. Miasto wielu kultur</i> , red. W. Bonusiak, Rzeszów 2005.
Dzikowiec	- <i>Dzikowiec 1566-2006</i> , red. W. Mrocza, Dzikowiec 2006.
Dz. Najn.	- „Dzieje Najnowsze”, Warszawa 1969-
Ecclesiae, Patriae et Homini serviens	- <i>Ecclesiae, Patriae et Homini serviens. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Biskupowi Kazimierzowi Górnemu z okazji 70. rocznicy urodzin oraz piętnastolecia posługi pasterskiej w Kościele rzeszowskim</i> , red. E. Białogłowski i in., t. 1-2, Rzeszów 2007.
EK	- <i>Encyklopedia Katolicka</i> , Lublin 1973-
Encyklopedia wiedzy o jezuitach	- <i>Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995</i> , oprac. L. Grzebień i in., Kraków 1996.
fasc.	- fascykuł
FMRB	- „Fasciculi Musei Regionalis Brzozoviensis”, Brzozów 2003-
GBBKAP	- Gréckokatolícke Biskupstvo. Biskupská Kúria-Archív. Prešov
GG	- Generalne Gubernatorstwo dla okupowanych obszarów polskich (Das Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete), od 31 VII 1940 r. Generalne Gubernatorstwo (Das Generalgouvernement)
Gestapo	- Tajna Policja Państwowa (Geheime Staatspolizei)
GL	- Gwardia Ludowa
gr	- grosz

- H. - Heft
- Historia duszpasterstwa wojskowego - *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek i in., Lublin [2004].
- HKP II/2 - *Historia Kościoła w Polsce*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, t. 2: 1764-1945, cz. 2: 1918-1945, Poznań-Warszawa 1979.
- hr. - hrabia
- IPN - Instytut Pamięci Narodowej
- IPiMS - Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie (The Polish Institute and Sikorski Museum London)
- J. - Jahr
- Kapelani wrześniowi - *Kapelani wrześniowi. Służba duszpasterska w Wojsku Polskim w 1939 r. Dokumenty, relacje, opracowania*, red. J. Wysocki, Warszawa [2001].
- KAP 1993-1994 - „Kronika Archidiecezji Przemyskiej”, wydanie okolicznościowe 1993-1994.
- KDP - „Kronika Diecezji Przemyskiej”, Przemysł 1901-1992, jej kontynuacją jest „Kronika Archidiecezji Przemyskiej”
- KL - Obóz koncentracyjny (Konzentrationslager)
- kop. - kopiejka
- Kościół, klasztory i parafie dawnego Rzeszowa - *Kościół, klasztory i parafie dawnego Rzeszowa. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej dla uczczenia Wielkiego Jubileuszu Chrześcijaństwa 15-16 XI 2000 r.*, red. M. Jarosińska, Rzeszów 2001.
- Kościół katolicki w Brzozowskim i Sanockiem 1939-1945 - *Kościół katolicki w Brzozowskim i Sanockiem 1939-1945*, Brzozów-Przemysł 1992
- Kościół katolicki w Jasielskim 1939-1945 - M. Matysik, M. Rudnicka, Z. Świstak, *Kościół katolicki w Jasielskim 1939-1945*, Brzozów-Stalowa Wola 1991.
- Kościół na drogach historii - *Kościół na drogach historii. Księga jubileuszowa dedykowana Księdzu Profesorowi Doktorowi Tadeuszowi Śliwie*, red. J. Wołczański, Lwów-Kraków 1999.
- KPK - Kodeks Prawa Kanonicznego (Codex Iuris Canonici), zob. CIC
- kpt. - kapitan
- Ksiądz Stanisław Sudół - *Ksiądz Stanisław Sudół. Człowiek i duszpasterz (1895-1981)*, red. J. Konefał, Sandomierz-Stalowa Wola 2004.
- „Kurendy” - „Kurendy Konsystorza Biskupiego o. ł. w Przemysłu”, Przemysł 1701-1900.
- Lwowskie pod okupacją sowiecką - *Lwowskie pod okupacją sowiecką (1939-1941)*, red. T. Bezeza, Rzeszów 2006.
- Męczennicy i świadkowie wiary - *Męczennicy i świadkowie wiary. Represje komunistyczne wobec duchowieństwa na Rzeszowszczyźnie*, red. S. Nabywaniec, Rzeszów 2006.
- mjr - major

MWRiOP	- Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
NKWD	- Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych (Народный Комиссариат Внутренних Дел, 1934-1946)
Numine Tuo Domine	- <i>Numine Tuo Domine. Księga pamiątkowa dedykowana Metropolicie Przemyskiemu Księdzu Arcybiskupowi Józefowi Michalikowi w 20. rocznicę święceń biskupich</i> , red. A. Szal, Przemyśl 2006.
NP	- „Nasza Przeszłość”, Kraków 1949-
NOW	- Narodowa Organizacja Wojskowa
ob. łac., ob. łac., o. ł.	- obrządku łacińskiego
Ojczyzna i wolność	- <i>Ojczyzna i wolność. Prace ofiarowane Profesorowi Janowi Ziółkowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin</i> , red. A. Barańska, W. Matwiejczyk, E.M. Ziółek, Lublin [2000].
OKH	- Sztab Generalny Wojsk Lądowych (Oberkommando der Heeres)
Okupacja sowiecka 1939-1941	- <i>Okupacja sowiecka ziem polskich 1939-1941</i> , red. P. Chmielowiec, Rzeszów-Warszawa 2005.
Operacja „Burza”	- <i>Operacja „Burza” i powstanie warszawskie 1944</i> , red. K. Komorowski, Warszawa b.r.
OUN	- Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów
OKW	- Sztab Generalny Armii (Oberkommando der Wehrmacht)
PCh	- „Premislia Christiana”, Przemyśl 1987/1988-
PChP	- „Przyjaciel Chrześcijańskiej Prawdy”, Przemyśl 1833-1840.
PCK	- Polski Czerwony Krzyż
PHA	- „Prace Historyczno-Archiwalne”, Rzeszów 1993-
Polacy i Ukraińcy	- <i>Polacy i Ukraińcy dawniej i dziś</i> , red. B. Grott, [Kraków 2002].
Polacy i Ukraińcy podczas II wojny	- <i>Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej</i> , red. W. Bonusiak, Rzeszów 2000.
Polska - Ukraina	- <i>Polska - Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa</i> , t. 1-5, red. S. Stępień, Przemyśl 1990-2000.
PKWN	-Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego
płk	- pułkownik
Poprzez stulecia	- <i>Poprzez stulecia. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Antoniemu Podrazie w 80. rocznicę Jego urodzin</i> , red. D. Czerska, Kraków 2000.
ppłk	- podpułkownik
PPR	- Polska Partia Robotnicza
prał.	- prałat
PSB	- <i>Polski Słownik Biograficzny</i> , Kraków 1935-
PUGAR	- Pontificia Università Gregoriana/Archivio Roma

rb	- rubel
Relatio 1938	- [Relatio de statu dioecesis Premisliensis ritus latini ad Sanctam Sedem de 1938 a.], Archiwum Archidiecezjalne w Przemyślu, b. sygn.
Relatio 1943	- [Relatio de statu dioecesis Premisliensis ritus latini ad Sanctam Sedem de 1943 a.], Archiwum Archidiecezjalne w Przemyślu, b. sygn.
Res. Sacr. rez.	- „Resovia Sacra”, Rzeszów 1994- - rezerwy
RGO	- Rada Główna Opiekuńcza
Rocznik 1952	- <i>Rocznik Diecezji Przemyskiej na rok 1952</i> , Przemyśl 1952.
Rocznik 1997 A	- <i>Rocznik Archidiecezji Przemyskiej 1997. Album</i> , Przemyśl 1997.
Rocz. Sokoł.	- „Rocznik Sokołowski”, Sokołów Małopolski 1999-
RSHA	- Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy (Reichssicherheitshauptamt)
RT	- „Roczniki Teologiczne”, kontynuacja „Roczników Teologiczno-Kanonicznych”
RTK	- „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” (od 1991/1992 „Roczniki Teologiczne”), Lublin 1949-
Schematyzm 1938	- <i>Schematyzm diecezji przemyskiej ob. łac. na rok 1938</i> , Przemyśl 1938.
Schematyzm 1938(-1952)	- Schematyzm diecezji przemyskiej ob. łac. na rok 1938 (Przemyśl 1938) z dopiskami z lat 1939-1952, Archiwum Archidiecezjalne w Przemyślu, b. sygn.
Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej	- <i>Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej obrządku łacińskiego ofiar II wojny światowej 1939-1945</i> , red. J. Krętosz, M. Pawłowiczowa, Opole 2007.
SPTK	- <i>Słownik Polskich Teologów Katolickich</i> , red. H.E. Wyuczawski i in., Warszawa 1981-
SR	- „Studia Rzeszowskie”, Rzeszów 1995-2003.
SS	- Sztafety Ochronne (Schutzstaffeln)
Stosunki polsko-ukraińskie	- <i>Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-2004</i> , red. B. Grott, Warszawa 2004.
sygn.	- sygnatura
Świadkowie wiary diecezji przemyskiej	- <i>Świadkowie wiary diecezji przemyskiej z lat 1939-1964</i> , red. S. Zygarowicz, W. Jedynek, Przemyśl 2001.
tit.	- tytuł
Tygiel narodów	- <i>Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939-1953</i> , red. K. Jasiewicz, Warszawa-Londyn [2002].
UJK	- Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie
UPA	- Ukraińska Powstańcza Armia
USRR	- Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka

vol.	- volumen
Zakony 1939-1945	- <i>Diecezja przemyska w latach 1939-1945</i> , t. 3: <i>Zakony</i> , red. J. Draus i J. Musiał, Przemysł 1990.
Ziem. Droh.	- „Ziemia Drohobycka”, Wrocław 1991-
Ziemiańskie wobec okupacji 1939-1945	- <i>Ziemiańskie wobec okupacji 1939-1945. Materiały z konferencji: „Czyn niepodległościowy ziemian polskich podczas II wojny światowej” zorganizowanej w dniu 12 III 2004 r. przez Instytut Pamięci Narodowej, Polskie Towarzystwo Ziemiańskie, Klub Historyczny im. gen. Stefana Roweckiego oraz Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej</i> , red. M. Wenklar, Kraków 2006.
zł	- złoty
ZN WSPRz	- „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie”, Rzeszów 1990-2000.
ZSRR	- Związek Socjalistycznych Sowietów (Radzieckich) Republiki
ZWA	- Zbiory Własne Autora
ZWJWK	- Zbiory Własne Ks. Józefa Wołczańskiego w Krakowie
Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską	- <i>Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939-1945</i> , red. Z. Zieliński, Warszawa 1982.
Życie religijne w Polsce pod okupacją	- <i>Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939-1945. Metropolie wileńska i lwowska, zakony</i> , red. Z. Zieliński, Katowice 1992.

BIBLIOGRAFIA

I ŹRÓDŁA

A. ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

1. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

- Zespół: Rada Główna Opiekuńcza, sygn. 726
- Zespół: Polska Zjednoczona Partia Robotnicza; sygn. 203/XI-7

2. Archiwum Archidiecezjalne w Przemyślu¹

- Akta luźne, b. sygn.
- Ankiety wojenne, b. sygn.
- [Dziennik podawczy Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu] 1940-1942, b. sygn.
- Dziennik podawczy, 1943, b. sygn.
- Główna księga kasowa od 8 listopada 1939 do 31 XII 1943, b. sygn.
- Index ad sacros ordines promotorum ab anno Domini 1940, b. sygn.
- Kronika kolegium księży wikarych katedralnych ob. łac. w Przemyślu od 1942 r. do 31. 08. 1944, b. sygn.
- Kronika Seminarium Duchownego diecezji przemyskiej w Brzozowie obejmująca okres od 1 IX 1939 r. do 27 VI 1946 r. (Na podstawie wspomnień alumnów spisanych w lutym 1945 r. oraz wspomnienia opracowanego przez ks. dra Jana Rąba w 1952 r.), oprac. ks. M. Jastrzębski, mps, b.m. 1976, b. sygn.
- Materiały ks. Jana Kwolka, b. sygn.
- Okólniki diec. przem. 1939-1947, b. sygn.
- Protokół czynności 1939, b. sygn.
- Protokół czynności Kurii Biskupiej wschodniej części diecezji z lat 2 I 1940-7 XI 1941, b. sygn.
- [Relatio de statu dioecesis Premisliensis ritus latini ad Sanctam Sedem de 1938 a.], b. sygn.
- [Relatio de statu dioecesis Premisliensis ritus latini ad Sanctam Sedem de 1943 a.], b. sygn.
- Röm. kath. Diözese Przemyśl, Verzeichnis der Pfarrmatrikelämter und amtierender nach Kreishauptmanschaften geordnet, 1944, b. sygn.
- Schematyzm diecezji przemyskiej ob. łac. na rok 1938 (Przemyśl 1938) z dopiskami z lat 1939-1952, b. sygn.
- Stan personalny diecezji przemyskiej w r. 1941 [okupacja niemiecka], b. sygn.
- Tomaka W., Kronika parafii katedry ob. łac. w Przemyślu, t. 2: od 1 I 1938-1941, b. sygn.
- [Wykaz pracowników folwarku Widacz], b. sygn.

¹ W związku z występowaniem różnych nazw tegoż archiwum w wydanych ostatnio opracowaniach (po 1992 r.), w niniejszej pracy zastosowano nazwę, którą podaje urzędowy rocznik archidiecezji przemyskiej. Zob. *Rocznik Archidiecezji Przemyskiej 2002*, Przemyśl 2002, s. 57.

- Tabele służbowe kapłanów i biskupów przemyskich, b. sygn.
- Teczka „Ankieta. Parafie diecezji przemyskiej w l. 1939-1945”, b. sygn.
- Teczka „Archiwum. Zabranie i starania o zwrot”, b. sygn.
- Teczka dekanatu tyczyńskiego (1941-1990), b. sygn.
- Teczka „Korespondencja”, b. sygn.
- Teczka „Korespondencja z Sekretariatem Episkopatu Polski”, b. sygn.
- Teczka „Okupacja sowiecka 1939-1941”, b. sygn.
- Teczka „Sprawy ukraińskie”, b. sygn.
- Teczka „Widacz, Straty wojenne od 1 IX 1939 r.”, b. sygn.
- Teczka „Zmiana granic diecezji przemyskiej o.ł. 1925”, b. sygn.
- Teczka „Żmigród Nowy. Filie: Skalnik, Krempna, Huta Polańska. 1937”, b. sygn.
- Teczki personalne kapłanów i biskupów przemyskich, b. sygn.
- Teczki poszczególnych zakonów i zgromadzeń zakonnych, b. sygn.

3. Archiwum Diecezjalne w Kielcach

- Akta kapłanów obcych 1940-1942, sygn. OP-17/4

4. Archiwum Diecezjalne w Pelplinie

- Kopia pisma Archiwum Diecezjalnego w Pelplinie do ks. M. Lignowskiego, l. dz. 205, bez daty, b. sygn.

5. Archiwum Diecezjalne w Rzeszowie

- Akta dekanatu rzeszowskiego 1916-1947, b. sygn.
- Kronika parafialna [Nowy Żmigród], mps, b. sygn.

6. Archiwum Diecezjalne w Sandomierzu

- Akta personalne ks. T. Kucharczyka: nominacje i korespondencja, b. sygn.

7. Archiwum Diecezji Łuckiej (depozyt w zbiorach Ośrodka ABMK w Lublinie)

- Zespół: Kuria Diecezjalna w Łucku 1940-1944, b. sygn.

8. Archiwum Domu Sióstr Służebnic Najśw. Serca Jezusowego we Frysztaku

- Kronika domu we Frysztaku [od] 1937 r., t. I, b. sygn.

9. Archiwum Generalne Zgromadzenia Sióstr Sług Jezusa w Warszawie

- Z. Łuc, Kronika Stowarzyszenia Sług Katolickich w Przemyślu, kopia, mps, Przemyśl 1961, b. sygn.

10. Archiwum Generalne Zgromadzenia Sióstr Św. Józefa w Krakowie

- Protokolarze wywiadów o przeszłości Zgromadzenia Sióstr Józefitek, sygn. Seria G. Pods. II, fasc. 3, t. II.
- Wspomnienia Sióstr św. Józefa o przeszłości Zgromadzenia, sygn. Seria G. Pods. II, fasc. 4, t. II.

11. Archiwum Generalne Zgromadzenia Sióstr Św. Michała Archaniola w Miejscu Piastowym

- [Korespondencja z Kurią Biskupią ob. łac. w Przemyślu], b. sygn.

- 12. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Rzeszowie**
-sygn., IPN-Rz-053/196, t. 1, Teczka I Ewidencji operacyjnej „B”. Nazwisko i imię Tomaka Wojciech. Diecezja Przemyśl, nr arch. 3523/ES.
- 13. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie**
- sygn. IPN BU 177/559/1/1 (Protokół z przesłuchania bpa A. Szelażka przez władze sowieckie z 27 II 1945 r., kserokopia).
- 14. Archiwum Kapituły Metropolitalnej [obrzędka łacińskiego] w Przemyślu**
-Kanonicy honorowi przemyscy o.l., b. sygn.
-Sandałowski E., Życiorys własny, cz. 1-3, b. sygn.
- 15. Archiwum Metropolitalnego Wyższego Seminarium Duchownego w Przemyślu**
- Sygn. MK 1; KOR-2; PW-26; ŻS/II-3.
- 16. Archiwum Państwowe w Przemyślu**
-Zespół: Ewangelicki Urząd Parafialny w Ranizowie w latach 1789-1913, nr 152.
- 17. Archiwum Parafialne w Boguchwale**
- Kronika Parafii Boguchwała, b. sygn.
- 18. Archiwum Parafialne w Dylągowej**
- Kronika, b. sygn.
- 19. Archiwum Parafialne w Gogolowie**
- J. Ciciora, Wspomnienia i refleksje (Zarys pamiętnika z lat 1923-1973), mps, b.m.r., b. sygn.
- 20. Archiwum Parafialne w Cmolasie**
-Teczka „Pisma Najprzewielebniejszej Kurii Biskupiej w Tarnowie do roku 1940 włącznie”, b. sygn.
- 21. Archiwum Parafialne w Zabierzowie**
- Teczka „Dokumenty kronikarskie par[afii] Zabierzów”, b. sygn.
- 22. Archiwum Parafii Farnej w Gorlicach**
- Teczka „Pisma archiwalne od 1917 r.”, b. sygn.
- 23. Archiwum Sądu Metropolitalnego w Przemyślu**
- Sprawozdania Sądu Diecezjalnego w Przemyślu, b. sygn.
- 24. Bundesarchiv Koblenz**
-Ereignismeldung UdSSR Nr 133 (Berlin, 14 XI 1941), sign. R 58/219, s. 58-96.
- 25. Deržavnyj Archiv L'vivśkoji Oblasti u L'vovi (Державний Архів Львівської Облaсті)**
-Sygn. P-5001-1-111; P-5001-1-1115.

- 26. Gréckokatolícke Biskupstvo. Biskupská Kúria-Archív, Prešov**
-Schematismus 1938, b. sygn.
- 27. Österreichisches Staatsarchiv/Kriegarchiv Wien**
-Manuskripte zur Reichsbefestigung, I.
- 28. Pontificia Università Gregoriana/Archivio Roma**
-Facoltà di Diritto Canonico, Cat. Prof. et Alumn. 1903, 1936-1937, 1937-1938, 1938-1939.
-Facoltà di Filosofia, Cat. Prof. et Alumn. 1904.
-Facoltà di Teologia, Cat. Prof. et Alumn. 1905, 1906, 1907.
- 29. Prímási Levéltár Esztergom**
- Zespół: Serédi Jusztinián, sygn. 5879/1941.
- 30. The Polish Institute and Sikorski Museum London**
-Sygn. A.III.3/14; A.XII.27/67; A.XII.86.30/17
- 31. Zbiory Andrzeja Zagórskiego w Krakowie**
-Wykaz kapelanów AK Podokręgu Rzeszów, mps, b. sygn.
- 32. Zbiory prywatne ks. Jana Edlinga (Rzeszów)**
- Dyplom Sprawiedliwego wśród Narodów Świata przyznany ks. Janowi Patrzykowi przez Instytut Yad Vashem, b. sygn.
- 33. Zbiory prywatne ks. Józefa Wolczańskiego (Kraków)**
-Wolczański F., Wspomnienia z życia, mps, Brasil 2002.
- 34. Zbiory własne autora**
-Archiwum Dąbskich z Nosówki, b. sygn.
-Kilar J., Historia Wielce Czcigodnego Obrazu Najśw. Serca Jezusowego w kościele parafialnym w Szówsku, mps, Przemyśl 1999.
-Krótka kronika wioski Falkenberg, oprac. J. Dryniak, mps, Nowe Sady 2001.
-Pismo Archiwum Diecezjalnego w Sandomierzu do autora z 3 XII 2004 r., b. sygn.
-Teczka „Materiały archiwalne do dziejów diecezji przemyskiej ob. łac.”, b. sygn.
-Teczka „Materiały archiwalne do dziejów diecezji przemyskiej ob. łac. Druki ulotne”, b. sygn.
-Teczka „Materiały do dziejów rodziny Krasickich z Bachórzca” (kserokopie), b. sygn.
-Teczka „Relacje”, b. sygn.
-Pisarek B., Wspomnienia (1988), b. sygn.

B. ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Acta et Statuta Synodi dioeceseanae Premisliensis quam A. D. 1902, Diebus 19, 20, 21, 22 mensis Augusti habuit Josephus Sebastianus Pelczar Episcopus Premisliensis Latinorum* [...], Premisliæ 1903.
- Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale*, ed. P. Blet i in., vol. 3: *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes 1939-1945*, première partie: 1939-1941, deuxième partie: 1942-1945, Città del Vaticano 1967.
- Akta i Statuta Kongregacji Synodalnej czyli Synodu diecezjalnego 20-go odbytego 25-26-27 sierpnia 1908 r. w Przemyślu*, Przemyśl 1909.
- Akta Kongregacji Synodalnej czyli Synodu diecezjalnego 21-go odbytego w dniach 7-8 i 9 lipca 1914 r. w Chyrowie*, Przemyśl 1916.
- Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945. Aus dem Archiv des Auswärtigen Amtes*, Serie D: 1937-1945, vol. VII, Göttingen 1984.
- Analecta ad historiam iuris canonici in dioecesi Premisliensi*, ed. B. Ulanowski, Kraków 1888.
- Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943-1944*, wstęp i oprac. L. Kulińska i A. Roliński, Kraków 2003.
- Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942-1944)*, oprac. J. Brzeski, A. Roliński, Kraków 2001.
- Barda F., [List pasterski z okazji ingresu, 21 I 1934], KDP, R. 34 (1934) z. 1, s. 1-8.
- Bogacz Z., *Czas osamotnienia, niepewności i rozczarowania*, „Ziemia Drohobycka”, Nr 13/2000, s. 21-25.
- [Bossowski M.], *Jeśli chce tego historia wspomnienia ks. Mieczysława Bossowskiego*, wyd. 2, Kolbuszowa 2004.
- Chrzest Izraelitów*, KDP, R. 39 (1939) z. 2, s. 58.
- Czerny E., *Moja działalność w Armii Krajowej*, Przemyśl 1994.
- Dębowska M., *Nadzwyczajne uprawnienia dla biskupów diecezjalnych na terenach RP zajętych przez wojska radzieckie w 1939 roku*, ABMK, T. 78 (2002), s. 41-64.
- Deportacje obywateli polskich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940 roku*, Warszawa-Moskwa 2003.
- Directorium officii Divini rite persolvendi sacrique celebrandi ad usum cleri saecularis dioecesis Premisliensis rit. lat. pro anno Domini 1940-1945 editum iussu et auctoritate Excmi ac Rvmi Eppi Ordinarii*, Miejsce Piastowe 1939-1944.
- Dokumenty do dziejów stosunków polsko-ukraińskich 1939-1945*, t. I: *Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943-1944*, oprac. L. Kulińska, A. Roliński, Kraków 2003, t. II: *Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942-1944*, oprac. L. Kulińska, A. Roliński, Kraków 2004.

- Dokumenty soborów powszechnych. Tekst łaciński i polski*, t. IV (1511-1870): *Lateran V, Trydent, Watykan I*, oprac. A. Baron i H. Pietras, Kraków 2005.
- [Dudziński S.], *Sprawozdanie parafii katedralnej ob. łac. w Przemyślu z okresu od 1 IX 1939 do 1 XII 1942 roku*, [oprac. E. Ślemp], w druku.
- Dzianott J., *Lubla ulamek „Tarczy” Inspektoratu Armii Krajowej na Podkarpaciu*, w: *Wojenne losy Strzyżowiaków (Ziemia Strzyżowska, Sybir, Monte Casino)*, red. J. Nowakowski i C. Szetela, Strzyżów-Rzeszów 2001, s. 173-194.
- Gagajek E., *Z Pogórza Dynowskiego na Pomorze Zachodnie*, Poznań 1993.
- Godni synowie naszej Ojczyzny. Świadectwa nadesłane na apel Radia Maryja*, cz. 1-2, Warszawa 2002.
- Goldziński Z., *Na zachód od Lwowa. Kompania „Milczyce”. Kwiecień-sierpień 1944*, Lublin 2000.
- Grębski S., *Obozowe wspomnienia księdza. Byłem więźniem obozu*, Kuńkowce 1991.
- [Hirschler M.], *Przypomnienie przepisów dotyczących przyznanego patronom, czyli kollatorom [!] kościołów prawa pateny według kurendy konsystorza metropolitalnego, l. 179, „Kurendy”, R. 1880 nr VIII, s. 10-12.*
- Historia kuńkowskiej parafii, mps w BMWSDPrz, b.m.r.
- Hitler A., *Mein Kampf. Moja walka*, przeł. I. Puchalska i P. Marszałek, Krosno 1992.
- Installatio canonici vel praelati capituli cathedralis Premisliensis rit. lat.*, Premisliae 1938.
- Jasłowska M. H., *Wspomnienia dotyczące wydarzeń w Starym Samborze od września 1939 do czerwca 1941 r.*, oprac. M. Krzysztofiński, w: *Lwowskie pod okupacją sowiecką*, s. 324-330.
- Kachniarz J., *Fragment pamiętnika dotyczący wydarzeń w Nowosielcach Kozičkih w okresie od września 1939 do czerwca 1941 r.*, oprac. M. Krzysztofiński, w: *Lwowskie pod okupacją sowiecką*, s. 245-263.
- Katzmann F., *Rozwiązanie kwestii żydowskiej w dystrykcie Galicja*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2001.
- Kocylowski H., *Wspomnienia o śp. Ks. Prałacie Balickim*, w: *O służbie Bożym ks. Janie Balickim wspomnienia księży*, t. I, mps w zbiorach BMWSDPrz.
- [Korczyński M.], *Dokumenta tyczące się biskupstwa przemysk[iego] łac. obrz. i kapituły przemyskiej wzięte z Archiwum Kapituły*, [cz. 1], PChP, R. I (1833) z. 1, s. 100-108.
- Kosiba A., *Fragmenty [dziennika] od 1 września 1939*, w: *Kapelani wrześniowi*, s. 759-762.
- Kościół katolicki w Polsce 1918-1990. Rocznik statystyczny*, red. L. Adamczuk, W. Zdaniewicz, Warszawa 1991.
- Kotula F., *Losy Żydów rzeszowskich 1939-1944. Kronika tamtych dni*, Rzeszów 1999.
- Kozioł-Lechowicki A., *Parafia Bieździedza w ciągu dziejów. Dokumenty i źródła*, Rzeszów 1997.
- Krakowski okręg Armii Krajowej w dokumentach*, t. 3: G. Ostasz, A. Zagórski, *Akcja „Burza” w inspektoracie AK Rzeszów*, Kraków 2003.

- Księża zmarli od roku 1939, KDP, R. 40 (1947) z. 1-4, s. 34-38.
- Kumor B., *Bulla papieża Klemensa XIII „Suprema dispositione” włączająca parafię Jaśliska do diecezji przemyskiej*, w: Kościół na drogach historii, s. 57-62.
- Kuropieska J., *Wspomnienia oficera sztabu 1934-1939*, wyd. 2, [Warszawa 1979].
- Kwolek J., *Kronika naukowa Przemysł*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 55 (1947), s. 236.
- Lachowicki-Czechowicz T., *Dziennik egerski. Zapiski komendanta obozu oficerów polskich na Węgrzech 1939-1944*, red. A. Przewoźnik, Warszawa [2003].
- Janckońska K., *Wspomnienia wojenne 22 IX 1939-5 IV 1945*, wyd. 2, Kraków 2005.
- Liszka J., *Fragment kroniki Zakładu św. Józefa w Przemysłu dotyczący działalności pod okupacją sowiecką od września 1939 do kwietnia 1940 r.*, oprac. A. Świeży, w: *Lwowskie pod okupacją sowiecką*, s. 264-276.
- Naleziński C., *Chmielnik w latach okupacji niemieckiej 1939-1945. Wspomnienia*, Chmielnik 1996.
- Na wypadek wojny*, KDP, R. 39 (1939) z. 7-9, s. 145-146.
- [Nekrolog bpa F. Bardy], KDP, R. 50 (1964) z. 6, s. 121.
- [Nekrolog bpa W. Tomaki], KDP, R. 53 (1967) z. 3, s. 60.
- Nestor, *Powieść minionych lat*, w: *Kroniki staroruskie*, red. F. Sielicki, przeł. E. Goranin, F. Sielicki i H. Suszko, Warszawa 1987, s. 15-199.
- [Nowak] A., *Wielebnemu duchowieństwu diecezji naszej [zawiadomienie o nominacji ks. F. Bardy na urząd sufragana przemyskiego z 15 VIII 1931]*, KDP, R. XXXI (1931) z. 8-9, s. 323-324.
- Objęcie rządów diecezji przez Jego Ekscelencję Najprzewiel. Ks. Biskupa Ordynariusza [!] Dra Franciszka Bardę i Jego intronizacja oraz konsekracja Jego Ekscelencji Ks. Biskupa Sufragana Dr. Wojciecha Tomaki*, KDP, R. 34 (1934) z. 2, s. 40-44
- Pater T., *Oczyrna i sercem. Wieś Rumno w latach 1939-1945*, t. 1-2, Przemysł 2000.
- Pelczar J. S., *Ustawy Seminarium Duchownego Przemyskiego*, KDP, R. 19 (1919) z. 8-12, s. 165-177.
- Pius XI, *Bulla „Vixdum Poloniae unitas” de d. 28 Octobr. 1925. Constitutio Apostolica ditionis Polonicae de nova dioecesium latini ritus circumscriptione*, w: S. Łukomski, *Konkordat zawarty dnia 10 lutego 1925 roku pomiędzy Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską*, Łomża 1934, s. 30-44.
- Pius XI, *Bulle nominacyjne J. E. Najprzewielebniejszego Księdza Biskupa Dra Franciszka Bardy, Sufragana Przemyskiej Diecezji*, KDP, R. 31 (1931) z. 8-9, s. 321-322.
- Pius XI, *Bulle papieskie w sprawie nominacji J. E. Ks. Biskupa Dra Franciszka Bardy, Ordynariuszem diecezji Przemyskiej [!]*, KDP, R. 34 (1934) z. 2, s. 17-21.
- [Pius XI], *Bulla papieska w sprawie nominacji J.E. Księdza Biskupa Sufragana Dra Wojciecha Tomaki*, KDP, R. 34 (1934), z. 2, s. 21-25.

- Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 1: *Polskie podziemie 1939-1941*. Lwów Kołomyja Stryj Złoczów; t. 2: *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944-1946*, Warszawa-Kijów 1998-2000.
- Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w latach 1939-1941*, t. 1-2, Warszawa-Moskwa 2001.
- Porządek nabożeństwa w katedrze przemyskiej ob. łac. w niedzielę dnia 21 stycznia 1934 [r.] jako w dniu ingresu Najprzew. Ks. Biskupa Ordynariusza Dra Franciszka Bardy i konsekracji Najprzew. Ks. Dr. Wojciecha Tomaki na biskupa sufragana przemyskiego*, Przemysł 1934.
- Potaczała M., *Jesień 1939 w Rozwadowie. Wspomnienia opowiadane na otwarciu Muzeum Regionu Rozwadowskiego*, w: *Zakochany w każdym człowieku. Wspomnienia o ks. Michale Potaczale Apostole dobroci i wybór jego pism*, zebrał i oprac. J. W. Lachendro, Kraków-Chrzanów 2005, s. 321-335.
- Pralaci i kanonicy kościoła katedralnego ob. łac. w Przemysłu Wielebnemu Duchowieństwu i wszystkim wiernym diecezji przemyskiej pozdrowienie w Panu!* [Komunikat o wyborze bpa F. Bardy na wikariusza kapitulnego diecezji przemyskiej z 5 IV 1933 r.], KDP, R. 33 (1933) z. 4, s. 163.
- Prawo Generalnego Gubernatorstwa. Rozporządzenia Generalnego Gubernatorstwa dla okupowanych polskich obszarów oraz przepisy wykonawcze do nich w układzie rzeczowym. Stan z dnia 1 maja 1940 r.*, Krakau 1940.
- Przemówienie Ojca Św. [Piusa XI] o prześladowaniu Kościoła w Austrii i Niemczech*, KDP, R. 39 (1939) z. 1, s. 1-3.
- Rechberger G., *Enchiridion iuris ecclesiastici Austriaci*, ed. 3, t. 1. Lincii 1824.
- Rocznik Archidiecezji Przemyskiej 2002*, Przemysł 2002.
- Rocznik Diecezji Przemyskiej na rok 1984*, oprac. H. Borcz, [Przemysł 1984].
- Rojek A. R., *Meldunek kapelana*, w: *Kapelani wrześniowi*, s. 805-809.
- Ronikier A., *Pamiętniki 1939-1945*, Kraków 2001.
- [Sadowski S.], *Kwestja [!] narodowościowa w Małopolsce Wschodniej z punktu widzenia obrony państw[owej] (referat wygłoszony przez pplk dypl. Sadowskiego Stanisława w dniu 23 XI 1935 r. we Lwowie na konferencji porozumiewawczej polskich stowarzyszeń oświatowych, wychowawczych i gospodarczych Małopolski Wschodniej)*, b.m.r.w.
- Sawicki J., *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne*, t. 8: *Synody diecezji przemyskiej i ich statuty*, Wrocław 1955.
- Schematismus archidioecesis Leopoliensis ritus latini 1926-1939*, Leopoli 1926-1939.
- Schematismus archidioecesis Leopoliensis ritus latini 1943*, Leopoli 1943.
- Schematismus venerabilis cleri dioeceseos Cassoviensis anno reparatae salutis 1938*, Cassoviae 1938.
- Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioeceseos Fragopolitanae (Prešov-Prjašev) pro anno Domini 1931*, Fragopoli 1931.
- Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioeceseos Prešovensis (Fragopolitanae) et administraturae apostolicae dioec. Mukačensis in Slovachia pro anno Domini 1944*, Prešov 1944.

- Schematismus Košickej Archidiecezy 2004*, [Košice 2004].
- Schematyzm diecezji przemyskiej ob. łac. na rok 1938*, Przemysł 1938.
- Selwa J., *Moje wspomnienia z obozu „Baudienst 3/105 w Świerczowie*, w: *Świerczów. Szkice z dziejów wsi*, red. S. Zych, Kolbuszowa 2000, s. 23-27.
- Skotnicki M., *Bitwa o Tyczyn*, Tyczyn 2004.
- Smółka J., *Przemysł pod sowiecką okupacją. Wspomnienia z lat 1939-1941*, oprac. J. Krochmal, Przemysł 1999.
- Spis księży* [archidiecezji lwowskiej ob. łac.] 1950, b.m.r.
- Statuta capituli cathedralis Premisliensis ritus latini*, Premisliae 1928.
- Statut i regulamin Archiwum Diecezjalnego przy Kurji* [!] *Biskupiej ob. łac.* w *Przemysłu*, [Przemysł 1927].
- Stączek J., *Ks. Béla Varga*, w: *Wspomnienia polskich uchodźców na Węgrzech w latach 1939-1945*, red. J. Stolarski i in., Warszawa 1999, s. 416-422.
- Sudoł A., *Moja droga do kapłaństwa. Małe Seminarium w Przemysłu 1936-1939. Seminarium Duchowne Przemyskie w Lesie Brzozowskim 1940-1945*, b.m.r.
- Sudoł A., *Polska Ojczyzna moja*, cz. 1, Sanok 1999.
- Sudoł A., *Tam był mój dom... Dzieciństwo w rodzinnej Lipnicy. Gimnazjum w Rzeszowie 1931-1936*, Sanok 2005.
- Synod diecezji przemyskiej odprawiony w dniach 13 i 14 kwietnia 1955 roku w Przemysłu pod przewodnictwem dra Franciszka Bardy biskupa przemyskiego ob. łac.*, [Przemysł 1957].
- Szematyzm hreko-katolickocho duchowenstwa apostołskoji administraciji Łemkowszczyzny 1936*, Lwów 1936.
- Szematyzm hreko-katolickocho duchowenstwa zluczonych eparchij peremyskoji, sambirskoji i sianičkoji na rik Bożyj 1938-1939*, Peremyszl 1938.
- Śliwa T., *Moje spotkania z ks. Stanisławem Sudołem*, w: *Ksiądz Stanisław Sudoł*, s. 133-141.
- Święcenia kapłańskie otrzymali w czasie wojny*, KDP, R. 40 (1947) z. 1-4, s. 29-31.
- Štatistický lexikon obcí v Krajine Slovenskej*, Praha 1936.
- Uchman A., *Fragment kroniki konwentu oo. franciszkanów w Kalwarii Paclawskiej od 26 sierpnia 1939 do 21 lipca 1941 r.*, oprac. M. Krzysztofiński, A. Brożyniak, w: *Lwowskie pod okupacją sowiecką*, s. 277-323.
- Uroczystość papiaska i poświęcenie Domu Katolickiego w Przemysłu*, KDP, R. 38 (1938) z. 2-3, s. 114-115.
- Uszkodzenie kolei i aut*, KDP, R. 39 (1939) z. 7-9, s. 150-151.
- W sprawie Muzeum Diecezjalnego*, KDP, R. 37 (1937) z. 11-12, s. 252.
- Władza zwalniania od cenzur i kar kościelnych*, KDP, R. 39 (1939) z. 3, s. 86.
- Wółczański J., *Biskupa Józefa Sebastiana Pelczara i arcybiskupa Andrzeja Szepetyckiego dwugłos z 1906 roku na temat relacji polsko-ukraińskich*, w: *Numine Tuo Domine*, s. 749-773.
- Wółczański J., *Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939-1945. Materiały źródłowe*, cz. 1, Kraków 2005.
- Wółczański J., *Interwencja abpa Bolesława Twardowskiego u abpa Adama Stefa-*

- na Sapiehy w 1944 roku na rzecz ratowania Polaków przed napadami nacjonalistów ukraińskich (materiały źródłowe), NP, T. 109 (2008), s. 207-238.
- Wółczański J., *Korespondencja arcybiskupa Bolesława Twardowskiego z arcybiskupem Andrzejem Szeptyckim w latach 1943-1944*, „Przegląd Wschodni”, T. 2 (1992/1993) z. 2, s. 465-483.
- Wółczański J., *Listy biskupa Leona Wałęgi do arcybiskupa Józefa Bilczewskiego z lat 1900-1922*, NP, T. 90 (1998), s. 181-386.
- Wołyń, *Galicja Wschodnia 1943-1944. Przewodnik po polskich i ukraińskich źródłach archiwalnych*, t. 1, Warszawa-Kijów 2003.
- Woźniak R., *Przemyśl w latach II wojny światowej w relacji kronikarza klasztoru franciszkanów-reformatów*, przedmowa A. Sroka, Przemyśl 1998.
- Wróbel T., *Borysław nie śmieje się. Opowieść o rodzinnym mieście*, Warszawa 2003.
- Zarządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 8 marca 1939 r. [!] 108 o ustaleniu nazw niektórych miejscowości w powiecie dobromińskim... i łańcuckim w województwie lwowskim*, KDP, R. 39 (1939) z. 4-6, s. 118.
- Zmarli, KDP, R. 53 (1970) z. 3, s. 77.
- Zmiany na stanowiskach i urządach duchownych*, KDP, R. 39 (1939) z. 7-9, s. 155.
- Zmiany terytorialne w diec. przemyskiej od wydania ostatniego schematyzmu 1938 r.*, KDP, R. 40 (1947) z. 1-4, s. 32-33.
- Źródła do dziejów polskiego duszpasterstwa wojskowego*, t. 9: *Duszpasterstwo wojskowe w Polsce w latach 1945-1991*, cz. 1: *1945-1956*, wybór i oprac. T. Kośmider, M. Wesołowski, Warszawa [2007].

PRASA

- „Червоний Перемишль” 1941
- „Express Poranny” 1939
- „Gazeta Codzienna” 1940
- „Gazeta Lwowska” 1941
- „Gazeta Polska” 1943
- „Gazeta Żydowska” 1942
- „Głos Radziecki” 1940
- „Goniec Krakowski” 1944
- „Ilustrowany Kurier Codzienny” 1939
- „Komunikat Informacyjny ‘Pobudki’” 1940
- „Krakauer Zeitung” 1942-1944
- „Krokodyl na Zachodniej Ukrainie” 1939
- „Kurier Polski. Organ Polaków w Rumunii” 1940
- „Kurier Poranny” 1939
- „Na posterunku” 1944
- „Nasz Dziennik” 2003-2004, 2008
- „Nowiny” 2004, 2006
- „Rodzina Boża” 2003
- „Slovák” 1939

„Sowieckie Biuro Informacyjne” 1944
„Spojrzenia Przemyskie” 1993
„Walka” 1940
„Wieści Polskie” 1941
„Z Niepokalaną” 2004

II OPRACOWANIA

- Adamski J. F., *Bonifratrzy*, w: Zakony 1939-1945, s. 124-129.
- Adamski J. F., [Sokołowski E.], *Dekanat jaćmierski*, w: Kościół katolicki w Brzozowskim i Sanockim 1939-1945, s. 137-224.
- Alabrudzińska E., *Kościół ewangelickie na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999.
- Alabrudzińska E., *Znaczenie kwestii wyznaniowych w działalności narodowo-politycznej Niemców w II Rzeczypospolitej*, Dz. Najn., R. 38 (2006) z. 4, s. 81-93.
- Alvarez D., Graham R. A., *Nic świętego. Nazistowski wywiad przeciw Watykańowi 1939-1945*, przeł. O. Snarska, Gdynia 2003.
- Andrzejewski Z., *Próba storpedowania akcji „Reinhard” 26 lipca 1942 roku w Przemysłu przez oficerów Wehrmachtu*, „Rocznik Przemyski”, T. 42 (2006) z. 4, s. 195-202.
- Archiwum Diecezjalne*, KAP 1993-1994, s. 151-153.
- Ataman J., *Barda Franciszek*, w: EK, t. 2, kol. 27-28.
- Ataman J., *Diecezja przemyska w dwudziestolecu międzywojennym* (artykuł niedokończony), mps w zbiorach BMWSDPrz, Przemysł 1975.
- Ataman J., *W. H. Sierakowski i jego rządy w diecezji przemyskiej*, Varsoviae 1936
- Ataman J., *Zarys dziejów diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*, [Przemysł 1985].
- Ataman J., *Z dziejów przemyskiego kościoła katedralnego*, KDP, R. 46 (1960) z. 9-10, s. 234-249.
- Bakunowicz Cz., *Koleje Generalnego Gubernatorstwa w wojennej organizacji kolejnictwa III Rzeszy Niemieckiej 1939-1945*, Dz. Najn., R. 37 (2005) nr 1, s. 29-45.
- Balbus T., Kaczmarski K., *Ks. Ignacy Kociak (1908-1963)*, SR, T. 8 (2002), s. 176-180.
- Banaszcuk K., *Albertynki*, w: Zakony 1939-1945, s. 13-27.
- Bartnik P., Koziarz J., *Dekanaty leżajski i sokołowski w latach okupacji hitlerowskiej*, Przemysł 1992.
- Bartov O., *Zołnierze führera*, przeł. J. Skowroński, Warszawa 2004.
- Basak W., *Formowanie się władzy komunistycznej na Rzeszowszczyźnie w latach 1944-1947*, „Studia Regionalne”, T. 1 (2007), s. 61-79.
- Bączkiewicz F., *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa*, t. 1., wyd. 3, Opole 1957.
- Bednarski F. W., *Śp. ks. prał. dr Stanisław Belch*, DPZ, R. 40 (1989) z. 4, s. 562.
- Bemben S., *Parafia Gać w latach 1918-1939*, mps w zbiorach BPAT, Przemysł 1998.

- Bereza T., Chmielowiec P., Grechuta J., *W cieniu „Linii Mołotowa”. Ochrona granicy ZSRR z III Rzeszą między Wiszną a Solokiją w latach 1939-1941*, Rzeszów 2002.
- Bereza T., Chmielowiec P., *Linia Mołotowa. Krótka historia i przewodnik po zapomnianych fortyfikacjach na ziemi przemyskiej i Roztoczu*, Przemysł 2000.
- Bereza T., *Lata trudnego duszpasterzowania czasu wojny i okupacji na Jarosławskim Zasaniu*, w: Książd Stanisław Sudoł, s. 95-114.
- Best P. J., *Administracja Apostolska Łemkowszczyzny 1934-1944*, w: *Polska Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 4: *Katolickie unie kościelne w Europie środkowej i wschodniej idea a rzeczywistość*, red. S. Stępień, Przemysł 1998, s. 247-250.
- Białecki K., *Kościół narodowy w Polsce w latach 1944-1956*, Poznań 2003.
- Bibliografia katolickich czasopism religijnych w Polsce 1945-1989*, oprac. D. Wielgat, Lublin 1996.
- Bibliografia opublikowanych prac księdza profesora doktora Tadeusza Śliwy za lata 1964-1999*, w: *Kościół na drogach historii*, s. 15-21.
- Bielamowicz Z., „*Sacrum et decorum*” epoki baroku zrealizowane w katedrze przemyskiej przez biskupa Aleksandra Fredrę w latach 1729-1733 (*Ze studiów nad dziejami kultury artystycznej w diecezji przemyskiej*), KDP, R. 70 (1984) z. 1-2, s. 10-26.
- Bielamowicz Z., *Świadek przeszłości Kościoła przemyskiego (o katedrze przemyskiej)*, KAP 1993-1994, s. 134-137.
- Biogramy kapelanów wrześnieowych*, oprac. W. J. Wysocki, w: *Kapelani wrześniowi*, s. 561-656.
- Bishop C., *Zagraniczne formacje SS. Zagraniczni ochotnicy w Waffen-SS w latach 1940-1945*, przeł. G. Siwek, [Warszawa 2006].
- Bobula M., *Śmierć w płomieniach. Ks. Marcin Kędziński męczennik z Jarocina*, Sandomierz 2006.
- Bołcun G., *Bój o Kolbuszowę we wrześniu 1939 roku*, w: *Między środkową Wisłą a Lwowem. Podróż wojskwohistoryczna na Podkarpacie i ziemię lwowską, 19-22 czerwca 2003 r.*, Pruszków 2003, s. 142-157.
- Bonowicz W., *Biskup Franciszek Barda. Ordynariusz przemyski. Ojciec Soboru Watykańskiego II. 1880-1964*, mps w zbiorach BMWSDPrz, Kraków 1969.
- Bonusiak S., *Przemiany gospodarcze w Rzeszowie w latach 1944-1988*, ZN WSPRz, Nr 10/1993, s. 177-200.
- Bonusiak W., „*Burza*” w podokręgu Rzeszów AK (*zarys problematyki*), ZN WSPRz, Nr 3/1991, s. 111-121.
- Bonusiak W., *Polityka ludnościowa i ekonomiczna ZSRR na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939-1941 („Zachodnia Ukraina” i „Zachodnia Białoruś”)*, Rzeszów 2006.
- Borcz H., *Antosz Józef*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 26.
- Borcz H., *Archidiecezja przemyska zarys dziejów*, Rocznik 1997 A, s. 5-19.
- Borcz H., *Archidiecezja przemyska. Zarys dziejów i organizacji*, ABMK, T. 79 (2003), s. 34-119.

- Borc H., *Barnaś Albin*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 28.
- Borc H., *Bira Ludwik*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 33.
- Borc H., *Broda Czesław*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 35-37.
- Borc H., *Dekanat sanocki w latach 1944-1956*, w: *Powiat sanocki w latach 1944-1956*, red. K. Kaczmarek, A. Romaniak, Rzeszów-Sanok 2007, s. 45-92.
- Borc H., *Kolegia niższe duchowieństwa przy katedrze przemyskiej obrządku łacińskiego w okresie staropolskim*, w: *Kościół na drogach historii*, s. 95-116.
- Borc H., *Gielarowski Jan*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 67
- Borc H., *Kędziński Marcin*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 83-84.
- Borc H., *Kołodziej Stanisław*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 88-89.
- Borc H., *Kordyl Ludwik*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 90-91.
- Borc H., *Kościelno-diecezjalne tło życia i działalności sługi Bożego ks. Jana Balickiego (1869-1948)*, w: *Pasterz według Serca Bożego. Materiały sympozjum naukowego poświęconego słudze Bożemu ks. Janowi Balickiemu (10-11 marca 1993)*, red. S. Hareźga, Przemyśl 1993, s. 31-46.
- Borc H., *Księża ofiary zbrodni wojennych lat 1939-1945 na terenie diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*, w: *Lista strat duchowieństwa metropolii lwowskiej obrządku łacińskiego w latach 1939-1945*, red. J. Krętosz, M. Pawłowiczowa, Opole 2005, s. 57-65.
- Borc H., *Lach Kazimierz*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 99-100.
- Borc H., *Lubas Stanisław*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 100-101.
- Borc H., *Nachajski Józef Gustaw*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 106.
- Borc H., *Niemiec Józef*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 107-108.
- Borc H., *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej od XVI do połowy XVII stulecia*, mps w zbiorach AAPrz, Lublin 1979.
- Borc H., *Pilipiec Michał*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 324-325.
- Borc H., *Potoczny Karol*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 117-118.
- Borc H., *Represyjna polityka władz komunistycznych wobec diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w latach 1944-1956*, w: *Powiat przemyski w latach 1944-1956*, red. K. Kaczmarek i M. Krzysztofiński, Przemyśl-Rzeszów 2006, s. 97-141.

- Borc H., *Rzeszowsko-tyczyńskie Bractwo Kapłańskie pod patronatem Ducha Świętego i Maryi Dziewicy Matki Miłosierdzia od XV do XVIII stulecia*, w: *Ecclesiae, Patriae et Homini serviens*, t. 1, s. 61-89.
- Borc H., *Selwa Władysław Albin*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 127-128.
- Borc H., *Siuzdak Jan*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 129-130.
- Borc H., *Sobowski [Motyka] Walenty*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 132-133.
- Borc H., *Stańko Franciszek*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 133-134.
- Borc H., *Studium biblijne w Seminarium i Instytucie Teologicznym w Przemyślu od roku 1687 do czasów najnowszych*, *Res. Sacr.*, T. 3 (1996), s. 159-201.
- Borc H., *Szczerbiński Jan Władysław*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 144.
- Borc H., *Szymkiewicz Szczepan (Stefan)*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 151-152.
- Borc H., *Tęcza Józef*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 330.
- Borc H., *Tomaka Marcin*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 160-161.
- Borc H., *Trzyna Andrzej*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 161-162.
- Borc H., *Węgrzynowski Stanisław*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 165-166.
- Borc H., *Wiech Jan*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 166-167.
- Borc H., *Zakony w diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego i ich stan personalny w okresie kasat józefińskich przy końcu XVIII stulecia w świetle statystyk urzędowych*, *ABMK*, T. 82 (2004), s. 31-64.
- Borc H., *Zmora Marceli*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 175-176.
- Borowiec T. i S., *Z przeszłości Budziwoja*, Tyczyn 1994.
- Borowiec W., *Placówka Armii Krajowej w Czudcu kryptonim „Czereśnia”*, Rzeszów 1997.
- Broda J., *Masowa deportacja leśników polskich z ziem wschodnich w głąb Związku Radzieckiego w 1940 r.*, w: *Z dziejów Lasów Państwowych i leśnictwa polskiego 1924-2004*, t. 2: *Lata wojny i okupacji*, red. A. Szujecki i in., [Warszawa 2006], s. 237-269.
- Brońska E., *Ludność parafii Jedlicze w latach 1772-1939*, mps w zbiorach BUR, Rzeszów 2000.
- Brudzisz M., *Redemptoryści w Mościskach w latach okupacji 1939-1944/48*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 502-536.
- Brudzisz M., *Redemptoryści*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską*, s. 709-721.

- Brzęk G., *Książd Michał Pilipiec („Ski”) bohater i męczennik sprawy polskiej*, Lublin 1995.
- Budzyński F., *Szkoły polskie nad Balatonem w okresie II wojny światowej*, Warszawa 1988.
- Budzyński W., *Miasto Schultza*, [Warszawa 2005].
- Budzyński Z., *Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Stan. Rozmieszczenie. Struktura wyznaniowa i etniczna*, t. 1-2, Przemysł-Rzeszów 1993.
- Bura L. J., Moskwa S. J., *Zgromadzenie Sióstr Opatrzności Bożej*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją*, s. 430-453.
- Burczyk M., *Matka Boża „Jackowa” w Bazylice Archikatedralnej w Przemysłu*, KAP 1993-1994, s. 141-143.
- Chmiel A., *Historia parafii Zabierzów w latach 1800-1939*, mps w zbiorach BUR, Rzeszów 2006.
- Chmielowiec P., *Ostatnie tygodnie sowieckiej okupacji Przemysłu (maj-czerwiec 1941 r.)*, w: *Okupacja sowiecka 1939-1941*, s. 220-233.
- Ch[rganowski] E., *Ks. Józef Czyż*, KDP, R. 71 (1985) z. 5-6, s. 169.
- Chodakiewicz M. J., *Po zagładzie. Stosunki polsko-żydowskie 1944-1947*, przeł. A. Madej, Warszawa 2008.
- Chojnacki W., *Bibliografia zwartych i ulotnych druków konspiracyjnych wydanych na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką w latach 1939-1945*, przyg. do druku: W. Chojnacki i J. Kandziora, wyd. 2, Warszawa [2005].
- Chomentowska E., *Stowarzyszenie Pań Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo w Przeworsku w 1. połowie XX wieku*, mps w zbiorach BMWSDPrz, Przemysł 2004.
- Chrobaczyński J., *System okupacji*, w: *Sanok. Dzieje miasta*, red. F. Kiryk, Kraków 1995.
- Chwalba A., *Krajobrazy etniczne Galicji Wschodniej*, w: *Poprzez stulecia*
- Csorba H. i T., *Losy młodzieży polskiej na Węgrzech w latach II wojny światowej*, Warszawa 1981.
- Csorba H. i T., *Ziemia węgierska azylem Polaków 1939-1945*, Warszawa 1985.
- Czajkowski A., *Niewola za obce i swoje grzechy. Jeńcy w obozach na Ukrainie 1939-1953*, przeł. H. Vasko, red. P. P. Wieczorkiewicz, Warszawa [2003].
- Czenczek S., *Benedyktynki*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 28-39.
- Czop E., *Deportacje z obwodu drohobyckiego w 1940 r.*, w: *Drohobycz*, s. 171-188.
- Czop E., *Kolektywizacja wsi przeprowadzona przez władze radzieckie na terenie tzw. Zachodniej Ukrainy w latach 1939-1941 na przykładzie obwodu lwowskiego*, w: *Małe regiony w wielkiej polityce Polski, Słowacji i Ukrainy*, red. M. Stolarczyk, A. Bonusiak, J. Kuzicki, Rzeszów 2003, s. 90-103.
- Czop E., *Obwód lwowski pod okupacją ZSRR w latach 1939-1941*, Rzeszów 2004.
- Czop E., *Przemysł pod okupacją radziecką aparat okupacyjny*, w: *Polska Europa Świat XX wieku. Studia i szkice ofiarowane Profesorowi Włodzimierzowi*

- Bonusiakowi w czterdziestolecie Jego pracy twórczej*, red. W. Wierzbieniec, Rzeszów 2005, s. 71-85.
- Ćwik W., *Studenci i uczeni z ziem polskich na uniwersytecie w Innsbrucku do II wojny światowej*, w: *Polacy na uniwersytecie w Innsbrucku*, red. E. Walewander, Lublin 2001, s. 17-73.
- Dalecki R., *Armia „Karpaty” w wojnie obronnej 1939 roku*, wyd. 2, Rzeszów 1989.
- Das Generalgouvernement*, oprac. M. Freiherr du Prel, Würzburg 1942.
- Dębowska M., *Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939-1945*, Rzeszów 2008.
- Dębowska M., *Posługa duszpasterska duchowieństwa diecezji lwowskiej na Kresach Wschodnich I RP w czasie II wojny światowej*, w: *Historia et ius. Księga Pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Henryka Karbownika*, red. A. Dębiński i G. Górski, Lublin 1998, s. 31-41.
- Diecezja przemyska w latach 1939-1945*, t. 3: *Zakony*, red. J. Draus, J. Musiał, Przemysł 1990
- Dobrzański M., *Gehenna Polaków na Rzeszowszczyźnie w latach 1939-1948*, Wrocław [2002].
- Dopart W., *Dzieje parafii Mazury w latach 1938-1998*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 2001.
- Doubek A., Schmid H. F., *Das Schoeffenbuch der Dorigemeinde Krzemienica*, Leipzig 1931.
- Draus J., *Brzozowski Kościół katolicki w tajnym nauczaniu*, w: *Chwalcie z nami Panią Świata*, s. 224-234.
- Draus J., *Polskie Seminarium Duchowne w Bejrucie 1943-1946*, w: *Jezuicka ars historica. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Ludwikowi Grzebieniowi SI*, Kraków 2001, s. 135-151.
- Draus J., Terlecki R., *Oświata na Rzeszowszczyźnie w latach 1939-1945*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984.
- Dubicki T., *Wojsko Polskie w Rumunii w latach 1939-1941*, Warszawa 1994.
- Duchniewski J., *Kapucyni*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską*, s. 593-614.
- Dudek J., *Monografia parafii Gogołów*, Krosno 2003.
- Dziewit R., *Michalitki*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 451-468.
- Dzwonkowski R., *Bolszewicy w walce z „kontrrewolucją katolicką” w ZSRR*, „Summarius”, R. 34 (2005), s. 137-155.
- Dzwonkowski R., *Chmurowicz Józef*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 41-42.
- Dzwonkowski R., *Dutschka Edmund*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 53-54.
- Dzwonkowski R., *Janas Mieczysław*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 316.
- Dzwonkowski R., *Kilar Józef*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 84.

- Dzwonkowski R., *Korpak Szymon*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 91-92.
- Dzwonkowski R., *Kościół katolicki w ZSRR 1917-1939. Zarys historii*, Lublin 1997.
- Dzwonkowski R., *Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRR 1939-1988*, Lublin [2003].
- Dzwonkowski R., *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSRR 1917-1939. Martyrologium*, Lublin 1998.
- Dzwonkowski R., *Panaś Józef*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 322-323.
- Dzwonkowski R., *Piróg Antoni*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 115.
- Dzwonkowski R., *Polska opieka religijna we Francji 1909-1939*, Poznań-Warszawa 1988.
- Dzwonkowski R., *Represje wobec duchowieństwa polskiego w ZSRR 1939-1987*, „Studia Polonijne”, T. 24 (2003), s. 151-190.
- Dzwonkowski R., *Szczupiel Piotr*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 144-145.
- Dzwonkowski R., *Urban Władysław*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 332-333.
- Dzwonkowski R., *Wolski Jan*, w: Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej, s. 171-172.
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*, oprac. L. Grzebień i in., Kraków 1996.
- Fac L., *Józef Panaś (1887-1940), ksiądz kapelan Legionów i WP*, „Rocznik Przemyski”, T. 42 (2006) z. 1, s. 183-188.
- Federkiewicz J., *Kapituła przemyska ob. łac.*, cz. 7 (24), KDP, R. 13 (1913) z. 2, s. 50-63.
- Felczyński Z. Z., *Kronika Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemysłu 1909-1979*, w: *Siedemdziesiąt lat Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemysłu 1909-1979*, oprac. zbiorowe, Przemysł 1979, s. 146-285.
- Fenczak A. S., *Śliwnica. Szkice z dziejów wsi i parafii*, Krasiczyn 2000.
- Fenczak A. S., *Wokół początków bizantyńsko-słowiańskiego biskupstwa w Przemysłu. Kwestia istnienia organizacji diecezjalnej w księstwie przemyskim (koniec XI i pierwsza połowa XII wieku)*, w: *Polska - Ukraina*, t. 3, s. 21-38.
- Filar W., *Działania UPa przeciwko Polakom na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943-1944. Podobieństwa i różnice*, w: *Antypolska akcja*, s. 41-58.
- Filarecka B., *Życie kulturalne Przemysłu w okresie II Rzeczypospolitej (w zarysie)*, Przemysł 1997.
- Flaga J., *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 2004.
- Folta S., Kret W., *Szkice z dziejów parafii św. Józefa w Staromieściu*, b.m.r.
- Forstner F., *Twierdza Przemysł*, przeł. J. Bańbor, Warszawa 2000.
- Frącek T., *Franciszczanki Rodziny Maryi*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską*, s. 821-857.

- Frącek T., *Siostry Rodziny Maryi*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 632-670.
- Fridrich A., *Historie cudownych obrazów Najświętszej Maryi Panny w Polsce*, t. 2, Kraków 1904.
- Gadacz K., *Kapucyni*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 337-358.
- Gajewski B., *Besko. Wieś nad Wisłokiem*, Rzeszów 1996.
- Gapys J., *Działalność społeczna duchowieństwa polskiego w Oddziale Polskiego Czerwonego Krzyża w Przemysłu 1939-1945*, w: *Ecclesiae, Patriae et Homini serviens*, t. 1, s. 135-145.
- Gapys J., *Działalność społeczna duchowieństwa polskiego w strukturach Rady Głównej Opiekuńczej na terenie diecezji przemyskiej 1939-1945*, PHA, T. 16 (2005), s. 71-90.
- Gapys J., *Ofiarność duchowieństwa w diecezji przemyskiej na rzecz Rady Głównej Opiekuńczej 1939-1945*, PHA, T. 17 (2006), s. 107-121.
- Gapys J., *Postawy społeczno-polityczne ziemiaństwa w latach 1939-1945 (na przykładzie dystryktu radomskiego)*, Kielce 2003.
- Gapys J., *W służbie bliźniemu. Działalność dobroczynna księży w parafiach na terenie dystryktu krakowskiego 1939-1945 w świetle materiałów archiwalnych Rady Głównej Opiekuńczej*, RS, T. 14-15 (2007-2008), s. 241-253.
- Garbarz A., Paściak F., *Posługa kapłanów w klasztorze sióstr wizytek w Jasle w latach 1903-2003*, w: *Kontemplacja miłości. Księga jubileuszowa z okazji 100-lecia pobytu sióstr wizytek w Jasle (1903-2003)*, red. A. Garbarz, Jasło-Rzeszów 2004, s. 239-321.
- Gdański J., *Estońska dywizja Waffen SS na froncie wschodnim i na ziemiach polskich*, „Oblicza Historii”, R. 2004 nr 3, s. 36-47.
- Gdański J., *Polacy po stronie Niemiec*, „Inne Oblicza Historii”, Nr 2/2005, s. 22-33.
- Gdański J. W., *Zapomniani żołnierze Hitlera*, Warszawa 2005.
- Głowa W., *Niedzielna służba Boża w kościołach parafialnych diecezji przemyskiej w pierwszej połowie XVIII wieku w świetle wizytacji biskupich*, Przemysł 1993.
- Głowa W., *Oczekując na kongres eucharystyczny*, w: *W 50 rocznicę kongresu eucharystycznego w Przemysłu 1936-1986*, Przemysł b.r., s. 3-13.
- Głowacki A., *O nieprawidłowościach w polityce władz radzieckich zachodnich obwodów Ukraińskiej SRR wobec wspólnot wyznaniowych 1939-1941*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Vol. 60 (2005) sectio F, s. 149-158.
- Głowacki A., *Proces nacjonalizacji gospodarki na zaanektowanych ziemiach wschodnich II RP (1939-1941)*, Dz. Najn., R. 36 (2004) nr 2, s. 93-117.
- Głowacki A., *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939-1941*, wyd. 2, Łódź 1998.
- Głowacki A., *Wypieranie polskości w reorganizowanych muzeach zachodnich obszarów Ukraińskiej SRR*, w: *Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej*, red. W. Bonusiak, Rzeszów 2000, s. 73-87.
- Głowacki L., *Działania wojenne na Lubelszczyźnie w roku 1939*, wyd. 2, [Lublin 1986].
- Głuszek J. A., *Dominikanki*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 176-186.

- Gocel T., *Uczestnictwo wiernych diecezji kieleckiej w nabożeństwach roku liturgicznego w latach drugiej wojny światowej*, w: *Ecclesiae, Patriae et Homini serviens*, t. 1, s. 157-177.
- Gogola Z., *Rozwój i organizacja zakonu franciszkanów w II Rzeczypospolitej Polskiej*, w: *Stromata historica in honorem Romani Mariae Zawadzki. Studia historyczne ofiarowane Romanowi Marii Zawadzkiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. J. Urban, Kraków 2006, s. 845-867.
- Gontarczyk P., *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy 1941-1944*, Warszawa 2003.
- Grzebień Z., *Ks. prałat dr Hieronim Kocyłowski*, KDP, R. 69 (1983) z. 5-6, s. 147-149.
- Góra Z., *Duchowieństwo rzymsko-katolickie dekanatu miechocińskiego w okresie okupacji 1939-1944*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1987.
- Góralski W., *Biskup tytularny*, w: EK, t. 2, kol. 614-615.
- Górecki S., *Sp. biskup sufragan dr Wojciech Tomaka (1875-1967). Wspomnienie pośmiertne*, KDP, R. 53 (1967) z. 3, s. 61-71.
- Göldner P., *Der Feldzug in Polen*, Berlin 1939.
- Grabowski W., *Polska tajna administracja cywilna 1940-1945*, Warszawa 2003.
- Gross J. T., *Studium zniewolenia. Wybory październikowe 22 X 1939 r.*, Kraków b.r.
- Grzebień L., *Dzieje kościelne parafii Dobrzechów*, Kraków 2004.
- Grzebień L., *Jezuici*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 286-315.
- Grzebień L., *Tulkowice. Dzieje wsi rodzinnej*, Kraków 1989.
- Grzebień L., *Wkład jezuitów w kształcenie duchowieństwa przemyskiego (1659-1773)*, w: *Kościół na drogach historii*, s. 85-94.
- Grzebień M., *Ksiądz biskup Wojciech Tomaka sufragan przemyski (1875-1934-1967)*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1987.
- Grzelak C. K., *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 r.*, wyd. 2, Warszawa 2001.
- Gugenberger E., *Czarni cudotwórcy* [tytuł oryginału: *Hitlers Visionäre. Die okkulten Wegbereiter des Dritten Reichs*], przeł. B. Niedźwiecka, Warszawa 2004.
- Gutkowska-Rychlewska M., *Siedemdziesiąt lat Muzeum Diecezjalnego w Przemysłu*, ABMK, T. 26 (1973), s. 265-272.
- Hausleitner M., *Die Rumänisierung der Bukowina. Die Durchsetzung der nationalstaalichen Anspruchs Großrumäniens 1918-1944*, München 2001.
- Homola I., *Organizacja terytorialna i duszpasterska diecezji przemyskiej rzymskokatolickiej w latach 1867-1914*, NP, T. 43 (1975), s. 237-274.
- Hryciuk G., *Akcje UPa przeciwko Polakom po ponownym zajęciu Wołynia i Galicji Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1944 roku*, w: *Antypolska akcja*, s. 101-117.
- Hryciuk G., *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931-1948*, [Toruń 2005].
- Hryciuk G., „*Sprawa Lwowa właściwie wciąż otwarta*”. *Między nadzieją a zwątpieniem Polacy we Lwowie w 1945 r.*, Dz. Najn., R. 37 (2005) z. 4, s. 111-138.

- Hryciuk G., *Zmiany ludnościowe i narodowościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1939-1948*, w: *Przemiany narodowościowe na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej 1931-1948*, red. S. Ciesielski, [Toruń 2003], s. 149-240.
- Hołota A., Jamrozek L., *Malawa w czasach dawnych i dzisiaj*, Rzeszów 2006.
- Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich okupowanych w latach 1939-1945 (bez Ziemi Wschodnich)*, red. B. Bienkowska, oprac. U. Paszkiewicz i J. Szymański, Poznań 2000.
- Iwaneczko D., *Urząd Bezpieczeństwa w Przemyślu 1944-1956*, Rzeszów 2004.
- Jabłońska-Deptuła E., *Zakony diecezji przemyskiej od pierwszego rozbioru do 1938 roku*, NP, T. 46 (1976), s. 207-268.
- Jabłoński M., *Organizacja greckokatolickiej diecezji przemyskiej w okresie II Rzeczypospolitej (1918-1939)*, w: *Polska - Ukraina*, t. 1, s. 229-249.
- Jacewicz W., Woś J., *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1945*, z. 4, Warszawa 1978.
- Jakimek-Zapart E., „Uprawa”-„Tarcza”. *Organizacja i działalność w Okręgu Kraków AK*, w: *Ziemianie wobec okupacji 1939-1945*, s. 25-90.
- Jakubczyk A., *Zgromadzenie Sług Jezusa w społeczeństwie polskim w latach 1884-1939*, Warszawa 2001.
- Jamioł P., *Dzieje sanktuarium Matki Bożej Saletyńskiej w Dębowcu w latach 1910-1996*, Kraków 2002.
- Jarosińska M., *Kościół pod wezwaniem Chrystusa Króla*, w: *Kościół, klasztor i parafia dawnego Rzeszowa*, s. 157-165.
- Jarosz J. P., *Akcja repolonizacyjna na terytoriach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w latach 1935-1939*, w: *Polacy i Ukraińcy*, s. 61-66.
- Jasiewicz K., *Lista strat ziemiaństwa polskiego 1939-1956*, t. 1-2, Warszawa 1995.
- Jaśkiewicz B., *Kultura Małopolski Środkowej w okresie okupacji niemieckiej 1939-1944*, Rzeszów 2000.
- Jedynak W., *Ks. Broda Czesław (1885-1940)*, w: *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 65-70.
- Jedynak W., *Ks. Kilar Józef (1892-1942?)*, w: *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 104-109.
- Jedynak W., *Ks. Korpak Szymon (1880-1940)*, w: *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 116-118.
- Jedynak W., *Ks. Lach Kazimierz (1886-1941)*, w: *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 120-124.
- Jedynak W., *Ks. Lubas Stanisław (1886-1942)*, w: *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 124-127.
- Jedynak W., *Ks. Panaś Józef (1887-1940)*, w: *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 132-137.
- Jedynak W., *Ks. Sobowski Walenty (1892-1942)*, *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 147-148.
- Jedynak W., *Ks. Tomaka Marcin (1884-1942)*, w: *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 156-159.

- Jedynak W., *Ks. Trzyna Andrzej (1887-1942)*, w: *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 159-162.
- Jedynak W., *Ks. Węgrzynowski Stanisław (1890-1941)*, w: *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 163-165
- Jedynak W., *Ks. Wolski Jan (1874-1941)*, w: *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 165-171.
- Jedynak W., *Ks. Zmora Marceli (1884-1944)*, w: *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 177-183.
- Juchniewicz M., *Na wschód od Bugu. Polacy w walce antyhitlerowskiej na ziemiach ZSRR 1941-1945*, [Warszawa 1985].
- Kaczmar B., *Rzeszów miastem COP*, Rzeszów 2001.
- Kaczmarek K., *Ks. Franciszek Jan Łądowicz (1913-1973)*, SR, T. 9 (2002), s. 207-210.
- Kaczmarek K., *Podziemie narodowe na Rzeszowszczyźnie 1939-1944*, Rzeszów 2003.
- Kahn D., *Szpiedzy Hitlera. Niemiecki wywiad wojskowy w czasie II wojny światowej*, przeł. W. Jeżewski, Warszawa [2004].
- Kałamarz W., *Życie i działalność księdza Antoniego Gagatnickiego (1891-1971)*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1995.
- Kaniewski K., *Kościół starego Przemyśla*, Przemyśl 1987.
- Kapłon M., *Dekanaty przemyskie (miejski i zamiejski) w latach II wojny światowej (1939-1945)*, mps w zbiorach BPAT, Przemyśl 2006.
- Karolczak K., *Życie codzienne i funkcjonowanie dworu ziemiańskiego w czasie wojny i okupacji 1939-1945*, w: *Ziemiańskie wobec okupacji 1939-1945*, s. 147-165.
- Karski J., *Dwór jako centrum kultury i tradycji w czasie okupacji 1939-1945*, w: *Ziemiańskie wobec okupacji 1939-1945*, s. 167-170.
- Kasperek G. T., *Boromeuszki*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 130-144.
- Kasprzyk J., *Dzieje parafii Lubenia w latach 1918-1945*, mps w BUR, Rzeszów 2005.
- Kessler W., *Markowa z perspektywy historiografii niemieckiej*, w: *Markowa sześć wieków tradycji. Z dziejów społeczeństwa i kultury*, red. W. Bajer, J. Tejchma, Markowa 2005, s. 42-47.
- Kiełboń J., *Deportacje Żydów do dystryktu lubelskiego (1939-1943)*, w: *Akcja Reinhardt*, s. 161-181.
- Kisielewski T., *O rewizję historii o rewizję polityki*, Dz. Najn., R. 37 (2005) z. 4, s. 207-223.
- Klimecki M., *Lwów we wrześniu 1939 roku i w początkach Polskiego Państwa Podziemnego*, w: *Warszawa i stolice regionalne II RP we wrześniu 1939 roku i w początkach Polskiego Państwa Podziemnego*, red. M. M. Drozdowski, H. Szwanowska, Warszawa 2002, s. 137-151.
- Klisko A., *Archidiecezjalne Seminarium Duchowne w Przemyślu*, KAP 1993-1994, s. 145-147.
- Kłoczowski J., *Zakony w diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w XIV-XVIII w.*, NP, T. 43 (1975), s. 27-72.

- Kłosowski J., Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej w okresie rządów ks. bpa Franciszka Bardy w latach 1939-1964, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1985.
- Kołodziej P., *NKWD i GRU na ziemiach polskich 1939-1945*, Warszawa 2002.
- Kołodziej B., *Opieka duszpasterska nad wychodźcami polskimi do roku 1939*, Poznań 2003.
- Kołodziej E., *Repatriacja ludności polskiej z Ukrainy w latach 1944-1946 w świetle dokumentów przechowywanych w Archiwum Akt Nowych*, „Teki Archiwalne”, seria nowa, T. 3/25 (1998), s. 113-139.
- Konefał J., *Bogu i ludziom bezgranicznie oddany. Życie i posługa duszpasterska księdza Stanisława Sudola (1895-1981)*, Sandomierz-Dzikowiec 2001.
- Konieczny J., *Spółeczność żydowska w Jaćmierzu i Posadzie Jaćmierskiej w latach 1900-1942*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku”, Nr 34/1998, s. 169-204.
- Konieczny Z., *Był taki czas. U źródeł akcji odwetowej w Pawłokomie*, Przemysł 2000.
- Konieczny Z., *OUN-UPA na terenie Polski w latach 1944-1947*, w: *Stosunki polsko-ukraińskie*, s. 161-184.
- Konieczny Z., *Zmiany demograficzne w południowo-wschodniej Polsce w latach 1939-1950*, Przemysł 2002.
- Kopiec J., *Rektorzy Papieskiego Instytutu Polskiego w stuleciu jego istnienia*, w: *Ku pożytkowi Kościoła w Polsce. Księga jubileuszowa z okazji stulecia Papieskiego Instytutu Kościelnego Polskiego w Rzymie 1910-2010*, red. tenże i in., Rzym 2010, s. 165-176.
- [Korczyński M.], *O powstaniu, uposażeniu, przywilejach Kap[ituły] Przem[yskiej] obr[z]. łac.*, PChP, R. 2 (1834) z. 2, s. 100-110.
- Kornecki M., *Kościół drewniane w Małopolsce. Zagadnienia uwarunkowań oraz systematyki typów i form architektury (od średniowiecza do XX wieku)*, Kraków 1999.
- Korobij E., Wołoszyn J., *Służebniczy starowiejskie*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 703-771.
- Kot E., *Collegium Marianum w Przemyśle wczoraj i dziś*, w: *Numine Tuo Domine*, s. 519-540.
- Kotowski A., *Polska polityka narodowościowa wobec mniejszości niemieckiej w latach 1919-1939*, [Toruń 2004].
- Kotula B., *Kiedy Rzeszów był Reichshofem*, Rzeszów 2005.
- Kotula F., *Tamten Rzeszów czyli wędrówka po zakątkach i historii miasta*, wyd. 2, Rzeszów 1997.
- Kotula F., *Z dziejów Rzeszowa 1939-1944. Losy rzeszowskich zabytków i pamiątek*, wyd. 2. uzup. M. Jarosińska, Rzeszów 1947-1998.
- Kowalewska A., Lar I., *Kościół katolicki w diecezji katowickiej wobec polityki nazistowskich Niemiec (walka o msze polskie w rejencji katowickiej w latach 1939-1941)*, w: *Dwa pogranicza: Galicja Wschodnia i Górny Śląsk. Historia problemy odniesienia*, red. Z. Budzyński, J. Kamińska-Kwak, Rzeszów 2003, s. 121-136.

- Kozaczka M., *Reforma rolna w ordynacji przeworskiej w latach 1944-1945*, „Rocznik Przemyski”, T. 35 (1999) z. 4, s. 117-126.
- Kozaczka M., *Ziemiaństwo w województwie lwowskim w okresie międzywojennym*, PHA, T. 15 (2005), s. 101-118.
- Koziarz J., *Bernardyni*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 40-123.
- Krajewska H., *Protestanci w dobie józefińskiej kolonizacji*, „Rocznik Mielecki”, T. 3 (2000), s. 23-30.
- Krakowski S., *Prasa przemyska wobec problemu narastającego zagrożenia niemieckiego (styczeń-wrzesień 1939; wybrane numery)*, „Rocznik Przemyski”, T. 37 (2001) z. 3, s. 145-146.
- Krakowski S., *Żydowski opór w Generalnym Gubernatorstwie*, w: *Akcja Reinhardt*, s. 283-291.
- Krause W. H., *Kozacy i Wehrmacht*, przeł. J. Falkowski, Kraków 2006.
- Krempa A., *Francuscy esesmani pod Mielcem*, „Rocznik Mielecki”, T. 9 (2006), s. 253-269.
- Kret W., *Dzieje parafii świętych Wojciecha i Stanisława w Rzeszowie w latach 1949-1989*, Biecz 2004.
- Kret W., *Ks. Jan Stączek 1902-1989*, Sandomierz 1995.
- Kret W., *Ks. Józef Jałowy (1885-1954)*, Rzeszów 1996.
- Krętosz J., *Duchowieństwo archidiecezji lwowskiej na terenie diecezji katowickiej po 1945 r.*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, T. 37 (2004) z. 2, s. 200-216.
- Krochmal A., *Konflikt czy współpraca? Relacje między duchowieństwem łacińskim i greckokatolickim w diecezji przemyskiej w latach 1918-1939*, Lublin 2001.
- Krochmal A., *Żydzi przemyscy w czasie II wojny światowej*, w: *Pamiętam każdy dzień... Losy Żydów przemyskich podczas II wojny światowej*, red. J. J. Hartman, J. Krochmal, Przemyśl 2001, s. 254-275.
- Krochmal J., Kiryk F., *Stosunki wyznaniowe (1375-1500)*, w: *Dzieje Przemyśla*, t. II (1340-1772), cz. 1: *U schyłku średniowiecza*, red. F. Kiryk, Przemyśl 2003, s. 153-206.
- Krochmal J., *Wstęp*, w: J. Smółka, *Przemyśl pod sowiecką okupacją. Wspomnienia z lat 1939-1941*, oprac. J. Krochmal, Przemyśl 1999, s. 5-28.
- Kruk M., *Działalność Księdza Michała Jastrzębskiego 1902-1993*, mps w zbiorach BMWSDPrz, Przemyśl 1998.
- Krukowski J., *Ekspozytura*, w: EK, t. 4, Lublin 1983, kol. 815
- Krukowski J., *Teologia pasterska katolicka*, t. 2, Przemyśl 1869.
- Kryczko M., *Oficer dywersji Inspektoratu AK Rzeszów Józef Lutak*, Przemyśl 1991.
- Kryczko M., *Przyczynek uzupełniający do książki pióra Gabriela Brzęka pt. „Ksiądz Michał Pilipiec. Bohater i Męczennik Sprawy Polskiej”*, Przemyśl-Błażowa 1996.
- Kryczko M. J., *Staroniwa 1-2 czerwca 1943. Nieroztropność czy prowokacja*, Przemyśl 2002.
- Krzywkowska M., *Klawerianki*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 407-414.

- Krzymkowska M. A., *Sodaliczka świętego Piotra Klawera (klawerianki)*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją*, s. 409-418.
- Krzysztofinski M., „Dziś a nie jutro trzeba atakować wroga”. „Szlak bojowy” *Grupy GL „Iskra” na Rzeszowszczyźnie*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, Nr 3-4/2006, s. 59-67.
- Krzywiński S., *Działalność duszpasterska Józefa Sebastiana Pelczara biskupa przemyskiego w latach 1899-1924*, Przemysł 2003
- Ksiądz biskup Wojciech Tomaka (1875-1967). Patron Szkoły Podstawowej w Trzebowniku*, oprac. W. Kret, Trzebowniko 2001.
- Ks. prałat Franciszek Misiąg*, KDP, R.60 (1974) z. 2, s. 50.
- Ks. Wąsik Tomasz*, KDP, R. 47 (1961), s. 157-158.
- Ks. Władysław Matyka (1886-1954)*, KDP, R. 47 (1961) z. 9-10, s. 158-159.
- Kukiz T., *Madonny Kresowe i inne obrazy sakralne z Kresów w archidiecezji wrocławskiej i w diecezji legnickiej*, Wrocław 2003.
- Kukiz T., *Madonny Kresowe i inne obrazy sakralne z Kresów w diecezjach Polski (poza Śląskiem)*, cz. 1, Wrocław 2004.
- Kulak T., *Śląskie odgłosy papieskiej encykliki „Mit brennenden Sorge”*, w: *Ojczyzna i wolność*, s. 246-252.
- Kulińska L., *Zbrodnie dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Małopolski Wschodniej w czasie II wojny światowej*, w: *Stosunki polsko-ukraińskie*, s. 119-144.
- [Kulak J., Różowicz P.], *Z dziejów Rymanowskiego Lasu. 60 lat Nadleśnictwa Rymanów*, Krosno 2004.
- Kumor B., *Archidiecezja lwowska obrządku łacińskiego w świetle schematyzmu archidiecezjalnego z 1939 r.*, „Folia Historica Cracoviensia”, Vol. 3 (1996), s. 265-286.
- Kumor B., *Arcybiskup Adam Stefan Sapieha jako metropolita krakowski (1925-1951)*, w: *Kardynał Adam Stefan Sapieha. Środowisko rodzinne, życie i dzieło*, red. S. Stępień, Przemysł 1995, s. 163-167.
- Kumor B., *Diecezja tarnowska. Dzieje ustroju i organizacji 1786-1985*, Kraków 1985.
- Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich*, odbitka z ABMK.
- Kumor B., *Obsada arcybiskupstwa ormiańsko-katolickiego we Lwowie w latach niewoli narodowej (1772-1918)*, „Analecta Cracoviensia”, R. 26 (1994), s. 372-384.
- Kumor B., *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej 1772-1850*, NP, T. 43 (1975), s. 135-170.
- Kumor B., *Projektowanie reorganizacji Kościoła w Rzeczypospolitej obojga Narodów z 1790 roku*, w: *Ecclesia Posnaniensis opuscula Mariano Banaszak septuagenario dedicata*, Poznań 1998, s. 107-111.
- Kumor B., *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, Kraków 1980.
- Kunisz N. A., *Serafitki*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 557-586.
- Kurek E., *Dzieci żydowskie w klasztorach. Udział żeńskich zgromadzeń zakon-*

- nych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939-1945, [Lublin 2001].
- Kuś A., Okupacyjne warunki działalności parafii łacińskich w Przemyślu, mps w zbiorach BWSDRz, Rzeszów 1998.
- Kwolek J., *Archiwa diecezji przemyskiej ob. łac.*, Przemyśl 1927.
- Kwolek J., *Archiwum Diecezjalne przy Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu*, Włocławek 1936.
- Kwolek J., *Początki biskupstwa przemyskiego*, NP, T. 43 (1975), s. 7-24.
- Kwolek J., Prawo diecezji przemyskiej w porządku Kodeksu Prawa Kanonicznego, mps w zbiorach BMWSDPrz, Przemyśl 1952.
- Kwolek J., *Z dziejów kultu maryjnego w diecezji przemyskiej*, KDP, T. 43 (1957) z. 5-6, s. 171-177.
- Lasek J., *Cześć Najśw. Sakramentu w diecezji przemyskiej w ubiegłych wiekach*, cz. 1 (do połowy 16. w.), Przemyśl 1936.
- Lasko Z. E., *Józefitki*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 316-336.
- Lasko Z. E., *Zgromadzenie Sióstr św. Józefa (józefitki)*, Lublin 1987.
- Laszczak B., *Zgromadzenie Sióstr Matki Bożej Bolesnej (serafitki)*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją*, s. 387-399.
- Legiony antybolszewickie*, w: *Gazety wojenne*, Nr 60, s. 1181-1185.
- Lempp W., *Die evangelischen Kirche Ausburgischen und Helvetischen Bekenntnisses in Klempolen (Galizien)*, Berlin b.r.
- Lenart M. P., *Felicjanki*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 186-211.
- Lenart M. P., Siostry felicjanki (Opracowanie dla monografii pt.: „Diecezja przemyska 1939-1945”), mps w ZWA, Rzym 1986.
- Leśnicka F., *Muzeum Archidiecezjalne im. Bł. Biskupa Józefa Sebastiana Pelczara w Przemyślu*, KAP 1993-1994, s. 153-155.
- Lewandowska-Kozimala I., *Dekanat sieniawski obrządku łacińskiego w latach 1939-1945*, „Zeszyty Muzealne. Muzeum w Jarosławiu”, Z. 2 (1997/98), s. 69-94.
- Lewicka I., *Idźcie do okopów...! Życie, praca duszpasterska i działalność patriotyczna księdza kapelana kpt. Mieczysława Bossowskiego*, Kraków 2003.
- Lignowski M., *Dekanat brzozowski*, w: *Kościół katolicki w Brzozowskim i Sannockiem 1939-1945*, s. 7-65.
- Lignowski M., *Duchowieństwo dekanatu brzozowskiego w okresie okupacji 1939-1944*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1983.
- Litwiński R., *Skutki działań wojennych w 1939 r. dla policji w Małopolsce Wschodniej*, Dz. Najn., R. 39 (2007) nr 2, s. 77-95.
- Łękwski T., *Katedra przemyska wraz z kościołem filialnym Najświętszego Serca P. Jezusa*, Przemyśl 1906.
- Łossowski P., *Przesiedlenie Niemców z państw bałtyckich w latach 1939-1941*, Dz. Najn., R. 36 (2004) nr 1, s. 75-87.
- Łukomski S., *Konkordat zawarty dnia 10 lutego 1925 roku pomiędzy Stolicą Apostolską i Rzeczypospolitą Polską*, Łomża 1934.
- Łysek P., *Parafia Bachórz w latach 1886-1939*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1995.

- Łyszczyarz Z., *Szarytki*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 772-783.
- Łyszczyarz Z., *Szarytki. Zarys historyczny i sytuacja zgromadzenia w latach 1939-1945*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939-1945*, s. 931-943.
- Majcher Z., *Kapituła katedralna przemyska ob. łac. (Powstanie, organizacja i działalność do sob. trydenckiego)*. Studium historyczno-prawne, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1958.
- Majewski P., *Wojna i kultura. Instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939-1945*, Warszawa 2005.
- Majka J., *Brygada płk Maczka. Organizacja i udział w kampanii wrześniowej 1939 r. 10 Brygady Kawalerii (Zmotoryzowanej)*, Rzeszów 1999.
- Majka J., *Kościół poreformacki i parafia wojskowa*, w: *Kościół, klasztory i parafie dawnego Rzeszowa*, s. 147-156.
- Majka J., *Strzelcy, Kanonierzy, Ułani. Wojsko w międzywojennym Rzeszowie*, Rzeszów 1997.
- Majkowsky Z. i R., *Z działalności Rady Głównej Opiekuńczej w powiecie przemyskim*, „Przemyskie Zapiski Historyczne”, R. 4-5 (1987), s. 193-207.
- Makarczuk S., *Etniczno-kulturowy charakter wiejskiej ludności rzymskokatolickiej Galicji Wschodniej i Wołynia od końca XIX w. do 1935 roku*, w: *Sąsiedztwo. Osadnictwo na pograniczu etnicznym polsko-ukraińskim w czasach nowożytnych*, red. J. Półwiartek, Rzeszów 1997, s. 157-165.
- Malak F., *Z dziejów wsi Hermanowa*, mps w ZWA, b.m. 1985.
- Malinowski P., *Dekanat przeworski w latach okupacji hitlerowskiej*, mps w zbiorach BUR, Rzeszów 2003.
- Mandziuk J., *Kotula Kazimierz*, w: EK, t. 9, kol. 1076.
- Mandziuk J., *Kotula Kazimierz (1898-1962)*, w: SPTK, t. 6, red. L. Grzebień, Warszawa 1983, s. 163-164.
- Mandziuk J., *Słownik księży pisarzy archidiecezji wrocławskiej 1945-1992*, Warszawa 1997.
- Marcińczak T., *Niepokalanki*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 476-489.
- Marszałek E., *Kapliczki, cmentarze i Dęby Papieskie na terenie Regionalnej Dyrekcji Lasów Państwowych w Krośnie*, Krosno 2008.
- Marszałek J., *Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939-1945*, Lublin 1998.
- Martyński K., *W lipińskim kościele Maryi tron się wznosi*, Lipinki 1992.
- Masłowski T., Dziuba G., *Nadleśnictwo Brzozów. Zarys monografii*, Brzozów 2006.
- Matelski D., *Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR. Próby restytucji. Archiwa księgozbiory dzieła sztuki pomniki*, Poznań 2003.
- Matysik M., *Dekanat żmigrodzki*, w: tenże, Rudnicka M., Świstak Z., *Kościół katolicki w Jasielskiem 1939-1945*, Brzozów-Stalowa Wola 1991, s. 143-228.
- Matysik M., Rudnicka M., Świstak Z., *Kościół katolicki w Jasielskiem 1939-1945*, Brzozów-Stalowa Wola 1991.
- Mazur G., *Okręg Kraków*, w: *Operacja „Burza”*, s. 386-387.

- Mazur Z., Rudnicka M., *Dominikanie*, w: Zakony 1939-1945, s. 145-175.
- Mąka E., Duchowieństwo rzymsko-katolickie dekanatu sanockiego w okresie okupacji 1939-1944, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1986.
- Mendys W., *Spoleczność żydowska w dawnym Jaśle*, [Warszawa 1992].
- Michalik K., *Przemiany gospodarczo-społeczne powiatu rzeszowskiego w okresie międzywojennym (1918-1939)*, ZN WSPRz, Z. 10/1993, s. 123-134.
- Michno A., Dekanat łańcucki w okresie okupacji hitlerowskiej 1939-1945, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1999.
- Midura E., *Historia parafii Gogołów (1939-1945)*, b.m.r.
- Mikłaszewicz I., *Polityka sowiecka wobec Kościoła katolickiego na Litwie 1944-1965*, Warszawa b.r.
- Mierzwa M., *Duchowość chrześcijańska według ks. Jana Balickiego (1869-1948)*, Sandomierz 1998.
- [F. Misiąg], *Śp. ks. dr Jan Grochowski (1886-1959)*, KDP, R. 45 (1959) z. 10-12, s. 241-250
- Mistecka M. L., *Zakony żeńskie w życiu religijnym okupowanej Polski*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską*, s. 795-811.
- Momidłowski S., *Śp. ks. Czesław Broda 1885-1940*, KDP, R. 41 (1949), s. 56-57.
- Momidłowski S., *Śp. ks. dr Jan Kwolek*, KDP, R. 44 (1958), s. 267-272.
- Momidłowski S., *Śp. ks. Jan Balicki wspomnienie pośmiertne*, KDP, R. 41 (1948) z. 8-10, s. 243-248.
- Momidłowski S., *Wspomnienie pośmiertne. Śp. Ks. Marcin Tomaka*, KDP, R. 41 (1949), s. 55-56
- Momidłowski S., *Śp. ks. Stanisław Lubas*, KDP, R. 42 (1950), s. 57-58.
- Momidłowski S., *Śp. ks. Stefan Szymkiewicz 1842-1944*, KDP, R. 41 (1948) z. 2-3, s. 97-100.
- Momidłowski S., *Śp. ks. Zygmunt Męski (1872-1949)*, KDP, R. 42 (1949) nr 10-12, s. 134-136.
- Momidłowski S., *Wspomnienie pośmiertne. Śp. ks. Edward Sandałowski. Kano-nik Kapituły przemyskiej ur. 1875-1945*, KDP, R. 40 (1947) z. 8-10, s. 129-133.
- Momidłowski S., *Wspomnienie pośmiertne. Śp. ks. Marcin Kędziński*, KDP, R. 41 (1948), s. 182-183.
- Moracchini M., *Oddziały specjalne Hitlera (Einsatzgruppen)*, przeł. P. Sembrat, Warszawa 2004.
- Moskwa J. S., *Siostry Opatrzności Bożej*, w: Zakony 1939-1945, s. 612-631.
- Motyka A., *Centra duszpasterskie Kościoła katolickiego w międzywojennym Rze-szowie (1918-1939)*, w: *Kościół na drogach historii*, s. 295-314.
- Motyka A., *Parafia rzeszowska w okresie międzywojennym*, w: *Kościół, klasztor i parafie dawnego Rzeszowa*, s. 41-57.
- Motyka A., *Życie religijne w Rzeszowie w okresie międzywojennym (1918-1939)*, Lublin-Rzeszów 2000.
- Motyka G., *Polska reakcja na działania UPa - skala i przebieg akcji odwetowych*, w: *Antypolska akcja*, s. 81-85.

- Motyka G., *Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939-1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej*, w: Tygiel narodów, s. 279-407.
- Motyka G., *Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa [2006].
- Mroccka W., *Lipnica. Wieś królewska, lasowiacka, moja ziemia rodzinna*, Kolbuszowa 1997.
- Mroccka W., *Skąd nasz ród (zarys dziejów 51 lipnickich rodów)*, Lipnica 2004.
- Musiał B., „Przypadek modelowy dotyczący eksterminacji Żydów”. Początki „akcji Reinhardt” planowanie masowego mordu Żydów w Generalnym Gubernatorstwie, w: Akcja Reinhardt, s. 15-38.
- Mularz S., Organizacja i działalność Sądu Biskupiego w Przemyślu w latach 1939-1944, mps w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Warszawa 1996.
- Musiał J., *Albertyni*, w: Zakony 1939-1945, s. 7-12.
- Musiał J., *Sercanie*, w: Zakony 1939-1945, s. 587-591.
- Müller W., *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej w okresie przedrozbiorowym (1375-1772)*, NP, T. 46 (1976), s. 29-52.
- Nabożny M., *Duszpasterze i duszpasterstwo w parafii Lubla w latach 1939-1945*, Lubla 2008.
- Nabywaniec S., *Die Griechisch-Katolische Kirche in der Ukraine 1939-1989*, „Ostkirchliche Studien”, Bd. 53 (2004) H. 1, s. 17-27.
- Nabywaniec S., *Kościół wschodni w Brzozowskim i Sanockim w świetle rzymskokatolickich źródeł parafii Grabownica*, FMRB, Nr 1 (2003), s. 5-15.
- Nabywaniec S., *Łemkowszczyzna i Łemkowie w świetle badań i opinii*, Res. Sacr., T. 2 (1995), s. 85-114.
- Nabywaniec S., *Okres duszpasterskiej pracy w parafii Wiązownica. Uwarunkowania narodowościowe i religijne*, w: Ksiądz Stanisław Sudoł, s. 83-93.
- Nabywaniec S., *Organizacja greckokatolickiej diecezji przemyskiej przy końcu lat siedemdziesiątych XIX w.*, NP, T. 70 (1988), s. 75-127.
- Nabywaniec S., *Relacje między obrządkami łacińskim i greckokatolickim oraz problem rutenizacji i uniatyzacji w kontekście tak zwanej „kradzieży dusz”*, w: Polska-Ukraina, t. 4, s. 221-231.
- Nabywaniec S., Szopa K., *Żydzi i wyznaniowa gmina żydowska we Frysztaku do wybuchu II wojny światowej*, Res. Sacr., T. 11 (2004), s. 131-143.
- Nabywaniec S., *Seliger Martyrerbischof Josafat Josyf Kocylovs'kyj (1876-1947)*, „Ostkirchliche Studien”, Bd. 52 (2003) H. 2-3, s. 206-214.
- Nabywaniec S., Zych S., *Dzieje kultu Matki Bożej Łaskawej w Czudcu od XVII w. do 2002 roku*, „Studia Claromontana”, T. 22 (2004), s. 791-812.
- Na śladach dworów i dworków Jasielszczyzny*, red. A. Dacył, Z. Dranka, Z. Świśtak, Jasło 2005.
- „*Na świadectwo ducha religijnego...*” *Z dziejów, powstania, odbudowy i konserwacji kościoła farnego w Jasle. Materiały z sesji, Jasło 20 września 2002*, red. A. Laskowski, Jasło 2004.

- Natoński B., *Jezuici*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską*, s. 538-592.
- Nawrocki Z., *Zamiast wolności. UB na Rzeszowszczyźnie 1944-1949*, Rzeszów 1998.
- Niemiec J., *Przemyskie Seminarium Duchowne w Brzozowie 1939-1946*, SR, T. 4 (2007), s. 61-90.
- Niemiec J., *Zakład naukowo-wychowawczy ojców jezuitów w Chyrowie 1886-1939*, Rzeszów-Kraków 1998.
- Nir R., *Śp. ks. prał. Artur W. Rojek (1906-1988). Wspomnienie*, DPZ, R. 39 (1988), s. 489-492.
- Nitecki P., *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999. Słownik biograficzny*, wyd. 2, Warszawa 2000.
- Nowak A., *Słownik biograficzny kapłanów diecezji tarnowskiej 1786-1985*, t. 1: *Biskupi i kanonicy*, [Tarnów 1999].
- Nowak E., *Procesy beatyfikacyjne i beatyfikacje męczenników z okresu komunizmu w krajach byłego bloku socjalistycznego*, w: *Męczennicy i świadkowie wiary*, s. 53-86.
- Nowakowski Z. K., *Administracja Apostolska Łemkowszczyzny w latach 1939-1947*, w: *Polska - Ukraina*, t. 3, s. 231-245.
- Oberc F., *Dekanat leski*, w: *Kościół katolicki w Brzozowskim i Sanockim 1939-1945*, s. 225-251.
- Oberc F., *Dekanat sanocki*, w: *Kościół katolicki w Brzozowskim i Sanockim 1939-1945*, s. 253-307.
- Ochenduszek T., *Droga do powstania województwa rzeszowskiego*, w: *Sprawozdanie Dyrekcji I Liceum Ogólnokształcącego im. ks. St. Konarskiego w Rzeszowie za rok szk. 2001/2002*, Rzeszów 2002, s. 5-21.
- Odziemkowski J., *Służba duszpasterska w Armii Krajowej*, w: *Historia duszpasterstwa wojskowego*, s. 533-551.
- Olejko A., *Działania lotnictwa w pasie karpackim w latach 1914-1947*, Rzeszów 2005.
- Olejko A., *Słowackie epizody z polskiego Podkarpacia*, Dębica 2004.
- Oleszkowicz R., *Ks. Florian Zajac (1906-1980)*, SR, T. 9 (2002), s. 202-206.
- Olszar H., *Drużbacki Mikołaj*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 312-313.
- Olszar H., *Mihulka [Michulka] Jan*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej*, s. 321-322.
- Orlof E., *Losy więźniów z obwodu drohobyckiego w czerwcu 1941 roku*, w: *Drohobycz*, s. 189-197.
- Osadczy W., *Kościół i Cerkiew na wspólnej drodze. Concordia 1863. Z dziejów porozumienia między obrządkiem grekokatolickim a łacińskim w Galicji Wschodniej*, Lublin 1999.
- [Osińska A.], *Kazimierz Maria Osiński*, w: *Z dziejów kultury i literatury ziemi przemyskiej*, t. 2, Przemyśl 1973, s. 373-375.
- Ostasz G., *Krakowska Okręgowa Delegatura Rządu na Kraj 1941-1945*, Rzeszów 1996.

- Oziębłowska M., Historia parafii rzymsko-katolickiej pod wezwaniem Świętej Trójcy w Niżankowicach w latach 1918-1945, mps w zbiorach AAprz, Wrocław 2002.
- Ozóg K., *Dzieje parafii Górnio 1599-1999*, Górnio-Rzeszów 1999.
- Pamiętam każdy dzień... Losy Żydów przemyskich podczas II wojny światowej*, red. J. J. Hartman i J. Krochmal, przeł. A. Andrzejewska, Przemyśl 2001.
- Partacz C., Łada K., *Kto zaczął? Polacy i Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1941-1943*, w: *Antypolska akcja*, s. 33-40.
- Patrzyk J., *Historia Cudownej Figury [w Lipinkach]*, mps w zbiorach AP w Lipinkach, Lipinki 1965.
- Pasiecznik J., [*Franciszkanie-reformaci*], *Jarosław*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 261-268.
- Pasiecznik J., *Prowincja Matki Bożej Anielskiej Zakonu Braci Mniejszych (franciszkanie reformaci)*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją*, s. 239-289.
- Paszkiwicz L. B., *Sytuacja Kościoła katolickiego pod okupacją sowiecką 1939-1943*, „*Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne*”, R. II (2003) nr 2, s. 203-221.
- Paśko P., *Więzienie na zamku rzeszowskim w latach 1939-1944*, mps w zbiorach BUR, Rzeszów 2005.
- Pawluk T., *Dekanat*, w: *EK*, t. 3, kol. 1114.
- Pawłowski F., *Premislia sacra, sive series et gesta episcoporum r.l. Premisliensium*, Cracoviae 1869.
- Pelczar M., *Ks. Osikowicz Andrzej (1900-1943)*, w: *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 130-132.
- Pelczar R., *Dzieje Krościenka Wyżnego 1350-2000*, Krościenko Wyżne 2000.
- Peplowski A., *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002.
- Pęckowski J., *Dzieje miasta Rzeszowa do końca XVIII wieku*, Rzeszów 1913.
- Piekałkiewicz J., *Polski wrzesień. Hitler i Stalin rozdierają Rzeczpospolitą*, przeł. M. Misiorny, Warszawa [2004].
- Piętowski W., *Stosunki polsko-ukraińskie po wybuchu II wojny światowej*. Zarys, mps w zbiorach AAprz, Czarna koło Łańcuta 1988.
- Pilarz B., Stec B., Złotek M., *Pstrągowa Nasza Mała Ojczyzna*, Rzeszów 2004.
- Pilecki J. M., *Nikt nie przeżył! Borysławski ZWZ w Kijowie 1941 r.*, *Ziem. Droh.*, Nr 16/2002, s. 2-25.
- Piotrowski T., *SS „Galizien”*, w: *Polacy-Ukraińcy*, s. 137-151.
- Piórek M., *Dzieje szkolnictwa parafialnego, ludowego, powszechnego i podstawowego w powiecie kolbuszowskim (XVI-XX w.)*, Kolbuszowa 2008.
- Piórek M., *Powiat kolbuszowski w okresie okupacji hitlerowskiej w latach 1939-1944*, mps - kserokopia w ZWA, Werynia 1975/76.
- Piórek M., *Szkice do dziejów Dzikowca i okolic*, Kolbuszowa 1995.
- Piórek M., *Wildenthal (Nowy Dzikowiec) była kolonia austriacko-niemiecka w latach 1783-2000*, w: *Dzikowiec*, s. 97-140.
- Piórek M., *Z dziejów kolonii niemieckich w Puszczy Sandomierskiej (XVIII-XX w.)*, „*Rocznik Kolbuszowski*”, T. 2 (1987), s. 45-63.

- Piróg H., *Gmina Sokółów w okresie drugiej wojny światowej*, Roczn. Sokoł., Nr 4 (2002), s. 7-70.
- Pisuliński J., *Karpatorusini w polskiej polityce zagranicznej w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku*, w: *Małe regiony w wielkiej polityce Polski, Słowacji i Ukrainy*, red. M. Stolarczyk, A. Bonusiak, J. Kuzicki, Rzeszów 2003, s. 56-65.
- Pleshakov C., *Szaleństwo Stalina. Pierwsze 10 dni wojny na froncie wschodnim*, przeł. M. Antosiewicz, Warszawa [2005].
- Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji Rzeszów 9-11 V 1995*, red. M. Parczewski i S. Czopek, Rzeszów 1996.
- Pohl D., *Znaczenie dystryktu lubelskiego w „ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej”*, w: *Akcja Reinhardt*, s. 39-53.
- Polak B., Werra Z., *Duszpasterstwo Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, w: *Historia duszpasterstwa wojskowego*, s. 591-619.
- Popok L., *Losy księży rzymskokatolickich na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943-1944*, w: *Antypolska akcja*, s. 76-80.
- Popok L., *Martyrologia duchowieństwa katolickiego na Kresach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1946*, w: *Ojczyzna i wolność*, s. 253-259.
- Popow G., *O wojnie ojczyźnianej 1941-1945*, przeł. M.B. Jagiełło, [Warszawa 2005].
- Potocki A., *Organizacja życia religijnego w dzisiejszej Polsce Południowo-Wschodniej (Z badań nad homogenizacją kultury religijnej regionu)*, „Kultura i Społeczeństwo”, R. 28 (1984) nr 3, s. 217-238.
- Półciwiartek J., *Kolonie józefińskie w Galicji Środkowej. Wybrane zagadnienia*, ZN WSP Rz, Nr 36/1999, s. 89-108.
- Półciwiartek J., *Z dziejów wsi Sarzyna i parafii sarzyńskiej*, w: *400 lat parafii w Sarzynie (1598-1998)*, red. tenże, Nowa Sarzyna 2000, s. 15-191.
- Pratko P., *Życie i działalność ks. Stanisława Bąka (1908-1983)*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 2007.
- Prokop K.R., *Sukcesja apostolska pasterzy Kościoła przemyskiego w XIX i XX stuleciu*, PCh, T. 11 (2004/2005), s. 189-219.
- Prokop K. R., *Sylwetki biskupów łuckich*, Biały Dunajec-Ostróg 2001.
- Pruchnik J., *Ks. Jan Grochowski (1886-1959)*, mps w zbiorach BMWSDPrz, Lublin 1987.
- Prus E., *Kolaboracja ukraińskich nacjonalistów (legalne formacje zbrojne OUN)*, w: *Polacy-Ukraińcy*, s. 97-118.
- Przeklasa J., *Michalicy*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 415-450.
- Przemysł pw. Wniebowzięcia NMP i św. Jana Chrzciciela*, w: *Rocznik 1997 A*, s. 324-327.
- Przewoźnik A., *Polacy na ziemi węgierskiej 1939-1945*, w: T. Lachowicki-Czechowicz, *Dziennik egerski. Zapiski komendanta obozu oficerów polskich na Węgrzech 1939-1944*, red. A. Przewoźnik, Warszawa [2003], s. 5-37.

- Przybylski P., *Rola duchowieństwa greckokatolickiego w kształtowaniu się opcji narodowych wśród Łemków w latach 1918-1947*, [Toruń 2006].
- Pszona H., *Życie religijne i społeczno-katolickie w dekanacie leżajskim ob. rzym.-kat. w okresie międzywojennym 1918-1939*, mps w zbiorach AAPrz, Lublin 1987.
- Puzio W., *Gmina Dzikowiec w latach hitlerowskiej okupacji*, w: Dzikowiec, s. 193-237.
- Pyrgiel E., *Kościół Narodowy na ziemiach polskich w latach 1918-1956*, RT, T. 45 (1998) z. 4, s. 133-156.
- Rabczak E., *Straty osobowe, materialne i kulturalne Rzeszowa poniesione podczas II wojny światowej*, PHA, T. 16 (2005), s. 99-111.
- Rachwał A., *Eksterminacja ludności w Przemyśle i powiecie przemyskim w latach 1939-1941*, w: *Studia nad okupacją hitlerowską południowo-wschodniej części Polski*, red. S. Zabierowski, t. 1, Rzeszów 1976, s.47
- Rachwał A., *Salezjanie*, w: Zakony 1939-1945, s. 549-556.
- Radig W., *Das Urnenfeld von Bachorz bei Dynow, Kr. Sanok; Fundbericht*, „Deutsche Forschung im Osten”, J. 1941 H. 4, s. 3-10.
- Radziwiłowicz D., *Militarne tradycje Przemyśla w latach 1918-1998 (wybrane aspekty)*, dodatek do: F. Forstner, *Twierdza Przemyśl*, przeł. J. Bańbor, Warszawa 2000, s. 262-286.
- Rąb J., *Dom księży misjonarzy i Seminarium Diecezjalne w Brzozowie 1760-1783*, NP, T. 70 (1988), s. 5-29.
- Rąb J., *Historia Seminarium Duchownego w dziejach diecezji przemyskiej*, mps w ZWA, b.m. 1982.
- Rąb J., *Seminarium Diecezjalne w Przemyśle pod kierownictwem księży misjonarzy (1687-1783)*, NP, T. 11 (1960), s. 255-360.
- Rąb J., *Seminarium Duchowne Diecezji Przemyskiej w Brzozowie 1940-1946*, w: *Chwalcie z nami Panią Świata*, s. 235-255.
- Rąb J., *Seminarium duchowne w Przemyśle i Brzozowie w okresie przedrozbiorowym*, KDP, R. 68 (1982), z. 5-6, s. 130-135.
- Rąb J., *Sześć wieków rozwoju sieci dekanalnej w diecezji przemyskiej (1385-1984)*, KDP, R. 71 (1985) z. 5-6, s. 132-139.
- Rąb J., *Parafie diecezji przemyskiej w latach 1939-1951*, mps w zbiorach AAPrz, Iwonicz Zdrój 1978.
- Rączy E., *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939-1945*, Rzeszów 2008.
- [Rączy E.], *Sprawiedliwi wśród Narodów Świata. Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie w latach 1939-1945*, Rzeszów 2004.
- Reichhold A., *Niemiecki Kościół katolicki za czasów socjalizmu narodowego (1933-1945) ze szczególnym uwzględnieniem listów pasterskich, memorialów, kazań i innych komunikatów niemieckich biskupów katolickich*, b.m.r.
- Rohrbach P., *Deutschtum in Not. Die Schicksale der Deutschen in Europa außerhalb des Reiches*, Leipzig b.r.
- Rosół L. J., *Monografia parafii Raniżów 1409-1850*, mps w zbiorach BPAT, Kraków 1987.

- Różański J., „*Fall Barbarossa*” tragiczna karta Przemysła, Przemysł 2001.
- Różański J., *Narodowa Organizacja Wojskowa Armia Krajowa w Przemysłu (1939-1945)*, „Przemyskie Zapiski Historyczne”, R. 10 (1994), s. 71-90.
- Rudnicka M. A., *Dekanat jasielski*, w: Kościół katolicki w Jasielskiem 1939-1945, s. 75-141.
- Rudnicki J., *Stiesz od czasów dawnych do współczesności*, Przeworsk 1998.
- Rudnicki J., *Ziemia Czerwieńska pod okupacją niemiecką. Czerwiec 1941-czerwiec 1943*, oprac. nauk. J. Gmitruk, A. Koseski, Pułtusk-Warszawa 2001.
- Rusin E., *Poglądy i działalność społeczna księdza Stanisława Belcha na emigracji*, Rzeszów 2002.
- Ruśnica B., *Muzeum Archidiecezjalne im. bł. Józefa Sebastiana Pelczara Biskupa w Przemysłu. Dzieje i organizacja*, ABMK, T. 79 (2003), s. 121-126.
- Ruśnica B., *Muzeum Archidiecezjalne im. bł. Józefa Sebastiana Pelczara w Przemysłu*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1998.
- Rybicka A., *Instytut Niemieckiej Pracy Wschodniej. Institut für Deutsche Ostarbeit. Kraków 1940-1945*, Warszawa 2002.
- Rybczyński H., *Diecezja*, w: EK, t. 3, kol. 1307-1309.
- Rybczyński H., *Duchowieństwo*, w: EK, t. 4, Lublin 1983, kol. 307-309.
- Rydzik S., *Posługa kapłańska księdza Józefa Przybyły (1880-1980) proboszcza w Boguchwale*, mps w zbiorach BPAT, Kraków 2002.
- Rydzik S., *Z dziejów miejscowości i parafii Piotraszówka - Boguchwała do 1939 r.*, w: Ecclesiae, Patriae et Homini serviens, t. 1, s. 487-505.
- Sagan F., *ZWZ-AK. Obwód Rzeszów 1939-1945*, [Rzeszów 2000].
- Saja P., *Armia „Lublin” 1939*, [Toruń 2004].
- Sale G., *Hitler, Stolica Apostolska i Żydzi. Dokumenty z tajnego archiwum watykańskiego [!] odtajnione w 2004 r.*, przeł. Z. Kasprzyk, [Kraków 2007].
- Sarna W., *Episkopat przemyski o. I. [Biskupi przemyscy obrz. łac.]*, cz. 1 (1375-1624), cz. 2 (1624-1900), Przemysł 1902-1910.
- Sawicka R. J., *Sercanki*, w: Zakony 1939-1945, s. 592-611.
- Sąsiedztwo. Osadnictwo na pograniczu etnicznym polsko-ukraińskim w czasach nowożytnych*, red. J. Półwiartek, Rzeszów 1997.
- Schmied E., *Gottesdiensträume*, w: *850 Jahre Lebendige Pfarre Hartberg. Festschrift*, red. E. Schmied, H. Farnberger, [Hartberg 2007], s. 157-173.
- Siedliska*, w: Rocznik 1997 A, s. 104.
- Siemaszko Z. S., *Sprawy religijne wśród Polaków w Sowietach (1939-1942)*, DPZ, R. 39 (1988) nr 1, s. 97-121.
- Silberklang D., *Żydzi i pierwsze deportacje z dystryktu lubelskiego*, w: Akcja Reinhardt, s. 54-68.
- Siwicki P., *Duszpasterstwo greckokatolickie w Wojsku Polskim 1918-2003*, w: Historia duszpasterstwa wojskowego, s. 383-408.
- Skotnicki P., *Spółeczność żydowska powiatu krośnieńskiego XIX i XX wieku*, mps w zbiorach BUR, Rzeszów 2003.
- Skowroński K., *Wysiedlenia ludności polskiej w widłach Wisły i Sanu*, w: *Studia nad okupacją hitlerowską w południowo-wschodniej części Polski*, red. S. Zambierowski, t. 1, Rzeszów 1976, s. 115-140.

- Ślotwińska H., *Ewangelizacyjna działalność parafii pod wezwaniem Świętej Trójcy w Leżajsku (1400-2000)*, Leżajsk 2000.
- Smirnow J., *Katedra ormiańska we Lwowie. Dzieje archidiecezji ormiańskiej lwowskiej*, Lwów 2002.
- Sojka M., *Misje i rekolekcje redemptorystów w latach 1939-1945*, „Folia Historica Cracoviensia”, Vol. 2 (1994), s. 119-124.
- Sokołowski E., *Duchowieństwo rzymsko-katolickie dekanatu jaćmierskiego w okresie okupacji 1939-1944*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1986.
- Sołtys W., *Sanok jako miejsce kultu religijnego chrześcijan obrządku wschodniego (do 1939 r.)*, w: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. J. Czajkowski, cz. 2, Sanok 1994, s. 131-193.
- Sopel W., *Bractwa religijne w dekanacie rzeszowskim 1914-1939*, mps w ZWA, [Przemyśl] b.r.
- Sowa M., *Siedmiogród 1944*, Warszawa [2005].
- Sowula S., *Zarys dziejów wsi Kaszyce do 1944 roku*, mps w zbiorach AAPrz, Rzeszów 1994.
- Sroka A., *Franciszkanie-reformaci*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 250-285.
- Stanaszek B., *Diecezja sandomierska w powojennej rzeczywistości politycznej w latach 1945-1967*, t. 1: *Problematyka personalno-organizacyjna*, [Sandomierz 2006].
- Stanaszek B., *Księża jasielscy w służbie Kościoła przemyskiego w latach 1818-1945 (nadbitka z „Rocznika Brzostekkiego” T. 1)*, Brzostek 1994.
- Stanaszek B., *Parafia Brzostek w latach 1918-1939*, wyd. 2, Brzostek 1998.
- Standyło A., *Z dziejów kościoła i parafii Przewrotne*, mps w ZWA, Przewrotne 1975.
- Stępień S., *Organizacja i struktura terytorialna greckokatolickiej diecezji przemyskiej w latach 1918-1939*, w: *Polska - Ukraina*, t. 3, s. 191-217.
- Stopniak F., *Kościół w Polsce wobec Żydów w latach II wojny światowej*, RTK, T. 22 (1975) z. 4, s. 197-208.
- Stopniak-Smogorzewska J., *Kresowe osadnictwo wojskowe 1920-1945*, Warszawa [2003].
- Stopyra B., *Kult obrazu Matki Boskiej Boreckiej*, w: *Z dziejów sanktuarium w Borku Starym k. Rzeszowa*, oprac. zbiorowe, Tyczyn 1995, s. 47-86.
- Story M., *Żydzi w Kamieniu*, Roczn. Sokół., Nr 6 (2004), s. 91-95.
- Straty bibliotek w czasie wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku. Wstępny raport o stanie wiedzy*, red. A. Mężyński, Warszawa 1994.
- Straty wojenne. Zabytkowe dzwony utracone w latach 1939-1945 w granicach Polski po 1945*, t. 1: *woj. krakowskie i rzeszowskie*, oprac. J. Gołos, A. Kasprzak-Miler, Poznań 2000.
- Strzembosz T., *Małe, wolne ojczyzny tereny wyzwolone przez AK w latach 1943-1944*, w: *Operacja „Burza”*, s. 474-528.
- Strzyżewska J., *Über die Geschichte des kirchlichen Museumswesens in Galizien. Das Diözesanmuseum in Tarnów*, w: *Aus der Geschichte Österreichs in Mitteleuropa*, H. 3: *Kirchengeschichte*, Wien 2005, s. 127-149.

- Suchy Z., *Ks. Marcin Kędzierski (1892-1943)*, w: *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 100-104.
- Sudoł A., *Początki sowietyzacji Kresów Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej (jesień 1939 roku). Wybrane problemy polityczne i organizacyjne*, Bydgoszcz-Toruń 1997.
- Sudoł T., *Bombardowanie Chmielowa 2 września 1939 r.*, „Zeszyty Nowodębskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego”, Nr 3/2006, s. 3-79.
- Sulek L. A., *Wojenne losy Polaków żołnierzy Armii Czerwonej (z poboru na Kresach 1940-1941)*, w: *Ojczyzna i wolność*, s. 589-602.
- Squicciarini D., *Die Apostolischen Nuntien in Wien*, Vatikanstadt [1999].
- Synoś P., *Trójca Święta w życiu duchowym* s. Roberty Babiak († 1945), mps w zbiorach BKUL, Lublin 2009.
- Synowiec D., *Franciszkanie konwentualni*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską*, s. 488-537.
- Szabó J. J., *Az Árpád-vonal*, Budapest 2002.
- Szal A., *Biblioteki diecezjalne w Przemyślu*, KAP 1993-1994, s. 150-151.
- Szal A., *Duchowieństwo diecezji przemyskiej o. l. w latach 1918-1939*, Przemysł 2005.
- Szal A., *Jastrzębski Michał (1902-1993)*, w: *SPTK*, t. 8, red. J. Mandziuk, Warszawa 1993, s. 245.
- Szal A., *Rektorzy Seminarium Duchownego w Przemyślu w pierwszej połowie XX wieku*, w: *Kościół na drogach historii*, s. 209-229.
- Szal A., *Tradycje czasopiśmiennicze diecezji przemyskiej*, w: *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*, t. 3, red. J. Walkusz, Lublin 2004, s. 63-80.
- Szal A., *Udział duchowieństwa diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w katechizacji dzieci i młodzieży szkolnej w okresie międzywojennym*, w: *Katecheza w służbie wiary. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Prałatowi Doktorowi Bronisławowi Twardzickiemu*, Przemysł 2004, s. 285-304.
- Szczepaniak J., *Komisja Szkolna Episkopatu Polski 1928-1938*, w: *Materiały i studia do dziejów nauczania i wychowania religijnego*, t. 2, red. tenże, s. 125-176.
- Szczepaniak J., *Nominacje biskupów polskich w latach 1930-1935 w świetle dzienników ks. Bronisława Żongolłowicza*, w: *Kościół na drogach historii*, s. 167-199.
- Szczepanowski J., *Śp. ks. Tomasz Kucharczyk*, „Kronika Diecezji Sandomierskiej”, R. 81 (1988) nr 7-8, s. 189-190.
- Szczęch R., *Aparat bezpieczeństwa wobec księży Kościoła rzymskokatolickiego diecezji przemyskiej w latach 1944-1954*, Przemysł 2006.
- Szczupak B., *Śp. ks. Adam Osetek. Proboszcz w Gorzycach Tarnobrzeskich 1887-1954*, KDP, R. 44 (1958) z. 5-6, s. 163-166.
- Szczupak J., *Rozwój duszpasterskich struktur terenowych diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego za rządów bpa Józefa Sebastiana Pelczara (1901-1924)*, w: *Ecclesiae, Patriae et Homini serviens*, t. 1., s. 521-541.
- Szczupak J., *Uposażenie materialno-organizacyjne jako czynnik warunkujący*

- działalność duszpasterską w diecezji przemyskiej (1900-1924), mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1987.
- [Szczyrek T.], *Ks. infułat dr Roman Głodowski*, KDP, R. 65 (1979) z. 4-5, s. 116-117;
- Szczypek J., *Placówka ZWZ-AK Tyczyn (1939-1945)*, Tyczyn 1993.
- Szetela T., *Dzieje Dobrzechowa. Opowieść o rodzinnej wsi*, wyd. 2, Rzeszów-Dobrzechów 2003.
- Szetelnicki W., *Zapomniany lwowski bohater ks. Stanisław Frankl*, przedm. I. Tokarczuk, Roma 1983.
- Sziling J., *Lata wojny i okupacji niemieckiej (1939-1945)*, w: *Kościół katolicki w latach 1939-1945 na terenach obecnej diecezji toruńskiej*, t. 1, red. S. Kardasz, Toruń 1996, s. 13-22.
- Szopa K., *Martyrologium parafii Frysztak*, w: *Ecclesiae, Patriae et Homini seruiens*, t. 1, s. 543-560.
- Szopa K., *Parafia Frysztak w latach 1918-1945*, b.m.r.
- Szubański R., *Polska broń pancerna w 1939 roku*, Warszawa [2004].
- Szpytma M., *Stracili życie uratowali świat. Rozstrzelanie 24 III 1944 r. Józefa i Wiktorii Ulmów i ich siedmiorga dzieci za ukrywanie Żydów*, w: *Z przeszłości Żydów polskich*, red. Jacek Wijaczka i Grzegorz Miernik, Kraków 2005, s. 205-228.
- Szpytma M., *Żydzi i ofiara rodziny Ulmów z Markowej podczas okupacji niemieckiej*, w: *W gminie Markowa*, red. S. Mendelowski, M. Szpytma, t. 2, Markowa 2004, s. 9-43.
- Szydłowski T., *Dzwony starodawne z przed [!] r. 1600 na obszarze b. Galicji*, Kraków 1922.
- Szymański J., *Aparat represji wobec Kościoła katolickiego metropolii lwowskiej obrządku łacińskiego w latach 1939-1950 stan badań*, ABMK, T. 88 (2007), s. 321-338.
- Szymański J., *Instytucje i urzędy odpowiedzialne za realizowanie polityki antyreligijnej na Ukrainie w latach 1943-1964*, „Roczniki Humanistyczne”, T. 52 (2004) z. 2, s. 201-236.
- Szymański J., *Historia laicyzacji. Skala oddziaływania antyreligijnego na sytuację Kościoła katolickiego na Wschodzie*, „Symposium”, R. 9 (2005) nr 1, s. 9-58.
- Szymański J., *Kościół katolicki na Podolu. Obwód winnicki 1941-1964*, Lublin 2003.
- Szymański J., *Procedury ideologiczne wobec religii w ZSRR*, w: *Polityka a religia*, red. P. Jaroszyński i in., Lublin 2007, s. 337-368.
- Szymański J., *Sytuacja prawna organizacji religijnych w obwodzie winnickim na Ukrainie 1918-1964*, RT, T. 48 (2001) z. 4, s. 181-209.
- Szypuła A., *Parafia rzymsko-katolicka w Straszylu. Rok jubileuszowy 1929-1994*, Rzeszów 1995.
- Szwedo B., *Zawsze w pierwszej linii. Kapłani odznaczeni Orderem Virtuti Militari 1914-1921. 1939-1945*, Warszawa [2004].
- Śląski T., *Świątynia*, b.m. 1996.
- Śląski T., *Święcany. Zarys monograficzny*, b.m. 1995.

- Ślemp E., Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego w Przemyślu. Historia i teraźniejszość, mps w ZWA, b.m.r.
- Śleszyński W., *Okupacja sowiecka na Białostocczyźnie w latach 1939-1941. Propaganda i indoktrynacja*, Białystok 2001.
- Śliwa S., *Dekanat dynowski*, w: Kościół katolicki w Brzozowskim i Sanockiem 1939-1945, s. 67-136.
- Śliwa S., *Duchowieństwo dekanatu dynowskiego w okresie okupacji 1939-1944*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1983.
- Śliwa T., *Barda Franciszek (1880-1964)*, w: SPTK, t. 5, red. L. Grzebień, Warszawa 1983, s. 80-84.
- Śliwa T., *Balicki Jan Wojciech (1869-1948)*, w: SPTK, t. 5, red. L. Grzebień, Warszawa 1983, s. 63-65.
- Śliwa T., *Diecezja przemyska*, w: Życie religijne w Polsce pod okupacją, s. 172-199.
- Śliwa T., *Głodowski Roman (1891-1978)*, w: SPTK, t. 5, s. 453-454
- Śliwa T., *Kontakty metropolity Szeptyckiego ze Stolicą Apostolską w okresie II wojny światowej w świetle „Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale”*, „Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej”, T. 1 (1994), s. 191-205.
- Śliwa T., *Kościelne ośrodki badań historycznych w Polsce Przemyśl (do 1939 roku)*, w: *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*, t. 5, red. J. Walkusz, Lublin 2006, s. 257-276.
- Śliwa T., *Kwolek Jan (1885-1958)*, w: SPTK, t. 6, red. L. Grzebień, Warszawa 1983, s. 292-295.
- Śliwa T., *Nadzwyczajne uprawnienia duszpasterskie kapłanów katolickich w Związku Radzieckim w okresie II wojny światowej*, PCh, T. 9 (2001), s. 441-449.
- Śliwa T., *Osiemdziesięciolecie „Kroniki Diecezji Przemyskiej”*, KDP, R. 67 (1981) z. 5-6, s. 126-135.
- Śliwa T., *Reaktywowanie Diecezjalnego Seminarium Duchownego w Przemyślu w 1819 r.*, KDP, R. 56 (1970) z. 1, s. 18-31.
- Śliwa T., *Stanisław Sieciński biskup przemyski 1609-1619*, PCh, T. 6 (1993/1995), s. 153-159.
- Śliwa T., *Skład osobowy kapituły przemyskiej w początkach XVI wieku (1500-1525)*, odbitka z KDP, Przemyśl 1978-1981.
- Śliwa T., *Tymczak Adolf (1900-1961)*, w: SPTK, t. 7, red. L. Grzebień, s. 335-337.
- Śliwa T., [rec.:] *Diecezja przemyska w latach 1939-1945, tom 3, Zakony. Praca zbiorowa pod redakcją Jana Drausa i Jana Musiała. Przemyśl 1990, 8° s. 797 nlb. 1. Biblioteczka Przemyska, Seria historyczna, t. 9 (10)*, PCh, T. 5 (1992/1993), s. 393-401.
- Śliwa T., *Tomaka Wojciech (1875-1967)*, w: SPTK, t. 7, red. L. Grzebień, Warszawa 1983, s. 315-318.
- Śliwa T., *Ustrój i organizacja diecezji przemyskiej w okresie rządów biskupa Józefa Sebastiana Pelczara (1901-1924)*, w: *Studia do dziejów Wydziału Teolo-*

- gicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, t. 17: *Święty Józef Sebastian Pelczar (1842-1924). Rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego i biskup przemyski*, Kraków 2005, s. 539-554.
- Śliwa T., *Z dziejów archidiecezji przemyskiej*, KAP 1993-1994, s. 99-103.
- Śliwa T., *Żukowski Eugeniusz (1877-1951)*, w: SPTK, t. 7, red. L. Grzebień, s. 509-511.
- Śliwa T., *Życie i działalność księdza Jana Balickiego (Referat wygłoszony w WSD w Przemyślu dn. 14.03.1998 r.)*, w: *Błogosławiony ksiądz Jan Balicki (1869-1948)*, Przemyśl 2002, s. 5-30.
- Śliz M., *Ks. Wójcik Władysław (1880-1940)*, w: *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 172-173.
- Śmigiel K., *Eksterminacja narodu i Kościoła*, w: HKP II/2, s. 157-165.
- Śmigiel K., *Niszczenie polskiej administracji kościelnej. Konfiskata majątku kościelnego*, w: HKP II/2, s. 131-147.
- Śmigiel K., *Walka z polskością i ograniczenie funkcji religijnych Kościoła*, w: HKP II/2, s. 148-157.
- Śmigiel K., *Życie i działalność Kościoła*, HKP II/2, s. 172-187.
- Świadek Boga żywego Ks. Michał Jastrzębski (1902-1993)*, red. S. Harężga, J. Twardy, Przemyśl 1995.
- Świadkowie wiary diecezji przemyskiej z lat 1939-1964*, red. W. Jedynak, S. Zygarowicz, Przemyśl 2001,
- Świeboda J., *Collegium Ressoviense w życiu Polaków 1658-1983*, Rzeszów 1983.
- Świeboda J., *Dzieje I Gimnazjum w Rzeszowie w latach 1786-1918*, Rzeszów 1984.
- Świstak Z., *Dekanat brzosteki*, w: *Kościół katolicki w Jasielskiem 1939-1945*, s. 7-74.
- Tajanowicz W., *Służebniczki dębickie*, w: Zakony 1939-1945, s. 674-702.
- Tarnawski J., *Diecezja przemyska obrządku łacińskiego w latach 1925-1939*, mps w zbiorach BUR, Rzeszów 2004.
- Tarnawski J., *Pochodzenie społeczne i religijne ludności rzymskokatolickiej diecezji przemyskiej w okresie międzywojennym*, w: *Polska i jej wschodni sąsiedzi*, t. 8, red. A. Andrusiewicz, Rzeszów 2007, s. 77-91.
- Tarnawski J., *Wpływ Anatola Nowaka biskupa diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego na powstanie i organizację duszpasterstwa polonijnego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego”, Z. 12/2003, s. 87-96.
- Tarnawski J., *Zmiany granic rzymskokatolickiej diecezji przemyskiej w latach 1925-1992*, ZN WSPRz, Nr 40/2001, s. 174-192.
- Tendelski G., *Prepozytura szpitalna i szpital ubogich w Tyczynie w latach 1500-1957*, mps w Arch. KUL, Lublin 2003.
- Terlecki R., *Dekanat drohobycki*, mps w zbiorach AAPrz, b.m.r.
- Terlecki R., *Udział duchowieństwa w ruchu oporu w regionie brzozowskim*, w: *Chwalcie z nami Panią Świata*, s. 217-223.
- Thuczek R., *Z działalności Rady Głównej Opiekuńczej w dystrykcie Galicja*, „Rocznik Przemyski”, T. 43 (2007) z. 4, s. 213-222.

- Tomaka W., *Obraz obecnego ustroju i życia diecezji przemyskiej*, Przemysł 1934.
- Trajdos T. M., Zaucha T., *Drohobycz. Miasto królewskie i jego kościoły*, Warszawa 2001.
- Trojanowski W., *Karmelitanki bose*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 373-406.
- Trojnar F., *Mity i fakty. Przyczynek do historii średniowiecznego osadnictwa w okręgu Łańcuta*, „Rocznik Przemyski”, T. 26 (1988), s. 109-146.
- Turbiarz F., *Z dziejów parafii Gorzyce Tarnobrzeskie*, Sandomierz b.r.
- Tymosz S., *Szkic biograficzny arcybiskupa Wacława Hieronima Sierakowskiego (1699-1780)*, w: *Divina et Humana. Księga jubileuszowa w 65. rocznicę urodzin księdza profesora Henryka Misztala*, red. A. Dębiński, W. Bar, P. Stanisław, Lublin 2001, s. 787-811.
- Urban B., Wnęk S., *Z dziejów parafii Stobierna w latach 1789-1999*, Stobierna 1999.
- Urban K., *Kościół Prawosławny w Polsce w latach 1944-1956. Studia i materiały*, Kraków [1998].
- Ustrzycki J., *Stanowisko polskiego podziemia politycznego w dystrykcie krakowskim Generalnego Gubernatorstwa wobec zagłady narodu żydowskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego”, Nr 30/2005, s. 295-321.
- Veress Cs. D., *Magyarország hadikrónikája 1944-1945*, Budapest 2002.
- Walicki B., *Duszpasterze sokołowscy: katecheta ks. Stanisław Belch i administrator ks. Józef Belch*, Roczn. Sokoł., T. 5 (2003) s. 237-280.
- Walicki B., *Dzieje Banku Spółdzielczego w Sokołowie Małopolskim 1905-2005*, Sokołów Młp. 2005.
- Walicki B., *Dzieje obrazu i kultu Pani Sokołowskiej*, w: *Łaskami słynący obraz NMP Królowej Świata Opiekunki Ludzkich Dróg w Sokołowie Małopolskim*, red. S. Zych, Lublin-Rzeszów 2008, s. 11-131.
- Walicki B., *Funkcjonowanie parafii pw. św. Jana Chrzciciela w Sokołowie Małopolskim w latach międzywojennych*, w: *Ecclesiae, Patriae et Homini serviens*, t. 1, s. 611-644.
- Walicki B., *Organizacje, stowarzyszenia i zespoły religijne w parafii pw. św. Jana Chrzciciela w Sokołowie Młp. w latach 1918-1939*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 2003.
- Walkusz J., *W cieniu połamanego krzyża. Studia i szkice z dziejów Kościoła katolickiego na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1939-1945*, Tczew-Pelplin 1999.
- Waszkiewicz Z., *Duszpasterstwo w Siłach Zbrojnych II Rzeczypospolitej*, [Toruń 2000].
- Waszkiewicz Z., *Polityka Watykanu wobec Polski 1939-1945*, Warszawa 1980.
- Ważniewski W., *Działania Ukraińskiej Powstańczej Armii przeciwko ludności polskiej w województwie łwowskim pod koniec okupacji niemieckiej chronologia wydarzeń (kwiecień - lipiec 1944 r.)*, w: *Stosunki polsko-ukraińskie*, s. 145-159.
- Ważniewski W., *Stracone nadzieje. Polityka władz okupacyjnych w Małopolsce Wschodniej 1939-1944*, Warszawa 2009.

- Weiler E., *Die Geistlichen in Dachau sowie anderen Konzentrationslagern und in Gefängnissen*, Mödling b.r.
- Weiss A., *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średnio-wiecznej Europie*, Lublin 1992.
- Wesołowski M., *Duszpasterstwo Wojska Polskiego w pierwszych latach powojen-nych*, [Warszawa 2003].
- Wieczorek M., *Armia Ludowa. Powstanie i organizacja 1944-1945*, Warszawa 1979.
- Wieliczko M., *Duszpasterstwo cywilne i wojskowe wychodźstwa polskiego na Węgrzech w latach II wojny światowej*, w: *Historia duszpasterstwa wojskowe-go*, s. 639-665.
- Wieliczko M., *Ksiądz dr Andrzej Czeluśniak misjonarz saletyński*, „*Studia Polo-nijne*”, T. 28 (2007), s. 173-191.
- Wieliczko M., *Pogranicze niemiecko-radzieckie nad Sanem w latach 1939-1940*, „*Przemyskie Zapiski Historyczne*”, R. 8-9 (1991-1992), s. 147-174.
- Wieliczko M., *Status jeńca wojennego a położenie żołnierzy Wojska Polskiego w Związku Sowieckim pojmany w latach 1939-1941*, w: *Studia z dziejów Polski i Europy w XIX i XX wieku. Księga dedykowana Profesorowi Piotrowi Wandyczowi*, red. J. Faryś i in., Gorzów Wlkp. 2004, s. 81-96.
- Wieliczko M., *Polacy na Węgrzech*, Lublin 1977.
- Wieliczko M., *Polski przemysł naftowy pod niemiecką okupacją w latach 1939-1945*, Lublin 2001.
- Wielowieyski S., „*Uprawa*”-„*Tarcza*”-„*Opieka*”-„*SI*” *paramilitarna organiza-cja polskich ziemian współdziałająca ze Związkiem Walki Zbrojnej-Armią Krajową w latach 1940-1945*, w: *Ziemianie wobec okupacji 1939-1945*, s. 9-23.
- Wierzbieniec W., *Formy działalności organizacji katolickich na terenie Rzeszowa w okresie II Rzeczypospolitej*, PHA, T. 7 (1999), s. 67-81.
- Wierzbieniec W., *Organizacja ziemiaństwa żydowskiego w II Rzeczypospolitej Związek Małopolskich Rolników*, PHA, T. 11 (2002), s. 233-245.
- Wierzbieniec W., *Spółeczność żydowska Przemyśla w latach 1918-1939*, Rzeszów 1996.
- Wierzbieniec W., *Z dziejów społeczności żydowskiej Dynowa*, Rzeszów-Dynów 2003.
- Wierzbieniec W., *Żydzi w województwie lwowskim w okresie międzywojennym. Zagadnienia demograficzne i społeczne*, Rzeszów 2003.
- Wilk S., *Archidiecezja gnieźnieńska w II Rzeczypospolitej. Administracja archi-diecezji pod rządami prymasów kard. Edmunda Dalbora i kard. Augusta Hlonda*, Lublin 1987.
- Wilk S., *Episkopat Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918-1939*, Warsza-wa 1992.
- Wilk S., *Salezjanie*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską*, s. 722-750.
- Wilk S., *Zakony męskie w życiu religijnym okupowanej Polski*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską*, s. 451-460.

- Winiarski E., *Wojna i okupacja w Nienadówce*, Roczn. Sokół., Nr 4 (2002), s. 71-96.
- Wit Z., *Troska liturgiczna o człowieka chorego w świetle polskich rytuałów potrydenckich (1631-1964)*, Lublin 1995
- Witkowski I., *Gestapo. Anatomia systemu*, [Warszawa 2005].
- Włodarkiewicz W., *Przedmoście Rumuńskie 1939*, Warszawa 2001.
- Włodek J. M., Dolańscy h. Korab 1747-1979, mps w zbiorach Tomasza Lenczewskiego (Warszawa), Kraków 1993.
- Włodek J. M., *Goetz-Okocimscy. Kronika rodzinna 1590-2000*, Kraków 2001
- Włodek J. M., *Seweryn Feliks Mieczysław Dolański herbu Korab (1888-1979)*, w: *Ecclesiae, Patriae et Homini Serviens*, t. 1, s. 701-717.
- Włodek L. M., Kościół obrządku łacińskiego w Przemyślu pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1944, mps w zbiorach BMWSDPrz, Przemyśl 1976.
- Włodyka W. J., *Historia wsi Różanki, jej mieszkańców i kościoła*, Rzeszów 1998.
- Wnuk R., „*Za pierwszego Sowietą*”. *Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939-czerwiec 1941)*, Warszawa 2007.
- Wojtas W., Parafia Harta w latach 1918-1939, mps w zbiorach BMWSDPrz, Przemyśl 1997.
- Wojewoda K., *Leśne Podkarpacie. 30 lat Regionalnej Dyrekcji Lasów Państwowych w Krośnie*, [Rzeszów 2008].
- Wolsan S., *Witryłów i okolice w latach 1939-1946*, Rzeszów 2006.
- Wółczański J., *Ksiądz Szczepan Szydelski (1872-1967) polityk i działacz społeczny*, PCh, T. 4 (1990/1991), s. 29-294.
- Wółczański J., *Wydział Teologiczny Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1918-1939*, Kraków 2002.
- Wójcik M. M., *Dzieje wizytok jasielskich. Wilno Wersal Jasło*, Jasło 2002.
- Wójcik M. M., *Wizytki*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 784-797.
- Wójcik W., *Biskup. W prawie kanonicznym*, EK, t. 2, kol. 587-591.
- Wójcik Z. K., *Dekanat rzeszowski w latach 1939-1944*, Res. Sacr., T. 4 (1997), s. 243-276.
- Wójcik Z. K., *Dekanaty rzeszowski i strzyżowski w latach okupacji hitlerowskiej*, mps w zbiorach AAPrz, Przemyśl 1993.
- Wójcik Z. K., *Duszpasterz od Świętego Krzyża. Ksiądz Walenty Bal*, Rzeszów 1995.
- Wójcik Z. K., *Niemiecka polityka gospodarcza w Rzeszowie w latach 1939-1944 (Zarys problematyki)*, PHA, T. 6 (1998), s. 29-49.
- Wójcik Z. K., *Okupacja i konspiracja w regionie przemyskim (1939-1941). Studium porównawcze*, w: *Okupacja sowiecka 1939-1941*, s. 52-82.
- Wójcik Z. K., *Rzeszów w latach drugiej wojny światowej. Okupacja i konspiracja 1939-1944-1945*, Rzeszów-Kraków 1998.
- Wójcik Z. K., *Saletyni*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 537-548.
- Wójcik Z. K., *Służba duszpasterska w obwodzie ZWZ-AK Rzeszów*, PHA, T. 7 (1999), s. 83-94.
- Wójcik Z. K., *Z dziejów Rzeszowa 1935-1939*, Rzeszów 1994.

- Wróbel A., Ksiądz Wojciech Tomaka (1875-1934). (Biografia), mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1985.
- Wróbel B., *Z życia kolonii niemieckich w mieleckim w XVIII-XX w.*, „Rocznik Mielecki”, T. 3 (2000), s. 11-21.
- Wróbel J., *Polityka ZSRR wobec Kościoła katolickiego w ZSRR w latach 1917-1939*, w: *Polacy w Kościele katolickim w ZSRR*, red. E. Walewander, Lublin 1991, s. 85-109.
- Wyczawski H. E., *Bernardyni*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską*, s. 475-479.
- Wyczawski H. E., *Biskup Piotr Gembicki 1585-1657*, Kraków 1957.
- Zabierowski S., *Zamek. Więźniowie polityczni rzeszowskiego zamku w latach 1939-1944*, [Rzeszów 2000].
- Zachariasiewicz F., *Vitae episcoporum Premisliensium ritus latini*, Viennae 1844.
- Zachorowski S., *Rozwój i ustrój kapitul polskich w wiekach średnich*, wyd. 2, Kraków 2005.
- Zagórski A., *Inspektorat rejonowy ZWZ-AK Jasło (Krosno)*, w: *Kurierskim szlakiem po Beskidzie Niskim*, red. J. F. Adamski, Brzozów 1989, s. 7-26.
- Zagórski A., *Konspiracja w zachodniej części diecezji przemyskiej 1939-1944*, b.m.r., mps w zbiorach Andrzeja Zagórskiego w Krakowie. Fragment maszynopisu ze zbiorów córki Pani Ewy Zagórskiej Hohendorff.
- Zagórski A., *Z działalności Armii Krajowej*, w: *Dzieje Rzeszowa*, t. 3, red. F. Kiryk, Rzeszów 2001, s. 921-996.
- Zahajkiewicz M., *Zarys dziejów i znaczenie bibliotek kościelnych*, ABMK, T. 56 (1988), s. 133-138.
- Zahel H., *Biblioteki przemyskie*, cz. I, „Spojrzenia Przemyskie”, Nr 2/1993, s. 15
- Zapart R., *Kościół i Polskie Państwo Podziemne na Rzeszowszczyźnie w okresie II wojny światowej. Geneza, zakres i zasady współdziałania*, Warszawa-Rzeszów 2011 (w druku).
- Zarys pracy Zgromadzenia Sióstr Sług Jezusa na terenie diecezji przemyskiej w latach 1897-1984, mps w zbiorach AAPrz, b.m.r.
- Zieliński Z., *Biskup Hermann Wilhelm Berning i kardynał August Hlond a duszpasterstwo mniejszości wyznaniowo-etnicznych*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Vol. 60 (2005) sectio F, s. 99-108.
- Zieliński Z., *Epoka rewolucji i totalitaryzmów. Studia i szkice*, Lublin 1993.
- Zieliński Z., *Historia Kościoła. Odbicie rzeczywistości Bożej w świecie*, Wrocław 2005.
- Zieliński Z., *Katolicy niemieccy w Małopolsce Wschodniej i na Wołyniu w okresie międzywojennym*, w: *Kościół na drogach historii*.
- Zieliński Z., *Katolicyzm, człowiek, polityka. Przeszłość i teraźniejszość*, Lublin [2002].
- Zieliński Z., *Katolicyzm w III Rzeszy przed sądem historii*, Katowice 1992.
- Zieliński Z., *Kościół w Polsce w latach 1939-2003*, w: *Męczennicy i świadkowie wiary*, s. 87-97.
- Zieliński Z., *Leśnicy na frontach II wojny światowej*, Ząbki 2007.

- Zieliński Z., *Ludność żydowska w Polsce międzywojennej*, w: *Polska dwudziestego wieku. Kościół Naród Mniejszości*, Lublin 1998, s. 67-102.
- Zieliński Z., *Papięstwo i papieże dwóch ostatnich wieków*, wyd. 4, Poznań 2007.
- Zieliński Z., *Przedmowa*, w: A. Reichhold, *Niemiecki Kościół katolicki za czasów socjalizmu narodowego (1933-1945) ze szczególnym uwzględnieniem listów pasterskich, memorialów, kazań i innych komunikatów niemieckich biskupów katolickich*, b.m.r., s. 27-29.
- Zieliński Z., *Religia w narodowosocjalistycznej koncepcji społeczeństwa*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską*, s. 11-37.
- Ziemianie polscy XX w. Słownik biograficzny*, cz. 1-6, red. J. Leskiewicz i in., Warszawa 1999-2004.
- Zima M., *Diecezjalny Kongres eucharystyczny w Przemyślu w dniach 5-7 czerwca 1936 r.*, mps w zbiorach Arch. KUL, Lublin 1988.
- Zimny M., *Dzieje kolonii ewangelickiej Ranischau 1783-1942*, mps w zbiorach BUR, Rzeszów 2007.
- Złonkiewicz S., *Dekanat jarosławski*, mps w zbiorach AAPrz, b.m.r.
- Zmarli, KDP, R. 53 (1970) z. 3, s. 77.
- Zwiercan A., *Franciszkanie konwentualni*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 212-249.
- Zych S., *Biskup Franciszek Barda (1880-1964) i jego losy podczas II wojny światowej*, w: *Numine Tuo Domine*, s. 775-789.
- Zych S., *Centralne instytucje kulturalne diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w latach 1939-1945*, FMRB, Nr 4 (2009), s. 137-149.
- Zych S., *Dobra stołowe biskupstwa przemyskiego obrządku łacińskiego w latach 1939-1944*, ABMK, T. 92 (2009), s. 343-347.
- Zych S., *Huta Polańska. Dzieje ośrodka duszpasterskiego 1904-2003*, Rzeszów 2003.
- Zych S., *Kapłańskie świadectwo męczeństwa. Polscy duchowni podczas II wojny światowej*, w: *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*, t. 10, red. J. Walkusz, Lublin 2011, s. 171-189.
- Zych S., *Ks. Marceli Sochański (1859-1944)*, „Zwiastowanie”, R. 12 (2003) nr 3, s. 99-101.
- Zych S., *Losy Archiwum Diecezjalnego w Przemyślu w latach II wojny światowej*, PHA, T. 17 (2006), s. 181-188.
- Zych S., *Parafie łacińskiej diecezji przemyskiej w latach 1939-1945*, FMRB, Nr 4 (2009), s. 121-136.
- Zych S., *Relacje etniczne i wyznaniowe na terenie diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w warunkach okupacji niemieckiej i sowieckiej*, FMRB, Nr 2 (2007), s. 175-199.
- Zych S., *Szkice do dziejów Nosówki*, Kolbuszowa 2008.
- Zych S., *Szpital parafialne w świetle prawodawstwa partykularnego w diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego do 1917 roku*, w: *Ku prawdzie w miłości. Księga pamiątkowa poświęcona Księdzu Biskupowi Profesorowi Janowi Śrutwie*, red. S. Koczvara, Lublin 2002, s. 179-187.
- Zych S., *Szpital ubogich przy kościele parafialnym w Zabierzowie w latach ok. 1619-1939*, Kolbuszowa 2002.

- Zych S., *Wokół koncepcji utworzenia diecezji rzeszowskiej przed 1925 r. (zarys zagadnienia)*, PHA, T. 15 (2005), s. 211-214.
- Zych S., *Wokół początków kultu łaskami słynącego wizerunku Matki Bożej Bolesnej „Królowej Gór” w Skalniku*, Rzeszów 2006.
- Zych S., *Zarys dziejów parafii w Ostrowach Tuszowskich*, Kolbuszowa 2003.
- Zygarowicz S., *Ks. Antosz Józef (1885-1939)*, w: *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 63.
- Zygarowicz S., *Ks. Družbacki Mikołaj (1895-1939)*, w: *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 75-76.
- Zygarowicz S., *Ks. Szczupiel Piotr*, w: *Świadkowie wiary diecezji przemyskiej*, s. 152-155.
- Żaroń P., *Obozy jeńców polskich w ZSRR w latach 1939-1941*, [Warszawa-Londyn 1994].
- Żbikowski A., *Raport Friedricha Katzmanna i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie galicyjskim*, w: *Akcja Reinhardt*, s. 132-137.
- Żbikowski A., *Wstęp*, w: F. Katzmann, *Rozwiązanie kwestii żydowskiej w dystrykcie Galicja*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2001
- Żupański A., *Tragiczne wydarzenia za Bugiem i Sanem przed ponad sześćdziesięciu laty. Poznaj werdykt historyków polskich i ukraińskich*, Warszawa [2007].
- Żuk P., *Karmelici trzewickowi*, w: *Zakony 1939-1945*, s. 359-372.
- Żurek W., *Salezjańska szkoła organistowska w Przemyślu 1915-1963*, ABMK, T. 86 (2007), s. 379-391.
- Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939-1945. Metropolie wileńska i lwowska, zakony*, red. Z. Zieliński, Katowice 1992

WYKAZ TABEL

1. Struktury administracyjne diecezji przemyskiej ob. łac. w granicach województwa krakowskiego
2. Diecezja przemyska w niemieckich strukturach okupacyjnych (1944 r.)
3. Struktury administracyjne diecezji przemyskiej ob. łac. włączone do USRR
4. Ludność zamieszkująca terytorium diecezji przemyskiej ob. łac. w 1938 r.
5. Ludność Przemyśla wg wyznania i języka ojczystego (1931 r.)
6. Zamiana nazw dawnych kolonii niemieckich w marcu 1939 r. na terenie diecezji przemyskiej ob. łac.
7. Parafie Kościoła ewangelicko augsburskiego i helweckiego wyznania na terenie diecezji przemyskiej ob. łac. (1939 r.)
8. Parafie Kościoła polskokatolickiego na terenie diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego (wrzesień 1945 r.)
9. Struktura dóbr stołowych biskupstwa w 1939 r. wg kompleksów majątkowych
10. Obszar roli i lasów stanowiących własność biskupstwa ob. łac. w Przemyśle (wg stanu z 31 grudnia 1937 r.)
11. Struktura zatrudnienia w służbie leśnej klucza jaśliskiego w 1944 r.
12. Listy pasterskie bpa Franciszka Bardy wydane w czasie II wojny światowej
13. Proboszczowie konsultorzy (1938 r.)
14. Skład osobowy kapituły katedralnej ob. łac. w Przemyśle (1939-1945 r.)
15. Kanonicy honorowi przemyskiej kapituły katedralnej (1939-1945 r.)
16. Kanonicy kapituły katedralnej w niemieckiej strefie okupacyjnej (ok. 22 czerwca 1941 r.)
17. Zbiory Archiwum Kapituły Katedralnej w Przemyśle (1936 r.)
18. Sędziowie prosynodalni Sądu Biskupiego Diecezji Przemyskiej ob. łac. (1939-1945 r.)
19. Procesy zakończone w poszczególnych latach w czasie okupacji (1939-1944 r.)
20. Wykładowcy Instytutu Teologicznego w Przemyśle i wychowawcy Seminarium Duchownego w 1938 r.
21. Wykładowcy Seminarium Duchownego Diecezji Przemyskiej w Brzozowie (1940-1946 r.)
22. „Kursy” Seminarium Duchownego w Brzozowie
23. Program studiów w Seminarium Duchownym

24. Księgi proweniencji świeckiej odebrane Archiwum Diecezjalnemu przez władze niemieckie w 1943 r.
25. Księgi zagubione przez funkcjonariuszy NKWD w latach 1940-1941
26. Archiwalia przewiezione do Brzozowa w 1944 r.
27. Sieć dekanalna diecezji przemyskiej ob. łac. w 1938 r.
28. Placówki duszpasterskie utworzone w czasie okupacji
29. Parafie zanikłe wskutek mordów ludności polskiej przez nacjonalistów ukraińskich
30. Parafie wojskowe na terenie diecezji przemyskiej ob. łac. w 1939 r.
31. Stawki ubezpieczeniowe i podatkowe nałożone na świątynie na terenie parafii katedralnej w Przemyśle w 1940 r.
32. Liczba kapłanów łacińskiej diecezji przemyskiej w latach 1939-1945
33. Kapłani diecezji przemyskiej pracujący wśród Polaków na Węgrzech (1940-1941 r.)
34. Tematy na kongregacje dekanalne (1942-1945 r.)
35. Udział księży w strukturach delegatur RGO w powiecie przemyskim (listopad-grudzień 1942 r.)
36. Kapelani WP – księża przemyscy w niewoli niemieckiej
37. Kapłani diecezji przemyskiej zamordowani przez Niemców na terenie RP
38. Kapłani łacińskiej diecezji przemyskiej zamordowani w obozie koncentracyjnym w Dachau
39. Kapłani diecezji przemyskiej, którzy przeżyli pobyt w niemieckich więzieniach i obozach koncentracyjnych
40. Wysokość podatku osobistego nałożonego na kapłanów pracujących na terenie parafii katedralnej w Przemyśle w latach 1940-1941
41. Kapłani diecezji przemyskiej zamordowani przez Sowieców po 22 czerwca 1941 r.
42. Kapłani łacińskiej diecezji przemyskiej zamordowani przez nacjonalistów ukraińskich
43. Zakony męskie na terenie łacińskiej diecezji przemyskiej w 1938 r.
44. Wykazy placówek nowych formacji zakonnych na terenie diecezji przemyskiej w 1938 r.
45. Żeńskie zakony i zgromadzenia na terenie diecezji przemyskiej (1938 r.)

SPIS TREŚCI

Słowo wstępne (Abp Józef Michalik)	5
Wstęp	9
I. Kontekst społeczno-polityczny i kościelny	17
1. Terytorium i granice diecezji	17
2. Ludność i wierni	30
3. Działania wojenne i okupacja	55
a) działania wojenne na terenie diecezji	55
b) polityka kościelna władz okupacyjnych	62
c) podstawy materialne funkcjonowania diecezji	67
d) ruch oporu na terenie diecezji	71
II. Administracja	75
1. Ordynariusz	75
2. Biskup pomocniczy i jego uprawnienia na czas wojny i okupacji	84
3. Kuria Biskupia	92
III. Instytucje centralne i terenowe	105
1. Kapituła katedralna	105
2. Sądy biskupie	119
3. Seminarium Duchowne	124
4. Instytucje kulturalne	137
a) Archiwum Diecezjalne	137
b) Biblioteka Diecezjalna	144
c) Muzeum	145
5. Dekanaty	148
6. Parafie i ekspozytury	152
IV. Duchowieństwo diecezjalne oraz zakony i zgromadzenia	167
1. Duchowieństwo diecezjalne	167
a) grupy funkcyjne	173

b) nadzwyczajne uprawnienia.....	176
c) działalność duszpasterska i charytatywna.....	181
d) udział w ruchu oporu	193
e) eksterminacja i martyrologia duchowieństwa.....	205
2. Zakony męskie	215
3. Zakony żeńskie.....	222
Zakończenie	229
Wykaz skrótów	231
Bibliografia	237
Wykaz tabel	281

Diecezja przemyska obrządku łacińskiego w latach 1939-1945

0 10 20 km

- granice państw w 1939 r.
- granica Polski w 1945 r.
- radziecko-niemiecka linia demarkacyjna z 1939 r.
- granice metropolii w 1939 r.
- granice diecezji w 1939 r.
- parafia istniejąca przed II wojną światową
- parafia utworzona w czasie II wojny światowej
- parafia zanikła w czasie II wojny światowej
- parafia utworzona i zanikła w czasie II wojny światowej
- **Lesko** stolica dekanatu

opracowanie kartograficzne Olga K. Nicińska

Omawiana pozycja jest rzetelnym kompendium wiedzy o diecezji przemyskiej w warunkach wojny i okupacji niemieckiej i sowieckiej. Została w nim przedstawiona niezwykle cenna analiza problemów badawczych dotyczących funkcjonowania diecezji przemyskiej w latach 1939-1945, bowiem sam Autor twierdzi, że jego opracowanie nie wyczerpało bogactwa zagadnień składających się na każdy z zaprezentowanych przez niego wątków [...] Opracowanie ks. Sławomira Zycha to ważna, cenna i oczekiwana pozycja zappełniająca kolejną białą plamę w dziejach Kościoła katolickiego na ziemiach polskich w czasie drugiej wojny światowej.

dr hab. Maria Dębowska, prof. KUL

Baza źródłowa jest obfita i – wydaje się – wyczerpująca. Autor korzystał ze zbiorów Archiwum Archidiecezjalnego w Przemyślu, skąd pozyskał zasadnicze materiały, dodajmy: dość obfite, ale korzystał także z archiwów innych diecezji (kieleckiej, rzeszowskiej, sandomierskiej), archiwów wielu parafii na terenie diecezji (dziś archidiecezji) przemyskiej, archiwów generalnych lub prowincjalnych tych zgromadzeń zakonnych, które miały domy na terenie diecezji przemyskiej, archiwów poszczególnych domów zakonnych, nadto archiwów państwowych [...]. Wykorzystał również duży zasób źródeł drukowanych, w tym prasy. Długa jest też lista wykorzystanych opracowań. Trudno w tym miejscu wszystko to wyliczyć, choćby podać przykładowo niektóre pozycje. Dopiero uważna lektura przypisów pozwala ocenić, jak mrówcza była to praca, by potrzebne wiadomości wyłowić, a następnie spożytkować [...] niemniej uznać trzeba, że z opanowaniem bazy źródłowej ks. Zych poradził sobie pierwszorzędnie.

o. dr hab. Roland Prejs OFM Cap., prof. KUL

Zgromadzony materiał w zupełności pozwolił zrekonstruować złożoną panoramę życia Kościoła przemyskiego podczas II wojny światowej tak w jego tkance duchowej, jak też strukturalno-organizacyjnej. Autor bez trudu uporał się z bogatym materiałem, umiejętnie rysując przebieg wydarzeń, sylwetki charakterologiczne tzw. osób publicznych, nie bojąc się przy tym formułowania własnych sądów wartościujących. Warto w tym miejscu podkreślić fakt, iż Autor zdobył się na postawę obiektywizmu, dystansu emocjonalnego w stosunku do podjętego tematu, choć niekiedy widać, jak pasjonuje się niektórymi wątkami. [...] Otrzymaliśmy zatem dysertację rzetelną, nader syntetyczną, napisaną przez dobrze zapowiadającego się młodego historyka.

ks. dr hab. Józef Wolczański, prof. UPJPII

ISBN 978-83-88522-76-5